MICHAEL A.REYNOLDS

ÇEVİREN: YÜCEL AŞIKOĞLU

İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ

OSMANLI-RUS ÇATIŞMASI 1908-1918



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ
MICHAEL A.REYNOLDS OSMANLI-RUS ÇATIŞMASI 1908-1918

TARİH

MICHAEL A. REYNOLDS

İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ

OSMANLI-RUS İMPARATORLUKLARININ ÇATIŞMASI VE ÇÖKÜŞÜ, 1908-1918

ÖZGÜN ADI
SHATTERING EMPIRES
THE CLASH AND COLLAPSE OF THE OTTOMAN AND RUSSIAN EMPIRES, 1908-1918

COPYRIGHT © MICHAEL A. REYNOLDS 2011
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS TARAFINDAN YAYIMLANMIŞ METİNDEN ÇEVRİLMİŞTİR

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
YÜCEL AŞIKOĞLU

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMİR YENER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: AĞUSTOS 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-830-8

BASKI
MİMOZA MATBAACILIK SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ
MERKEZ EFENDİ MAH. DAVUTPAŞA CAD. NO: 123 KAT: 1-3
ZEYTİNBURNU / İSTANBUL
(0212) 482 99 10
SERTİFİKA NO: 33198

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Michael A. Reynolds

İmparatorlukların Çöküşü

osmanlı-rus imparatorluklarının çatışması ve çöküşü, 1908-1918

Çeviren: Yücel Aşıkoğlu

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Teşekkür VII
Haritalar XI
Giriş 1

I
Anarşi ve Rekabetin Yüksek Siyaseti 25

II
Anadolu'da Sıkıntılar: İmparatorluklardaki Asayişsizlik ve
Sınır Siyasetinin Dönüşümü 51

III
Zafiyetin Tasavvuru: Müslümanların, Devrimcilerin ve
Mültecilerin Yönetimi 87

IV
Yağmurdan Kaçarken Doluya Tutulmak:
İmparatorluklar Savaşa Giriyor 111

V
Anadolu'nun, Milletlerin ve İmparatorlukların Parçalanması 145

VI
Brest-Litovsk Antlaşması ve Kafkasya'nın Açılması 173

VII
Hürriyete Zorlanmak:
Güney Kafkasya'da Bağımsızlığın Jeopolitiği 199

VIII
Zamana Karşı Yarış 229

Son Söz 263
Seçilmiş Kaynakça 281
Notlar 303
Fotoğraf albümü 349
Dizin 365

Teşekkür

Çok sayıda insandan aldığım tavsiye, destek ve teşvikler bu kitabı yazabilmeme olanak verdi. İlk başta ailem geliyor. Babam sağlığında, genç yaşımda disiplin ve eğitimin önemini idrak etmemi sağladı. Annem maceracılığımı ve seyahat sevgimi cesaretlendirdi. John amcamla hafta sonları yaptığım araba seyahatleri, tarih merakımı ateşledi. Karl Crawford ise genel olarak yabancı kültürleri öğrenmenin gerekliliğine dair beni etkilediği gibi özellikle de Rusya'ya karşı merakımı körükledi.

Kafkasya'ya karşı hissettiğim büyük merak spor dünyasında ve Avset Asadullayeviç Avsetov'un kıymetli dostluğuyla başladı. O ve Suren Petroviç Bogdasarov her daim Kafkasya'ya dair en iyi şeylerin örneği olarak kalacaklar. Beraber egzersiz yaparken arkadaşlık kurduğum Radin Fataliyev de en güvenilir bir sırdaş ve seyahat lojistiği üstadı olmaya devam ediyor.

Şükrü Hanioğlu beni Osmanlı tarihiyle tanıştırdı ve o günden beridir vazgeçilmez bir rehber, meslektaş ve dost olmayı sürdürüyor. Stephen Kotkin örnek bir öğretmen ve sağlam bir danışman oldu.

Stephen Peter Rosen'a derinden müteşekkirim. Onun desteği ve sessizce cesaretlendirmesi, akademik kariyer safahatımda tayin ediciydi. Harvard Üniversitesi Weatherhead Uluslararası İlişkiler

Merkezi'nin Olin Enstitüsü, eşsiz bir araştırma ve yazım yuvası oldu. Peter Holquist muhteşem bir meslektaş ve esin kaynağıydı. Robert Crews da taslak metnim için hissettiği coşku yanında izanlı eleştirileri ile önerilerine aynen iştirak etti. Bill Blair taslağı dikkatle okuyup pürüzlerinden arındırdı. Tsering Wangyal Shawa, haritaların hazırlanması için kendi zamanını cömertlikle paylaştı.

Bu kitabın kimi kısımları, Ermeni-Türk Araştırmaları Çalıştayı'nın Salzburg ile Cenevre'deki toplantılarında sunulmuştur. Beni davet ettikleri, entelektüel cesaretleri ve akademik dürüstlükleri için Müge Gökçe'ye, Gerard Libaridian'a ve Ronald Suny'e teşekkür ediyorum.

Altıncı, Yedinci ve Sekizinci bölümlerde "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism" başlıklı makalemin (*Past and Present*, no. 203 [Mayıs 2009], 137-79) içeriği, bana verilen nazik izinle kullanılıp tekrar burada basılabilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nin, Rus İmparatorluk Dışişleri Arşivi'nin, Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nin, Rusya Devleti Askeri Tarih Arşivi'nin, Rusya Devleti Askeri Arşivi'nin, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nin, Türkiye Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi'nin, Atatürk Kütüphanesi'nin ve Rusya Devleti Halk Kütüphanesi'nin çalışanlarına teşekkür ediyorum. Smith Richardson Vakfı'nın, Uluslararası Araştırma ve Değişim Kurulu'nun, Fulbright Enstitüsü'nün, ARIT'in ve Princeton Üniversitesi Beşeri ve Sosyal Bilimler Komitesi'nin sağladığı burs ve bağışlar sayesinde adı geçen arşivler ile kütüphanelerden faydalanmam mümkün olmuştur.

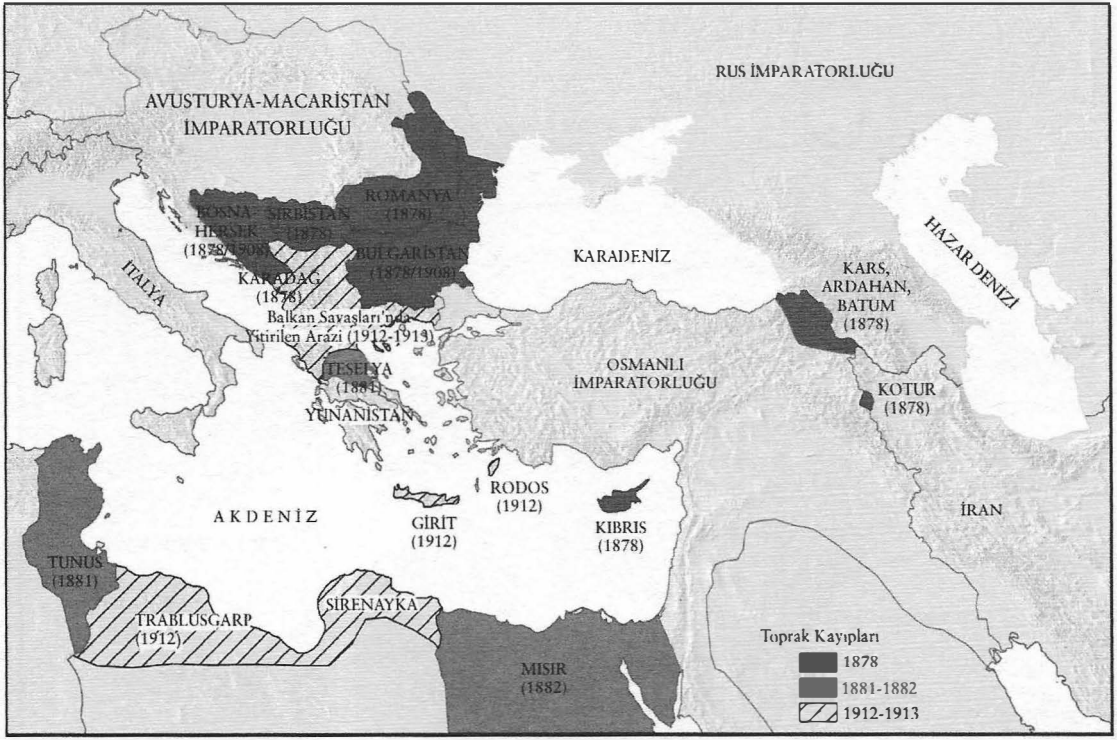
Karen Anderson Howes, kitabın edisyonu ve iyileştirilmesi hususunda muazzam bir sabır gösterdi.

Oleg Ayirepetov, Halit Akarca, Suat Akgül, Mustafa Aksakal, Hızır Amayev, Cemil Aydın, Halil Bal, Robinder Bhatty, Mehmet Darakçıoğlu, Fuat Dündar, Howard Eissenstat, Edward Erickson, Rozaliya Garipova, Ryan Gingeras, Thomas Goltz, Yücel Güçlü, Adeeb Khalid, Hans-Lukas Kieser, Janet Klein, Oleg Kozlov, John

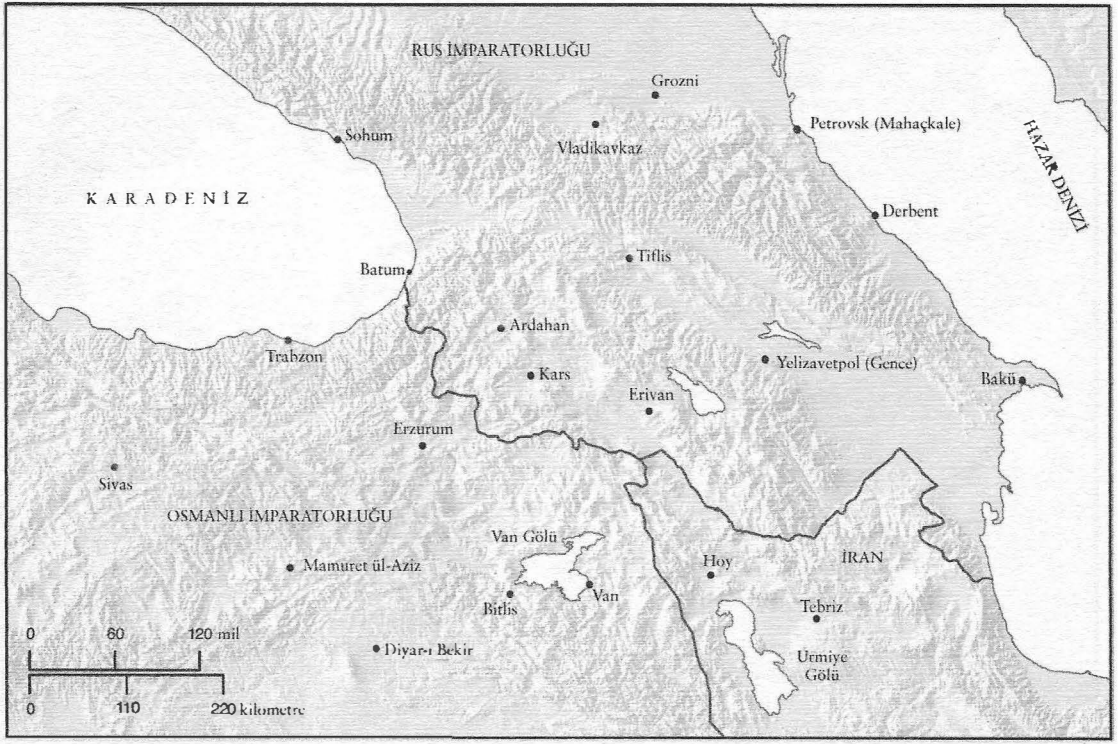
LeDonne, Eric Lohr, Hirotake Maeda, Erez Manela, James Meyer, Norihiro Naganawa, Onur Önol, Murat Papşu, Sean Pollock, Musa Qasımlı, Solmaz Rustamova-Tohidi, Joshua Sanborn, Ara Sanjian, Nadia Schadlow, David Schimmelpenninck van der Oye, Norman Stone ve Ahmet Tetik ile sohbetlerim ve görüş alışverişlerim kitaba doğrudan katkıda bulunmuştur.

Akademik safahat eşsiz ödüller getirmekte ama aynı zamanda ciddi fedakârlık da gerektirmektedir. Öte yandan, ödülleri akademisyen toplarken onun yakınları fedakârlıkları oransızca sırtlanmak durumunda kalırlar. Sevgili eşim Olga herkesten fazla cefaya katlanmak zorunda kalırken, kızlarım Eva ile Yana'nın verdiği sevgi ve neşe bu kitabın zorlu yazım sürecinde beni ayakta tuttu; dolayısıyla eserimi onlara adıyorum.

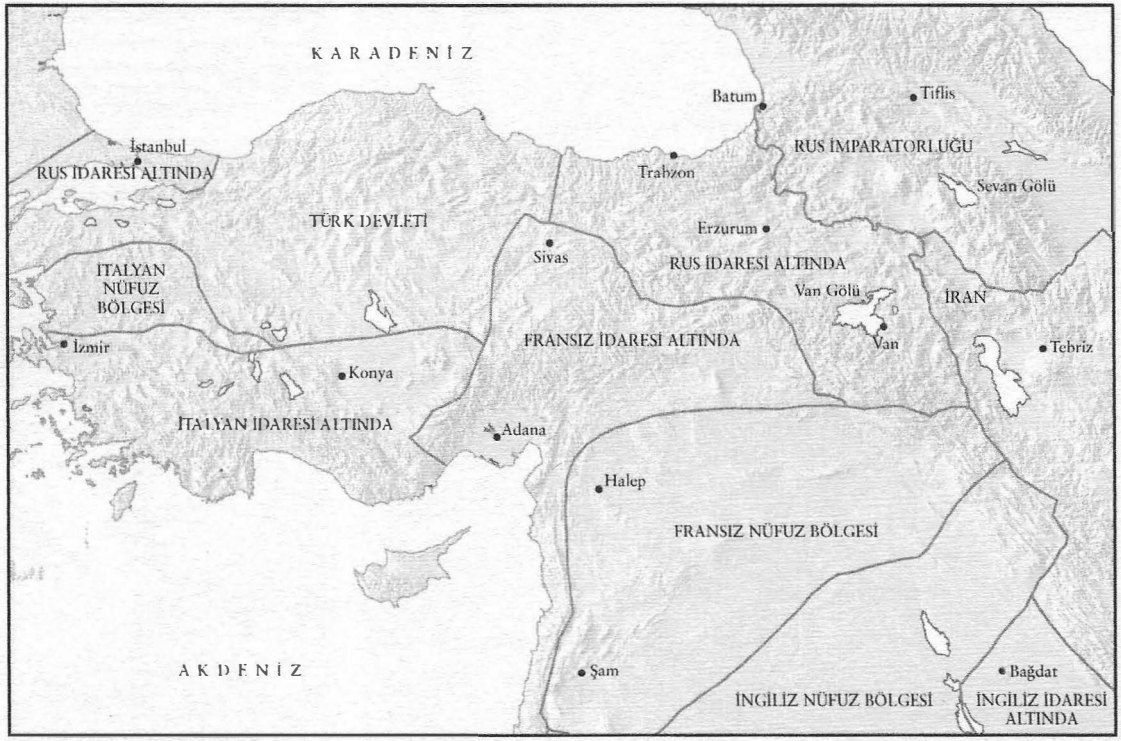
Kitabının Türkçeye çevrilip basılması ancak uzun bir hazırlık süreciyle mümkün olabildi. Çevirmenim Yücel Aşıkoğlu ile editörüm Emir Yener'e çıkarttıkları yüksek nitelikli iş ve nezaketleri için teşekkür ediyorum. Alexander Balistreri, Mehmet Darakçıoğlu, Giray Fidan, Şükrü Hanioğlu, Nilüfer Hatemi ve Suhnaz Yılmaz cömertlikle zamanlarını ayırıp çevirinin çeşitli kısımlarını tetkik ettiler; yardımları için hepsine olağanüstü minnettarım. Hayri Ersoy, İbrahim Çam ve Zeki Taştekin de bu projede bana yardımcı olan arkadaşlarım arasındadırlar; umarım hem onlar hem de diğerleri bu çeviriden zevk alır ve fayda görürler.



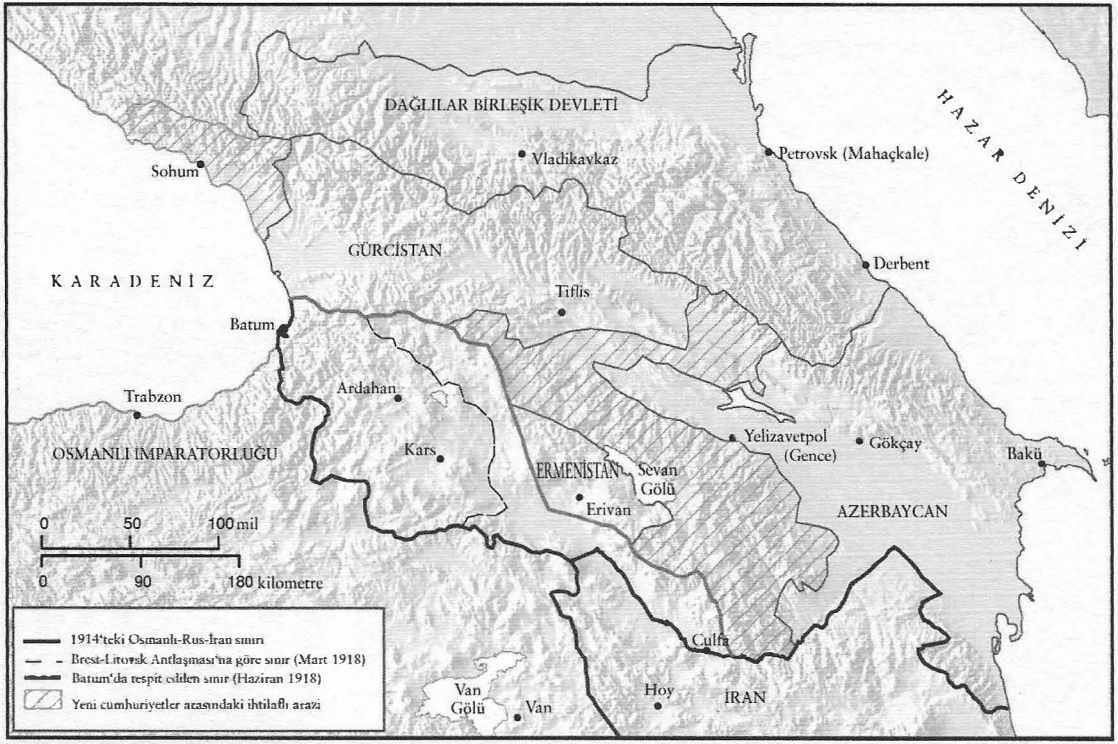
Harita 1: Osmanlı İmparatorluğu'nun Parçalanması, 1878-1913.



Harita 2: Doğu Anadolu ve Kafkasya, 1914.



Harita 3: Anadolu'yu Paylaşım Planları, 1915-1917.



Harita 4: Kafkasya'da Sınırlar, 1918.



Harita 5: Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği, 1923.

Giriş

Bu çalışma Kafkasya ve Anadolu'nun sınır toprakları uğruna, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının kendi sonlarına yaklaşırken giriştikleri mücadelenin hikâyesidir. Bu iki imparatorluk arasında imkânları açısından büyük bir uçurum olsa da, savaşın sonu herhangi birinin zaferini getirmemiştir. Kendini koruma içgüdüsü her iki imparatorluğu da aynı alın yazısına mahkûm etti: Çöküş. Parçalanma korkusu Osmanlı devletinin kendi imparatorluk düzenini yok etmesine yol açarken daha kapsamlı bir güvenlik arzusu ve dengesiz güney sınırının neden olduğu endişe, Rus devletini imkânlarının ötesinde bir gayrete ve nihayetinde kendi çöküşü ile imparatorluğunun yıkılışına sürükledi. Bu kavga imparatorlukları, imparatorluklar da sınırlarında yaşayan halkları parçaladı; onları köklerinden kopardı, toplumlarını dağıttı ve sayısız insanı ölüme gönderdi.

Hikâye ümit ve vaat dolu bir dönemde, 1908'deki Jön Türk Devrimi'yle başlıyor. Osmanlı sultanı 23 Temmuz'da mutlakıyeti kaldırdığını ve otuz yıl önce lağvettiği anayasayı yeniden yürürlüğe koyacağını ilan etti. Bu ilan, hem çağdaş gözlemcilerin hem de sonraki tarihçilerin vurguladığı gibi, endişe içindeki imparatorlukta çoktandır unutulmuş coşkulu bir sevinci ateşledi. Çar I. Nikolay'ın hor gören ifadesiyle "Avrupa'nın Hasta Adamı" için 19. yüzyıl çok zor geçmişti. Ülke bir taraftan ardı arkası kesilmeyen

saldırılar karşısında hızla toprak, insan ve kaynak kaybederken, diğer taraftan da idaresindeki halkların birbiriyle çatışmasına şahit oluyordu. Anayasanın yeniden yürürlüğe girişi ülkenin üzerine çöken kara bulutların dağılacağı ümidini doğurmuştu. Anayasaya dayalı hukuki bir düzen imparatorluk hadimlerinin devlet kurumlarını çağdaşlaştırmasına fırsat verecek, gücünü toparlamasını ve dış güçlere karşı sağlam durmasını sağlayacaktı. Bunun yanında, hak ve özgürlüklerin garanti altına alınmasıyla cemaatler arası gerilimler ortadan kalkacak ve imparatorluk daha uyumlu bir ülke haline gelecekti. Devrimin "hürriyet kahramanı," gösterişli genç subay Enver Bey şöyle haykırıyordu: "Bundan böyle, Müslim, gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak, hür milletimizi, vatanımızı, daima yükselmeye sevk edeceğiz. Yaşasın millet! Yaşasın vatan!"[1] Halk sokaklarda toplandı ve cemaatler arası farklara bakmaksızın el ele kol kola dans etti. İmamlar, hahamlar ve rahipler kucaklaştı; Rumlar Türklerle birlikte oynuyor, Ermeniler Kürtlerle yan yana duruyordu. Umut ve sevinç dolu bir manzaraydı, bu âna iştirak edenler hayatlarının değişeceğine inanıyordu.

Enver Bey ve arkadaşları, Avrupalı gözlemcilerden "Genç Türkler" lakabını aldılar. Gerçekten de genç insanlardı –Enver sadece yirmi altı yaşındaydı–, enerji dolu, kararlı ve muktedirdiler; lakaplarını haklı çıkaran niteliklere sahiptiler. Bununla birlikte kendilerini, yeraltında teşkilatlanmış İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden hareketle "İttihatçılar" olarak isimlendirdiler. Teşkilatın isminin ifade ettiği üzere, ilerici reformlar uygulayarak imparatorluğun birliğini korumayı amaçlıyorlardı. Kendilerini kader tarafından seçilmiş gören bu adamlar, nitekim imparatorluğun alın yazısı üzerinde belirleyici bir etki yaratacaklardı.

Fakat on yıl sonra imparatorlukları tam bir enkaza döndü. Bir zamanların o cesur ve umutlu İttihatçıları, kurtarmaya yemin ettikleri imparatorluğu kolu kanadı kırık bir halde ve savuşturmaya uğraştıkları büyük güçlerin insafına bırakarak utanç içinde İstanbul'u terk ettiler. Balkan toprakları kaybedilmişti. Arap toprakları ya yabancı işgali altında ya da isyan halindeydi. Bir zamanlar medeniyetler beşiği olan Anadolu bir kavimler mezarlığına dönüş-

müştü. 1908'in uyumlu toplum hülyasının yerini, Anadolu'nun en eski iki halkı olan Ermeni ve Süryani Hıristiyan toplumlarını yok eden bir şiddet almıştı. Türkler, Kürtler ve diğer hayatta kalanlar daha iyi durumda değildi. Ölüm ve hastalığın pençesindeki insanlar, zaman zaman ot yiyip çamur içer duruma düşmüşlerdi. İttihatçılar imparatorluklarını dirilişe değil kıyamete götürmüşlerdi.

1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun ufuklarını kaplayan iyimserlikle 1918'de karşılaşılan acı gerçeklerin arasındaki zıtlık, çarpıcı olmakla birlikte benzersiz değildi. Hemen hemen aynı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük düşmanı olan Rus İmparatorluğu da devrime yuvarlandı; kargaşaya gömüldü, parçalandı ve içsavaşların kucağına düştü. İktidarının çöküşünden sadece dört yıl önce Çar II. Nikolay, hanedanlığının üç yüzüncü yılını ihtişam ve debdebe içinde kutlamıştı.[2] Ne de olsa çar, yeryüzünün altıda birine hükmettiği gibi bu payın dahi artması bekleniyordu. Rusya muazzam miktarda tabii ve beşeri kaynaklara sahipti ve ekonomisi Batı Avrupa'nın gerisinde kalmış olsa da hızla endüstrileşiyordu. Elbette Rusya'nın da kendi problemleri vardı. Rus-Japon Savaşı ve neticesinde patlayan 1905 Devrimi, devletlerarası rekabetin gereklerinin otokrasinin imparatorluğu yönetme kabiliyetini zorlamaya başladığını göstermişti. Üç yüzüncü yıl kutlamaları, debdebenin altında köhne bir rejim ile gittikçe karmaşıklaşıp ve kabına sığmaz bir hale gelen toplumun arasında gittikçe açılan bir uçurum olduğunu göstermişti.[3] Yine de bunlar daha yeni filizlenmekte olan sorunlardı. Büyük resimde Rusya'nın kudreti, Almanya ve İngiltere için bile huzursuz ediciydi.

Farklı rotalar çizmelerine rağmen, Osmanlı ve Rus imparatorlukları neredeyse aynı anda son buldular. Bu durumun birçok kişinin nazarında yarattığı intiba, imparatorlukların ölümünü en tatmin edici biçimde açıklayabilecek tek bir olgu bulunduğuydu: Milliyetçilik. Çok milliyetli bir hanedan imparatorluğu olan Avusturya-Macaristan'ın da aynı dönemde çökmesi; milletin kendi kaderini tayin hakkını meşru devlet olmanın bir ilkesi varsayan yeni bir dünya düzeninin yükselişi ve imparatorluklar sonrası Ortadoğu ile Avrasya topraklarında bağımsızlıklarını ilan eden ulus-dev-

letlerin mantar gibi bitmesi, milliyetçiliğin karşı konulmaz gibi görünen gücünün kanıtlarıdır. Milliyetçilik, ya da öyle algılanan olgu mevcut devlet kurumlarını ve kimliklerini yıkarak silip süpürmeye muktedir evrensel ve esaslı bir güç gibi algılanıyordu.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu üzerinde çalışan tarihçilerin Osmanlıların son dönemini bir imparatorluğun bitişi olarak değil de pek çok farklı milletlerin tarihine girizgâh (veya kaldığı yerden devam) gibi görmeleri şaşırtıcı değildir. Geç Osmanlı tarihinin, imparatorluk tebaası arasında etnik-milliyetçi emellerin uyanış ve ulusal hareketlerin doğuş hikâyesi olarak anlatılması, hem Türk olmayan tebaanın ayrılıkçılığını hem de Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını açıklamak için nispeten basit bir çerçeve sunma avantajına sahiptir. Türk, Arap, Ermeni, Arnavut, Kürt ve diğer halklardan tarihçilerin hepsi de milliyetçiliği tarih yazımları için kurucu bir kavram olarak paylaşırlar ve yaklaşımlarında, kaynaklarında ve vardıkları sonuçlarda bariz farklılıklar bulunmasına rağmen, geç dönem imparatorluğu rakip milliyetçilikler ülkesi olarak görürler.[4] Ortak bir bakış açısı, eserlerinin zeminini oluşturur. 1908'in ümitleriyle 1918'in sonuçları arasındaki keskin farkı neyin açıklayacağı sorusuna doğrudan ve ortak bir cevap verilir: Uzlaşmaz milliyetçiliklerin çatışması.

Kurucu bir kavram olarak milliyetçilik, Rus tarih yazımında Osmanlı ve Ortadoğu tarihçiliğinde olduğu kadar baskın değildir. İmparatorluğun çeperindeki etnik veya diğer grupların bir mücadelesinden ziyade Rusya'nın merkezinde mücadele eden siyasi görüşler meselesi olarak ele alınan Rus Devrimi'nin kökleri ve kaçınılmazlığı konusu, 20. yüzyılın büyük kısmı boyunca Rus tarih yazımındaki ana temadır. Milliyetçilik sorunlarının irdelenmesi bütünüyle ihmal edilmiş değildi, fakat bu konu Rus İmparatorluğu'nun Rus olmayan bölgelerindeki uzmanlara terk edilmiş ve dolayısıyla marjinalleşmişti. Geç Osmanlı ve Osmanlı sonrası Ortadoğu'yu çalışan meslektaşları gibi bu akademisyenler de seçtikleri bölge ve halkları merkezden farklılaştırıp milliyetçiliğin tohumlarını buralarda arıyorlardı.[5] Milliyetçiliği dar alana çeken bu eğilimin kısmi ama önemli bir istisnası, Richard Pipes'ın *The*

Formation of the Soviet Union: Communismand Nationalism [Sovyetler Birliği'nin Kuruluşu: Komünizm ve Milliyetçilik] isimli kitabıdır.[6] Milliyetçi çerçeveyi çabucak kabul ettiği söylenebilirse de, imparatorluk sınırlarındaki mücadeleyi merkezdekiyle birleştirmeye çalışır. 1954'te ilk baskısı yapılan Pipes'ın eserinin 1997'de pek bir değişiklik yapılmadan tekrar basılması, hem bu çalışmanın değerini kanıtlar hem de etnik kimlik olgusunun Rus İmparatorluğu'nun parçalanması ve Sovyetler Birliği'nin doğuşuna etkisi hakkında kırk yıl boyunca ne kadar az tartışma yapıldığını gösterir.

Sovyetler Birliği'ni oluşturan unsurların kendi ulusal cumhuriyetlerine bölünmesi, akademisyenlerin dikkatlerini hem bu devletin hem de selefi Rus İmparatorluğu'nun çok milliyetli yapısı üzerine yeniden yöneltmelerine neden oldu. Bunun sonucu olarak, artık elimizde imparatorluğun renkli etnik karakterine, Rus olmayan bölgelerine ve imparatorluktaki milletler siyasetinin gelişimine daha çok vurgu yapan eserler mevcuttur.[7] "Osmanlı, Habsburg, Sovyet ve Alman kıtasal imparatorluklarının yıkılışı hakkında uzman akademisyenler, her bir örnekte, çekirdek etnik gruplarda milliyetçi fikir ve eylemlerin yükselişinin imparatorluğun selametine karşı en büyük tehdidi teşkil ettiğini kanıtlamışlardır" minvalindeki görüşe dikkat çeken Eric Lohr, "Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında bir tür Rus milliyetçiliği, pek çok akademik araştırmanın kabul ettiğinden çok daha önemli bir rol oynadı," demektedir.[8] En sonunda Pipes'ın Bolşevik komünizmini yerel milliyetçiliklerle çatıştırmasına bir anlamda cevap veren Terry Martin, Bolşeviklerin milliyetçiliği bastırmaktan ziyade nasıl işbirliği yaptıklarını ele alarak etnik kimlik meselesini Sovyetler Birliği'nin kökenleri alanına geri taşıdı.[9]

Günümüzde akademisyenler, küresel bir olgu olarak milliyetçilik fikrine alışkındır. Her yerde hazır ve nazır oluşu, pek çok kişinin bu siyasi akımı karşı konulamaz bir doğa gücüne benzetmesine yol açmıştır.[10] Aslında, milliyet fikri dile o kadar çok işlemiştir ki, kavramlaştırmada açıklık ve kesinlik hususunda hassas bir zanaatı icra eden siyaset bilimciler dahil akademisyenler, aslında devletlerarasındaki ilişkilerden bahsettikleri halde "uluslararası" terimini kullanmaktadırlar.

Ulus-devletlerin veya milliyetçi hareketlerin kökenlerini soruşturmakta gayrimeşru, yanlış veya bünyesinde kendiliğinden hata barındıran bir yön yoktur. Yukarıda bahsedilen ve alıntılanan akademisyenler, Ortadoğu ve Rusya tarihine kalıcı katkılarda bulunmuşlardır. Fakat milliyetçiliğe ve milli kimliklere yoğunlaşma başka dinamiklerin etkisini kararttığında, sorunlar baş göstermektedir.

Bu çalışma ise farklı bir yol izlemektedir. Geç Osmanlı ve Rus imparatorluklarını hepi topu halef devletlere bir girizgâh gibi gören milliyetçi perspektiften kaçınır ve bunun yerine, Osmanlı ve Rus sınırlarındaki hadiseleri imparatorluk sahnesi içine yerleştirerek her iki devleti de küresel jeopolitik bağlamın içinde değerlendiren bir çerçeveyi tercih eder. Osmanlı ve Rus imparatorluklarını ön-milliyetçi ideolojilerin tezahürleri veya milliyetçi hareketlerin bekleme odası olarak değil başlı başına etkin aktörler ve devletler olarak değerlendirir ve 20. yüzyıl başında Osmanlı-Rus sınırındaki tarihi akışı anlamak için gereken anahtarın milliyetçilik değil devletlerarası rekabet olduğunu ileri sürer. Aynı zamanda devlet-altı aktörlere de ciddi bir dikkat göstermek suretiyle, devletlerarası küresel rekabet dinamiklerinin yereldeki ve bölgedeki niyetlerle karşılıklı ilişki kurarak yeni siyasi kimlikleri nasıl oluşturduğunu gösterir.

Devletler, Anarşi ve Küresel Toplum

Kitabın devletlerarası ilişkileri kavramlaştırması ile ilgili öncelikle birkaç şeyin söylenmesi gerekiyor. Bu eser, zenginlik ve kaynak uğruna insanların birbirleriyle girdikleri rekabetçi ve şiddet dolu etkileşimde modern devletin kökenlerini bulan Charles Tilly'nin etkili tezini başlama noktası olarak kabul ediyor. Rakiplerininkinden daha büyük bir askeri güç yaratma yönünde hükümdarların hissettikleri ihtiyaç, sadece silahlı kuvvetlerin genişlemesini değil ama ayrıca bu kuvvetlerin sürekliliğini sağlamak için pek çok devlet kurumu ile bürokrasinin de büyümesini gerektirir. Tilly'nin ortaya koyduğu gibi savaş devleti, devlet de savaşı üretir.[11]

Devletin kökeninin çoklu aktörler arasındaki şiddetli rekabet sürecinde bulunması, birçok önemli sonucu da beraberinde geti-

rir. Öncelikle, devletler özerk birimler hüviyetinde değil bir sistemin parçası olarak işlev görürler. Bir siyasi yapıdaki devlet inşası süreci diğerlerini öyle bir biçimde etkiler ki o devletteki iç gelişmeler, diğer devletlerle olan ilişkileri ve devletler sistemi içindeki yeri dikkate alınmadan anlaşılamaz. Dahası sistemler, ihtiva ettikleri parçalardan rasgele iki tanesinin karşılıklı ilişkilerinin toplamından daha büyük etkiler doğururlar. Nasıl ki şu ya da bu devletin gelişme tarihi diğer devletlerle olan ilişkilerine değinmeden anlatılamaz ise, bu ilişkiler de meydana geldikleri sistemin bağlamı dışına çıkarılarak kavranamazlar. Sistemler, unsurlarının arzuları ve eylemlerinden bağımsız olarak kendi etkilerini üretirler. Dolayısıyla da neticeler, sistemdeki unsurların niyetlerinin doğrudan bir sonucu olarak yorumlanamazlar.[12]

İkincisi, devletler toplumlarının bir temsilcisi veya uzantısı sıfatıyla tek başlarına ve hatta başat olarak bile var olmazlar. Bunun yerine, "yatay" bağlarla birbirlerine bağlanmış bir topluluğun üyeleri olarak ortaya çıkar ve varlıklarını sürdürürler. Aslına bakılırsa bu bağlar, devletlerin davranış kalıplarını anlamak için, devletin kendi tebaasıyla tesis ettiği "dikey" bağlardan daha da önemlidirler. Devletin toplumla özdeşleştirilmesi ve asli görevinin vatandaşlarına hizmet götürmesi olduğu inancı, devletin savaşta üstün gelmek için gittikçe artan miktarda kaynağa el koymasına karşılık halka söz konusu hizmetleri sunmasından kaynaklanan nispeten yeni gelişmelerdir. Maalesef yakın geçmiş, temsilcisi oldukları toplumların çıkarlarına hizmet ettiklerini iddia eden modern devletlerin bu hayali karakterine dair bol miktarda kanıt sunar.

Üçüncüsü, devletlerarası sistemin anarşik doğası devlet seçkinlerini gözlerini dışarı çevirmeye zorlar. Devletler topluluğunun üzerinde, bir kanun dayatacak veya başka bir biçimde davranışları zapturapta alacak ve mensuplarını koruyacak daha yüksek bir hâkim güç yoktur. Devletler bu şartlar altında hayatlarını sürdürebilmek için sadece kendi imkânlarına bel bağlarlar.[13] Küresel siyaset ve devletlerarası ilişkiler kuramcılarının vurguladığı gibi şu ya da bu devletin nispi kudretindeki artış diğerleri tarafından üstü kapalı tehdit gibi algılandığı ve "kendi kendini güçlendirme" atılımları

veya ittifaklar benzeri karşı önlemlerle karşılandığından, devletlerarası rekabet anarşinin sultasındadır. Devlet seçkinlerinin zorunlu bir meşgalesi, devletlerinin nispi gücüdür. Başka bir deyişle, bu seçkinler dış tehditlere karşı çok hassas olup devletlerinin devletlerarası sistemde tuttuğu yer konusuna odaklanmışlardır. Dış tehditler iç reformlar için genellikle başlıca itici güç olurlar: Bu reformlar vatandaşlara bazen fayda getirir ama çoğunlukla zararlıdırlar. Devletin diğer devletlerle olan ilişkileri ne kadar önemli saydığı, yürütmenin başındaki yöneticiden sonraki en prestijli makamların askeriye ve dış ilişkilerden sorumlu olmasından anlaşılabilir.

Bazıları, anarşiyi "devlet ondan ne anlıyorsa odur" diye tarif ederek devletlerarası ilişkilerdeki bu yapısal belirlenimciliğe itiraz edecektir. Onlara göre devletlerin anarşiye nasıl tepki vereceği tarihsel ve kültürel nedenlerle belirsizdir, sabit ve evrensel bir örnek yoktur ve anarşinin rekabetçi bir anlayışa yol açması zorunlu değildir.[14] Bizim bu tartışmada taraf olmamıza gerek bulunmuyor, çünkü ilgilendiğimiz dönemde devletlerarası sistemin Hobbes'in dediği gibi "herkesin herkese karşı savaşı" şeklinde işlediğine kimsenin itirazı yoktur. Söz konusu dünyada yaşam, zayıflar için "çirkin, zalim ve kısaydı." 20. yüzyıl başları, büyük güçler arasındaki rekabetin en kesif ve emperyalizmin zirvede olduğu bir dönemdi. Kaba kuvvet sınırları altüst ediyor, koca diyarlar sömürge yönetimleri altına gömülüyor ve hatta yok oluyorlardı. Dominic Lieven'in işaret ettiği üzere, 1876 ile 1915 arasında dünya yüzeyinin tam olarak dörtte biri el değiştirdi.[15] 20. yüzyıl başındaki devletlerarası sistemin tarihsel tanımının, anarşinin sonuçlarını en yalın biçimde ifade eden John Mearsheimer'in "saldırgan gerçekçilik" kuramını muştulaması tesadüf değildir.[16]

Devletlerarası sistemin anarşik olduğu gözleminde bulunmak, bunun hiçbir intizam tanımadığı anlamına gelmez. Devletler günübirlik ilişkilerini sürdürmek üzere karşılıklı etkileşim usul ve âdetleri geliştirip uygular; daha olağanüstü sayılan savaş ve barış gelişmelerini bir yola sokar ve devlet ilgisi ile alakasını gerektiren sorunlarda arabuluculuk ederler. Her ne kadar merkezi iktidarın dayattığı kanunlarla karşılaştırılamasalar da, bir toplumun gayri resmi kuralları mensup bireyler arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenler.[17] Bu ortak

anlayış yahut normlar iktidar ilişkilerinin güdümünde değildir fakat bunlarla iç içe geçmişlerdir. Bu durumda devletlerarası ilişkileri anlamak, küresel toplumun normları kadar maddi gücün devletlerarasındaki göreceli paylaşımına da yoğunlaşmayı gerektirir.

Küresel Düzen ve Milliyet Fikrinin Yaygınlaşması

Milliyetçilik doktrini, 19. yüzyılda küresel toplumda etkisini artırarak sürdürmüş ve 20. yüzyılla birlikte de "egemenliğin baskın siyasi söylemi" ve küresel düzenin temel ilkesi olmuştur.[18] Etnik açıdan homojen topraklara hükmeden devletlerin yerküreyi aralarında taksim etmesi gerektiği inancına dayanan milliyetçilik fikri, tarif etme değil –günümüzde bile devletlerin büyük bir kısmı etnik açıdan heterojen toplumları yönetmektedir– çare üretme kudreti sayesinde yükselmiştir. William H. McNeill ve Elie Kedourie'nin ifade ettiği gibi, milliyetçilik Avrupa'da doğdu ve toplumlarının ulus-devletler halinde örgütlenmesi şeklindeki içkin bir normatif tercihi yürürlüğe koydu.[19] Ortaya koyduğu şablon sadece şu ya da bu insan topluluğu için değil bütün bir insanlığın yapısını biçimlendirecek şekildeydi. İnsan toplumunun ulus-devletler halinde örgütlenmesini ön gören bu normatif tercih, ilk nesil tarihçiler üzerinde devlet adamları üzerindekinden daha az etki yaratmamıştı. Bu yüzden tarihçiler ısrarla, Osmanlı, Rus ve Habsburg imparatorluklarının dağılışını milliyetçiliğin karşı konulmaz gücü ile boyutlarını gösteren bir ders olarak yorumladılar. Tarihin bütün unutulmaz "dersleri" gibi bu da gücünü normatif içeriğinden almaktadır. Eğer imparatorluk bir "milletin" diğer "milletler" üzerindeki hâkimiyeti ve bu ikincilerin yaradılıştan gelen kendi kaderini tayin hakkının ihlali manasına geliyorsa, o zaman bu imparatorluğun parçalanması hem ahlaki bir zorunluluk hem de kutlanması gereken bir hadisedir. Bir imparatorluğun çöküşü örneği sadece tarihi bir hadise olarak kalmaz ama ibretlik bir kıssa da olur ve böylelikle hem akademisyenlerin hem de akademisyenlerin hitap ettikleri kitlenin muhayyilesinde belli bir güç kazanır. "İmparatorluk" kelimesi 20. yüzyılda neredeyse evrensel bir kınama sözcüğü haline gelmiştir.[20]

Fakat I. Dünya Savaşı sonundaki tarihi kayıtların dikkatli bir incelemesi, imparatorlukların çöküşü dersinin geçerliliğini şüpheli hale getirmektedir. Gerçekte bütün imparatorluklar I. Dünya Savaşı'nda yıkılmamış; İngiliz, Fransız ve Japon imparatorlukları başta olmak üzere pek çoğu o dönemde bilakis genişlemiştir. Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının kaderini belirleyen unsurun imparatorluk yapıları olduğu önerisi ise, gerçek şu ki, hepsinin de askeri mücadeleyi kaybetmiş olması durumuna kıyasla pek de doğru sayılmaz. Savaşın askeri sonuçları farklı olsaydı –ki bu kıl payı gerçekleşmemişti– çöken imparatorluklar listesi de farklı olabilirdi. Bu çalışmanın öne sürdüğü üzere, insan gruplarının etnik kimliğe dayalı bir siyasi hâkimiyet amacıyla seferber edilmesi şeklinde anlaşılan milliyetçilik, imparatorluk çöküşünün sebebi olduğu kadar da sonucudur.

Akademisyenler, son yirmi-otuz yılda milliyetçilik hakkında devasa bir külliyat ortaya çıkardılar. Milliyetçi hareketler hakkındaki vaka incelemelerinin çoğu, ele aldıkları hareketin köklerini sosyal, ekonomik ve entelektüel –yani sanayileşme, basın-yayın kapitalizmi, örgün eğitim ve entelektüel sınıfın oluşumu gibi– faktörlerden meydana gelen çeşitli konularda aradılar. Fakat John Breuilly'nin ikaz ettiği üzere, milliyetçiliğin siyaset dışı önkoşullarını araştırmak "milliyetçiliğin her şeyden önce siyasi olduğu ve söz konusu siyasetin de iktidar amaçladığı gerçeğinin ihmal edilmesidir." Modern dünyada iktidar, özünde devletin kontrol edilmesi olduğundan "yapılması gereken şey milliyetçiliği devlet gücünün ele geçirilmesi ve kullanılması hedefiyle irtibatlandırmaktır."[21] Dolayısıyla Ortadoğu'daki ve Avrasya'daki milliyetçiliğin hikâyesi, modern devletin bu topraklardaki kuruluş hikâyesinin bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Bu hikâyenin özü jeopolitiktir. Siyaset bilimciler milliyetçiliğin devletlerarası siyaset üzerindeki etkisini incelemiş, tarihçiler ve diğerleri ise devletlerin nasıl doğduğunu ve etnik-milliyetçi kategoriler ile kimlikleri hangi yöntemlerle dayattığını araştırmışlardır. Bununla birlikte, küresel düzenin milliyetçi hareketleri nasıl teşvik ettiği meselesi daha fazla dikkati hak etmektedir.

Yukarıda değinildiği üzere milliyetçilik fikri, diplomasi ve devlet idaresinin icrasında önemli olup ilk başta örtük iken giderek apaçık hale gelen önemli bir ilke yarattığı Avrupa'da doğdu. Avrupa gücünün yerkürenin kalanına yansıtılması, Avrupa nazarındaki siyasi düzen idealini de ister istemez yanında getirdi. "Milliyetçi" hareketlerin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında dünya çapında yükselişi ile Avrupa'daki Düvel-i Muazzama'nın (Büyük Devletler) dünya çapında siyasi hâkimiyet kurması arasındaki bağ tesadüf değildir.

Milliyetçilik doktrini, etnik kimliği bağımsız ve siyasi ifade hakkına sahip bir varoluş kategorisi olarak gören bir ontolojiden neşet eder.[22] İnsan toplumlarının ulus-devletler halinde örgütlenmesini tercih eden normatif bir öngörüyü taşıyor oluşu da bir o kadar önemlidir. Bu mühim fakat sıklıkla gözden kaçırılan bir gerçektir ki Kedourie tarafından veciz şekilde dile getirilir:

> Milliyetçilik 19. yüzyıl başında Avrupa'da icat edilen bir doktrindir. Belli bir nüfusun kendine ait bir hükümete sahip olması, devlette meşru iktidar tesis etmesi ve geçerli bir devletler topluluğu oluşturulması için bir kıstas getirme iddiasındadır. Kısacası bu doktrin, insanlığın doğal olarak milletlere ayrılmış olduğunu savunur. Bu milletler elle tutulur birtakım hususiyetleriyle birbirlerinden ayırt edilirler ve tek meşru hükümet tipi ulusal bağımsız devlettir.[23]

Milliyet fikrini benimseyen toplumlarda diğer toplumları kendilerini taklit etmeye zorlayacak daha büyük askeri güç üretebilme kabiliyeti bulunmasa, bu ideoloji Batı Avrupa'ya özgü bir olgu olarak kalabilirdi. Bu süreç, Napolyon'un zaferlerinin komşu devletleri harekete geçmeye zorlayarak onun teşkil ettiği örneğe uygun kitlesel seferberlik orduları kurmak zorunda bıraktığı Fransız Devrimi esnasında kendini gösterdi. Bu orduların yaratılması, askerlerin kendileri üzerinde siyasi iktidar iddia eden rejimle ve bu rejimin idare ettiği topraklarla bir bağ kurmalarını gerektiriyordu. Bu bağın oluşturulması devlet güvenliği için zaruriydi. Yalın askeri rekabet, bir siyasi model olarak ulus-devletin önce Avrupa'ya sonra da bütün dünyaya yayılması sürecinin üç aşamasından ilkiydi.[24]

Milliyetçiliğin izlediği ikinci rota, fikirlerin yayılışıydı. Yükselen ulus-devletlerin gücüyle mücadele edebilme ve bu güce sahip olma ihtiyacı yine burada da rol oynar. Batı Avrupa'nın askeri, siyasi ve ekonomik başarısının sırlarını öğrenmek isteyen yabancılar, Avrupa düşüncesiyle toplumunu incelediler ve bu arayış esnasında kaçınılmaz olarak milliyetçilik kavramıyla tanıştılar. Milliyetçilik kitle siyaseti ile teknolojik gelişimin kesiştiği noktada bulunmaktadır ve bu iki olgu, Avrupa toplumlarına üstün bir güç bahşetmiştir. Milliyetçilik, hem kitle kimliği yaratma fonksiyonu sayesinde devletin sahip olduğu nüfusun yekvücut hale gelip seferber edilebilmesini mümkün kılıyordu hem de kamuoyunun dikkatini metafizik kaygılardan dünyevi meselelere ve iktidar kaynaklarını geleneksel olanlardan teknokrat ve bilimsel olanlara çeviriyordu. Batı eğitimi almış seçkinler milli bilincin gelişimini bilimsel ilerleme ve modernleşmenin zorunlu bir şartı olarak görmeye başladılar.

Devletlerarası mücadelenin dinamikleri ve küresel düzenin kuralları, ulus-devletin ilerlediği üçüncü yolu hazırladı. Milliyet düşüncesi kendini şu ya da bu toplumla sınırlamadı, aksine bütün insanlık için uygun olan düzenin milletler düzeni olduğunu ilan etti. Küresel sistem için bir şablon ortaya çıkardı ve Osmanlı İmparatorluğu gibi uzun ömürlü ve farklı etnik kimlikleri bir arada barındıran devletleri hem sürdürülemez hem de ahlaken yanlış olarak damgaladı. Egemenliklerindeki milletlerin siyasi bilinç kazanması kaçınılmaz, imparatorlukların ölümü ise kesindi. Öte yandan, imparatorlukların varlığı adil bir düzenin ihlalinden başka bir şey olarak görülmüyordu. Avrupa'nın büyük güçlerinin devlet adamları ve komutanları, kendi devletlerinin hâkimiyetini dünya üzerinde yayarken bu şemayı da kürenin her yerine dayatıyorlardı.

Milliyetçi fikirler Osmanlı İmparatorluğu içinde kendilerini ilk olarak Balkanlar'da gösterdiler. Balkanlar'ın ekonomik açıdan imparatorluktaki en gelişmiş bölge olması milliyetçiliğin sosyoekonomik değişimlerin bir ürünü olduğu düşüncesini destekler gibi görünmektedir. Fakat Balkanlar bile kitlesel milli kimliklerin vücut bulmasını sağlayacak sosyoekonomik altyapıya sahip değildi. Özetle nüfus hâlâ kırsal ve okuryazarlıktan nasibini almamış

durumdaydı. Ekonomi büyük oranda tarıma dayalıydı ve önemli bir endüstrileşme yoktu. Osmanlı kurumları erişim alanlarını genişletmek için modern teknolojik gelişmeleri ve teşkilat modellerini soğuruyorlardı ama Balkan halk kitleleri için olumlu ve yapıcı kimlikler şekillendirebilme kabiliyetinin hâlâ çok uzağındaydılar. Kısacası, milliyetçiliğin ön şartları olarak sıkça dile getirilen kitlesel örgün eğitim, sanayileşme ve kuşatıcı bürokratik yapılar yoktu. Bulgaristan yaratıldığı esnada köylülerin büyük kısmı Bulgarcadan ziyade Türkçe okuyup yazmaktaydı ve çok büyük bir kısmı kendilerini din temelinde "Rum" olarak görüyordu.[25] "Doğru" ulusal kimlik hususunda benzer bir kargaşa, milli varlık kazanmış diğer Balkan devletlerinin ahalisi arasında da yaygındı.[26]

Balkanlar, Batı Avrupa'nın yükselişini, mücadelelerini ve yeni siyasi ufkunun bütün etkilerini dünya üzerinde ilk hisseden yerler arasındaydı. Şark tembelliği tasvirlerinin aksine, Osmanlılar Avrupa'dan gelen tehdide gitgide daha kapsamlı hale gelen dahili reformlar ve devlet kurumlarını genişletme çabalarıyla karşılık verdiler. Avrupalı rakiplerinin gücüne yetişebilmek adına Balkanlar'daki geleneksel tavırlarını ve dolaylı yönetim kurumlarını doğrudan yönetimle değiştirdiler. Dolaylı yönetimin doğrudan yönetimle ikame edilmesi şeklindeki tercih, bütün dünyada da görülmekte olan benzer teşebbüsler gibi, kendisini milliyetçi retorikle tanımlayacak olan geniş çaplı huzursuzluk ve direnişleri tetikledi; fakat Balkanlar'da ulus-devletin gerçekleşmesinde esas belirleyici, devletlerarası rekabetle bağlantılı işleyen süreç olacaktı.[27]

Avrupalı güçlerin yükselişiyle ortaya çıkan kargaşa, sadece maddi güç yansıtımıyla sınırlı değildi. Devletlerin toprakları ve nüfuslarıyla kurdukları ilişkileri değiştiren yeni siyasi örgütlenme kavramlarının ortaya çıkışı, bu kargaşanın merkezi bir unsuruydu. Mark Levene'e göre "Batı'nın kendi suretine göre algıladığı dünya, bir egemen devletle diğeri arasında kesin bir şekilde ayrılmış sınırlar gerektiriyordu" ki bu anlayış eski ve muğlak sınır anlayışını ortadan kaldırdı.[28] Bu kesin sınırların içinde kimin yaşayacağı da bir o kadar önemli bir soruydu. Eric Weitz'in açıkladığı üzere 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın başı, uluslararası

sistemde bir büyük dönüşüme şahit oldu. Küresel düzen "salt toprak düzenlemelerini ele alan geleneksel diplomasiden etnik köken, milliyet, ırk veya bunların bir bileşimine göre kurgulanmış topyekûn toplumsal grupların ele alındığı nüfus siyasetine döndü."[29] Devletin sınırları dikkatli bir şekilde düzenlenmeli ve etnik yapıya göre belirlenmeliydi.

Milli ülkü kavramının filtrelerinden bakan Avrupalı aktörlere göre, Balkan Hıristiyanlarının yerel isyanları milliyetçi halk hareketleriydi. 1821'de Yunanistan'daki isyancılar silaha sarıldıkları vakit, Antik Yunanların torunlarının özgürlük savaşı imgesi Avrupa'yı büyülemişti. Sultana sadık Mısır askerleri isyanı bastırmayı başardılar; ta ki İngilizler, Fransızlar ve Ruslar 1827'de müdahale edene kadar. 1830 tarihli Londra Protokolü bağımsız bir Yunan devletinin kurulmasını sağlıyor ve böylelikle "Düvel-i Muazzama, egemenliğin belli bir insan topluluğuyla ilişkilendirilmesinin ilk örneğini veriyordu: Yunan nüfusunu idare edecek olan Yunan devleti."[30] Kendi çıkarlarını düşünen Avrupalı güçlerin diplomatik ve askeri desteği, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve Balkanlar'da Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan gibi diğer ulus-devletlerin ortaya çıkmasında kritik etki yaratacağını gösterecekti. Bu durum Hıristiyan Balkan halkları arasındaki hoşnutsuzluğun kaynağının Avrupalı güçler olduğu manasına gelmez, ancak onlar bu hoşnutsuzluğu körüklediler ve işlerine yarayacağı zaman kullandılar. Ne olursa olsun bu hoşnutsuzluk gerçekti ve pek çok sebebe dayanıyordu; velakin olayların akışı incelendiği vakit, ulus-devletlerin kuruluşunun dahili sosyal yapılar ve yeni "milletlerin" kendi siyasi emellerinden ziyade büyük güçlerin müdahalesi ve mevcut devlet inşası modeli başta gelmek üzere dış kaynaklara dayandığı görülmektedir.[31]

Berlin Kongresi

1878'deki Berlin Kongresi milliyetçi fikirlerin küresel düzen üzerindeki giderek artan etkisini somut bir şekilde gözler önüne serdi. Kongrenin esas amacı "Şark Meselesi"ni, yani Düvel-i Muazzama

arasında bir savaş başlatmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama sorununu çözmekti. Rusya, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) düşmanını kolayca yenmiş, ordusu Balkanlar'dan girip İstanbul'un dış mahallelerine ulaşmıştı. Kafkasya'dan yürüyen kuvvetleri ise Anadolu içlerine, Erzurum'a kadar dayanmışlardı. Rusya, İstanbul'un hemen dışındaki Ayastefanos köyünde (Yeşilköy) yürütülen barış görüşmelerinde büyük ve özerk bir Bulgaristan ile bağımsız Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın ortaya çıkışını sağlayacak ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Balkanlar'da toprak vermesini gerektirecek bir anlaşmayı kabul ettirmeye çalıştı. Ne var ki, Rus kazançlarının çok fazla ve tehdit edici boyutta olduğuna karar veren Britanya ve Almanya, Avusturya-Macaristan'ı da yanlarına alarak, Rusya'yı Berlin'de yeni bir barış görüşmesi yapmaya zorladılar. Böylelikle Düvel-i Muazzama şartları hep birlikte değerlendirebilecekti. Burada ortaya çıkan Berlin Antlaşması neticesi, iktisadi açıdan kötü durumdaki Osmanlı İmparatorluğu Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini harp tazminatı olarak Rusya'ya devrediyor, fakat Balkanlar'da Bulgaristan'ın yüzölçümü küçülüyor ve Rus toprak kazançları Güney Besarabya ile sınırlanıyordu.[32] Ayrıca Kotur bölgesi İran'a verildi ve Osmanlı-Yunan sınırının yeniden düzenlenmesi adına Teselya Yunanistan'a bırakıldı.

Kongrenin Düvel-i Muazzama diplomasisi ve devlet idareciliğine bıraktığı miras, güçler dengesi üzerindeki etkisi kadar önemliydi. Karabağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığını tanıyan ve Bulgaristan'ı yaratan kongre, etnik kökeni insan kimliğinin belirgin siyasi iddialar taşıyan bir parçası haline getirdi. Ancak, diplomatları temel etnik yapıdan bile acınası surette bihaber olan Düvel-i Muazzama'nın gerçekleştirmek istediği amaçlar arasında milliyet ülküsü bulunmuyordu.[33] Bu daha ziyade, Düvel-i Muazzama'nın rekabetlerini tanzim etmeye yarayan mihenk taşı hüviyetindeki bir ilke olarak ortaya çıktı. Örneğin, Rusya'nın Karadeniz'deki stratejik Batum limanı üzerinde hak iddia etmesini engellemeye çalışan Britanyalı diplomatlar, Müslüman Lazların bu şehir ve havalisinde çoğunluk teşkil eden etnik grup olduğunu keşfetmişlerdi. Bunun

üzerine, Britanya-Rusya ilişkilerini gözden geçirmeye girişmeden önce Lazların bağımsızlık hakkını koruma işini üstlenerek hileye başvurdular (ve sonra da vazgeçtiler).[34] Tutarsız uygulamaları bir yana, milli ülkünün kongre tarafından onaylanması hem Doğu Avrupa'da hem de Ortadoğu'da yankısını buldu. Polonyalı tarihçi Jerzy Jedlicki'nin yazdığı gibi "Berlin Kongresi (1878) imparatorlukların parçalandığı ve milletlerin çoğaldığı bir çağı açtı. Müstakil bir varoluş hakkı talep etmeye başlayan Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Rumenler, Ukraynalılar, Litvanyalılar, Yahudiler ve diğerleri, bu hakkı kendi kültürlerinin biricikliği ile meşrulaştırıyorlardı."[35] Siyasi bir kimlik kazanan etnik köken, harita şekillendirmede ve nüfus sayımlarında anahtar bir kategori oldu.[36]

Milli egemenlik kuramının kabulü, devlet oluşturmak için çok küçük veya dağınık olan etnik topluluklarla ne yapılacağı şeklindeki pratik bir soruna yol açmıştı. Şu ya da bu bölgedeki bir devletin meşruiyetinin etnik kökene göre tanımlanmış toplumların egemenliğine dayandığı fikri, kaçınılmaz olarak, aynı toprağı paylaşan fakat farklı etnik kökenlerden gelen halkların aleyhine bir durum yaratıyordu. Problemi fark eden Düvel-i Muazzama, halk egemenliği fikrinin gitgide kabulünü yansıtır şekilde "azınlıklar" diye adlandırılan bu toplulukları korumak için harekete geçti.[37] Söz konusu topluluklardan biri de, Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın yerlisi Hıristiyan bir halk olan Ermenilerdi. Osmanlı egemenliğindeki Ermeniler, daha kalabalık olan Müslüman komşularının boyunduruğundaydılar ve çeşitli suiistimallere maruz kalıyorlardı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Osmanlı İmparatorluğu, Ermenileri Kürt ve Çerkez komşularının talanlarına karşı emniyete almak üzere Doğu Anadolu'da idari reformlar yapmaya mecburdu. Eğer İstanbul hükümeti bu emniyeti sağlamakta başarısız olursa, anlaşma maddelerine göre Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkı vardı.

61. maddenin tarihi etkisi, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin acınası durumunu tanımasından ziyade Ermenileri etnik kimliğe göre ayrı tutması ve bu topluluk adına dış güçlere müdahale hakkı vermesidir. Doğu Anadolu'daki Ermenilerin çoğunluğu, Müslüman

toprak ağalarına zincirlenmiş ve göçebe aşiretlerin yağmalarına maruz, zar zor geçinebilen insanlardı. Hıristiyan olmaları durumlarını daha da kötüleştiriyordu zira daha kalabalık ve güçlü Müslüman komşuları ile toprak sahipleri tarafından hor görülüyor ve temel hakları kısıtlanıyordu. Yine de Ermeniler sefaletlerinde yalnız değillerdi. Kürt köylüler de aynı sefil şartları paylaştıkları ve Anadolu'daki Hıristiyan Süryanilerin de hayatı din yüzünden zorlaştığı gibi, anlaşmada yağmacı diye tarif edilen Çerkezlerin de büyük kısmı Ruslar tarafından Kafkasya'daki ata topraklarından silah zoruyla sürülmüş beş parasız göçmenlerdi. Ancak 61. madde, esas dayanak noktası olarak din, sosyal sınıf veya yakın dönemdeki siyasi tarihi değil etnik kökeni kabul ediyordu. Etnik kökenin toprak egemenliği üzerinde gittikçe belirgin bir önem kazanmasıyla, zaten önemli sosyoekonomik değişimler ve gerilimlere maruz kalan bölgeler daha da istikrarsızlaştı.

Düvel-i Muazzama'nın milliyet ülküsünü benimsemiş olması her mefruz millete bağımsızlık bahşetme niyetinde oldukları anlamına nasıl gelmiyorsa, azınlık haklarını kabul etmeleri de söz konusu hakların elde edilmesi yoluna baş koyacaklarını göstermiyordu. Bilakis, hiç zaman kaybetmeden azınlık haklarını kendi rekabetlerinde bir araç olarak değerlendirdiler. Örneğin, Alman Şansölyesi Otto von Bismarck Romanya Yahudilerinden faydalanmaya çalışmıştı.[38] Aslında 61. maddenin arkasındaki esas niyet, Ermenilerin durumunu iyileştirmekten çok Rusya'nın meseleye ayrıcalıklı bir konumdan müdahil olmasına fırsat vermemekti. Ermeni meselesinin "uluslararasılaştırılması" Ermenilerin çıkarlarını su götürmeyecek şekilde geri plana attı; zira Ermeniler lehine herhangi bir teşebbüs, doğrudan bir rekabet içerisindeki Düvel-i Muazzama'nın (Büyük Devletler) fikir birliğini gerektiriyordu. Argyll dükünün işaret ettiği gibi, "herkesin işi olan şey şimdi hiç kimsenin işi değil"di.[39] Bulgaristan örneği, Avrupa eğitimi almış bazı genç Ermenilerde Avrupa normlarını Kafkasya ve Anadolu'nun uçlarında hayata geçirme arzusu uyandırdı. Fakat Ermenilerin durumu temelden farklıydı. Üzerinde hak iddia ettikleri toprakların çoğunda belirgin bir azınlık durumunda olmakla kalmıyorlardı ama

ayrıca iki imparatorluğun ihtilaflı sınırları boyunca dağılmışlardı. Ermenilerin, milli varlıklarını bir şekilde toprak egemenliğine tahvil etme arzuları, bölgesel hâkimiyet mücadelesinde bir silah haline gelmeye mahkûm edilmişti.

Ulus-devlet modeli, vatandaşlar arasında paylaşılan bir kimlik ve ortak kader duygusu gerektirir. Daha önce de belirtildiği gibi, 1878'de kurulan yeni Balkan devletlerinin ekser nüfusu, devletlerinin üzerine inşa edildiği kimlik kavramlarına dahil olmamıştı. Öte yandan, esas aidiyet duyması gerekenler henüz "ayılmamış" olabilirlerdi ama dışlanan ve istenmeyenler kolayca fark edilebiliyordu. 1877-78 Savaşı, 750.000 kadar Balkanlı Müslüman'ın ölümü veya sınır dışı edilmesi ile sonuçlanmıştı.[40] Bu olaylar Müslümanların hafızasına, Osmanlı Rumi takviminin 1293 yılıyla anılan "93 sökümü" diye kazındı. Bu sarsıntı, imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı Müslümanlarının algısını şekillendirecekti, ama en kötüsü daha gelmemişti.[41]

Berlin'de benimsenen ilkeler, Osmanlı İmparatorluğu için ölüm çanı oldu, zira bu ilkeler çok milletli imparatorluğun devlet sıfatıyla meşruiyetini yok etti ve etnik-milliyetçi amaçlar lehine dış müdahalelere geçerlilik kazandırdı.[42] Berlin Kongresi Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdışı ve gayrimeşru diye damgaladı. Osmanlıları mahkûm etmek üzere diğer emperyal iktidarların öne sürdükleri standartları yine bizzat kendilerinin arsızca çiğnemeleri ise tepkiyi körükledi.[43] Fakat bu tepki Avrupa'nın kudreti önünde duramadı ve bazı Osmanlılar, oluşmakta olan küresel düzende devleti ayakta tutmak için milliyet ülküsü ile uzlaşmak gerektiği dersini çıkartmaya başladılar.

Düvel-i Muazzama üstün güçleri sayesinde ulus-devlet şablonunu kendi çıkarlarına uygun olarak işlerine geldiği şekilde uyguluyorlardı ancak milliyet ülküsünün mantıki sonuçlarını ancak bir süreliğine göz ardı edebildiler. Milliyet ülküsü ile kendi sömürge imparatorlukları arasındaki normatif çelişki ebediyen gizlenemeyecek kadar açık ve seçikti. İmparatorlukların bizzat bağrında devam eden imparatorluk eleştirisi, Avrupa imparatorluklarının meşruiyetinin altını içeriden oyuyordu.[44] Emperyalizmin meşruiye-

tine dair şüpheler sömürge idarecilerinin içini kemiriyor ve boyunduruk altındaki imparatorluk halkları arasında doğabilecek –gerçi sıkça da hayali– isyanlara dair korkuları körüklüyordu. Avrupalı idareciler, etnik ve dini kimlikleri sebebiyle imparatorluklarının anavatanlarıyla uyuşmaz surette farklı kalan Müslüman tebaa arasında patlamaya hazır anti-emperyalist duyguların kol gezdiğini varsayıyorlardı. Aslına bakılacak olursa, inananlar arasında birlik beraberlik kurulmasını ve bunun muhafazasını teşvik eden İslam dininin, Müslümanlar arasında yıkıcı faaliyetleri güçlendirdiği şüphesi hep mevcuttu. Gerçekten de Rus, İngiliz ve Fransız imparatorluklarının idarecileri bir Pan-İslamist kıyamdan mevcut kanıtların gerektirdiğinin çok ötesinde bir korku duyarken, aynı sebeplere dayanan Alman strateji uzmanları rakip imparatorlukları çökertecek topyekûn bir İslami cihat ateşleme hülyalarına dalıyorlardı. Müslüman öfkesine dair ümit ve korkuların aşırı şekilde abartıldığı zaman içerisinde anlaşılacaktı.

Özetle bu kitap, Yakındoğu ve Avrasya'nın sınır bölgelerindeki milliyetçiliği en iyi şekilde anlamak için bu akımın siyaset dışı temellerden neşet etmiş bir olgu değil de, bir tür jeopolitik olarak ele alınması gerektiğini öne sürmektedir. Avrupa güçlerinin yükselişi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun buna verdiği cevap, Yakındoğu ve Avrasya'nın sınırlarında mevcut iktidar ilişkileri ile yönetişim kalıplarını altüst etti. Ulus-devlete hamledilmiş "küresel siyasetin normatif temel birimi" sıfatının Düvel-i Muazzama tarafından onanması, zaten karmaşa halindeki yerel siyaset üzerinde çok büyük bir etki yaptı. Düvel-i Muazzama'nın tutumu; modern siyasetin temeli olan devlet aygıtının ele geçirilmesi ve elde tutulması mücadelesinde milliyetçiliğin dili ve programını vazgeçilmez kılarak, bu milliyetçi ideolojilerin yayılmasını kolaylaştırdı. Küresel düzenin yapısı ve devletlerarası sistem, devlet aygıtı ile bu aygıtın idaresindeki toprakların egemenliğini devletin millet adına bulunduğu taleplere raptederek söz konusu ideolojilerin kabulü yönünde güçlü bir teşvik yarattı. Breuilly'nin açıkladığı üzere, "milliyetçi ideoloji, milliyetçi bir hareketin destekçilerini doğrudan motive ettiği için değil ama birtakım maddi ve ahlaki çıkarlarını daha

geniş bir hareket alanına yaymalarını mümkün kılan kavramsal haritalar sağladığı için önemlidir."[45] Burada ele alınan dönem ve sınır topraklarındaki milliyetçilik, devletlerarası rekabetin sebebi değil de bir yan ürünü olarak anlaşılmalıdır. Buna bağlı olarak akademisyenler de siyasi aktörlerin davranışlarını sınıflandırır, analiz eder ve açıklarken veya bu kişilere bilinçli ve programlı ideolojik niyetler atfederken geçmişe dönük bir milliyetçi belirlenimciliği (determinizm) benimseme tehlikesinden uzak durmalıdırlar. Osmanlı ve Rus sınır topraklarındaki siyasete dair bir inceleme, devlet ve devlet-altı aktörlerin yetersiz bilgiyle faaliyet yürüttüklerini ve bazıları da çelişkili birçok hedefe ulaşmaya çalışırken çok katmanlı diğer aktörlerle karşılıklı etkileşime girdiklerini hatırlamalı ve söz konusu aktörleri ön planda tutmalıdır.

Kitabın Yapısı

Birinci bölüm 1908'deki Jön Türk Devrimi'nden 1914'teki Temmuz Krizi'ne kadar Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasındaki siyasi ilişkilerin seyrini takip etmektedir. Bu bölüm Osmanlı-Rus ilişkilerini belirleyen yapısal ve sistemsel değişkenleri devletlerarası veya "yüksek siyaset" düzeyinde ele alır. Bu dönemdeki uluslararası ilişkilerin doğasını tanımlamak için "Rekabetçi Anarşi" kavramını kullanıyoruz; bu kavram bize İstanbul ve St. Petersburg'un karşılıklı ilişkilerini şekillendiren bir güvenlik arayışının nasıl vücut bulduğunu göstermektedir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki üstünlüğüne rağmen diğer büyük güçlerle rekabetten doğan güvenlik sorunları, can çekişmekte olan Osmanlılara karşı Rusya'yı sürekli bir saldırgan tutum almaya zorluyordu. İkili ilişkilerde karşılıklı bir sempati ve iyi niyet hiçbir zaman eksik olmadı ancak çağın hâkimiyet siyaseti bağlamında bu hisler, sıcak ilişkileri kurumsallaştırıp kalıcılaştıracak kadar etkili değildi.

İlk bölüm, Osmanlı-Rus rekabetinin kamuoyuna açık yüksek siyasetini (askeriye ve güvenlik meseleleri) 1908'den 1914'e kadar ele alırken, sonraki iki bölüm bu iki devletin güvenlik arayışı yolunda düşük siyasetteki (halk düzeyinde siyaset) çabalarını

inceler. Görece homojen bir nüfusun devlet kurumlarıyla kaynaştığı ulus-devletlerin aksine imparatorluklar, kendi kurum ve yapılarına sahip nüfuslara (diğer bir tabirle "cemaatlere") bölünmüştür ve bu parçaların kurumsal yapıları, merkezi devleti bir yana bırakma veya onunla rekabet etme eğilimindedir. Bu durum sadece imparatorluklara özgü zaaflar üretir. Komşu devletler sıfatıyla Osmanlı ve Rus imparatorlukları kesişen sınırlarda ortak bir nüfusu paylaşıyordu ve biri diğerinin hudut bölgelerini ihlal ederek kendi sınırını güvene almak istediğinde bu durum, tehlikeli dalgalar yayan anormal bir etkileşim gösteriyordu. İkinci bölüm Rusya'nın Doğu Anadolu siyasetini ele almakta ve devletlerarası rekabetin mahalli kimlik ve siyasetleri milli kimlik kavramının girişiyle nasıl şekillendirdiğini aydınlatmaktadır. Millet ideali çarın bürokratları arasında imparatorluğun yerel yapısının algılanışını nasıl değiştirdiyse, imparatorluk sınırları ötesindeki toplumların ve siyasetlerinin algılanışını da değiştirdi. Bu durum Doğu Anadolu'daki siyasi tavır ve teşkilat üzerinde önemli etkiler meydana getirdi; böylelikle, Kürtler ve diğer aktörler kendi hedeflerini güderken yeni çerçeveye uyum gösterdiler. Üçüncü bölüm Rusya'nın Müslüman casusları nasıl kullandığını, Osmanlıların Rusya'daki "Müslüman" ve "Ermeni" sorunundan nasıl faydalanmaya çalıştığını ve mültecilerin sınırlar üzerinden geçişlerini incelemektedir.

Dördüncü bölüm, I. Dünya Savaşı'nı başlangıcından Rusya'daki 1917 İhtilali'ne kadar ele almaktadır. Bölümün iddiası Osmanlıların savaşının Pan-İslamist veya Pan-Türkist hayalleri körü körüne gerçekleştirme girişimi değil, güvenlik uğruna üzerinde düşünülerek girişilen bir kumar olduğudur. Savaşa girmek, Düvel-i Muazzama arasındaki rekabetten en iyi faydalanma ve gerekli reformların dış müdahale olmaksızın gerçekleştirilebileceği bir savaş sonrası huzur dönemi elde etme yolu olarak görüldü. Bu bölüm Osmanlı devletinin Ukraynalılar, Gürcüler ve Rus idaresi altındaki Pontus Rumlarıyla uyumu yanında Rusya Müslümanlarını savaşa kışkırtma çabalarını da tartışmaya açıyor. Beşinci bölüm, savaşın milli idealler ve yeni devlet meşruiyetiyle etkileşimi yanında Osmanlı-Rus sınırlarına yaptığı etkiyi inceler. Bu bölüm, I. Dünya

Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerinin topyekûn yok edilmeleri ve arkasından Anadolu'nun Türkleştirilmesinin etnik hırslardan ziyade inceden inceye devlet çıkarları hesabına dayandığını öne sürmektedir. Arkasından Rusya'nın, işgal ettiği Doğu Anadolu'yu yönetme girişimi ve bu durumun Ermeni-Rus ve Kürt-Rus ilişkilerinde doğurduğu gerilimlerle imparatorluk çıkarlarına dair kozmopolit anlayışın Rusya'nın işgal siyasetini nasıl şekillendirdiğine dair bir inceleme gelmektedir.

Altıncı bölümde Osmanlıların Rusya ve Kafkasya siyasetinin gelişimi, Rus ordusunun 1917'de dağılmasından Bolşeviklerle Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı Mart 1918'e kadar incelenmektedir. Burada Osmanlıların amaçlarının herhangi bir ideolojiyle sınırlanmak yerine bölgesel güç değişimlerine uyum sağlamak üzere evrildiği vurgulanıyor. Rusya'nın güç kaybının geçici olduğuna inanan Osmanlılar, bu durumdan mümkün olduğunca yararlanmaya çalıştılar. Kafkasya'da 1914 sınırlarına yeniden ulaşma hedefi, eski Osmanlı mülkü olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri alma ve Ruslar eski güçlerine kavuşmadan Kafkasya'da birkaç tane tampon devlet kurma niyetine dönüştü. Yedinci bölüm, 1917'de Trabzon ve Batum görüşmelerinde kurulan Mavera-yı Kafkas (Transkafkasya) Cumhuriyeti ile Osmanlıların ilişkilerinin gelişimine, eski Osmanlı toprakları olan Kars, Ardahan ve Batum'un yeniden alınmasına ve Osmanlıların Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile kurdukları diplomatik ilişkilere ayrıldı. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin kurulması genellikle Kafkasya'da milli bilincin uyanışı olarak kabul edilir. Bu bölüm ise söz konusu ülkelerin kuruluşunda devletlerarası rekabetin ve yeni küresel düzenin asıl belirleyici olduğu üzerinde durmaktadır.

Sekizinci bölüm, Azerbaycan ve Dağıstan'daki Osmanlı ilerleyişini ele almaktadır. Bölüm etnik-dini bağlılıkların değil jeopolitik zorunlulukların Osmanlı stratejik davranışlarını belirlemeye nasıl devam ettiğini ortaya koymaktadır. Rusya'nın gelecekte tekrar eski gücüne kavuşmasına karşı bir güvence olarak bağımsız Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kurulması zorunluluğu Bakü üzerin-

deki iddiaların temel dayanağı olduğu kadar, Osmanlı ilerleyişini tetikleyen başka zorunluluklar da vardı. 1918 yazında Osmanlılar, müttefikleri Almanları da imparatorluklarının hayatiyeti açısından Büyük Britanya kadar tehdit olarak görmeye başladılar. Savaşı sona erdirecek bir anlaşmanın yakın olduğuna inandıklarından bölgedeki geçici avantajlarını savaş sonrası düzendeki kalıcı kazançlara dönüştürmek maksadındaki Osmanlılar Rusya, Almanya ve Britanya etkisini en alt düzeyde tutmak için Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da uluslararası camianın tanıdığı devletlerin kuruluşunu sağlamaya çalışıyorlardı. Bölüm, Osmanlıların eski vilayetleri olan Kars, Ardahan ve Batum'u yeniden ilhaklarını Kafkasya'nın diğer kısımlarında uyguladıkları siyasetleriyle karşılaştırarak son bulmaktadır.

I

Anarşi ve Rekabetin Yüksek Siyaseti

Jön Türk Devrimi'ni tetikleyen olayın, devrimin adına yapıldığı eşitlik veya özgürlük ilkeleriyle bir ilgisi yoktu. Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni (ismi daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti şeklini alacaktı) tahrik eden vaka, İngiltere kralı ile Rus çarının 1908 Haziranı'nda, Baltık Denizi'ndeki Reval (bugünkü Tallinn) limanında buluşması oldu. Bu buluşmanın yarattığı endişe neticesi Makedonya'nın kopuşu başladı: Balkanlar'daki İttihatçı subaylar Sultan II. Abdülhamit'e karşı ayaklandılar ve onu otuz yıl önce lağvettiği Kanun-ı Esasi'yi yeniden tesis etmeye zorladılar. Devleti yıkmak değil korumak arzusu isyancıları harekete geçirmişti. Onlara göre imparatorluğun zayıflığının iki sebebi vardı: Tebaa halkların birlik beraberlikten yoksun oluşu ile devletin kurumlarının azgelişmiş ve âdem-i merkeziyetçi karakteri. İttihatçıların öngördükleri birliği sağlamak üzere temel formülü, Kanun-ı Esasi ile meclisi yeniden tesis etmek ve böylelikle imparatorluğun farklı unsurlarına devletin bekasını sağlayacak bir buluşma zemini sağlamaktı.

Bununla birlikte İttihatçıların hususi amaçları biraz farklıydı. Halkı kendi çıkarlarını savunup kaderini çizmesi için ikna etmek

istiyorlardı, ama toplumun kabiliyetlerine pek itibar etmiyorlardı ve demokratik siyasete güvenleri yoktu. Onlar daha çok, Avrupa'nın son moda sosyal teorilerinin verdiği ilhamla seçkinler yönetiminin faydalarına inanıyorlar; toplumu yönetmek, kontrol etmek ve dönüştürmek için bilimsel akıl ile devlet otoritesinin bir izdivacına dayanan İttihat ve Terakki önderliğine bel bağlıyorlardı. Avrupa'nın sunduğu örnekler de, modern devletin ihtiyaç duyduğu güçlü birlik beraberliğin ayrışık etnik unsurlardan üretilebileceği ihtimalini iyice şüpheli hale getiriyordu. Türkler imparatorluğun en büyük homojen topluluğu olduklarından ve kaderleri imparatorluğun selametine diğer unsurlara kıyasla daha çok bağlı bulunduğundan, İttihatçılar Türkleri, Almanların Avusturya-Macaristan'daki konumlarına benzer şekilde imparatorluğun çevresinde yapılanacağı "Millet-i Hakime" olarak tanımlıyordu.[1] Türkçülük üzerinde sadece küçük bir azınlık mesai harcıyordu; İttihatçıların asıl gayesi Türkçülük davası gütmek değil, imparatorluğu ve devleti korumaktı. Türkçülüğü ancak amaçlarına hizmet ettiği sürece sahipleniyorlardı.

İttihat ve Terakki'nin kökleri 1889'da kurulan gizli bir öğrenci cemiyetine dayansa da, 1908'e gelindiğinde, cemiyetin en büyük hizbini yazar veya entelektüeller değil subaylar oluşturuyordu. İttihatçılar kendilerini şanlı bir askeri geleneğin mirasçısı olarak görüyorlardı. Çökmekte olan devletlerini kurtarmak onlar için kurumsal ve mesleki açıdan şiddetli bir gurur meselesi olmuştu. Bu subayların büyük kısmı ve aslında genel olarak fırka üyelerinin de çoğu, imparatorluğun hızla toprak kaybettiği Balkan ve Ege sınırlarından gelmekteydiler. Balkanlar'da gerillalarla savaşa savaşa dişleri bilenen hareket mensupları, imparatorluğun çöküşünün Müslümanlar için korkunç bir son olacağını iyi biliyorlardı ve bu da hedeflerine daha sıkı sarılmalarına yol açıyordu. Çökmekte olan imparatorluğun sınırlarında aldıkları görevler şiddet eğilimlerini artırdı ve hem hizmet ettikleri devlette hem de toplumda derin ve köklü reformların yapılması gerektiğine dair inançlarını kuvvetlendirdi. Devlet adına şiddet uygulamak alışkın oldukları meşru bir eylem, hatta bir zorunluluktu. Gizli görevlerde geliştirdikleri disiplin ve bağlılık ise neredeyse devlete paralel bir örgütlenme sağlıyordu.

İmparatorluğu koruma ve tepeden tabana reform yapma çabaları İttihatçıların bir ikilemle karşılaşmalarına yol açıyordu. Öncelikle 20. yüzyıl başındaki devletlerarası düzenin doğası söz konusuydu. Anarşik ve rekabetçi bir seyir izleyen bu düzen, az sayıdaki seçkin aktörün kontrolü altındaydı. Devletlerarası ilişkileri düzenleyecek bir üst hükümran merciin bulunmadığı ortamda, bir devletin varlığını sürdürmesinin tek dayanağı, sahip olduğu kadarıyla kendi öz kuvvetiydi. Güç artırımı sıfır toplamlı bir denklemdi, yani bir tarafın kazanması diğer tarafın kaybı manasına geliyordu. Şüphesiz bu ilişki şekli devlet sisteminin kendisi kadar eskiydi; fakat şimdi bir avuç Avrupa devleti, üstün askeri, teknolojik ve ekonomik imkânları vasıtasıyla "Düvel-i Muazzama" olduklarını ilan ederek dünyaya hâkim olmaya kalkışıyorlardı. Anarşi ile rekabet, Düvel-i Muazzama'nın küresel yayılmacılığı ile birleşerek, 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya çapında görülmemiş dengesizliklere yol açıyordu; Osmanlı toprakları da buna en çok maruz kalanlar arasındaydı.

İkilemin ikinci kısmı iç siyasetten kaynaklanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi genişleme ve büyümesi, merkezin farklı bölgeler ile toplumları her biri için ayrı esnek düzenlemeler yaparak bir arada tutma becerisine dayanıyordu. Bu düzenleme çevre bölgelerden çok az talepte bulunuyordu. Dolayısıyla da, modern bir devletin standartlarıyla karşılaştırıldığında, merkez de karşılığında çok az şey alıyordu. İttihatçıların fark ettikleri üzere Düvel-i Muazzama, hükmettiklerinden bol kazanç elde etme ve onları merkezi bir yönetimle harekete geçirme hususunda çok üstün yeteneklere sahipti. Sorun sadece böyle bir sistemi Osmanlı bağlamına uyarlayacak yeni ve rasyonel kurumlar oluşturmak değil; fakat yerel seçkinlere çıkar sağlayan mevcut kurum ve düzenlemeleri de saf dışı bırakmaktı. Bu seçkinler, statükonun merkez lehine yeniden düzenlenmesine muhtemelen direneceklerdi. Ayrıca Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı topraklarına nüfuz etmesi, merkeze direnip meydan okumak için yerel seçkinlere dış destek bulma fırsatı sunuyordu. Merkezin isteklerini çevreye dayatması, çevrenin dış güçlerle işbirliğine gitmesine yol açabilirdi veya saldırgan bir yabancı gücün çevreyi merkezden koparmak için bu ikisi arasındaki

anlaşmazlıkları istismar etmesi mümkündü.[2] Yabancı müdahalelere karşı duyulan korku ve tiksinti, İttihatçılığın çekirdeğinde bulunuyordu. Yeraltındaki diğer muhalefet gruplarının sultanı tahttan indirmek için bir dış müdahale manipüle etme düşünceleri yüzünden, İttihatçılar 1903 yılında muhalifler ittifakından çekilmişlerdi.

Reformların önünde duran başka bir yapısal engel de mali zorluklardı. Osmanlı devleti siyaseten hükümran kabul edilse de, ekonomik ilişkileri açısından bir yarı-sömürge gibi görünüyordu. Tarıma dayalı bir ekonomisi vardı ve vergi kaynakları kısıtlıydı. Osmanlılar, 19. yüzyıl ortalarındaki reformlar için ihtiyaç duyulan parayı Düvel-i Muazzama'dan borç alarak elde edebildiler, ancak bu borcu geri ödemekte zorlandılar. Bu borçları tahsil etmek isteyen Avrupalı güçler 1881'de Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni kurarak, tüketim vergisi dahil gelir kaynaklarına ve Osmanlı bütçesine hâkim oldular. Maliye üzerindeki yabancı tahakkümün acısı yetmiyormuş gibi, çeşitli vesilelerle Avrupa pasaportu almış Hıristiyan Osmanlılar da dahil Avrupa vatandaşlarına fazladan hukuki ve ekonomik ayrıcalıklardan, yani kapitülasyonlardan yararlanma hakkı bahşedildi. Avrupalılara Osmanlı kanunlarından muafiyet tanıyan bu düzenlemeler 16. yüzyıla kadar geri gidiyordu; fakat güç dengesinin Avrupa lehine aşırı döndüğü 19. yüzyılda, bariz bir sömürü karakteri kazanmışlardı. Kapitülasyonlar Osmanlı Müslümanları arasında hoşnutsuzluk yaratıyor ve toplumda sosyal parçalanmanın tohumlarını ekiyordu; bunların kaldırılması İttihatçılar için en önemli hedefti.[3]

Jeopolitiğin Kitlesel Sefaleti

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması süreci diplomatların harita üzerinde pervasızca oynadıkları bir oyun olsa da, söz konusu oyun bu haritalarda çizili topraklarda yaşayan toplumlar için ölüm, acı ve sefalet demekti. Osmanlıların Balkanlar'daki, Kafkasya'daki ve Kırım'daki toprak kayıplarına Müslümanların kitlesel göçü, sınır dışı edilmesi ve etnik temizliğe maruz kalması eşlik ediyordu. 1864'te Rusya'nın Kuzey Kafkasya'nın ilhakını tamamlamasıyla

Osmanlı topraklarına yüz binlerce Müslüman sığındı.[4] 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bulgaristan'da çeyrek milyon Müslüman hayatını kaybederken, bir milyon kadarı da mülteci konumuna düştü. 1912'den sonra da Balkanlar'da büyük kayıplar verilmeye devam edildi.[5] Edirne'de yaşayan bir mültecinin oğlu, 19. yüzyıl sonunda geçen çocukluğu hakkında şöyle yazmaktadır:

> Zaten o yıllar sükûn yılları değildi. O yıllar kanlı, muammalı bir yüzyıla gebeydi... Bizim mahallemiz bir göçmen mahallesiydi. Kırım'dan, Dobruca'dan, Tuna kıyılarından, zaman zaman harpler, toptan öldürmeler içinde kopup gelen göçmen sellerinin artıkları, yüz elli, iki yüz yıldan beri hemen daima yenilen ordular, daima gerileyen sınırlarla beraber adım adım çekilerek buralara kadar sürülmüşlerdi.[6]

Hıristiyan güçlere ve topluma teknolojik bir üstünlük bahşeden bilgi birikiminin aynı zamanda bu toplumlardaki ölüm oranlarını düşürmesi ve böylelikle Hıristiyan nüfusun patlamasına katkı sağlaması, Müslümanların çaresizliğini artıran bir başka gerçekti. Avrupa ve Balkanlar'daki Hıristiyan nüfus hem zenginleşip güçleniyor hem de demografik nicelik açısından Müslümanları geride bırakıyordu.[7] Bu gidişatı tersine çevirmek için radikal bir müdahale ve reforma ihtiyaç vardı. Bu sınır bölgelerinden kaçan mülteciler, İttihatçı kadroları dolduranlar arasında da büyük çoğunluğu oluşturuyordu.[8]

20. yüzyıl başlarındaki devletlerarası sistem çok kutupluydu; bir veya iki devletin mutlak üstünlüğünden bahsedilemiyordu. Çok kutupluluk, Osmanlıların zaman zaman mükemmel bir şekilde değerlendirdikleri, bir gücü diğerine karşı kullanma kabiliyetini sağlıyordu. En büyük ve en tehlikeli düşman Ruslardı. Osmanlılarla doğrudan sınır komşusu olan Rusya, hasmını sürekli Balkanlar ve Kafkasya'dan atmaya çalışıyordu. Ayrıca diğer bir rakip olan Avusturya-Macaristan'ın aksine Rusya gittikçe güçleniyordu. Yakındoğu'ya önemli miktarda kuvvet sevk edebilen Britanya ve Fransa, arada sırada Osmanlıları Ruslara karşı destekliyor ve bunu sürdüreceklerinin işaretlerini veriyorlardı. Fakat onlar da

bölge üzerindeki kendi ekonomik ve jeostratejik arzularını gerçekleştirmek için, Osmanlıların zararına hareket ediyorlardı. Örneğin, Britanya 1878'de Rusya'ya karşı diplomatik desteğin bir karşılığı olarak stratejik öneme sahip Kıbrıs'a el koymuş ve dört yıl sonra da Mısır'ı işgal etmişti. Afrika ve Arnavutluk'taki Osmanlı toprakları üzerinde gözü olan İtalya da, daha küçük ölçekli olmakla birlikte bir sorun kaynağıydı.

Geriye bir tek Almanya kalıyordu. Güçlü ve zengin Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ne doğrudan sınırı ne de Osmanlı toprakları üzerinde halihazırda bir emeli vardı. İstanbul gibi Berlin de diğer Düvel-i Muazzama mensuplarının Yakındoğu'da ilerleme kaydetmelerine engel olmak istiyordu. Makedonya reformu projesine İstanbul'dan bir menfaat beklemeden karşı çıkmıştı. Ayrıca Rusya'nın gelişmesi her iki başkentte de endişe kaynağıydı. Diğer taraftan 19. yüzyıl sonundaki pek çok etkili Alman dış politika düşünürü, Pan-İslamizm'in rakip Rus, İngiliz ve Fransız imparatorluklarını yıkacak devrimci bir güç potansiyeline sahip olduğunu düşünüyordu. Kayzer II. Wilhelm de İslam'a ilgi duyanlardan biriydi; hatta o kadar ileri gitti ki, Suriye seyahati esnasında dünyadaki 300 milyon Müslüman'ın ebedi dostu olduğunu ilan etti.[9] Bütün bu nedenlerle, Yakındoğu'dan uzak durduğu sürece Almanya mantıklı ve istenilen bir müttefikti.

İşte İttihatçıların kendilerini içinde buldukları şartlar bunlardı. İstilacı devletler, çoğunlukla Osmanlıların aleyhinde gelişen yoğun ve kanlı bir yayılma yarışı içindeydiler. 1908 devriminin patlak vermesi üzerine Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i hayasızca ilhakı, küresel toplumun merhametsiz doğasını gözler önüne seriyordu. İçeride ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçaları görece bir yoksulluk altında çatırdıyordu. Ancak imparatorluğun geleneksel âdem-i merkeziyetçi idare sisteminin gözden geçirilip modernize edilmesi girişimleri, iktidarlarının büyük bir kısmını merkeze terk etmek istemeyenlerin ve İstanbul'a sadakatten başka seçeneklere sahip olanların tepkilerini çekmekten başka bir sonuç getirmiyordu. Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi sadece coşkulu kutlamaları değil, Doğu Anadolu'daki aşiret reislerinin is-

yanlarını da ateşledi. Haklı olarak, Abdülhamit'in idaresi altında elde ettikleri ayrıcalıkları kaybedecekleri korkusuna kapılmışlardı. Aralarından pek çoğu sınırın ötesinden, yani Rusya'dan medet umdu ve Osmanlı devletine karşı oluşturdukları tehdit, Doğu Anadolu'daki cadı kazanının fokurdayıp durmasına sebep oldu. 19. yüzyıldaki reform çabaları ve diplomatik kumar, imparatorluğun dağılmasını yavaşlatmışsa da nihai gidişe engel olamıyordu. Daha etkili bir şeyler bulmak gerekiyordu. İttihatçıların devlet gücünün etkinliğine olan inancı, dışarıdan modernleşme baskısı ve içeriden merkezileşmeye direnç ikilemini çözmek üzere otoriter bir idareye işaret ediyordu. Sonraki beş yıl içerisinde İttihatçılar, Osmanlı idaresini meclisi olan bir meşrutiyetten Enver-Cemal-Talat troykasının diktatörlüğüne dönüştürdüler.

Rusya'nın Güvenlik Dinamikleri: Güç Paradoksu

Rus İmparatorluğu'nun konumu Osmanlılardan tamamıyla farklıydı. İki yüzyıldan beri küçülmeyip bilakis genişleyen imparatorluk, Avrasya'nın merkezindeki geniş bir bölgeyi yönetir hale gelmişti. Tükenmez gibi görünen doğal ve beşeri kaynaklara sahip yükselen bir endüstri gücüydü. Rus gücünün yükselişinin önlenemez olduğu algısı, I. Dünya Savaşı'ndan önce neredeyse evrenselleşmişti.[10] Bununla birlikte diğer devletler gibi Rus İmparatorluğu da anarşi ve rekabet dolu bir çevreyi paylaşıyordu. Büyümesi ve genişlemesi, beklenenin aksine, güvenlik sorunlarını azaltmak yerine artırıyordu. St. Petersburg, güneyde ağır bir zafiyet hissediyordu. Kafkasya'nın fethi içeride Rusya'nın emniyetini sağlarken, diğer yandan rakiplerin tehdit ettiği sorunlu bir sınır bölgesine göz kulak olma zorunluluğu da yaratmıştı. Genişleyen ekonomisi Rusya'yı zenginleştiriyor, fakat aynı zamanda ihracat için Türk Boğazları'na bağımlılığı da artırıyordu. Osmanlı'nın zayıflığı bile Rusya için büyük bir lütuf değildi. Osmanlıların denk bir rakip mevkiinden daha aşağıya düşmesi memnuniyet verici bir durumdu ama bu düşüş, bir başka rakip gücün Rusya'nın güney sınırında ve Karadeniz'de düşmanca bir tutumla ortaya çıkması ihtimalini de yaratıyordu.

Rus devlet adamları da Osmanlı meslektaşları gibi içeride çok milletli, çok dinli ve hanedanlık merkezli bir imparatorluk devletini modern, verimli ve daha merkezi bir devlete dönüştürmeye çalışırken, dışarıda sürekli karşılarına çıkan tehditlerle uğraşmak zorundaydılar. Rusya'nın 19. yüzyıldaki coğrafi genişlemesi ve ekonomik büyümesi yeni halklar, yeni toplumlar ve sosyal ilişkilerde değişim anlamına geliyordu. Bu, otokrasiyi büyük bir gerilim altında bırakmıştı. Çarlık rejimi dışarıdaki mücadelede kontrolünü kaybetmediği sürece içerideki dengesizlikleri idare edebiliyordu; ancak Japonya 1904-1905'te Rusya'yı mağlup ettiğinde rejimin saygınlığına inen darbe o kadar büyük oldu ki, imparatorluğun genelinde bir isyan, protesto ve kargaşa dalgası yayılıverdi. 1905 Devrimi olarak bilinen bu hadise, Çar II. Nikolay'ı yürürlüğe bir anayasa ve meclis (Duma) sokmaya zorladı. Baskılar ancak kısmen ve kısa süreliğine azaltıldı.

Güneydeki Sıkıntılar

Rusya'nın güvenlik ikilemi 1908 yılı Ocak ayında Osmanlı-İran sınırında dönüm noktasına ulaştı. Bir önceki yıl Rusya ile Büyük Britanya, Kuzey ve Güney İran'da birer etki alanı oluşturma yönünde anlaşmıştı; böylelikle hem Rus ve İngiliz imparatorluklarının Asya'daki daha geniş çaplı mücadelesi bir çözüme ulaştırılacak hem de Rus Azerbaycanı sükûnete kavuşacaktı. Fakat Rusların gelişi, o sırada İran'la Kotur sınır bölgesi hakkında anlaşmazlık yaşayan Osmanlıları telaşlandırdı. Rus varlığı aynı zamanda mahalli Kürtleri de endişelendirdi ve sınır boyunca çatışmalar meydana geldi. Rusya Dışişleri Bakanı Aleksandr İzvolskiy, Çarlık rejiminin saygınlığını tamir edecek "kısa ve muzaffer" bir savaş fırsatının kokusunu aldı. Genelkurmay Başkanı Fyodor Palitsin'in arka çıkmasıyla "Rusya'nın Türk Doğu'daki tarihi emelleri"ni gerçekleştirecek ve bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nu Britanya ile paylaşma ihtimalini yaratacak bir savaşı ortaya attı.[11] İzvolskiy bunu başaramadı ancak Jön Türk Devrimi'nin arifesinde bir kargaşa ortamının doğacağı korkusuyla o yaz tekrar harekete geçti. Bakan-

ların, diplomatların ve askeri uzmanların bir araya geldiği özel bir toplantıda müdahale seçenekleri masaya yatırıldı ve Boğazlar'ı ele geçirme planı gündeme geldi.[12] Fakat görülmemiş derecede güçlü bir içişleri bakanı olan Pyotr Stolıpin, Rusya'nın Japonya karşısındaki bozgununun daha taze olduğu bu zamanda St. Petersburg'un ilgisini ve kaynaklarını iç reformlara yöneltmesi gerektiği inancını taşıdığından savaş çığırtkanlığına bir son verdi.[13]

Rusya'nın güneydeki stratejik durumuna dair endişeler İzvolskiy'i meşgul etmeye devam etti ancak onun tezcanlılıkla yaptığı bir gaf sayesinde Stolıpin Rus siyasetini tahkim etme şansı yakaladı. İzvolskiy, Rus gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçişine izin veren bir anlaşmaya destek sözüne karşılık Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakına göz yumdu. Ancak Rus savaş bakanı yeni anlaşma için Düvel-i Muazzama'nın onayını alamadan ilhakı ilan eden Viyana hükümeti, onu eli boş ve zor bir durumda bırakarak dışişleri bakanlığından ayrılmasına neden oldu.[14]

Stolıpin'in iç işlerine yaptığı vurgu, dışarıda genişlemenin terk edildiği manasına gelmiyordu. Tam aksine üç ya da dört yıllık bir iç reform süreci, Rusya'nın dış politikada tekrar iddialı olmasını sağlayacaktı.[15] Ancak Rusya, o gün gelene kadar Osmanlı İmparatorluğu'yla uzlaşmayı gerekli görüyordu ve Stolıpin, aynı düşüncelere sahip olan Nikolay Çarıkov'un İstanbul'a elçi atanmasını sağladı. İzvolskiy'in halefi Sergey Sazonov'a Çarıkov'un açıkladığı üzere yakınlaşma siyaseti, "temel amacımıza hizmet etmek içindir: Türkiye'yi bizim için uygunsuz bir dönemde parçalanmaktan korumak." Osmanlı'nın çöküşü beklenen bir şeydi fakat bu çöküş, Rusya kendi iradesini Osmanlı topraklarına dayatma gücüne kavuşana kadar ertelenmeliydi. Osmanlılar ayrıca Balkanlar'da Avusturya'yı engellemek için de kullanılabilirdi. Buna rağmen Rus askeri çevrelerindeki saldırgan tutum ısrarla sürdürüldü.[16]

Ne İttihatçılar ne de muhalifleri Rusya'ya güvenmiyorlardı; ama yine de Çarıkov'un 1909'daki görüşme teklifine mukabele edildi. *Şura-yı Ümmet* ve *Tamim* gibi İTC yandaşı gazeteler yanında *İkdam* gibi diğer önemli gazeteler de Rusya ile yakın ilişkiler kurulmasını isteyen makaleler yayımlıyordu. Bunu savunanlar ara-

sında, büyük bir köşe yazarı ve İTF muhalifi olan Ali Kemal Bey ile fırkanın çekirdek kadrosundan Dr. Bahaeddin Şakir de bulunuyordu. Bu destekleyici yorumların ne kadarının Çarıkov'un kendi kişisel çabasıyla gerçekleştiği bilinmemektedir fakat *Tanin* gazetesinin editörü ve İttihatçıların önde gelen vekillerinden Hüseyin Cahit ile olan dostluğunun bu konudaki etkisi muhakkaktır.[17]

Sert anti-emperyalizmlerine rağmen İttihatçılar, Rusya ile daha iyi ilişkiler kurulması teklifini geri çevirecek durumda değillerdi, çünkü bir yılı doldurmamış olan iktidarları döneminde henüz iç güçlükleri aşamamışlardı. İstanbul'daki Birinci Ordu'nun İTC karşıtı askerleri, Nisan ayında "İttihad-ı Muhammedi" isimli cemiyetin üyeleriyle birlikte meclise yürüyerek hükümetin istifasını ve şeriatın yeniden tesisini talep ettiler. Hükümet panik içinde İstanbul'u terk etti ve imparatorluk çapında kargaşa çıktı. Adana'da Müslümanlar Ermenilere saldırdı ve binlercesini öldürdüler. İsyancıları ancak on gün sonra Selanik'ten gelen bir başka askeri unsur, Enver Paşa'nın eşlik ettiği Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu mağlup edebildi. Bu olay İttihatçıların iktidar olma iradesine bir son verememişti; aksine, bu olayın kendilerine sağladığı fırsatları değerlendirerek II. Abdülhamit'i tahttan indirdiler, isyancıların liderlerini idam ettiler, etnik veya milli adlar taşıyan cemiyetleri yasakladılar, Balkanlar'da özel karşı-gerilla birlikleri kurulmasını sağladılar, isyancılarla eşkıyalara verilen cezaları artırdılar ve böylece iktidarlarını güçlendirdiler. Bununla birlikte "31 Mart Ayaklanması," İslami duyarlılığı göz ardı edemeyeceklerini İttihatçılara göstermiş oldu.[18]

Çarıkov, Çar II. Nikolay'ın Roma seyahati esnasında İstanbul'a uğrayıp Sultan V. Mehmet Reşat ile görüşmesini 1909'un ilerleyen aylarında teklif ettiğinde, Bâb-ı Âli bu fikri büyük bir memnuniyetle karşıladı. Bununla birlikte, çarın eski Bizans başkenti ve Ortodoks Hıristiyanlığın merkezi olan İstanbul'u –Ruslar şehre "Çargrad" yani "İmparator Şehri" ismini vermişlerdi– alelade bir turist gibi ziyaret etmesine karşı St. Petersburg'da itiraz sesleri yükseliyordu. Bu plandan vazgeçildi ve II. Nikolay Roma'ya trenle gitti. Çarıkov ise İstanbul'da *II. Nikolay* adlı bir gemide Rus sanayiini tanıtan

bir fuar düzenleyerek iyi niyet gösterecek bir girişim için harekete geçti. Bu fuar ticari açıdan başarılı oldu ama yakınlaşma siyasetini canlandıramadı. Rus bürokrasisi içinde birçokları Osmanlılarla yakınlaşmaya sıcak bakmıyor, aynı zamanda hem muhafazakâr hem de liberal basın bu siyaseti eleştiriyordu. Muhafazakârlar ayrıca, Osmanlı topraklarının bölüşülmesi için Avusturya-Macaristan ile işbirliğine gidilmesini istiyordu. Sırbistan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Makedonya üzerindeki anlaşmazlıklarını gidermek için bir araya getirmeyi başaramayan Rus diplomatlar, 1910'da söz konusu siyaseti faydasız bularak terk ettiler.[19]

Stolıpin bir taraftan diğer bakanları zamansız saldırılara girişmekten alıkoymaya çalışır ve Çarıkov'un İstanbul ile yakınlaşma girişimlerini desteklerken öte taraftan da Rusya'nın Kafkasya'daki askeri kabiliyeti ile Karadeniz'deki donanmasını kuvvetlendirme gayretindeydi. Osmanlıların bir veya iki adet dretnot satın almak istediğini bildiren 1911 tarihli bir rapor heyecanı daha da çok artırdı. Osmanlıların bu gelişmiş savaş gemilerini Ege'de Yunanlara karşı kullanmak için aradıkları doğruysa bile, Rusya'nın denk savaş gemilerine sahip olmadığı Karadeniz'e çıkarılmalarına da kimse engel olamazdı.[20]

Başka bir gücün Boğazlar'daki zayıf Osmanlıların yerini alabileceği endişesi, St. Petersburg'daki bir diğer gerilim kaynağıydı. Rus askeri planlamacılarının böyle bir senaryo için çözümleri hızla sevk edilebilen bir silahlı kuvvet oluşturmaktı. Aslında Dışişleri Bakanlığı, Haziran 1908 ve Nisan 1909 hadiselerinde İstanbul'a bir çıkartma birliği göndermeyi düşünmüştü. 1911'in Mart ve Haziran aylarında planlarını gözden geçiren ordu ve donanma, Rusya'nın Boğazlar'ı ele geçirmek için sürpriz bir saldırı gerçekleştirecek imkânlara sahip olmadığı sonucuna vardılar. Bakanlar kurulu, mevcut durumun kabul edilemez olduğu konusunda Stolıpin ile hemfikirdi. Maliyete yönelik itirazları aşmak isteyen konsey, Donanma Bakanlığı'nın Karadeniz'de üç adet dretnot dahil sekiz yeni gemi inşa etme planına arka çıktı. Çar ve Duma, teklifi Mayıs 1911'de kabul etti.[21] Sonraki iki yılda gerçekleşen olaylar Rus ekonomisinin deniz yoluna bağımlılığının arttığını iyice açığa çıka-

rınca ve yüzyıllık Şark Meselesi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri bir müdahaleyle yıkılması ile çabucak sona erdirilebileceği görülünce, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki hırsı daha da kabardı.

İtalya'yla Savaş

İtalya 28 Eylül'de Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği bir ültimatomla Trablusgarp'ı işgal edeceğini bildirdi. Sözde amaç orada yaşayan İtalyanları korumak, esas amaç ise İtalya'nın koloni edinme yarışında diğer büyük güçlerin gerisinde kalmasına bir çare bulmaktı. Roma Osmanlılardan uzlaştırıcı bir yanıt almasına rağmen hemen ertesi gün saldırıya geçti. Bir tarihçinin söylediği gibi bu, "Avrupa tarihindeki en gayrimeşru savaşlardan biriydi."[22] İtalyan saldırısı Düvel-i Muazzama'nın ve onların hükmettiği devletlerarası sistemin ne kadar insafsız olabileceğine Osmanlılar nazarında bir örnek daha eklediği gibi, Avrupalıların reformlara istikrar kazandırılmasına destek olacakları söyleminin yalan olduğunu da ortaya çıkarıyordu. Osmanlılar, tam aksine, topraklarını rahatça paylaşabilmek için Düvel-i Muazzama'nın kendisini zafiyet ve kargaşa içerisinde bırakmak istediğini anlıyorlardı. Bu değerlendirmede hakikat payı oldukça yüksekti. Reformlar sayesinde İstanbul'un Afrika'daki eyaletleriyle bağlarını güçlendirebileceği korkusu, İtalyan saldırısını hızlandıran etkenler arasındaydı.[23]

Trablusgarp Osmanlıların Afrika'daki son toprağıydı. Eğer elden giderse, Osmanlıların "üç kıtaya yayılmış imparatorluk" iddiaları sona erecekti. İttihatçılar uzaktaki eyaletlerini mümkün mertebe savunmaya azmetmişlerdi.[24] Enver Bey ve istikbali parlak genç Mustafa Kemal de dahil pek çok Osmanlı zabiti, İngiliz idaresindeki Mısır'dan geçerken tanınmamak için küçük gruplar halinde tebdili kıyafetle seyahat ederek karadan Trablusgarp'a ulaştılar. Trablusgarp aşiretleri onların desteğiyle sert bir direniş hareketi yürüttüler. İsteklerini İstanbul'a kabul ettiremeyen İtalya, Ege ve Akdeniz'deki Osmanlı sahillerini bombaladı.

İtalya'nın savaşı Doğu Akdeniz'e yayması St. Petersburg'u rahatsız etti. Rusya'nın toplam ihracatının dörtte biri Boğazlar

üzerinden gidiyordu ve artık Osmanlıların Boğazlar'ı kapatma ihtimali söz konusuydu. Dışişleri Bakanı Sazonov henüz hastalık sonrası nekahatte olduğundan inisiyatifi Dışişleri Vekili Anatoliy Neratov üstlendi. Diğer güçler deniz taşımacılığını korumak için birlikte hareket etme teklifine yanıt veremeyince Neratov, Çarıkov'u Sadrazam Sait Halim Paşa'ya bir teklif sunmakla görevlendirdi. Buna göre İstanbul Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçişine izin verecek, bunun karşılığında da Boğazlar ve Balkanlar'da mevcut statükoyu koruma sözü verilecek, Karadeniz sahilinde bir demiryolu inşaatından vazgeçilecek ve hatta nefret uyandıran kapitülasyonlar bile gözden geçirilecekti. Teklif cazipti; fakat imparatorluğun güvenliğini bütünüyle Rusya'nın eline bırakıyordu. Sait Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Bey bunu kabul etmenin vatana ihanet demek olacağına karar vererek teklifi reddettiler.[25] Sait Paşa, Aralık'ta Çarıkov'a verdiği cevapta Boğazlar üzerindeki tüm hak ve yetkilerin Osmanlı halkı ile onun yöneticilerine ait olduğunu açıklıyordu.[26]

Sazonov Aralık'ta görevine döndüğü ve Çarıkov'un teklifini öğrendiği vakit dehşete kapıldı. Trablusgarp Savaşı, İran üzerinde İngilizlerle süren anlaşmazlık ve küresel diplomasiyi sarsan diğer sorunlar mevcutken Boğazlar gibi büyük bir meseleyi kurcalamak için talihsiz bir dönem olduğuna inanıyordu. Çarıkov'a, teklifinin tümüyle şahsi bir girişim olduğunu Osmanlılara bildirmesi gerektiğini söyledi. Ardından Nisan 1912'de Rusya'nın korkuları gerçek oldu. Trablusgarp'ta istediğini alamayarak öfkeye kapılan İtalyanların Boğazlar'a yakın hedeflere saldırması üzerine Osmanlılar suyolunu bir aylığına trafiğe kapattılar. Bunun Rusya üzerindeki etkisi çok sertti: Tahıl ihracatı 1912'nin ilk yarısında, önceki yılın aynı dönemine nazaran yüzde 45 azaldı. Bu kabul edilemez bir durumdu; çünkü Rusya'nın endüstrileşmesi ve rakipleriyle mücadelesini sürdürebilmesi çabasında Karadeniz'den yapılan tahıl ihracı önemli bir yer tutuyordu.[27] Boğazlar 1900 ve 1909 arasında Rusya'nın toplam ihracatının üçte biri ila yarısını sağlamıştı. Ayrıca Kafkasya ve Ukrayna'dan çıkarılan kömür, manganez ve petrolün de önemi artmaktaydı.[28]

Savaş, Ruslara Boğazlar'ın ne kadar önemli olduğunu gösterirken Balkan devletlerine de Osmanlı İmparatorluğu'nun ne denli zayıf durumda olduğunu kanıtlamıştı. İtalya'nın küstah ve tek yanlı bir şekilde Osmanlı topraklarını işgali bir emsal teşkil etmişti. Harekete geçmek ve çaresiz durumdaki Osmanlılara saldırmak, göz yumulabilir ve faydalı bir hareketti. Balkanlar'daki son Osmanlı topraklarına göz koyan Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, 1912'de bir ittifaklar ağı kurarak hedeflerine yöneldiler.[29]

Balkan Savaşları ve Rus Planlarının Hızlanması

Karadağ, Balkanlar'daki müttefiklerinden önce davranarak 8 Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Zaten bir başka savaş içerisindeki Osmanlılar, Trablusgarp'ı gözden çıkartarak İtalya'yla barış imzaladılar. Karadağ'ı izleyen diğer Balkan devletleri de yarımada boyunca Osmanlı topraklarına saldırıya geçince, Osmanlılara soluklanacak vakit kalmamıştı. Balkan orduları kolay bir zafer kazandılar ve Osmanlılar Arnavutluk'tan Trakya'ya kadar her yerde bozguna uğradılar.

Osmanlı hezimetinin nedenleri ordularının sayıca az kalması ve aynı anda pek çok farklı cephede savaşmak zorunda kalmaları ile sınırlı değildi. Osmanlıların karşısındaki iç ve dış tehditler, bir kez daha kesişerek felaketlere yol açmıştı. Osmanlı subay kadroları, iç siyasi çekişmelerle içinden çıkılamaz bir şekilde karışmıştı. Jön Türk Devrimi'nin ve 1909'daki karşıdevrimin gösterdiği gibi, orduyu kontrol eden iç siyasi yapıyı da kontrol ediyordu. Halaskar Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) adıyla bilinen örgüt bu durumu bir kez daha vurguladı. İTC'nin otoriter tarzından, aynı yılın başında meclisi İttihatçılarla doldurmak için yaptıkları seçim hilelerinden ve İttihatçı subayların görevlerini bırakmadan hükümet içerisinde yer almasından rahatsızlık duyan bu grup, Temmuz 1912'de darbe tehdidiyle kabine değişikliği ve yeni seçimleri kabul ettirdi. Böylelikle İTC iktidardan uzaklaştırılıyordu.

Kaderin cilvesine bakın ki Halaskar Zabitan, bütün zabitlerden bundan böyle siyasete karışmayacaklarına dair söz vermele-

rini istiyordu. Fakat teknik meseleler olan askeri eğitim ve terfiler bile siyasi bir içeriğe bürünmüştü. Subay kademelerine girişte izlenen iki yol vardı. Birincisi Mekteb-i Harbiye'de resmi bir eğitimle gerçekleşiyordu. İkincisi erlikten itibaren terfilerle izlenen yoldu. Bu subaylara alayda yetiştikleri için alaylılar adı verilirdi. Bunlar modern askeri kuvvetlerin idaresi için uygun değillerdi. İttihatçılar, gerek Mekteb-i Harbiye modernleşmeye duydukları ideolojik bağlılıklarıyla uyuştuğu gerekse de takipçileri arasındaki mektepli sayısı hayli yüksek bir rakam tuttuğundan ötürü, akademik sistemin savunucularıydılar. Alaylı subaylar ise büyük oranda muhalifti.[30] İç çatışmalar ve siyasi mücadele, askeri hazırlıklara büyük bir darbe vurdu. Kargaşa ve disiplinsizlik en üst makamlarda bile görülüyordu. Balkanlar'da harp patladığı vakit, yetenekli bir komutan ve Fransa'daki St. Cyr Askeri Akademisi mezunu olan çiçeği burnunda Harbiye Nazırı Nazım Paşa'ya ordunun ne yapacağı sorulduğunda, "Mahmut Şevket Paşa zamanında birtakım planlar yapılmış, getirtip tetkik edeceğim," demişti.[31]

Bütün cephelerde hezimete uğrayan Osmanlılar, Bulgar ordusunu Kasım başında İstanbul kapılarında buldular. Bulgarların yaklaşması Rusları telaşa düşürdü. Balkan ittifakını destekleyen ve Avusturya-Macaristan yayılmacılığına karşı bir engel olarak gören Sazonov, Bulgarların İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmesi tehlikesini kaygıyla izliyordu.[32] Savaş bakanı, İstanbul'a müdahale için Sivastopol'da bir çıkarma birliğinin hazırlanmasını 6 Kasım'da emretti. Kırk sekiz saatten az bir süre sonra, saat 01:30'da Çar II. Nikolay'a bir telgraf çeken donanma bakanı, İstanbul'daki sefir Mihail Girs'e müdahale emri verme yetkisi tanınması için izin istedi. Bu olağandışı bir talepti, fakat çar izni verdi. Çıkarma kuvvetinin mevcudu, Girs'in ısrarı üzerine topçularla birlikte 5.000'e çıkarıldı. Bir Donanma Kurmay Başkanlığı raporu, Rus güçlerinin Boğaziçi'ne "küçük bir bahaneyle" sızabileceği ve kalıcı bir işgalin kolayca başarılacağı tavsiyesinde bulunuyordu. Sözde amacı İstanbul'daki Hıristiyan nüfusu mağlup ve dağılmış haldeki Osmanlı askerlerinin şehre üşüşmesiyle çıkabilecek şiddete karşı korumak olan çıkarma kuvvetinden Sazonov'un asıl beklediği, İstanbul ve

Boğazlar'ın kaderi üzerinde Rusya'ya "mutlak bir söz hakkı" kazandırmaktı.[33]

Bulgar ilerleyişi Kasım ortasında hızını kaybetti ve tehdidin geçici olarak durması üzerine Sazonov, Rusya tekrar isteklerini dayatacak güce kavuşana kadar statükoyu koruma siyasetine geri döndü. Paris'teki sefire, manevra yapabileceği bir zeminin Rusya'nın faydasına olduğunu açıklayarak Fransa, Britanya ve Rusya'nın Boğazlar üzerinde herhangi bir hak iddiasına karşı ortak bir deklarasyon yayınlaması yönündeki Fransız teklifini reddetti. İstanbul'a uluslararası bir hüviyet verip bir tür (daimi) statüko sağlama ve Boğazlar'ın tarafsızlığını garanti altına alma yönündeki İngiliz teklifini de aynı şekilde reddetmişti. Böyle bir düzenleme, Rusya'nın ticari ve askeri gemiler için serbest geçiş ihtiyacını temelde karşılıyordu fakat Sazonov'un üzerinde durduğu konu hukuk kurallarının sadece barış dönemlerinde geçerli olduğuydu. Savaş döneminde bu kurallar tabiatı icabı anlamsızlaşıyordu.[34] Bir devletin güvenliğinin teminatı, başkalarının vaatleri değil, bizzat kendi gücüydü.

İstanbul'a yönelik yeni Bulgar tehdidi St. Petersburg'u tekrar telaşlandırınca, Karadeniz donanması yeniden Girs'in emrine verildi. Dışişleri, Savaş ve Donanma bakanlıklarında sıkı bir uzlaşma sağlandı; buna göre Rusya birkaç yıl içinde Boğazlar'ı ele geçirmeliydi. Bir Donanma Kurmay Başkanlığı raporunun belirttiği gibi "Şark Meselesi için nihai bir çözümün gelecek birkaç yılda ortaya çıkması" muhtemeldi. Yine aynı rapora göre, Boğazlar'ı ele geçirme fikri "Rus bilincinde çok uzun süredir derin bir yer edinmişken" bundan vazgeçmek tehlikeli olurdu. Donanma Kurmay Başkanı Amiral İvan Grigoroviç, Sazonov'a hem beş yıl içinde Karadeniz'de güçlü bir donanma inşa edileceği hem de "Türk boğazları Boğaziçi ve Çanakkale'nin kaçınılmaz bir şekilde er ya da geç Rusların eline geçeceği" sözünü verdi.[35]

Donanma Kurmay Başkanlığı, Karadeniz'de bir donanma inşaatı için plan hazırladı. Boğazlar bir oldubittiyle Rus hâkimiyetine geçerse Britanya ve Fransa'nın buna boyun eğmek zorunda kalacağını hesap ediyorlardı; ayrıca Yunanistan ile iyi geçinme gerekliliğinin de altı çiziliyordu. Rusya, Yunan limanlarını kullanarak

1915 ile 1918 arasında hem Baltık hem de Karadeniz filolarını Ege'ye sevk edecekti. Ardından uygun bir zamanda, muhtemelen 1917 ile 1919 arasında saldırıya geçilip Boğaziçi ve Çanakkale boğazları ele geçirilecekti.[36]

Balkan Savaşları, Avrupa'nın "hasta adamının" ölümünün an meselesi olduğu mesajını vermişti. Rusya'nın meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nu en azından 1917'ye kadar ayakta tutmaktı.[37] Sazonov'un Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kendine yıkılmasından korkmadığını belirtmeye gerek yoktur. Aksine, imparatorluğun iç sorunlarını çözmeye kadir olduğuna ve uygun koşulları bulabilirse uzun bir süre daha yaşamaya devam edebileceğine inanıyordu. Varoluşsal tehdit ülkenin dışından geliyordu ve bu, endişe etmeyi gerektiren bir durumdu. Sazonov sözlerine Osmanlı'nın zayıflığından kaynaklanan "uluslararası şartların tehlikelerine gözlerimizi kapatamayız" diyerek devam ediyordu.[38] Bu çerçeve içinde Osmanlı iç çatışmaları çok büyük bir önem kazandı. Sazonov'un dediği gibi "Osmanlı İmparatorluğu'nun zafiyeti, kendisini hukuki ve kültürel bir temelde yenileyememesidir. Bu bizim için öyle büyük bir avantajdır ki Hilal'in hâkimiyeti altındaki halkların dikkatini hem Doğu'da hem de Avrupa'da, bizim uluslararası konumumuzun temellerinden biri olan Ortodoks Hıristiyan Rusya'ya çekiyor."[39] Mühim olan bu içteki çatlaklardan çıkar sağlayabilmekteydi.

Dışta Felaket, İçte Toparlanma: İttihatçıların Son Yükselişi

Tüm cephelerde bozguna uğrayan Osmanlı İmparatorluğu 3 Ekim 1912'de bir ateşkes antlaşması imzaladı ve Londra'da gerçekleşen barış görüşmelerine katıldı. Osmanlıları tarihi vatanları ve en zengin topraklarından edenin Düvel-i Muazzama değil ama imparatorluğun eski tebaa halkları olması kayıpları daha da acı hale getiriyordu. İttihatçılar öfkeden kuduruyordu. Merkeziyetçi İttihatçılara karşı liberallerden aşiret reislerine kadar uzanan farklı gruplar tarafından çeşitli ideolojik ve maddi amaçlarla kurulmuş gevşek bir işbirliği hüviyetindeki Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ida-

resindeki Osmanlı hükümeti, barış görüşmelerine katılma kararı aldı. Bunun üzerine İttihatçılar, Osmanlı topraklarının teslim edilmesi nedeniyle oluşan memnuniyetsizliği kullanarak halkı hükümete karşı kışkırttılar. Bir darbeden şüphelenen Sadrazam Kamil Paşa, çok sayıda İttihatçının tutuklanması emrini verdi.[40] Kaçınayı başaramayanlar hapsedildi veya Anadolu'ya sürüldü.

Kamil Paşa'nın önlemleri beyhudeydi. 23 Ocak 1912'de Enver Bey komutasındaki silahlı bir grup İttihatçı Bâb-ı Âli'yi bastı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü ve Kamil Paşa istifaya mecbur kaldı. İmparatorluğun ilk başkenti olup en önemli ve büyük Osmanlı şehirleri arasında da yer alan Edirne'nin teslim edileceğine dair aslı astarı bulunmayan bir korku da baskının tetikleyicileri arasındaydı. Sultan açısından, sadrazamın istifasını kabul etmek ve İttihatçılara yeni hükümeti kurma izni vermekten başka çare kalmamıştı. İttihatçılar barış görüşmelerine karşı muhalefetlerini sürdürmekte kararlıydılar fakat imparatorluğun güvenlik sorunlarını çözecek ve geniş bir kesimin desteğini alacak yeni bir kabine ile hükümet kurma arzusunda olduklarından, kabineye kendi üyelerinden sadece üçünü gönderdiler ve rakiplerini serbest bıraktılar.[41]

İttihatçıların barışa yanaşmaması Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'nın 1913 yazında üç taraftan Bulgaristan'a saldırmasıyla ödüllendirilmiş oldu. Osmanlı ordusu bu fırsatı değerlendirerek Çatalca'dan Edirne'ye kadar uzanan hat üzerinden Bulgaristan'a saldırdı ve dördüncü bir cephe açtı. Gözü her zaman dramatik sahnelerde olan 33 yaşındaki Enver, 20 Temmuz'da Edirne'ye giren kıtaların başında yer aldı. 1908'in "hürriyet kahramanı" şimdi de şehrin "ikinci fatihi" unvanına göz dikmişti. Başarısını 1361 yılında şehri alan Sultan I. Murat'ın komutanı Lala Şahin Paşa ile karşılaştırıyordu. Edirne'nin ikinci defa alınması Osmanlı Müslümanlarının moralini yükseltti. Bu başarı belki de mağlubiyetin yegâne kader olmadığını göstermişti.[42]

Enver'in gözü pekliği İkinci Balkan Savaşı'ndan bir şeyler kazandırdıysa da gerçekte hâlâ korkunç bir felaket yaşanıyordu. İmparatorluk, Eylül 1911 ile Eylül 1913 arasında topraklarının üçte birinden fazlasını ve nüfusunun beşte birinden fazlasını kaybetti;

ayrıca hazine de sürekli boşalıyordu.[43] Etnik temizlikten kaçan yüz binlerce Müslüman muhacir, imparatorluk topraklarına dağılarak ekonominin sırtına yeni bir yük getirdi ve sosyal dokuyu zedeledi. Müslüman oldukları için, ulus-devlet çağında doğdukları topraklar üzerinde hak iddia edemeyeceklerine karar verilen bu muhacirlerin kanları dökülmüş, evleri yakılmış ve aileleri doğdukları yerlerden kovulmuşlardı. Yoksul ve bezgin bir halde kendi toprakları saydıkları Anadolu'ya vardıklarında, hem İstanbul hem de Ege kıyıları boyunca varlıklı Hıristiyan topluluklara, özellikle Rumlara rastlayınca kızgınlıkları daha çok arttı. Hükümet daireleri ve sivil yardım örgütleri muhacirlerin durumlarını biraz olsun düzeltmişlerdi[44] fakat Rus diplomatların işaret ettiği gibi umutsuz, öfkeli ve kalabalık bir insan topluluğunun akışı, imparatorluk siyasetine tehlikeli bir Hıristiyan düşmanlığı zerk etti.[45]

Balkan Savaşları'ndaki yenilgi ve arkasından gelen barbarlık Osmanlı Müslümanlarının, özellikle İTC ve taraftarlarının tutumlarını şüphesiz sertleştirdi. Daha önce belirttiğimiz gibi İttihatçıların büyük bir kısmı Balkanlıydı ve vatan kaybının acısını en çok onlar duyuyordu. Enver kişisel mektuplarında "çocuklar, genç kızlar, kadınlar ve yaşlılar" dahil Müslümanların acımasızca katledilmesinden duyduğu öfkeyi dile getirir. Balkan Savaşları'nın "son Haçlı seferi" olduğunu söyleyerek, "Fakat nefretimiz keskinleşmiştir; intikam, intikam, intikam! Söylenecek başka söz yok," der.[46] Bir diğer İttihatçı, müstakbel Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteşe), tutkulu ve militarist bir sesle Balkan topraklarını unutmamak gerektiğini meclise telkin ediyordu. Bu mesaj sohbetlerde, gazetelerde ve hatta ders kitaplarında yankılanıyordu.[47]

Balkan Savaşları'nda yaşanan barbarlığı Balkan Hıristiyanları ve Müslümanları arasındaki uzun süreli düşmanlığın nihai ürünü olarak izah etmek yanlış olur. Balkan Hıristiyanları Müslümanlara uyguladıkları vahşetin aynısıyla birbirlerine de saldırmışlardı.[48] Daha da önemlisi Balkan Savaşları'nın İttihatçıların kararları üzerindeki duygusal etkisini abartmamak gerekir. Balkanlar'ın kaybı canlarını yakmıştı fakat akıllarını kaybetmediler. İttihatçı hükümetin temsilcileri Eylül'de Bulgar meslektaşlarıyla buluştular ve nere-

deyse neşeli denebilecek bir dostluk ortamında barış antlaşmasını imzaladılar. Uzlaşmanın sebebi çok açıktı: Bölgesel güç dengesindeki kayma, İstanbul ve Sofya'ya ortak düşmanlar kazandırmıştı. Zaten her ikisi de resmi bir ittifakı düşünmekteydi.[49]

Balkanlar'ın geri alınması söylemine karşın İttihatçıların Balkan Savaşları'ndan çıkardıkları derslerden biri de nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan bu toprakların bütünüyle elden çıktığıydı. Elde Anadolu ve Arap toprakları kalmıştı. Arap bölgeleri de tehlike arz ediyordu; Düvel-i Muazzama'nın bu topraklar üzerinde emelleri vardı. Coğrafi şartlar Arap memleketlerinin deniz ve kara savunmasını güçleştiriyordu; ayrıca Osmanlı İmparatorluğu açısından, buradaki etnik bileşim yükselen yeni küresel düzende hukuki temele oturtması güç bir meseleydi.[50] Anadolu muhtemelen son kale olacaktı. Fakat onu dahi elde tutmak mümkün olabilecek miydi? Yakın zamanda yaşananlar cesaret kırıcıydı.

Liman von Sanders Krizi

Gerek Osmanlılar gerekse de yabancıların farkında oldukları üzere, esas mesele imparatorluğa yönelik başka bir saldırı gelip gelmeyeceği değil bunun ne zaman yaşanacağı idi. İmparatorluk kısa vadede hayatta kalmak için bile dış desteğe ihtiyaç duyuyordu. Bu durumda en mantıklı müttefik seçeneği Almanya idi. Britanya, Fransa ve Rusya'ya düşman bu güçlü ülkenin Osmanlı toprakları üzerinde açık emelleri de yoktu. Berlin ve İstanbul arasındaki ilişkiler zaten iyiydi ve 1913'te Osmanlı hükümeti, ordunun yeniden yapılanması ile talimine yardım edecek bir askeri ıslah heyeti göndermesi için Berlin'den talepte bulundu. Almanya, General Otto Viktor Karl Liman von Sanders komutasındaki kırk subaydan oluşan bir müfreze göndermeye karar verdi. İlkeler açısından anlaşmada olağanüstü bir durum söz konusu değildi; zaten Britanya'nın da Osmanlı donanmasında bir heyeti bulunuyordu.[51] Fransa ise Osmanlı jandarmasını eğitiyordu. Fakat Boğazlar'ı koruyan kolordunun Liman von Sanders'in komutası altına girdiği ilan edilince bir skandal patlak verdi. Boğazlar'ın Alman hâkimiyetine

girmesi St. Petersburg'un kabul edemeyeceği bir şeydi; o kadar ki Sazonov Karadeniz'deki büyük liman şehri Trabzon'a veya Doğu Anadolu'daki Doğubayazıt'a misilleme olarak saldırıp el koymak niyetindeydi.[52] Londra ile Paris Sazonov'un ısrarıyla protestolarını ilettikten sonra Osmanlılar ve Almanlar, Liman von Sanders'i salt bir kolordu komutanı olmaktan çıkaran müşir (orgeneral) rütbesine yükselterek sorunu dâhiyane bir şekilde çözdüler.[53]

Fakat bu durum, bölgedeki güç dengelerinde yaşanan dalgalanmalardan ziyade bizzat güç dengesinin yapısından neşet eden esas Rus kaygılarını gidermedi. Şubat 1914'te Rus Bakanlar Kurulu, Boğazlar'ı ele geçirme seçeneğini tartışmak üzere toplandı. Rus deniz sevkıyatının yetersizliği ve Osmanlı donanmasının görece kuvvetini değerlendirerek böyle bir harekâtın o dönem için uygun olmayacağı sonucuna varıldı. Buna karşın kara ve deniz kuvvetleriyle maliye, ticaret ve sanayi bakanlıklarının birlikte çalışarak sevkıyat problemini çözmesine, donanma üstünlüğünü sağlamasına ve ayrıca çıkarmada kullanılacak asker ve top sayısının artırılmasına karar verildi. Ayrıca herhangi bir çatışma durumunda Kafkas Ordusu'nun daha iyi desteklenmesi için Kafkasya'daki Rus demiryolu ağının genişletilmesine çalışılacaktı. Onlara göre Boğazlar'ı ele geçirmek için en uygun zaman, genel bir Avrupa savaşıydı. Çar, kurulun İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmek için gereken kuvveti oluşturma planını 5 Nisan'da onayladı.[54] Bu süre içinde St. Petersburg'un görevi genel bir Avrupa savaşından kaçınmak ve Osmanlıların güçlü bir donanma kurma çabalarını baltalamaktı. İstanbul, 1914'te tamamlanması öngörülen iki dretnotu Britanya'ya zaten sipariş etmişti ve bir üçüncüsünü de Arjantin veya Şili'den satın almaya çalışıyordu. Bu iki veya üç gemi, Karadeniz'deki dört Rus dretnotu 1917'de hizmete girene kadar bu denizde üstünlüğün Osmanlılarda kalmasını sağlayacaktı. Osmanlıların dretnot elde etmesini engellemek isteyen St. Petersburg, kendi yerli sanayii destekleme siyasetinde büyük bir sapma göstererek Şili ile Arjantin'den Osmanlı'nın istediği gemileri satın almaya kalkıştı ve yine Osmanlı'nın sipariş ettiği iki geminin inşaatını yavaşlatması için Londra üzerinde baskı kurdu.[55] Sazonov ikinci girişiminde başarı

sağladı ve gemilerin teslim gününden kısa bir süre önce I. Dünya Savaşı patlak verince, Britanya büyük ve öngörülmemiş etkiler yaratan bir hamleyle gemilere el koydu.[56]

Türk-Rus Dostluk Komitesi

İstanbul'un Van, Erzurum, Bitlis, Diyar-ı Bekir, Mamuret'ül-Aziz (Harput-Elazığ) ve Sivas'ı içeren Doğu Anadolu'daki altı vilayette (Vilayet-i Sitte) bir reform programını hayata geçirmesi yönündeki Rus ısrarı, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının 1913'teki temel anlaşmazlık meselesiydi. Programın sözde amacı mahalli Ermeni nüfusa daha iyi güvenlik şartları sağlamaktı. Osmanlı ordusunun Balkan Savaşları'nda yaşadığı hezimet, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün çok çabuk gerçekleşeceğine dair St. Petersburg'daki korkuları alevlendirerek Doğu Anadolu'daki reform konusunu gündeme getirdi. Bunun birinci sebebi, dağılma durumunda bu bölgede diğer güçlere karşı avantaj kazanmak, ikincisi de Osmanlı devleti içeride çökerken kaosun Rus Kafkasyası'na yayılmasına engel olmaktı. Altı vilayetin idaresi ve siyasi teşkilatını yabancı vesayetine bırakan; dolayısıyla da Osmanlı hâkimiyetini sonlandıran bu reform planı, Osmanlılara Makedonya kaybedilmeden önce yürürlüğe konan uğursuz Mürzsteg Programı'nı hatırlatıyordu. Bu nedenle İstanbul Rusya'nın teklifine şiddetle karşı çıktı; ancak 8 Şubat 1914'te anlaşmayı imzalamak zorunda kalmadan önce sadece bazı maddeleri değiştirmeyi başarabildi.

Tuhaftır ki antlaşmanın imzalanması daha sıcak ilişkilerin canlanmasına vesile oldu. Sazonov Osmanlı toprak bütünlüğünü –kendi lehine bozabilecek güce kavuşana kadar– korumak amacıyla bir işbirliğine razıydı. Osmanlı hükümeti büyük bir kuvvetle karşı karşıya gelmenin tehlikelerinin tamamen farkındaydı ve içinde bulunduğu zafiyet göz önüne alındığında, anlaşmalara itiraz etme ihtimali yoktu. Ayrıca Rusya, Osmanlı Düyun-ı Umumiye idaresine üye olmak için girişimde bulunmuştu. Ruslar muhtemelen, Osmanlıların gümrük vergilerini yükseltme isteklerine destek olacaklardı.[57]

Aslında İstanbul'daki Ruslar, 1913 sonbaharında bile toplumun çeşitli kesimlerinde ve basında Rusya muhipliğine dair emareler görmüşlerdi. St. Petersburg Telgraf Ajansı'ndan V. İançevetskiy isimli bir muhabir, iki ülke ilişkilerini iyileştirme adına Osmanlı meslek erbabının önde gelenlerinden bir grubu Rusya'ya bir geziye götürme ve Osmanlı gençlerini Rusya'da eğitme teklifinde bulundu. Önde gelen İttihatçılar ile Dahiliye Nazırı Talat Bey de bu teklife destek sözü verdiler.[58] Rusya'ya öğrenci gönderme fikri sadece İançevetskiy'in fikri değildi: Rus Azerbaycanı'ndan göç etmiş olan meşhur Ahmet Ağaoğlu (Ağayev)[59] Maarif Nezareti'nde (Eğitim Bakanlığı) çalışıyordu ve *Tercüman-ı Hakikat* ile *Jön Türk* gazetelerinde, Osmanlı öğrencilerini Rusya dahil Avrupa'da eğitim görmeye çağıran köşe yazıları yazıyordu. Rus muhabirle görüştükten sonra Maarif nazırı, Ağaoğlu'nu gençlerin Rusya'ya gönderilmesi için bir plan hazırlamakla görevlendirdi. Rus göçmeni Ağaoğlu, eğitim uzmanı olmasının yanında Darü'l-Fünun'da (günümüz İstanbul Üniversitesi) Rusça dersleri de verdiği için böyle bir programın sorumluluğu için biçilmiş kaftandı. Kendi öğrencilerinden bir kısmını Rusya'ya göndermek isteyen Ağaoğlu, Rusya'nın yakınlığına rağmen çoğu Osmanlı'nın bu ülkeyi sadece zalim Moskoflar diyarı olarak bildiğini söyleyerek İançevetskiy'e dert yanıyordu.[60]

Mart ayında İstanbul'da yakın kültürel, iktisadi ve siyasi bağlar geliştirmek amacıyla bir "Türk-Rus Komitesi" kuruldu. Bu hedeflere ulaşmak için komitenin her iki ülkedeki basını yönlendirmesi, aylık bir gazete çıkarması, seyahatler ve konferanslar düzenlemesi kararlaştırıldı. Yürütme Kurulu on iki kişiden oluşan komitenin yarısı Osmanlı, yarısı da Rus olan kırk üyesi vardı. Ağaoğlu dahil bütün Türk üyeler İttihatçıydı.[61]

Ağaoğlu ve diğer İttihatçıların böyle bir komiteye iyimser bakmaları şaşırtıcı hatta şüphe uyandırıcıdır. Zaman zaman Türkçülüğün temsilciliğine soyunan ve Türk Ocakları'nın bir üyesi olan Ağaoğlu, Rus hükümetini ve onun Türkler ile Müslümanlara muamelesini eleştiren yazılar kaleme almıştır. Söz konusu kişilerin bu komiteye istihza ile yaklaştıkları düşünülebilir, ancak mali desteklerini esirgemediler ve St. Petersburg'da bir şube açılması için Rus-

lardan daha istekli davrandılar.[62] Komitenin sadece bir göz boyama olmadığını söyleyen İstanbul'daki Avusturya-Macaristan sefiri, bu oluşumu şiddetle eleştiriyordu.[63]

İttifak Teşebbüsü

Rus Büyükelçiliği baş tercümanı olan ve Osmanlı Müslümanlarına düşmanlığıyla tanınan Andrey Mandel'in baharda St. Petersburg Üniversitesi'nde Türkçe öğretmeni yapılması, hem diplomatik hem de diğer çevrelerde Rusya'nın ilişkileri geliştirme niyeti şeklinde yorumlandı.[64] Sadrazam Sait Halim Paşa, Kırım'daki Livadiya'yı ziyaret eden çarı karşılayacak bir heyet göndermeyi teklif etti. Böylece Bâb-ı Âli, Rusya ile yakın ilişkiler geliştirme isteğini sergilemiş oluyordu. Osmanlı sultanlarının eskiden kendi toprakları olan Kırım'da istirahata çekilen çarlara karşılama heyetleri göndermeleri, Sultan Abdülaziz'in saltanatında başlatılan bir âdetti. Böylelikle sultan-halifenin Kırım Müslümanlarıyla ruhani bağlarını sürdürmesi temsili olarak devam ediyordu. Bu teklif, Rusya'nın Düyun-ı Umumiye'de yer almasını sağlamak için bir fırsat gören Sazonov tarafından olumlu karşılandı.[65] Sait Halim Paşa Kırım'a Dahiliye Nazırı Talat Bey'i göndereceğini duyurduğunda, Hüseyin Cahit Bey *Tanin* sayfalarından heyete olan desteğini dile getirirken, Ağaoğlu da benzer şekilde Rus kamuoyundaki İttihatçı hükümet karşıtı izlenimleri sileceği ümidiyle bu seyahatin propagandasını yapıyordu.[66] Bunlar olurken Sait Halim Paşa, Avusturya-Macaristan elçisi Johann von Pallavicini'ye Almanya'nın bazı Ege adalarıyla ilgili anlaşmazlıklarda Yunanistan'ı desteklemesinin sonucu olarak İTC'nin İtilaf Devletleri'yle yeniden yakınlaşma kararı aldığını bildirdi. Eğer Sait Halim Paşa'nın uyarısı bir blöfse bu, Pallavicini'nin Alman meslektaşına İstanbul'un Ruslara bırakılarak Osmanlıların engellenmesini tavsiye etmesinden görüldüğü gibi, tehlikeli bir hamleydi. Avusturyalı diplomat, Rusya'nın kısa süre içinde Anadolu'yu parçalayacağını ve Almanya'nın hemen harekete geçip Rusya ele geçirmeden önce Boğazlar'ı pazarlığa açarak en iyi kazancı elde etmeye çalışmasının akıllıca olacağını söylüyordu.[67]

Talat Bey, Harbiye Nazırı İzzet Paşa ile birlikte 10 Mayıs'ta Livadiya'ya vardı. Çar, Rusya'nın güçlü ve bağımsız bir Osmanlı istediğini ifade etti, böylelikle Rusya'nın hayati ve milli meselesi olan İstanbul bağımsız kalacaktı. Ayrıca St. Petersburg'un Liman von Sanders krizini unutmadığını ve Osmanlı'nın Almanya'ya olan bağımlılığını asla kabul edemeyeceğini bildirdi. Talat cevabında, Osmanlıların çaresiz kalarak teknik yardım için Almanlara başvurduğunu bildirdi. Çar, müsrifçe hazırlanmış ziyafet sofrasını ve süslü mobilyaları kibirle göstererek hepsinin Rusya'da üretildiğini söylediğinde Talat soğukkanlılıkla şu cevabı verdi: "Kapitülasyonlar nedeniyle maalesef biz aynı durumda değiliz."[68] Devletlerinin hazin durumu ve manevra alanı kalmamasından ileri gelen kötü ruh hali, Osmanlı devlet adamlarının üzerine sinmişti.

Osmanlı heyetinin ayrılacağı gün Ruslar, sultanın yatında yemeğe davet edildiler. Sazonov'un hatıralarına göre, yemekten sonra Talat onun kulağına eğilerek bir antlaşma teklif etti. Teklif onu öyle bir şok etti ki, daha sonra yazdığına göre neredeyse yere düşecekti.[69] Ne var ki Talat'ın bu buluşmaya dair anlattıkları Sazonov'un ifadesinden daha inandırıcıdır. Yemekten sonra bir antlaşma fısıldamaktan ziyade Boğazlar'a dair bir görüşmede bu teklifi sunan Talat, Boğazlar meselesinde çözümün buraların Osmanlı elinde kalmasında yattığını söyledi. Talat, bu şekilde Rus gemilerinin geçişinin asla engellenmeyeceğine dair söz verdiğinde Sazonov bunun barış döneminde doğru olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan bir savaşa girdiğinde (ki o esnada buna dair kuvvetli bir ihtimal vardı) geçerli olmayacağına işaret etti. Bunun üzerine Talat sorunun çözümü için bir ittifakın söz konusu edilebileceğini söylediğinde Sazonov'un tek yaptığı gülümsemek oldu.[70]

Nihayetinde Livadiya girişiminden bir sonuç alınamadı. Osmanlı basını görüşmelerle ilgili büyük bir gürültü koparmıştı ancak Talat'ın dönüşünden sonraki sessizlik buluşmanın verimsizliğini açıkça sergiliyordu.[71] Talat, İstanbul'a dönüşünde Girs ile görüştü ve buluşmanın nasıl geçtiği sorulduğunda diplomatik bir dille "en kuvvetli imparatorluğun kudretli hükümdarı" ile görüşecek olmanın başta kendisini endişelendirdiğini ancak "Çar, Osmanlı

İmparatorluğu'na karşı öyle büyük bir iyi niyet gösterince Rusya hükümdarının huzurundan 'dokunaklı bir ruh ve minnettarlıkla' ayrıldığını" söyledi. Talat Rusya ile ittifakın yararlı olacağını defalarca belirtti. Bununla birlikte ister üçlü ittifakta ister üçlü itilafta olsun hiçbir büyük gücün kendileri gibi zayıf bir devletle işbirliğine giderek bir kazanç elde etmeyeceğini de ifade etmiştir. Dolayısıyla bütün mesaisini Osmanlı İmparatorluğu'nu "güçlü ve dış güçlerin kontrolünden bağımsız bir devlet" yapmaya harcayacaktı. Girs, Talat'ın Rusya ile ittifak teklifini beklemiyorduysa da şaşırmamıştı zira Sazonov'u bu ihtimali göz ardı etmemesi yönünde daha önce bizzat uyarmıştı. Ne de olsa, İttihatçılar arasında Rusya ile yakın ilişkileri destekleyen önemli bir grup vardı.[72]

Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğinin Almanya'ya bağımlı bulunmasından ötürü Talat'ın endişe duyduğunu ve Rusya'yla bir antlaşma konusunda ciddi olduğunu gören başka bir Rus diplomat, Andrey Kalmıkov, Sazonov'un Livadiya'da ciddi bir cevap vermeyişini "büyük bir hata" olarak değerlendirmişti.[73] Sonraki aylarda gelişen olaylar Talat'ın haklı olduğunu gösterdi. Düvel-i Muazzama, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifaka nispeten çok az değer verdi ve meseleye geleceği olan bir devletle ilişkiler olarak değil de bir bölünme sorunu olarak baktı. Sonraki yıllar ise Kalmıkov'un haklı olduğunu gösterdi: Rusya savaş yorgunluğu ve devrime yenik düşecekti.

II

Anadolu'da Sıkıntılar: İmparatorluklardaki Asayişsizlik ve Sınır Siyasetinin Dönüşümü

İmparatorluklar sınırları için gerekli ve belirli bir kısıtlama öngörmezler. Bu sınırsızlık bir esneklik sağlar fakat bir güvenlik sorunu da doğurur. Bu durum özellikle uçsuz bucaksız toprakları birbirine komşu ve hükmettikleri nüfus sürekli olarak karşılıklı yer değiştiren Osmanlı ve Rus imparatorlukları için geçerliydi. Kürtler, Ermeniler, Çerkezler, Rumlar, Tatarlar, Kafkas Türkleri, Süryaniler, Kazaklar ve diğerleri her iki imparatorluğun da topraklarına girip çıkıyordu. Giriş çıkışın kolay olduğu emperyal devletler, diğer devletin kendi topraklarındaki iktidarını sarsmak için nüfuz ve güçlerini resmi sınırlarının ötesine yönlendirebilirlerdi. Kimlik, sadakat ve hevesleri farklı yönlere dağılmış olan heterojen toplumları zengin manipülasyon olanakları sunuyor fakat savunma zafiyeti de doğuruyordu.

Dolayısıyla rekabet içindeki Osmanlı ve Rus imparatorluklarının resmi diplomasi dışındaki kanallarda –casusluk ve yıkıcılık–

mücadele etmeleri şaşırtıcı olmaz. 20. yüzyıl başındaki gizli güç mücadelesi, küresel düzenin değişen doğasına resmi diplomasiden daha az duyarlı ve bağımlı değildi. Milliyet ülküsünün devletlerarası rekabet üzerindeki etkisi açıktı: Sadece devletlerarası ilişkilerin kurallarını değiştirmekle kalmamış ama aynı zamanda, devlet sınırları içindeki ve dışındaki siyasi dünyaya dair kategorileri yeniden kurarak bürokrat ve siyasetçilerin algılarını da değiştirmişti.

Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasındaki rekabet ile güvenlik sorunları, özellikle Doğu Anadolu'da karmaşık bir etkileşime girdi. Buradaki sınır, iki imparatorluğun merkezlerinden çok farklı bir alanda birbirlerinin içine sızarak bulanıklaştırdıkları, çifte bir yapı arz ediyordu. Küresel devletlerarası rekabet her iki merkezi de güçlerini bölge içine doğru yaymaya zorluyordu. Düvel-i Muazzama'nın –özellikle de Rusların– tecavüzlerini bertaraf etmek amacındaki İttihatçılar, merkezi hâkimiyeti tesis ederek vergi ve kaynak üretmeye yöneldiler. Fakat bu niyetlerini çetrefilleştiren bir gerçek vardı: Bölgenin başlıca toplulukları olan göçebe Kürtlerle yerleşik Ermeniler İstanbul'a karşı pek de hayırhah duygular beslemedikleri gibi keskin bir şekilde ayrılmış toplumsal hedefler ve toprak için birbirleriyle sürekli çatışıyorlardı. Düvel-i Muazzama bu çatışmanın çözümü sorumluluğunu Osmanlılara vermişti ancak İstanbul'un bu sorunun üstesinden gelmesi çok zordu. Dış baskılar İstanbul'u Ermenileri destekleme yönünde zorlarken, iç siyasi hesaplar Kürtlerin gönlünün alınmasını gerektiriyordu.

Osmanlı'nın zafiyeti Rusya için de bir ikileme yol açtı. Görece üstünlüğünden faydalanan Rusya, Osmanlı Anadolu'sunun içlerine kadar müdahale etti ancak Rus siyasetçileri Osmanlıların çöküşünden sonra Rusya'nın güneyinde "istikrarsız bir devletin" doğmasından, çalkantılı Kafkasya'nın Kürt çapulcuların insafına kalmasından ve Ermeni teröristlerin istedikleri gibi at koşturacakları bir zemin bulmalarından korkuyorlardı. Rusya'nın güneyinde oluşacak iktidar boşluğunu Avrupalı bir gücün doldurması ve Kürtlerle Ermenileri Rusya'ya karşı kullanması ihtimali daha da endişe vericiydi. Böyle bir sürprizi engellemek isteyen Rusya, Osmanlı Kürtleri arasından İstanbul'un merkezileşme isteklerine

direnecek işbirlikçiler devşirmeye başladı; fakat bu girişimle, arzu ettikleri istikrarı kendi elleriyle yok ediyorlardı.

Anadolu ve Kafkas sınırlarının sakinleri asla bu emperyal sahnenin pasif seyircileri olmadılar. Onlar, devlet iktidarının yayılmasına ve mahalli rakiplerinin hamlelerine tepki vermek için şartlara uyum gösterip eylemlere girişen topluluklardı. Bu çok yönlü rekabette devlet ve devlet dışı aktörler, siyasetlerini oluşturup meşrulaştırmak için milliyetçi fikriyatı benimsemişti. Nihai sonuç yıkım olacaktı.

Osmanlı Doğu Anadolu'su

Osmanlıların Vilayet-i Sitte (altı il) dedikleri Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Mamuret'ül-Aziz (Elazığ/Harput) ve Sivas vilayetlerinden oluşan Doğu Anadolu platosunun merkezi güneyde Musul vilayetine, doğuda Osmanlı sınırlarının ötesine, İran'daki Urmiye Gölü'ne ve kuzeyde Rusya Ermenistanı'ndaki Erivan'a kadar uzanır. Nüfusun etnik dağılımı bir mozaiği andırır. En önemli topluluklar olan Kürtler, Ermeniler, Türkler, Çerkezler ve Süryaniler karışmış haldedir. Değişen sınırlar boyunca göçebeleri saymanın zorluklarından, kasıtlı müdahalelere kadar çeşitli nedenlerden dolayı altı Osmanlı vilayetindeki nüfus bilgileri muğlak ve güvenilmezdi.[1] Mali ve vergilendirme amaçları için nüfus sayımı yapagelmekle iktifa eden Osmanlı devleti, bütün bir nüfusun kapsamlı haritasını çıkarmaya uğraşmazdı. Kendilerini bir İslam devleti olarak gören Osmanlılar, unsurlarını etnik değil, dini cemaatler olarak sınıflandırırlardı. Ermeni meselesinin 1878'de ortaya çıkması kimlikleri siyasallaştırarak hem Osmanlı devlet yetkililerinin hem de Ermeni temsilcilerin nüfus rakamlarını manipüle etmelerine yol açtı. Resmi Osmanlı kaynaklarını kullanan Kemal Karpat, 1906-1907'de doğu vilayetlerinin toplam nüfusunu 3.147.880 olarak tahmin etmektedir. Bunun 2.483.135'i yani yüzde 78,89'u Müslümanken, sadece 664.745 veya yüzde 21,11'i gayrimüslimdi. Ermeni Patrikhanesi, 1912'de Ermeni nüfusunu 1.018.000 olarak hesaplamıştı; bu durumda Ermeniler altı vilayette toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturuyorlardı.[2] Osmanlı Doğu Anadolu'da nüfusun muhteme-

len dörtte veya üçte birini oluşturan Ermeniler, bir milyon civarında bir nüfusa sahiplerdi. Rus Kafkasyası'nda ise 1.118.094 ile 1.500.000 arası Ermeni yaşıyordu.[3]

Osmanlı ve Rus imparatorluklarında yaşayan Ermenilerin çoğu Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesi'ne bağlı olmakla birlikte az sayıda Katolik ve Protestan da vardı ve daha çok sayıda Ermeninin mezhep değiştirmesi için misyonerlik faaliyetleri devam ediyordu. Anadolu'daki başka bir önemli Hıristiyan topluluk ise, daha çok Hakkari'de ve İran'daki Urmiye Gölü çevresinde yoğunlaşmış olan Süryanilerdi. Farklı kiliselere dağılmış olduklarından tam nüfuslarını belirlemek mümkün değildir, fakat 150.000 sayısı yeterince iyi bir tahmin olacaktır.[4]

Osmanlı nüfus sayımı etnik değil dini aidiyete göre yapıldığından, Müslüman halkın etnik dağılımına ilişkin bilgiler çok daha muğlaktır. Rus analistler etnik kökene dayalı bir sınıflandırma üzerinde çalıştılar. Askeri etnografya uzmanı Pyotr Averyanov 1912'de Anadolu'daki Kürtleri 1.740.000 olarak belirledi, bunun 1.475.000'i Sünni, 200.000'i Alevi, 40.000'i Ezidi ve 25.000'i Şii idi.[5] Rus Kürdolog Mihail Lazarev de I. Dünya Savaşı'ndan önce beş ile beş buçuk milyon arası Kürdün varlığından bahseder. Bunun 3,5 milyonu Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1,5 milyonu İran'da ve yaklaşık 150.000'i de Rus İmparatorluğu'nda yaşıyordu.[6] Averyanov'un değerlendirmesiyle, Doğu Anadolu'nun toplam nüfusunun yarısının Kürtlerden oluştuğunu söylemek makuldür.

Arka Bahçe Duvarından Ön Avluya

Sultan I. Selim Safevi İran'ı 1514'te yendikten sonra Doğu Anadolu'yu Osmanlı topraklarına katmıştı. Bölgeyi arka bahçesi olarak gören İstanbul, yerel aşiretler vasıtasıyla dolaylı bir yönetimi yeterli buldu. İmparatorluğun devletlerarası sistemdeki durumunun gittikçe kötüleşmesi, 19. yüzyılda İstanbul'u doğu sınırlarıyla ilişkisini yeniden gözden geçirmeye itti. İmparatorluğun toprakları azaldıkça ve Rusya yaklaştıkça, Doğu Anadolu'nun önemi, bölgenin zenginlikleri ve stratejik bir hesaplaşma alanı olması nedeniyle

gittikçe arttı. Bunun sonucunda İstanbul, yüzyılın ortasından itibaren bölgedeki emirlikleri lağvederek kendi iradesini benimsetmek niyetiyle Doğu Anadolu'nun "ikinci fethi" için kolları sıvadı.[7] Ancak doğu illerinde merkezi otorite yerleştirme girişimi bir ikilemi ortaya çıkardı: Merkezileşme İstanbul'u aşiretlerle karşı karşıya getirmişti fakat bir çatışma için ayrılabilecek kaynaklar çok sınırlıydı. Osmanlı ekonomisi küçük çaplıydı, görünürde hiç sanayisi yoktu ve vergi kaynakları çok azdı. Ayrıca devlet büyük bir borç batağı içindeydi. Reform talepleri yanında İstanbul'un iktidarına karşı Balkanlar, Afrika ve Arap Yarımadası'nda zuhur eden iç ve dış tehditlerin hepsi de dikkatle ele alınmayı gerektiriyordu.

Yeni bir sultan, II. Abdülhamit, 1876'da tahta geçtiğinde yeni anayasanın kabulü ve bir meclisin seçimi çalışmalarına nezaret etti. Amaç devlet kurumlarını modernleştirmek olduğu kadar bu kurumlara daha fazla kamu desteği de sağlamaktı. İslam âlemindeki ilk temsili demokrasiye geçiş girişimi olan bu olay büyük bir cüretkârlık örneğiydi fakat fazla uzun sürmedi. Rusya ile savaşın başlaması, sultanı anayasa ve meclisi askıya almaya yönlendirdi. Sonraki otuz yıl boyunca dindar bir diktatör tablosu çizen II. Abdülhamit, devlet kurumlarının modernleşmesini kendi seçtiği kurumlar üzerinden gerçekleştirdi ve dini duygulara hitap ederek Sünni Müslümanlar arasında yaygın bir meşruiyet sağladı, ancak eleştiri odaklarına ve herhangi bir muhalefet kanalına kesinlikle izin vermedi.[8]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, doğunun yeni manzarasını gözler önüne serdi. Rusya Anadolu içlerinde Erzurum'a kadar girdi ve Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç Osmanlı vilayetini ele geçirdiği bir zafer kazandı. Savaşı demografik kargaşalar izledi, on binlerce Ermeni ve Müslüman Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yer değiştirdi. Ancak din sadakatin garantisi değildi. Savaş esnasında Rus ordusu bazı Kürt birliklerini hizmetinde kullanarak imparatorluk sınırlarındaki sadakat olgusunun kaypaklığını bir kez daha gösterdi.[9] İstanbul'un bölgedeki varlığı tehdit altındaydı.

II. Abdülhamit, imparatorluk kaynakları ve ihtiyaçları arasındaki derin uçurumu Doğu Anadolu aşiretleriyle çatışmak yerine işbirliği yaparak aşmaya çalıştı. 1891'de kendi isminden türetilen

Hamidiye Alayları'nı kurdu. Alaylar, ağalarının komutasındaki Kürt aşiretlerinden oluşuyordu. Bu birlikler savaş döneminde Osmanlı ordusuna gayri nizami yardımcı kuvvet olarak destek olacak ve sulh dönemlerinde de bir tür iç güvenlik birimi olarak görev yapacaktı. II. Abdülhamit aşiret ağalarına işbirliği yapmalarının karşılığı olarak rütbe, unvan, para ve çoğunlukla Ermenilerden alınan toprakları veriyordu. Bu girişim ağaların büyük bir kısmının sadakatini temin etse de alayların disiplinsiz tabiatı savaş zamanı kendilerine duyulan güveni sarsıyor ve sulh dönemlerinde büsbütün bir tehlike kaynağı oluyorlardı. Hamidiye zabitleri merkeze resmi bağlarla bağlı olmak bir yana, yeni iktidarlarını ve silahlarını yağma, soygun ve çoğunlukla Ermenilerden fakat bazen de başkalarından toprak gasp etmekte kullandılar.[10]

Abdülhamit'in dolaylı yönetimini sürdürmek İttihatçılar için bir seçenek değildi. Eğer Osmanlı İmparatorluğu Düvel-i Muazzama'nın bitmek tükenmek bilmeyen saldırıları karşısında ayakta kalacaksa, bunu Doğu Anadolu'dakiler de dahil eldeki bütün kaynakları sonuna kadar ve verimli bir şekilde değerlendirerek yapabilirdi. İttihatçılar, toplumun bazı kesimlerinin programlarını direnişle karşılayacağını biliyorlardı. Başlangıçta ümitleri, anayasa devriminin bütün Osmanlı unsurları için hukuka dayalı idare ve eşitlik vaatlerinin halkta uyandırdığı coşku sayesinde Hamidiye Alayları döneminde elde edilen ayrıcalıkları sürdürmek isteyen "gerici" unsurların direncini yıkmak için destek bulacaklarıydı. Diyarbakır doğumlu bir etnik Kürt olduğu kadar İttihatçıların Türkçü ideolojisinin baş temsilcisi de sayılan Ziya Gökalp, 1910'a kadar, Amerika Birleşik Devletleri'ni ve bu devletin sivil eşitlik ile hukukun üstünlüğü amentüsünü bir ilham kaynağı olarak ele alıyordu.[11]

1908 devriminin sevecen görünen vaatleri Doğu Anadolu'da kışkırtıcı bir renk kazandı. Yerel sosyal yapılarla etkileşim halindeki küresel süreçler, geleneksel birlikte yaşama modellerini parçalıyor ve özellikle Müslüman Kürtler ile Hıristiyan Ermeniler arasındaki ve hatta başka halklar arasındaki çatışmaları körüklüyordu. Yüzyılın sonundaki Kürt ağaları, Kürt ve Ermeni köylülerin büyük

bir kısmı üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürüyorlardı. Bu köylüler, üzerinde yaşadıkları toprakla birlikte alınıp satılan serfler gibiydiler;[12] ancak göçebe yahut yerleşik çoğu Kürt sefalet içinde yaşarken bazı Ermeniler 19. yüzyıl sonuna doğru, Doğu Anadolu'nun genişlemekte olan mütevazı ticaret, bankacılık ve küçük sanayi sınıfları içerisinde yükseldiler.[13] Küresel pazarın bölgeye nüfuzu, eğitime daha açık olan ve Hıristiyan Avrupalı tüccar, diplomat ve misyonerlerle ayrıcalıklı ilişkiler kurabilen Ermenilere daha iyi faydalanabildikleri ekonomik fırsatlar sağladı.

Kürt güruhları ise aksine küresel ekonominin talep ettiği temel eğitim ve yeteneklerden mahrum oldukları için rekabet edemediler. I. Dünya Savaşı'nın başında hem kasabalarda hem de kırsal kesimde yaşayan Ermeni çocuklarının çoğu okula gidiyordu ve Ermeni erkek çocuklarının hemen hepsi okuryazarken[14] 1912'ye kadar tek bir Kürt bile okula kayıt olmamıştı.[15] Bir Rus konsolosunun belirttiği gibi Kürtlerin sağlık ve hijyen bilgileri o kadar ilkeldi ki, Kürt köylerinde çok az çocuk olurdu ve körlük yaygındı. Kürtlerde ebelik desteğinin olmayışı yüzünden yeni doğumlarda ölüm oranı yüzde 50 idi. Geri kalan çocukların yüzde 30'u üç yaşına gelmeden çiçek, kızıl ve tifo yanında yılan ve böcek sokması nedeniyle ölüyordu. Trahoma o kadar yaygındı ki sağlıklı gözleri olan yetişkin bir Kürt ile nadiren karşılaşılırdı.[16] Dolayısıyla Doğu Anadolu'nun geneli gittikçe zenginleşse de, Kürtlerin çoğunun sosyal ve ekonomik durumu herhangi bir iyileşme umudu olmaksızın kötüleşiyordu.[17] Aslında Kürtler mevcut gidişatın aleyhlerine işlediğinin ve durumun gittikçe de ağırlaştığının farkındaydılar.[18]

Hıristiyan Ermenilerle Müslüman Kürtler arasındaki uçurum sadece din veya etnik kökenden kaynaklanmıyordu, yaşam şekillerinin ve varoluş tarzlarının çatışması da söz konusuydu. Kürtlerin çoğu göçebeyken Hıristiyanlar ise yerleşik köylülerdi. İlişkileri genellikle karşılıklı çıkara dayalıydı. Bir taraf diğerinin bir işteki uzmanlığına bağımlıydı, fakat ilişki daima eşitlikten uzaktı. Daha kalabalık ve güçlü olan Kürtler, Ermenilerden zorla kışlık ikamet yerleri alır ve onları haraç ödemeye zorlar; bazen de Ermeni köylerini yağmalarlardı.

Gayrimüslimleri Müslümanlardan daha aşağı bir seviyede tutan İslami kurallar, fiili durumu daha da tahkim ediyor ve kimliklere iyice yerleştiriyordu. Fakat dini boyutun rolü abartılmamalıdır. Yerleşik Kürtler de ağalarına haraç veriyordu. Kürt olmayanlar gibi onlar da toprak sahibi sınıflar tarafından sömürülüyor ve göçebe soydaşlarıyla Çerkezlerin yağmalarına maruz kalıyorlardı.[19] Dağlarda yaşayan Hıristiyan Süryaniler ise ilginç bir tezat oluşturuyordu. Bir gözlemcinin belirttiği gibi yaşam tarzları, savaşçı hal ve tavırları ile göçebe Kürtlere benziyordu. Bir Kürt atasözünün dediği gibi, "Bizim aramızda (Kürtler ve Süryaniler kastediliyor) saçımızın uzunluğu dışında bir fark yoktur, fakat Ermenilerle aramızda dağlar vardır."[20] Son olarak Kürt aşiretleri başkalarıyla olduğu kadar birbirleriyle ve dindaşları olan Osmanlı idarecileriyle de çatışma halindeydiler.[21]

İktidarın Değişen Şekilleri

Küresel pazar 19. yüzyılda mevcut sosyoekonomik ilişkileri bozarken, yükselen küresel milliyetçilik söylemi etnik kökene giderek artan bir önem atfediyor ve imparatorluk yönetim modeline karşı toprak hâkimiyeti ile kontrolünü etnik kökene bağlayan yeni bir alternatifi Doğu Anadolu sakinlerine sunuyordu. Berlin Antlaşması'nın, Ermenileri Kürtlerden ve Çerkezlerden korumak için uluslararası denetime açık bir reformu vaat ettiği haberleri Kürtler arasında korkuya yol açtı. Dış yardımla birlikte üstünlük kazanacak olan Ermeniler, tıpkı Balkan Hıristiyanlarının yaptığı gibi Müslüman topraklarına hâkim olabilirlerdi. Bu endişeler Osmanlı ve İran Kürtlerinden pek çoğunu bir araya toplayan Şeyh Ubeydullah'ın 1880'de sınır bölgesinde isyan etmesine yol açtı. Ubeydullah, Düvel-i Muazzama'nın bölgeye ne kadar çok nüfuz ettiğini ve küresel düzendeki değişimleri gösterecek şekilde, destek ve meşruiyet sağlamak için Britanya'ya başvurdu. Teklifi Kürtler için bağımsız bir devlet kurulmasını içeriyordu: Ona göre bu devlet Türkler ve İranlılardan farklı bir milleti temsil edecekti. Ubeydullah'ın isyanının önemi, bazılarının iddia ettiği gibi Kürt milli bilincindeki

bir yükselişten kaynaklanmıyordu zira isyan destekçileri arasında hemen aşiret farklılıklarına dönüşüverdi. Yine de mihenk taşı bir olaydı, çünkü Avrupa gücünün ve milli ülkünün Anadolu siyasetine çifte girişini ifade ediyordu. Ubeydullah'ın bir milleti yoktu, fakat o sanki varmış gibi konuşmanın faydasını fark etmişti.[22]

Küresel güç ve siyasetteki aynı değişimler Ermeni zihniyetini de dönüştürdü. Ermeniler nazik bir durumdaydılar. Ekonomik çıkarları artsa da kötüleşen siyasi şartlar varlıklarını çok daha riskli bir hale getirmişti. Rusların yardımıyla 1878'de Osmanlı yönetiminden bağımsızlık kazanan Bulgaristan örneği, farklı bir yolun mümkün olacağını göstermişti ve Ermenilerin rüyalarını süslüyordu. Berlin Antlaşması da siyasi açıdan cesaretlerini artırıyordu.[23] Yedi yıl sonra Osmanlı Ermenileri Van'da bir parti kurdu, ancak kısa sürede Rusya Ermenileri hareketin öncülüğünü ele geçirdiler. Ermeniler, Rusya'daki yasadışı sosyalist hareketlere katılarak edindikleri tecrübeler sayesinde teşkilatlanma yeteneklerini geliştirmiş ve daha hırslı programlar hazırlamaya başlamışlardı. Ermeni siyasi partileri içinde en önemli ikisi bu tarihte kuruldu: Sırasıyla 1887 ve 1890'da olmak üzere Devrimci Hınçak Partisi ve kısaca Taşnaksutyun ismiyle meşhur olan Devrimci Ermeni Federasyonu. Bulgaristan örneği, Ermenilerin Osmanlı'ya bağlılığını reddetmek için esin kaynağı oldu; fakat Bulgarların aksine Ermeniler kendi topraklarında azınlık durumundaydılar. Bu durum, Hınçak ve Taşnakların nihai amaçlarını (sosyalist dünya düzeni içinde bağımsız veya en azından özerk bir devlet) muğlak ve tanımsız bırakıyordu.[24]

Hınçaklar kitlesel protestoları tercih ederken, Taşnaklar silahlı birimler oluşturarak kırsalda gerilla savaşına, şehirlerde ise terörizme başvurdular.[25] Kendilerini taciz eden Kürtlere ve hükümet yetkililerine karşı intikam saldırıları en çok uygulanan yoldu. Ancak bu taktikler tatmin edici değillerdi zira imparatorluk idaresini hiçbir zaman sarsamazlardı. Bununla birlikte dış müdahaleler bu imkâna sahipti. Bazı devrimciler, Osmanlıları misilleme yapmaya kışkırtarak Avrupa'nın sempatisini kazanmayı ve dış müdahale yolunu açmayı umuyorlardı. Şiddet döngüsü 1890'ların ortasında zirveye ulaştı: Sultan II. Abdülhamit açıkça emretmemiş olsa da,

onun teşvikiyle Anadolu'da yaşanan katliamlarda Müslümanlar on binlerce Ermeni'yi öldürdüler.[26] Düvel-i Muazzama, Avrupa gazetelerinin artık "Kızıl Sultan" lakabıyla andıkları II. Abdülhamit'e Berlin Antlaşması'nı ve Ermeniler yararına müdahale haklarını hatırlattıysa da Rusya, sonra daha kötü katliamlar yaşanmasına rağmen, ortaya çıkacak yeni bir rakibin durumu kendi lehine değerlendirmesinden korktuğundan müdahale planlarını sulandırıyordu; böylelikle Düvel-i Muazzama işe karışmadı.

1894-1896 katliamları Osmanlı Ermenilerinin nasıl ümitsiz bir tecrit içinde olduğunu gösterdi, fakat devrimciler etkisiz hale getirilemedi. Yüzyılın sonunda Taşnaksutyun devrimci gruplar içinde en güçlüsü haline geldi. Bu parti artık hem Osmanlı hem de Rusya siyasetinde göz önüne alınması gereken bir güçtü. 1907'de Sosyalist ve İşçi Partilerinin İkinci Enternasyonali'ne katıldı. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi yüzyıllarca Osmanlı Ermenilerinin önde gelen siyasi kurumu olmuştu, fakat 1908'de seçimlerin ve parti siyasetinin oluşturulmasıyla Taşnaksutyun'un gölgesinde kaldı.[27] Abdülhamit rejimine karşı Taşnaksutyun ile İttihatçılar ve diğer Müslüman teşkilatlar arasındaki yoğun ilişkiye rağmen, Taşnakların Müslüman, Kürt ve Türk unsurlarla işbirliği temelde karşılıklı güvenden yoksundu. Taşnaksutyun ve İTC'nin çatışan öncelikleri –biri özerklik isterken diğeri imparatorluğun korunmasını istiyordu– sürtüşmelere yol açıyordu. Taşnaksutyun'un tümüyle bir "Osmanlı" teşkilatı değil de Osmanlı İmparatorluğu dışındaki bir yönetime hesap veren imparatorluk üstü bir kuruluş oluşu, İttihatçıları rahatsız ediyordu. Taşnakların Ermenistan olarak isimlendirdiği topraklar, Kürtlerin de yoğun yaşadığı yerlerle, başka bir deyişle "Kürdistan" ile çakışıyordu. Kürtleri geri kalmış dağlılar şeklinde tasvir ederek onlara "yabancılar" ismini takıyorlar ve intikam saldırılarının hedefi yapıyorlardı.[28] Ermeni devrimcilerin slogan, yöntem ve taktikleri Kürtleri harekete sevk etti. 1890'lardan itibaren Ermeni devrimcilerin sadece özerklik değil, Anadolu, İran ve Kafkasya'daki tarihi Ermeni topraklarının, buralarda yaşayan diğer kavimlerin tedrici olarak ortadan kaldırılmasından sonra birleştirilmesi peşinde olduklarından şüphelendiler. Ermenilerin

Bulgarları örnek alarak ve 1894-1896 katliamının hıncıyla Doğu Anadolu'da bir devlet kurmasından korkuyorlardı.[29] Bir Kürt şairin ağıtı şöyledir: "Cizre ve Botan topraklarının, yani Kürt vatanının Ermenilere yurt olduğunu görmek ne acı" ve "bir Ermenistan kurulacaksa hiç Kürt kalmaz."[30] İTC üyesi Kürt kökenli Abdullah Cevdet, Ermenilerin çıkardığı *Jamanak* gazetesindeki bir iddiaya cevap olan meşhur yazısının başlığında sorunu açık bir şekilde dile getirmişti: "Kürdistan yahut Ermenistan?"[31]

Çatışmaya Giden Yol

Milli İbrahim Paşa, 1908 itibariyle en güçlü Kürt ağasıydı. Seçkin bir Hamidiye komutanı sıfatıyla Urfa ve Diyarbakır arasındaki toprakları şahsi tımarı olarak kullanıyordu. Kanun-ı Esasi ilanını duyar duymaz İTC'nin kendi sonunu getireceğini anlayarak isyan etti. Osmanlı ordusu ile savaştı ve bir ay sonra yenildi. Ölümüne karşın sonbaharda mahalli Kürt isyanları yayılmaya devam etti. Arkasından başkaları da geldi.[32]

Yeni hükümet Doğu Anadolu'da merkezi otorite ve özellikle Ermeniler için güvenliği sağlama hareketinin bir parçası olarak, kanun kaçakları ve eşkıyanın üzerine sert bir şekilde gitti. O dönemde güvenlik düzeyi, Avrupalı gözlemcilerin ve Ermenilerin de onayladığı gibi yeterliydi.[33] Eşkıyalık ve kanunsuzluktaki azalmaya dair Bitlis'teki Rus konsolosu Mart 1909'da "yeni hükümetin izlediği siyaset nedeniyle Kürtler tanınmaz hale geldiler" der.[34] Sonraki iki buçuk yıl boyunca Ermeniler dahil bütün Doğu Anadolu, belirgin derecede artan bir güvenliğin keyfini sürdü.

Bununla birlikte yeni rejime karşı direniş de şekilleniyordu. İktidarını kendi otoriteleri yerine koymak isteğindeki devlete gücenen aşiret seçkinleri yanında pek çok Kürt (ve diğer Müslümanlar), İttihatçıların Hıristiyanlar için eşit haklar getirmelerini ihanetle eşdeğer görüyordu. Merkezi yönetimin hem Kürt eşrafa hem de Kürt ahaliye yükümlülük ve vergiden başka bir şey sunabildiği pek bir şey yoktu. İstanbul'un hazinesi müzmin bir iflas halindeydi; izlediği siyaset ise kısa vadede ağaların iktidarını ellerinden alacak ve uzun

vadede diğer Kürtleri "gâvur" lehine iktisadi açıdan boğacak gibi görünüyordu. Rus konsolosu, Osmanlı Kürtleri arasında artmakta olan memnuniyetsizliği fark etmiş ve bunu kendi imparatorluğunun menfaatine nasıl kullanabileceğini düşünmeye başlamıştı.

Rusya ve Kürtler

St. Petersburg'un Kürtlere olan ilgisi en azından 1787'ye kadar geri götürülebilir. Büyük Katerina, o tarihte Kürtçe bir dilbilgisi kitabının basılması emrini vermişti. Silahlı göçebe Kürt aşiretleri Rusya'nın güneyindeki Kafkas sınırlarında ciddi bir güvenlik problemi oluşturmakla birlikte, Rus devlet adamlarının elde etmenin yollarını aradığı potansiyel bir askeri kaynaktı da. Ruslar, Osmanlı ve İran imparatorluklarıyla 19. yüzyıl boyunca sürdürdükleri bir dizi savaş esnasında Kürt aşiretleriyle yöresel ve kısa vadeli ittifaklar kurdukları gibi ordularında Kürt unsurlar da istihdam ettiler.[35] Kürtler hakkında bilgi edinme ihtiyacının teşvik ettiği Rus bilim insanları, 19. yüzyıl ortalarında bu halk üzerinde pek çok inceleme yaptılar.[36] Benzer şekilde Rus askeri etnograflar, Doğu Anadolu ve İran Kürtlerinin sayıları ve özellikleri hakkında sistemli şekilde bilgi toplayıp analiz ettiler. Rusya'nın etnografyaya ilgisi nevi şahsına münhasır bir girişim değil, daha ziyade bütün toplumsal grupları en iyi şekilde sınıflandırıp savaş zamanında daha iyi yönlendirebilmek için Avrupa'da yayılan bir eğilimin uzantısıydı. Etnik köken artık siyasetçiler ve bürokratların içerisinden bakıp siyasi dünyayı ve sınıflandırılmış aktörleri algıladıkları bir prizma olmuştu.[37]

1878'deki Berlin Kongresi'nde önüne set çekilen ve Mançurya ile Uzakdoğu'daki fetihlerin cazibesine kapılan St. Petersburg, dikkatini Yakındoğu'dan uzaklaştırmıştı. Rus gücü Osmanlı ve İranlı rakiplerini çok uzun zaman önce geride bırakmıştı ve korkacağı bir durum kalmamıştı. Aslında bazı Rus karar vericiler, tıpkı hariciye nazırı ve genelkurmay başkanının Çarlık rejimine cazibe kazandırmak için 1908'de Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girilmesi yönünde bastırırken düşündükleri gibi, Osmanlı zafiyetini bir fırsat olarak görüyordu.

St. Petersburg Osmanlı devletinden bir kuvvet olarak endişe etmeyi bir yana bırakmışsa da, bu endişenin yerini güney sınırları boyunca diğer Avrupa kuvvetlerinin artan mevcudiyeti almıştı. İngiliz, Alman ve Fransız diplomat, casus, tüccar ve misyonerler Anadolu ile İran'da temsilcilikler açıyor, demiryolu döşüyor, okullar inşa ediyor, ticaretle uğraşıyor ve dini propaganda yapıyorlardı. Bir Amerikalı seyyah, bölgeyi karınca istilası benzetmesiyle tasvir ediyordu.[38] Rusya, İngiltere ile İran üzerindeki rekabetini bir düzene sokmak amacıyla 1907'de bu ülkeyle bir anlaşma yapmıştı. Buna göre İran üçe bölünecek ve Rusya kuzeydeki parçayı denetleyecekti. Rus ve İngiliz yetkililer, ülkenin bölündüğünü ima eden her türlü ifadeden kaçınıyorlardı fakat Avrupalı güçlerin isteklerini İran'da kolayca hayata geçirmelerinin İstanbul üzerinde bir tesir bırakması kaçınılmazdı. Aynı durum, Rusya'nın Kafkasya'daki 450 kilometrelik Osmanlı sınırına 400 kilometre daha eklemiş olduğu ve Kuzey İran'a Slavları yerleştirmeye başladığı gerçeği için de geçerliydi. İstanbul'un endişeleri temelsiz değildi. Uzun vadeli stratejiler üzerinde çalışan Rus uzmanlar, Anadolu'da hâkimiyet kurulmasının diğer devletlerle rekabette hayati bir önem taşıdığı sonucuna varmışlardı. Bu başarılırsa Rusya İran'ı kontrol etme, Akdeniz ile İran Körfezi'nde etki sahibi olma ve Britanya'nın Hindistan ile diğer doğu sömürgeleriyle irtibatına müdahale etme fırsatı elde edebilirdi.[39] Bir Rus albayın analizinde yazdığı gibi "Küçük Asya (Anadolu), özellikle Güney Kafkasya'ya komşu Karadeniz sahilleri ve Ermenistan-Kürdistan'daki bölgeleriyle bizim için en önemli siyasi meseledir."[40] Rus yetkililer, nüfuz yayma fırsatı bulmak için Doğu Anadolu'yu sürekli gözaltında tutuyorlardı. Osmanlı Kürtlerinin İttihatçı rejime karşı duydukları memnuniyetsizlik sayesinde çok dikkatli bakmalarına da gerek yoktu.

Abdürrezzak Bedirhan ve Rus İmparatorluğu'nun Cazibesi

Yeni rejimin Hamidiye komutanlarını hapsetmesi, Celal Bey'in Erzurum'a vali gönderilmesi örneğindeki gibi Ermeni destekçisi idarecilerin bölgeye atanması ve Ermenilerin sınırlı haklara sahip gay-

rimüslim *reaya* statüsünden bir anda bütün hakları tanınan vatandaşlar sınıfına yükseltilmesi Kürtleri şaşırtmıştı. Bir Rus askeri gözlemcisinin belirttiği gibi "sahip oldukları gücü hisseden Ermeniler, Jön Türkler'den aldıkları destekle eski hesapları görüp Kürtlerden intikam almak için saldırıya geçtiler. Kürtler, böyle bir muameleyle karşılaşmış olmanın şaşkınlığıyla yeni gelişmeleri beklemeye başladılar."[41] Bununla birlikte Kürtlerin de önlerinde seçenekleri vardı. Yeni rejimden bıkan Kör Hüseyin Paşa –Heyderanlı aşiretinin ağası ve etkili bir Hamidiye komutanıydı– ile diğerleri 1910 başlarında İran sınırını geçtiler. Beraberlerinde, İttihatçıların Hamidiye Alayları'nı yeniden yapılandırma planını kendilerini kötürüm edecek bir darbe olarak gören çok sayıda Hamidiye birliği de vardı.[42] İran'da sayıları giderek artan Osmanlı Kürtleri, Rusya'ya bağlanmak için başvurarak İstanbul'u utanç ve sıkıntı içinde bırakıyorlardı. Kör Hüseyin daha da ileri giderek Rusya'nın Kafkasya genel valisine bütün Kürtleri Rusya'ya bağlama teklifinde bulundu.[43]

Bununla birlikte Ruslar dikkatlerini Abdürrezzak Bedirhan isimli bir diğer Kürt'e yoğunlaştırdılar. Van yakınlarındaki Botan'ın son bağımsız emirinin torunu olan Abdürrezzak, çok itibarlı bir aşiretten geliyordu. Osmanlıların 1847'de dedesinin emirliğini yok etmesine ve aile mirasından mahrum bırakılmasına çok içerlemişti. İstanbul'da büyümüş ve eğitim görmüştü fakat ata topraklarına bağlılığını sürdürdü. 1906'da İstanbul şehremininin öldürülmesi suçuna karıştığından, ailesiyle birlikte Trablusgarp'ta hapsedildi. 1910'da İttihatçıların genel affıyla birlikte serbest bırakıldıktan sonra İstanbul'daki arkadaşlarına "halkını medenileştirmek" için Kürdistan'a gideceğini söyledi.[44]

Abdürrezzak'ı Rusya'ya yaklaştıran husus, onun Rus kültürüne olan sempatisidir. Genç yaşlarında Osmanlı Hariciye Nezareti'ne girmiş 1890'ların başında St. Petersburg'a gönderilmişti. Rusya'da gördükleri, üzerinde büyük bir etki yaratmış olmalıdır ki Abdürrezzak sadece Kürtlerin Rusya ile siyasi birlikteliğinin değil Rus kültürünün, dilinin ve edebiyatının Kürtler arasında yayılmasının da sadık bir taraftarı oldu. Rusya ve Rus kültürü vasıtasıyla Kürtlerin modern dünyada muvaffak olmak için gereken bilgile-

re ulaşabileceğine inanıyor; bir işbirliği sayesinde Kürtlerin içinde bulundukları çaresizlikten kurtulabileceklerini ve ata topraklarına tekrar sahip olabileceğini ümit ediyordu.

Abdürrezzak'ın Van'daki ilk işlerinden biri, Rusya Konsolosu Sergey Olferyev ile irtibat kurarak özerk bir Kürdistan'ın nasıl tesis edilebileceğini sormak oldu[45] ve daha 1910 Ağustosu'nda, doğu illerinde etnik açıdan tanımlanmış bir Kürdistan "beyliği" veya eyaleti fikri ile birlikte "Rus hâkimiyetinin ulviliğini" anlatan risaleler dağıtmaya başladı.[46] Eylül'de de tabiiyet için Rus yetkililerine başvurarak Erivan'a yerleşmek için izin istedi. İstanbul'daki büyükelçilik ve Kafkasya'daki yetkililer olumlu yanıt verdiler; sadece, ilk aşamada Erivan'a yerleşme arzusunu sınıra çok yakın olduğu gerekçesiyle geri çevirdiler. Altı ay sonra ise İçişleri Bakanlığı, Abdürrezzak'ın her iki talebini de onayladı.[47]

Kürt aşiret reisleri içinde Rusya'ya başvuranlar sadece Abdürrezzak ve Kör Hüseyin değildi – İran'daki ikinci en büyük aşiret konfederasyonunun reisi olan Simko İsmail Ağa ve diğer bir ağa olan Şeyh Seyyid Ali de Rus desteğinden faydalanmak istediler. Bu kişiler, 1911'de İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesini fırsat bilerek Siirt, Van ve Bitlis bölgelerinde isyan çıkardılar. Etnisiteyi bölünmenin gerekçesi olarak öne sürdüler ve "bu topraklar bizim" propagandası taşıyan küçük risaleler dağıtarak Bitlis ve civarındaki toprakların Kürtlere ait olduğunu savundular.[48]

Bu isyanlar geniş alanlara yayılmış ve istikrar bozucu olsalar da eşgüdümsüz kaldıklarından Osmanlı idaresine hiçbir zaman köklü bir tehdit oluşturmadılar. İsyanların eşgüdümünü sağlamak gerektiğini fark eden Abdürrezzak, 1912 Mayısı'nda Güneydoğu Anadolu'da önde gelen Kürt ağalarıyla bir toplantı gerçekleştirdi. Katılımcılar faaliyetlerini düzene sokmak için bir "irşad" (doğruyu tavsiye) kurulu oluşturdular. Kürt bağımsızlığını hedef belirleyen İrşad, bu hedefe ulaşmak için 70.000 mevcutlu bir silahlı kuvvet kurulmasını istedi. Van, Diyarbakır, Urfa ve başka yerlerde hücreler oluşturuldu.[49] Rus konsolosluk görevlileri toplantıdan öncesinde haberdar edilmişti ve buluşmanın ilk faaliyetlerinden biri, Rus desteğini kesinleştirmek için Abdüsselam Barzani'nin Tiflis'e

gönderilmesi oldu. Abdüsselam'ın seyahati başarılı geçti ve kısa süre içinde Rus parası ve silahlarıyla Osmanlı sınırında saldırılar gerçekleştirmeye başladı.[50] İrşad'ın bir başka kurucusu, Osmanlı jandarmasında görevli Yüzbaşı Hayreddin Berazi, Ağustos'ta Erzurum'da Rus konsolosuyla temasa geçti. Kartvizitinde kendisini "*Chef des Kurd*" (Kürtlerin Reisi) diye tanıtan Berazi, Kürdistan'ı tıpkı Alman prensliklerin Almanya içerisindeki konumu gibi bir statüyle Rusya'ya dahil eden bir plan sundu.[51] Berazi'nin planı alışılmadık değildi. Buhara veya Hive Müslümanlarının çarın himayesinde sahip oldukları geniş çaplı otonomiye benzer bir statüyle Rus İmparatorluğu içinde bir Kürt beyliği oluşturma planı Kürtler arasında konuşuluyordu.[52]

Kürt isyanının ne derece destekleneceğine dair Rus yetkilileri arasında fikir ayrılıkları vardı. Savaş Bakanlığı Müsteşarı Aleksey Polivanov, müstakbel dışişleri bakanı Sazonov ve Kafkasya Genelkurmayı sert bir duruşu destekliyordu. Çarıkov ile Kafkasya Genel Valisi İllaryon Vorontsov-Daşkov ise devletlerarası ilişkileri bozacağı ve kuzeye doğru yayılacak bir kargaşayı tetikleyeceği endişesiyle çok fazla destek verilmesi fikrine ihtiyatla yaklaşıyorlardı. Diğer taraftan Maliye Bakanı Vladimir Kokovtsov ise desteğin öngörülen maliyeti yüzünden itiraz ediyordu. Rus devlet adamları orta yol buldular. Buna göre Kürt liderlerine para yardımı yapacak, Rusya ve İran'da barınmalarını sağlayacak ve suikast veya tutuklamalardan önce istihbarat bilgisi verme gibi destekler sunacak; ancak Kürtleri desteklediklerine dair beyanların arkasında durmayacak ve onlara Osmanlı toprakları içinde barınma temin etmeyeceklerdi. Bu noktada Rusya'nın önceliği, Kürt topraklarının İran ve Kafkasya'daki Rus varlığına karşı bir saldırı üssü olarak kullanılmasına engel olmaktı. 1911 İran Devrimi'nde Kürtler, devrimcilere saldırmaları için Rus konsolosluk memurlarının verdiği emre uyduklarında iltifata mazhar oldular.[53]

Yeni Kürt isyanı, İstanbul için çifte tehlike arz ediyordu. Devleti doğrudan tehdit ettiği gibi, yaratacağı kaos ile Ermenileri tehdit altında bırakarak büyük güçleri müdahale etmeye sevk edebilirdi. Osmanlılar bir yolunu bulup Kürtlerle Ermeniler arasındaki geri-

limi gideremezlerse, Doğu Anadolu'yu bir dış müdahale ile kaybedebileceklerini biliyorlardı.

Bu gerilimin başlıca kaynağı, toprak kavgasıydı. Temel zenginlik kaynağı olan toprak, eğer üzerindeki nüfus fazlaysa ve ticari tarım arazisi niteliğindeyse daha da değerleniyordu. Ermeni köylülerin büyük bir kısmı topraksızdı ve kilise arazileri de dahil Ermeni topraklarına ağalar tarafından el konulmasının II. Abdülhamit tarafından kolaylaştırması, sorunu daha da büyütmüştü.[54] 1908 devrimi, Ermeniler arasında kaybettikleri topraklarını geri alma ümidi doğurduğu gibi, Taşnaksutyun da bu toprakların geri alınmasını birinci öncelik sayıyordu.[55] Geçmiş süreç içinde yeni mülklerine yatırım yapan bazı Kürt ağaları ise, araziyle beraber yatırımlarını da kaybetme ihtimalinden rahatsızlık duydular. Devletin toprakları ellerinden alıp Ermenilere geri vereceği korkusu, Ruslarla işbirliğine giden Kürt aşiret reislerini harekete sevk eden en büyük etkendi.[56]

İTC, 1908'de imparatorluğun her yerinde toprakların köylülere dağıtılmasına karar vermiş ama uygulamaya geçmekte tereddüt etmişti. Bu başarısızlık toprak reformuna karşı muhafazakâr bir muhalefet eğiliminin sonucu olarak değerlendirilemez. İttihatçılar arasındaki toplumsal mühendislik taraftarı pek çok kişi, toprak reformunu ağaların gücünü kırmak ve köylüleri özgürleştirmek için kullanılacak sosyolojik bir araç olarak görüyordu.[57] Ayrıca İttihatçıların prensipte ağaları tehdit etmekten kaçınması söz konusu değildi: En başından beri onlara karşı sert bir tutum takınmış; Hamidiye Alayları'nı dağıtmış ve firar eden komutanlarını hapsetmiş; halk tarafından sevilmeyen yöneticiler atamış ve silah taşıma ile askere alınma dahil eşit vatandaşlık hak ve ödevlerini Ermenilere tanımışlardı. Hıristiyanların 1909'da Osmanlı ordusu saflarına alınması ve Ermenilere silah taşıma izninin verilmesi, Kürtleri daha çok telaşlandırdı.[58] Devlet yetkilileri, Hıristiyanların Osmanlı ordusunda hizmet etmesi fikrine Kürtleri alıştırmak için Balkanlar'da silahaltına alınmış Hıristiyan askerleri 1910'da Van'a intikal ettirerek yeni düzene bağlılıklarını vurgulamış oldular.[59] Bunlar hep kışkırtıcı tedbirlerdi; fakat İttihatçılar, Kürtlerin memnuniyetsizliği ve protestosu başlayana kadar endişelenmediler.

Diğer taraftan İttihatçılar, Müslüman hoşnutsuzluğunu bütünüyle göz ardı edemezlerdi. Müslüman seçmen çoğunluktaydı ve hükümetin Hıristiyanlara iltimas geçtiğinden şüphelenenler sadece Doğu Anadolu'dakiler değildi. Meşhur 31 Mart 1909 karşı darbesi ve Adana civarında binlerce Ermeni'nin katledilmesi, Müslümanlar arasında Hıristiyanlara karşı duyulan düşmanlığın derecesini göstermektedir. Halep'teki İttihatçı muhalifleri, İTC'yi açıktan Hıristiyan ve Yahudi çıkarlarının takipçisi olmakla suçluyordu.[60] Ayrıca pek çok İttihatçı da merkezi yönetimin güçlenmesi ve imparatorluğun korunması hedefine pek de yakın durmayan Hıristiyanlara karşı öfkeyi kışkırtıyordu. Aksine pek çok Hıristiyan, imparatorluk içerisinde ve çevresinde artan Avrupa etkisinden hoşnuttu ve pek az bir kısmı İttihatçıları destekliyordu. Balkan Yahudileri ise aksine, imparatorluğun çökmesinden endişe duyuyor ve bu yüzden İTC'yi destekliyordu.[61]

Doğu Anadolu'nun idari ve sosyal yapısını yeniden şekillendirmek büyük, uzun vadeli ve istenmeyen bir vazifeydi. İsyancıların Rus desteği kazanmakta başarılı olmaları, İstanbul'un karşılık verme ve reformları hayata geçirme kabiliyetini ciddi şekilde zaafa uğratmıştı. Bir İngiliz subayın Kürt isyancılara Rus desteğine dair 1910'da yazdığı üzere: "Bunun gerçekleşmesi küçük bir ihtimal bile olsa, Ermeni toprakları üzerindeki hak iddialarını bir hal yoluna koyarak söz konusu Kürt liderleri teskin etme işinde İstanbul'u büyük sıkıntıya sokar."[62] Ayrıca Doğu Anadolu reformu, sınırlı kaynaklara sahip hükümetin karşı karşıya kaldığı pek çok önemli meseleden sadece bir tanesiydi. İttihatçıların göğüsleyecekleri meseleleri sıraya koyup içlerinden uzun zaman alacak, kaynakları ciddi ölçüde tüketecek ve Müslüman seçmenlerle fırkanın arasının açılmasına neden olacak olan bir tanesini seçmeleri bir anlam ifade etmeyecekti.

Sait Paşa hükümeti toprak dağıtımı meselesini ele aldı. Ermeni-Kürt toprak paylaşımı sorununu çözmek için 100.000 lira ayrıldı ve Bakanlar Kurulu Eylül 1912'de, anlaşmazlık konusu olan toprakları satın alıp önceki Ermeni sahiplerine iade etmeye ve geri kalan yerleri de topraksız Ermenilere dağıtmaya karar verdi. Her ne kadar plan Kürtlere tazminat ödenmesi hükmünü taşısa da,

Kürt liderler bunu devletin yaptığı yeni bir hak ihlali olarak değerlendirdiler.[63] Her halükârda Balkan Savaşları'yla daha da kötüleşen mali durum nedeniyle kaynak bulunamadı ve Bâb-ı Âli'nin yıl sonunda toprak reformunu iptal etmekten başka çaresi kalmadı. Aslında Balkan Savaşları ve bununla bağlantılı iktisadi kargaşa, yeni vergiler ile bölgedeki büyükbaş hayvan ve binalara el koymaları gündeme getirerek hükümetin Anadolu'da zaten sınırlı olan hareket sahasını daha da daraltmıştı. Sonuç, huzursuz Kürtlerin yeni bir kargaşa dalgası başlatması oldu.[64]

Osmanlıların Doğu Anadolu'da denetimi sağlama çabaları Rusya'nın etki alanını genişletme programı nedeniyle kesintiye uğradı. Rusya 1912'ye kadar, Kürt aşiretlerine önemli miktarda silah ve para ulaştırmıştı.[65] Gizli sevkıyat ağı, bölgedeki Rus görevlilerden başlayarak subaylar, diplomatlar, akademisyenler ve ticari temsilciler dahil her türlü yolla St. Petersburg'a ulaşıyordu. Ruslar İstanbul'daki ve Doğubayazıt, Bitlis, Erzurum, Hoy, Maku ve Van gibi Anadolu ile İran şehirlerindeki konsolosluklarını Kürt liderlerle görüşmek için güvenli mekânlar olarak kullanıyorlardı. Sabotajcıları Gürcistan üzerinden sızdırıyorlardı.[66] En az dört Rus subayı, Kürtleri kışkırtmak için, Kürt kılığına girerek Ekim ayında Osmanlı topraklarına girdi.[67] Rusya'nın Kafkasya genel valisi tarafından gönderilen ticaret heyetlerinin hedefleri arasında Kürt liderlerle irtibat kurmak ve casusluk yapmak da vardı.[68] Rusya Ticaret Bankası, Rusya'nın Anadolu'daki casusluk faaliyetlerini yürütmek için kullanılıyordu.[69] *Birjevyia Vedomosti* gazetesinden bir muhabir 1913 baharında Anadolu'yu gezerek Diyarbakır ve Bitlis civarındaki Kürtlerin "bağımsızlık ilan ettiği" ve büyük devletlerden birinin himayesini istedikleri dedikodusunu yaymıştı.[70]

Osmanlılar, Kürt liderlerin işbirliğini "Rusya hükümeti için bir muzafferiyet ve devletimiz için bir felaket", "büyük bir tehlike" diye değerlendiriyorlardı.[71] Fakat İstanbul yapısal reformları hayata geçiremediğinden, Doğu Anadolu'nun zapturaptı için geriye sadece taktik önlemler kalıyordu. Bu önlemlerin en belirgini, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin sık sık yaptığı gibi isyanları çabucak bastırmaktı. Zaman zaman II. Abdülhamit'in taktiğinin aksini gerçekleştiren

Osmanlı kuvvetleri, Kürtlerle savaşmak için Ermenilerle birlikte hareket ediyordu. Örneğin Haziran 1913'te Aram Paşa'nın (Aram Manukyan) komutasındaki 500 Taşnak fedaisi, Osmanlı askerlerinin de desteğiyle, Van-Başkale arasında Gravi aşiretiyle savaştı.[72] Sindirme harekâtı bazen önemli başarılar elde edilmesini sağlıyordu: 1913'teki bir silahlı çatışmada Osmanlı kuvvetleri Berazi'yi öldürüp pek çok İrşad mensubunu hapsederek bu teşkilatı etkili bir şekilde bastırdılar.[73] Benzer bir taktik, Abdürrezzak ve Simko gibi figürleri gizli ajanlar vasıtasıyla yakalamak, öldürmek veya başlarına ödül koymaktı.[74] Ancak bu tür önlemler sadece geçici galibiyetler getiriyordu. Abdülrezzak, Simko, Şeyh Taha ve diğerlerini Osmanlı sınırlarından uzak tutmak için Rusya ve İran'a yapılan diplomatik baskılar da –en iyi ihtimalle– geçici etkili olmaktaydı.

İstanbul, Kürtleri ehlileştirmek için baskı dışında da taktikler uyguladı. Bunlardan biri Kürtlerin kendi içlerindeki ayrılıkları ve kan davalarını kullanmaktı. Böyle bir çatlak Şemdinan ve Bedirhan aşiretleri arasındaki rekabette görülüyordu. İTC üyesi ve mebus olan Şemdinan ağası Şeyh Abdülkadir, Abdürrezzak'ın çağrısını engellemek ve Kürtleri İTC'ye yaklaştırmak için nüfuzunu kullanmıştı.[75] Diğer bir taktik Abdürrezzak, Şeyh Taha ve Rusya ile işbirliği yapan diğer Kürt isyancılara genel af teklifi götürmekti;[76] ancak bu da hükümetin saygınlığını zedeleme riski taşıyordu.[77] Ayrıca bir ağanın genel affı kabul etmesi, hükümet karşıtı faaliyetleri bir yana bırakacağını garanti etmiyordu. Genel aftan faydalanmasına rağmen 1908 sonrası kayıplarının hoşnutsuzluğuyla Ruslara bir teklif götüren Şeyh Mahmut Süleyman, eski ayrıcalıkları ile mevkiini geri alması karşılığında bir kargaşa çıkarmayı ve Rus işgalini desteklemeyi vaat etmişti.[78]

Osmanlı yetkilileri, İran Kürtleriyle gizli görüşmeler yapıyordu; amaçları bunları Ruslara karşı harekete geçirmekti.[79] Ayrıca bazı Osmanlı Kürtlerini de iyi bir zamanlamayla kendi yanlarına çekmeyi başardılar. Bazı noktalarda bu çabalar geri tepti; bunun bir örneği Osmanlıların zaman zaman karşılarına dikilen Şeyh Taha'yı sınır boyunca asker kaçaklarını yakalamakla görevlendirmesinde görülür. Zorunlu askerliğin sevimsiz yüzü yanında Taha'nın böl-

gedeki evleri yağmalayıp yakması çok sayıda Osmanlı Kürdünün İran'a kaçarak Urmiye'deki Rus konsolosluğuna başvurmasına yol açmıştı. Bu durum Osmanlı devlet yetkilileri arasında derin bir utanca yol açtı.[80] Son olarak Osmanlı hükümeti, bazen Kürtlerin taleplerini doğrudan değerlendirip onların hoşlanmadığı yöneticileri işbaşından alıyor ve Kürdistan'daki önemli makamlara Kürtleri atıyordu. Bu durumun Ermenileri uzaklaştırması kaçınılmazdı; üstelik Abdülkadir gibi bazı İttihatçılar, Kürt desteğini sağlamak için Ermeni karşıtı söylemlere başvuruyordu.[81] Ermenilerin kendisi önemsenmese bile, Düvel-i Muazzama'nın Ermeniler lehine müdahalesi İstanbul için ciddi bir tehditti.

Bu taktik Ermenilerle ilişkileri gerdiği gibi Osmanlı hükümetinin kendi içinde de gerilimlere yol açıyordu. Örneğin Osmanlı hükümeti, Abdülkadir'in lobi çalışmaları neticesi, Van yöresindeki önemli Kürt liderleriyle ilişkilerini geliştirmek üzere İzzet Bey isimli bir Kürdü Van valisi atadı. Fakat yeni vali bölgedeki kolordu komutanı Cabir Paşa'yla bir çatışma ve düşmanlık içine girdi. Cabir Paşa, yeni valiyi "Kırmançi Beyliği" hayali kuran "pis Kürt" diyerek aşağılıyor;[82] İzzet Bey'in Ermenilerle işbirliği yapamamasını eleştiriyor ve onun Taşnak fedaileri tarafından öldürülmesini arzu ettiğini açıkça dillendirmekten çekinmiyordu. İzzet Bey ise Rusya'ya düşman ve dindar bir Müslüman olarak kolordu komutanını Taşnak işbirlikçisi olmakla suçluyor ve böyle bir adamın bu kadar önemli bir mevkie nasıl geldiğine şaşırdığını söylüyordu. Ermeniler de elbette Cabir'i destekliyor ve İzzet'e verip veriştiriyordu.[83] Bu arada Van vali yardımcısı, bu iç çatışmanın vilayeti Rusların Simko ve diğer Kürtlerle birlikte gerçekleştirdiği entrikalara karşı savunmasız bırakmasından dolayı kahroluyordu.[84]

Namevcut Millet

Rus ordusunun önde gelen etnograflarından Kürdolog Averyanov, Kürt askeri potansiyelinin bir değerlendirmesini yaptığı 1912'de şunları yazmaktaydı: "Kürtlerin milliyetçilik anlayışında belirgin bir milli bilinç sahibi bulunmadığı gibi vatanseverlik duy-

gusundan da yoksundular. Dolayısıyla Türk hâkimiyetine karşı her başkaldırıları sonuçsuz kaldı, kardeş katline dönüştü ve asla bütün Kürdistan sathına yayılmadığı gibi bir Kürt devletinin oluşumuna da yol açmadı."[85] Akim devlet iddiasında bulunan aşiretlerden mürekkep gelişmemiş millet düşüncesi, eski imparatorluk idaresi için düşünülemez bir durumdu; fakat 19. yüzyıl sonuna doğru Rus bürokrasisi içinde iyice yayılmış olan milli ülkü fikri, Rus yetkililerin imparatorluğun içindeki ve dışındaki dünyayı algılayışını etkiliyordu. Artık Ruslar aşiretleri birbirleriyle alakasız kaz sürüleri gibi görmek ve teker teker ele almak yerine, bunları henüz tam gelişmemiş de olsa bütünleşik bir bilince sahip müstakbel ve müstakil bir devlet çekirdeği olarak tasarlıyordu.

Averyanov'un analizi, böyle bir bilincin Rusya için askeri sonuçlarına işaret eder. Kürtler bir aşiretler kümesi oldukları sürece Osmanlılara karşı sadece rahatsız edici bir unsurdur fakat birleşirlerse önemli bir silahlı güç olurlar. Bu ayrıca, Abdürrezzak'ı ve onun Kürtleri birleştirme programını destekleyen Hoy'daki konsolos yardımcısı Çirkov'un da fikriydi. Diğer devlet adamları bu siyasetteki iki soruna dikkat çekiyordu: Birincisi, bir Kürt Birliği Ruslara karşı da dönebilirdi; ikincisi cahil, göçebe ve aşiretlerine bağlı Kürtlerin hakiki bir milli bilinç etrafında toplanmaları pek mümkün değildi. Birlik beraberlik içindeki bir Kürt milleti fikri ham hayalden ibaretti ve bunun peşine düşmek, Rus siyasetini "Türk göçmenler ve döneklere" teslim etmek demekti.[86]

Sonunda Çirkov'un görüşü galebe çaldı ve Abdürrezzak, Kürt toplumunu dönüştürmek üzere Kürt seçkinlerini bir araya getirme çabaları için St. Petersburg'da en üst düzey Rus desteği elde etti. Abdürrezzak, İrşad'ın dağıtılmasından hemen sonra, önde gelen diğer üyelerle Cihandani Cemiyeti'ni (Havar) kurdu. Hoy'daki Rus konsolosu cemiyeti himayesine aldı; hatta Çirkov başkanlığı üstlendi. Cemiyetin hedefleri arasında Kürtçe kitaplar basan bir yayınevi kurmak, haftalık bir gazete çıkarmak ve Kürtler için okullar açmak vardı.[87]

Rus kültürüne açılma, Abdürrezzak'ın Kürt milli kültürünü canlandırma ülküsünün önemli bir parçasıydı. Genç Kürtlerin Rus

kültürü içinde demlenmesi, toplumlarının eğitim, kültür ve yaşam standartlarının yükselmesine yardım edecekti.[88] Abdürrezzak, Rus yetkililerine Kürtlerin "Hint-Avrupa" ırkının bir parçası olduğunu fakat Türk ve Fars despotları yüzünden Avrupa medeniyetiyle irtibata geçemediklerini söylüyordu. Rusya ile işbirliğine girilirse bu talihsiz durum düzeltilebilirdi. Kiril alfabesinin Kürtlerin kullandığı Arap harflerinin yerini almasını istiyordu hatta St. Petersburg'da iken Rusya'nın önde gelen oryantalistlerini bu projeye dahil etmişti.[89] Ayrıca tarım ve eğitimin geliştirilmesi için kredi teminiyle tıbbi yardım sağlanması konularında düşünceleri vardı.[90] Beri yandan dışişleri bakanının desteğiyle Rusya'nın Hoy konsolosluğu, Abdürrezzak'la birlikte Kürt çocukları için bir okul kurulması işine girişmişti. Simko da projeye dahil edilmişti. Abdürrezzak gibi Simko da Rusya'nın Kürt meselesine dahil olmasını istiyordu. Rusya'nın Kafkasya'daki idari başkenti Tiflis'e bir ziyaret, Rus imparatorluk kültürüne dair izlenimleri üzerinde olumlu bir etki yaptı. Çirkov bu hoşnutluğa karşılık Simko'yu "keskin bir zekâ ve sağlam bir karakter" sahibi şeklinde tavsif etti.[91]

Abdürrezzak ve Simko ile çalışan diğer Ruslar ise, bu iki şahsiyetin karakteri ve gerçek hedefleri hakkında şüphelerini dile getirmişlerdir. Rusya'nın önde gelen Kürdologlarından Vladimir Minorskiy, Abdürrezzak'ı "siyasi bir maceraperest" diye tanımlar.[92] Hakkındaki diğer bir değerlendirmede saplantılı bir Türk düşmanı olarak aşağılanır ve "kendi aşireti hakkındaki kaygısından ziyade Türklerden intikam almak için" okullara tahsis edilen fonun büyük bir kısmının Erzurum ve Van illerinde gerilla grupları kurma işine tahsisini teklif ettiği belirtilir. Bu görüşlerine ise bizzat Simko karşı çıktı, zira ona göre Bâb-ı Âli'nin Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki sıkıntılarından faydalanmanın en iyi yolu, tam teşekküllü bir Kürt isyanı çıkarmaktı; dolayısıyla, bu fırsat çıkana kadar her kuruşu okul kurmak ve İran'daki Kürt mültecileri korumak üzere harcamak daha hayırlıydı.[93] Bu görüş farklılıkları ikisinin ilişkisini soğuttu ve kısa süre içinde, Bedirhanlıların saygınlığı ve iktidarını bir daha asla geri gelmemek üzere yok eden yıkıcı bir iç çatışma yaşandı. Abdürrezzak'ın bazı hareketleri, halkını yüceltme arzusu-

nun samimiyetine şüphe düşürüyordu. Hatta Osmanlılara ağzına geleni söylerken bir taraftan da onlarla görüşme halindeydi. Okullar için fon bulma gibi yan meselelerde de kendi akrabaları için özel makam ve mevki elde etmek için ön şartlar ileri sürüyordu. Kürt aşiretlerini birleştirme ve toparlama çabasının arkasındaki itici güç Kürtlükle gönül bağı değil, ailesinin ayrıcalıklı konumunu geri kazanma dürtüsüydü.

Simko ile ilgili değerlendirmeler de pek hayırhah değildi. Simko'nun aşireti olan Şikakiler en kötü hırsız ve yağmacılar olarak kötü şöhret sahibiydiler. Bu aşiret yağmalar için daha çok mahalli Hıristiyan Süryaniler ile ova ve vadilerdeki Şii Azeri Türklerini tercih ediyordu.[94] Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov, Simko'yu Tiflis'te Rusya'nın hizmetine alarak Somay valisi olarak atadı. Girs, dahili bir yazışmada Simko'nun eylemlerinin "becerik-sizce gizlenmiş bir haydutluk" olduğu ve "sığır hırsızlığı" şeklinde özetlenebileceği uyarısını yapıyordu.[95] Osmanlı yetkilileri onunla hemfikir olmaktan memnundu.[96] Simko'nun Osmanlı köylerinde sebep olduğu zararla ilgili tahminlerini belgelendirdiler ve bu zatın Vorontsov tarafından görevlendirilmesine dair protestolarını Sazonov'a mümkün olan en iyi şekilde ilettiler. Protesto bir sonuç getirmedi, sebebini ise Van konsolosu açıksözlülükle ifade etmişti: "Simko ihtiyaç duyduğumuz ve desteklememiz gereken biri, çünkü Türklere karşı nefretinin sınırı yok. Bu bizim işimize yarar."[97]

İlk Rus-Kürt okulu Kasım 1913'te Hoy'da açıldı. Açılışa katılanlar arasında Rus askeri erkânı ve diplomatları ile Kürt eşraf ve tüccarları vardı; Dışişleri Bakanı Sazonov, "Kürt okuluna katkıda bulunanlara" çarın tebriklerini iletti.[98] Okulun mollaları, çara uzun ömür bağışlaması, devletinin de kudret ve azametini artırması için Allah'a dua ederek açılış törenini başlattılar. Rusya'nın okuldan bekledikleri, Abdürrezzak ve Simko ile uyum içindeydi. Bu amaçlardan biri birleşik bir Kürt kimliğini öğrencilere benimsetmek ve geleceğin seçkinleri olacak bu talebeleri Rusya'ya bağlı kılmaktı. Dolayısıyla yeni geliştirilmiş Kürt dili ve edebiyatı derslerine ilaveten öğrenciler Rusçayı, Rus toplumunu, Rusya'nın sınırlarını, doğal kaynaklarını, hükümet sistemini, hukuk sistemini ve

Müslümanlara karşı gösterdiği hoşgörüyü de öğrenmeliydiler. Rus edebiyatı Kürtçeye, Kürt edebiyatı da Rusçaya tercüme edilecekti. En iyi öğrencilerin yükseköğrenimlerini yine Rusya'da sürdürmeleri düşünülüyordu. Diğer bir hedef de kısa vadede Kürtlerin sempatisini kazanmak suretiyle Kuzey İran'daki Rus hâkimiyetini desteklemekti. Uzun vadeli amaç ise Kürtleri ziraat, bahçıvanlık, madencilik ve marangozluk gibi barışsever ve yerleşik faaliyetler ile meşgul ederek evcilleştirmekti.[99] Bu üç hedef Kürtleri dağınık, çoğunlukla yağmacı, kargaşa ve isyana meyyal göçebe bir topluluktan uyumlu ve yerleşik bir topluma dönüştürerek Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeye yarayacaktı ki bu Rus hegemonyasının önemli bir ayağıydı. Dışişleri Bakanlığı, Kürt Dili ve Etnografyası'nın kalıcı bir program dahilinde St. Petersburg Üniversitesi'nde öğretilmesini sağlayarak Rusya'nın uzun vadede Kürtlerle ilgilenebilme kabiliyetini geliştirme yolları arıyordu.[100]

Tıbbi uzmanlık da Rusya'nın Kürtler üzerindeki etkisini artırma yollarından biriydi. Kürtler en temel sağlık bilgisinden bihaber oldukları için çocuk ölümleri çok yüksek ve körlüğe yol açan hastalıklar olağanüstü derecede yaygındı. Rus askeri hekimlerinin Kürt köylerinde çok sevilmesi şaşırtıcı değildi.[101]

Hoy'daki okulun açılışına ilgisiz kalmaları mümkün olmayan Osmanlılar ile Almanlar, bilmukabele cevap verdiler. Osmanlılar Van yakınlarında Kürtler için bir okul açmak amacıyla bitap haldeki devlet hazinesinden biraz daha para bulup buluşturarak bir fon oluşturmaya çalıştılar. Almanlar her sene bir grup Kürdü Almanya'ya getirmeye ve Anadolu'daki okullarının kapılarını Kürtlere açmaya karar verdiler.[102]

Anadolu'daki Güvenliğin Muğlaklığı

Ruslar Osmanlı Kürtlerinin sempatisini kazanıyorlardı ama bunu yaparken de Doğu Anadolu'daki dengeyi bozmuş ve Kafkasya'nın emniyetine dair güvenlerini kaybetmişlerdi. Doğu Anadolu'dan gelecek Kürt çapulcuların veya Ermeni devrimcilerin Kafkasya'da düzeni bozması ihtimali Rus yetkililerini endişelendiri-

yordu. Osmanlı Ermenileri hassas bir meseleydi çünkü Rusya'nın da kendi Ermeni sorunu vardı. Rusya ve Avrupa'da okulların artmasının etkisiyle Alman romantik ideallerine ve Rus devrimci akımlara maruz kalan Rusya Ermeni toplumunun eğitimli üyeleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık rejiminden rahatsız olmaya başlamış;[103] birleşik, sosyalist ve özerk, hatta bağımsız bir Ermenistan hayali üzerinde düşünür olmuşlardı. Toplumlarının geleceğine dair tasavvurları belirsiz ve tanımsız olsa da temelde laik ve kilise karşıtıydı; bu yüzden de Ermeni yaşamının o güne kadarki en önemli kurumu olan Ermeni Kilisesi'yle anlaşamıyorlardı. Dolayısıyla devrimcilerin toplumsal cazibesi ve desteği sınırlıydı.

Çarlık rejimi ayrılıkçı eğilimlerin gelişimini engellemek amacıyla Ermeni tebaayı Ruslaştırmak üzere 1903'te bir program başlattı. Alınan diğer tedbirler arasında Ermeni Kilisesi idaresindeki Ermeni okullarının rejimin denetimine geçmesi, kilise mallarına el konulması ve Rus tipi müfredatın dayatılması vardı. Bu çabalara tepki şiddetli oldu. Kilise karşıtı Ermeni gruplar, Ermeni Kilisesi'ni savunmak üzere bir araya gelerek "mermiler, bombalar ve bıçaklar" içeren şiddet dolu bir direniş hareketini başlattılar; yüzlerce değilse de onlarca Rus yetkili bu şiddete kurban gitti. Direniş başarıya ulaştı ve iki yıl sonra St. Petersburg geri adım attı.[104]

Rus siyasetinin 1905'te liberalleşmesi, Rusya Ermenilerine ve başka topluluklara dertlerini kamuoyuna anlatma fırsatı vermişti. Bu meseleler arasında, Osmanlı topraklarında yaşayan soydaşları lehine yapılacak bir Rus müdahalesi de bulunuyordu. Çarlık rejimi böyle bir müdahaleyi ne tümden göz ardı ediyor ne de kabul ediyordu. Çarlık yetkilileri, Anadolu'nun işgali veya ilhakı sonucu büyük bir Ermeni nüfusun Rusya himayesi altında bir araya geleceğini ve bu durumda Ermeni devrimci hareketinin tüm gücünü Rusya'ya karşı seferber etme fırsatı bulacağını öngörmüşlerdi.

Aslında 1908'de Ermeni devrim hareketini baskı altına alan en büyük güç Osmanlı değil Rus İmparatorluğu'ydu. Stolıpin o yıl, Ermeni aktivistler de dahil huzuru bozan herkesin zapturapta alınmasını emretti. 4.000'e yakın Ermeni 1909 itibariyle siyasi suçlar nedeniyle çarın zindanlarında çürümeye terk edilmişti; 3.000'i de

sürgündeydi.[105] Kitle halindeki Ermeni davaları, 20.000 sayfalık bir belge yığını oluşturmuştu.[106] Ermeni devrimcileri Rusya'dan kaçarak hareketlerinin ağırlık noktasını başta İstanbul ve Van gelmek üzere Osmanlı topraklarına ve İran'a taşıdılar.[107] Ermeni aktivistler yabancı kamuoyunun sempatisini ve desteğini kazanmaya çalışıyor, Rusya'nın tiranlığı, işkenceleri ve zulmüne karşı Osmanlıların sağladığı hürriyet ile anayasal düzeni övüyorlardı.[108]

Bu yüzden Ermeni devrimcilerin faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus istihbarat ve emniyet görevlilerinin en büyük sorunlarından biri olması şaşırtıcı değildir.[109] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus konsolosluk memurları da Taşnak faaliyetlerine ve bunların şiddetli Rusya-karşıtı fikirlerine uyanıklardı.[110] Dolayısıyla, Ermeni devrimcilerin Rus emperyalist hırslarının Truva atı olduğu görüşü yanlıştır. Rusya 1913-1914'te Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı memnuniyetsizliğinden faydalanmak istemiş olsa da, karşılıklı güvensizlik ve şüpheler Çarlık rejimi ile Ermeni devrimciler arasındaki ilişkileri bozuyordu.

Balkanlar'da Şok ve Rusya'nın Tepkisi

Osmanlıların Balkan Savaşları'ndaki yenilgisinin çabukluğu ve büyüklüğü Rusları şaşkına çevirdi. İmparatorluğun sonunun çok yakın olduğu ve harekete geçmek zorunda kaldıklarını düşündüler. St. Petersburg, Osmanlıların çöküşüyle Doğu Anadolu'da ortaya çıkacak anarşinin nüfusu sınırın Rusya tarafına sürükleyeceğini ve bunun sonucunda başka bir büyük gücün bunu bahane ederek Rusya'nın sorunlu güney sınırına yerleşme fırsatı bulacağından korkuyordu.[111] Rusya bu ihtimalin önüne geçmek için iki harekât tarzı belirledi. Birincisi Rusya'nın Kürt isyanına desteğini artırmaktı. 28 Kasım 1912 tarihli resmi bir mektupta Sazonov, Osmanlıların içinde bulunduğu kargaşanın iyi değerlendirilip Rusya'nın Kürtler arasındaki prestijinin artırılmasını ve İstanbul'dan koparılmalarını Anadolu ve İran'daki Rus konsoloslarına tavsiye ediyordu. Konsoloslara Kürtlerin nasıl birleştirilebilecekleri sorusuna cevap aramalarını emretmişti çünkü "Kürtler ancak toplu hareket eder-

lerse büyük bir güç oluşturabilirlerdi."[112] Rusya için Anadolu'nun stratejik önemi ve etnik farklılıklarından kaynaklanan zafiyeti ile karşılaştırılabilecek değerde hiçbir şey yoktu. Minorskiy, huzuru bozmak için özellikle Türk olmayan unsurlara yakın yerlerde daha çok konsolosluk açmayı öneriyordu.[113] Bütün bunların getireceği bütçe yüküne dair maliye bakanının itirazlarını hiçe sayan Sazonov, daha çok konsolosluk açılması emrini verdi.[114]

İkincisi, devletlerarası arenada küllenmiş olan Ermeni sorununu Rusya aniden tekrar alevlendirdi. Oysa 1895-1896 katliamları esnasında Rusya, Osmanlı Ermenileri lehine müdahale ihtimalini kararlılıkla engellemişti. Şimdi ise Sazonov, Ermenilerin güvenliğini ileri sürerek İstanbul'dan altı doğu vilayetinde yapılan reformları ve idari durumu denetleme izni istiyordu. Sazonov eğer Ermenilerin durumunda bir düzelme gerçekleşmemişse askeri bir müdahale tehdidinde bulunuyordu. Rusya ve Avrupa başkentlerindeki Ermeniler, Rus devlet adamları tarafından kışkırtılarak reformlar için kamuoyunu etkileme eylemlerine başladılar.[115]

Osmanlı Ermenilerinin Rus girişimine dair düşünceleri değişiklik gösteriyordu. İstanbul Patrikliği ile bazı Taşnaklar –en azından gönülden arzuladıkları düzenin sağlanması için bir garanti olarak– Rus himayesini desteklerken, diğer Taşnak yanlıları buna karşı çıkıyordu. Onlara göre Ruslar bölgeyi ele geçirmek için kendilerini sadece kullanıyordu ve sonrasında Osmanlılardan daha kötü bir rejim getireceklerdi.[116] Doğudaki güvenliğin bozulması ise somut ve acilen ele alınması gereken bir meseleydi. Balkan hezimeti sorunu daha da kötüleştirdi. Muhacirlerin anlattığı mezalim olayları İstanbul'dan Van'a kadar Hıristiyanlara karşı intikam eylemleri tehdidini tetikledi. 1913'ten 1914'e kadar Anadolu ile İstanbul'a Kafkasya'dan silah ve bomba sevk eden Taşnaklar, ayrıca Hıristiyanlara karşı bir pogrom teşebbüsüne karşı "seyyar kıtalar" oluşturarak "nefsi müdafaa" için hazırlık yaptılar.[117]

Rus talepleri, Balkanlar'daki felaket nedeniyle sarsılan İstanbul'u telaşlandırdı. Ocak'ta tekrar iktidara geçen İttihatçılar, önceki Mayıs ayında kendileriyle aleni bir şekilde ipleri koparan Taşnak liderleriyle reformlar hakkında defalarca görüştüler. Sabık

bir Ermeni İttihatçının evinde gerçekleşen müzakerede Talat, Taşnakların talepleri için mecliste yirmi iki sandalye ayrılması, imparatorluk genelinde Ermenilere eşit hakların sağlanması, doğuda Ermenilerin idari ve hukuki makamlara getirilmesi ile reformlar üzerindeki Avrupa denetiminin reddedilmesi karşılığında Kürtlerin silahsızlandırılması teklifinde bulundu. Aram Vramyan, Katolikler ve tüccar Ermenilerin aksine Taşnakların asla Avrupa müdahalesini istemediğini, çünkü bunun Rus müdahalesi getireceği ve Rusların da Taşnak partisini yıkacağı cevabını verdi.[118] Bütün bu şüphelere karşın bazı Taşnaklar yabancı devletlere yanaştılar. Bölünmüş de olsa parti, Ermeni Ulusal Konseyi'nin bir reform proje taslağı hazırlamasına mutlak surette destek veriyordu.[119]

Düvel-i Muazzama arasında da Rus girişimlerine karşı şüphe mevcuttu. Fransa, Rusya'nın parçalanmaya yol açacağı ve bunun da bölgedeki finans ve demiryolu çıkarlarına zarar vereceği endişesi taşıyordu. Rusya'nın toprak ilhakı arzu ettiği ve bunun için müdahale kışkırtma niyetinde olduğundan şüphelenen Almanya ise Rusya'nın tek taraflı hareketine göz yummayacağı işaretini veriyordu. Rusya ısrarını sürdürdü ve Düvel-i Muazzama temsilcileri, Osmanlı idaresinin Doğu Anadolu'da yaptığı reformları tartışmak üzere 1913 yazında İstanbul'da toplandı. Rusya, başka gerekliliklerle birlikte, altı vilayetin Düvel-i Muazzama tarafından atanmış ve olağanüstü yetkilerle donatılmış Hıristiyan –tercihen Avrupalı– bir genel vali yönetimindeki tek bir idari birim şeklinde birleştirilmesini teklif etti. İstanbul bu teklife şiddetle karşı çıktı. Bunun yerine, sonuç getirebilecek liyakate sahip ve varlıklarıyla Rusya'nın tacizlerine engel olabilecek İngiliz yetkililerin yerleştirilmesi fikrini ileri sürdü. Reformları denetleyecek olan bu yetkililer jandarma, hukuk sistemi, tarım, kamu işleri ve ilgili hükümet faaliyetlerinde danışmanlık yapacaklardı.[120]

Fakat St. Petersburg, bu projeyi denetleme kararlılığının Rusya'nın Doğu Anadolu ile sınırdaş olması nedeniyle değil ama kendi Ermeni nüfusunun reformları uygulama yönünde baskı yapmasından kaynaklandığını Londra'ya izah etti. Bu projeye etkili bir şekilde dahil olmasının Rusya ile ilişkilerini riske atmaya değmeyeceği

sonucuna varan Londra, Bâb-ı Âli'nin davetini reddetti.[121] Almanlar ise Rus teklifine Osmanlılar kadar karşıydılar ve bunu gösteren çeşitli girişimlerde bulundular. İngilizlerin 1878'de Lazlara yanaşmasına benzer bir şekilde, mahalli nüfusun etnik ve milli haklarını canlandırmanın faydalı olduğunu fark eden Almanlar, Rus muhataplarının hamlesini karşılamak amacıyla, Ermenilerin haklarını artırmak ve mümkünse Kürtlerin de haklarını tartışmak gerektiğini öne sürdüler.[122] Mayıs ayında Bâb-ı Âli; Almanya, Britanya, Avusturya ve İtalya konsolosluklarının onayladığı on maddelik kendi reform programını ilan etti. Fakat Girs bu programı reddederek Düvel-i Muazzama arasındaki görüşmeleri uzatmaya zorladı.[123]

Osmanlılar açısından süreç, Bosna ve Makedonya'nın kaybedilme sürecine tuhaf bir şekilde benziyordu. Dış güçler bir yandan İstanbul'u sınır illerinde iç düzeni sağlayamamakla suçluyor öte yandan da isyancıları destekleyerek bu düzensizliği körüklüyorlardı. Şimdi de Rusya Doğu Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyetini içeriden aşındırıyor ve aynı anda da İstanbul'un bölgeyi yönetememesine dışarıdan dikkat çekerek hükümranlık haklarına saldırıyordu. Rusların kaos şikâyetleri ile "insani" müdahale ve düzeni bozan Kürt isyancılara verdikleri destek arasındaki ilişkiyi tek fark edenler Osmanlılar değildi. Avrupalı ve Amerikalı gözlemciler de bunu not etmişlerdi.[124] Reform projesinin bölgenin Ruslarca resmen ilhakı ve imparatorluğun sonunun gelmesinden önceki hazırlığın son adımı olduğu da herkesçe malumdu.[125]

Alman siyasetçiler de Rusların kurnazlığından endişe duyanlar arasındaydı ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun her halükârda yok olacağı ihtimaline karşı buna katlanmak zorundaydılar. Alman elçisi Hans von Wangenheim, Osmanlı sonrası Anadolu'da, "Ermeni nüfusu yanımıza çekmek, Küçük Asya'daki haklarımızı talep ettiğimizde çok işimize yarayacaktır," diyordu.[126] Ermenilerin sadakati, Rus siyasetine rağmen yeterince inandırıcıydı; dolayısıyla Almanya reform çabalarına katkıda bulunursa Ermenilerin desteğini kazanabilirdi. Nihayetinde Düvel-i Muazzama'nın hep birlikte bir sonuca varması mümkün olmazsa sorunu ikili görüşmelerle çözme konusunda Girs ile hemfikirdi. Wangenheim işi şansa bırakmamak

için, Almanya'nın Doğu Anadolu'da nüfuz kazanmak üzere bölgeye daha çok konsolosluk ve okul açmasını; uzmanlar, tüccarlar ve misyonlar göndermesini amirlerine tavsiye ediyordu.[127]

St. Petersburg görüşmeler boyunca işgal de dahil silahlı saldırı tehdidiyle İstanbul üzerinde baskısını sürdürdü. Sazonov, eğer yeni bir Ermeni katliamı yaşanırsa Rusya'nın 1895'te olduğu gibi duruma seyirci kalmayacağı tehdidini sadece bir kez savurmamıştı.[128] Liman von Sanders krizi, gerilimi daha da artırdı: Sazonov Doğubayazıt veya Erzurum'un ilhakını düşünüyordu. Üçüncü bir unsurun meseleye dahil olması ihtimali nedeniyle –ki bu Rus Bahriye planlamacılarını endişelendiren bir konuydu– Rusların Osmanlı topraklarına saldırması pek mümkün görünmüyordu. Ancak buradaki esas kaygı Avrupa'da daha büyük bir yangına yol açacak bir kıvılcımın tutuşturulması korkusuydu, yoksa ne Osmanlı gücü ne de askeri harekâtı kanundışı sayacak herhangi bir düşünce böyle bir girişimin karşısında durabilirdi.[129] Rusya'daki iç yazışmaların açıkça ortaya koyduğu gibi Doğu Anadolu ve İstanbul'un işgali kaçınılmazdı, er ya da geç mutlaka gerçekleşecekti.[130] Zaten Rusya'nın reform planını desteklemesiyle Ermenilerin sempatisinin kazanılmış olacağını ve kalabalık Rum nüfusa sahip İstanbul'un işgali gerçekleştiğinde, bu Ermeni desteğinin Osmanlı Rumlarına karşı fayda getireceğini zihinlerinde canlandıranlar vardı.[131]

Liman von Sanders krizinden büyük bir taviz vermek zorunda kalmadan başarıyla sıyrılan Almanya, Rusya'ya karşı yumuşak ve uzlaşmacı bir tavır takındı. Wangenheim, Sadrazam Sait Halim Paşa'ya Rusya ile anlaşmaya varılması için ısrar etti. Yalnız kalan ve seçenekleri tükenen Bâb-ı Âli, Rus taleplerine 8 Şubat 1914'te boyun eğdi. Rus teklifinin etkisi, bazı değişikliklerle ancak biraz azaltılabilmişti. Altı "Ermeni" vilayetine Trabzon da eklenerek hepsi birden tek bir bütün olmaktan çıkarılıp iki parça sayıldı. Küçük bir Ermeni nüfusa sahip Trabzon'un eklenmesi genel Ermeni varlığını seyreltmişti. Nihai taslakta Ermenilere tazminat meselesi, muhacirlerin yeniden iskândan mahrum bırakılması ve "Ermeni" ile "Hıristiyan" tabirleri yer almadı. Bu değişikliklerin amacı bölgenin aslen "Ermeni" olduğu iddiasının önünü kapatmaktı. Her

ne olursa olsun, Doğu Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyeti ağır bir darbe almıştı ve eğer yakın tarih bir rehber teşkil ediyorsa, bu darbe ölümcül olacaktı.

Reform sorununun çözüme kavuşması Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasındaki diplomatik ilişkileri yumuşatsa da gerilimi düşürmedi. Bunun bir nedeni, bölgedeki Osmanlı idaresinin son bulması ihtimalinin orada yaşayan bütün ahaliyi kaygılandırmasıydı. Rusya'nın Osmanlı Anadolu'sunda huzurun sağlanmasına dair kamuoyu önünde sergilediği tavra ve kendi sınır halkını Doğu Anadolu'daki muhtemel bir kargaşadan uzak tutma arzusuna rağmen, isyancı Osmanlı Kürtleriyle ilişkilerini güçlendirerek bu huzuru bozması ise bir diğer sebepti. Bu çelişki –bir taraftan reform planını zorla benimseterek Doğu Anadolu'da düzen sağlamaya çalışmak ve diğer taraftan da düzenin bozulması için gayret göstermek– Rusya'nın tutarlı bir Kürt siyaseti geliştirip uygulayamamasından kaynaklanıyordu. Bu beceriksizliğin kaynağında ise St. Petersburg'un çatışan stratejik öncelikleri yer alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması, bu süreç üzerinde denetim kurulana kadar ertelenmeye çalışılıyordu. Fakat aynı zamanda Osmanlı topraklarında nüfuz teşkili bir zorunluluk olarak hissediliyor ve böylece de Osmanlı devletinin bölgedeki idaresi ile hâkimiyeti törpüleniyordu.

Kürt isyancıların Osmanlı Ermenileri için oluşturabileceği tehlike, Rus devlet adamlarının gözünden kaçmadı. St. Petersburglu Ermeniler bu konudaki endişelerini Sazonov'a ilettiklerinde, dışişleri bakanı Rusya'nın Kürtlerle ilişkilerini sürdürmesi gerektiğini çünkü onların bölgede Rusya'nın çıkarlarını destekleyecek "potansiyel bir güç" oluşturduğunu söyledi.[132] Rus devlet adamları St. Petersburg'da Kürtler ve Ermeniler arasında işbirliğini teşvik etmek amacıyla Ermeni temsilcilerini Abdürrezzak ile bir araya getirdiler.[133]

Kürt ve Ermeni liderleri çeşitli dönemlerde uzlaşmaya dayalı ilişkiler kurma hatta Osmanlı hükümetine karşı ortak bir cephe oluşturma yönünde girişimlerde bulunmuşlardı.[134] Fakat bu girişimlerin hiçbiri kalıcı bir sonuç getirmedi. İki tarafın temel hedefleri birbirinden çok uzaktı; hatta kökten çelişiyordu: Bu iki grup arasındaki çatışma bölgedeki düzensizliğin asıl sebebiydi. Aslında

bizzat Abdürrezzak 1913'te soydaşlarını "zengin fakat ahlaksız" Ermenilerin kölesi olmamak için silahlanıp harekete geçmeye çağırmıştı.[135] Bir Rus konsolosunun yazdığı gibi "Ermeni sorunu daima bir Kürt-Ermeni sorunuydu, çünkü Ermeniler Türk yetkililerin (kasten veya kasıt dışı – ki bu da ayrı bir meseledir) zaafı ve becerik-sizliğinin gölgesinde özellikle Kürtlerin eziyetlerine maruz kaldılar ve kalıyorlar."[136] Rus devlet adamları reform projesini savunurken bu ikiliği kullandılar. Avrupa kamuoyuna Ermenilerin karşısındaki Kürt tehdidini gösterdiler, kendi içlerinde ise Rusya'ya yönelik Ermeni tehdidine yoğunlaştılar.[137] Fakat bu siyaseti takip ederken mevcut ikiliği daha da derinleştirmekten başka bir şey yapmadılar.

Bitlis Ayaklanması

Osmanlı ve Rus yetkililerinin Ermeni reform projesini imzalamasından tam bir ay sonra Molla Selim Efendi el-Hizani ismiyle meşhur bir Kürt, Bitlis bölgesinde genel bir ayaklanma başlattı. Molla Selim şeriatın uygulanması ve Kürtleri silahsızlandırıp memleketi ecnebilere satmakla itham ettiği Osmanlı idaresinin terk edilmesi talebinde bulundu. İslam şeriatının getirilmesi çağrısı 1908'de Kanun-ı Esasi'nin kabulü ve İTC'nin iktidara gelmesinden beri cazibesi artan bir isyan çağrısıydı. Van Valisi Tahsin Bey'e göre Molla Selim cahil bir fanatikti. "Dünyanın yuvarlak olduğunu söyleyenleri küfürle itham etmesi ile meşhurdu" ve kalkıştığı hareket "gerici" idi.[138] Bununla birlikte İslam şeriatı çağrısı, İslam'ın hukuki icaplarına duyulan mütedeyyin bir bağlılığı değil, daha ziyade Hıristiyanların iktisadi yükselişi ve hukuken artık ikinci sınıf sayılmamalarından neşet eden bir gerilimi imlemektedir. Molla Selim'in çağrısı destek buldukça yerli Hıristiyanlar endişelenmeye başladı. Bitlis'teki Ermeni ve Süryaniler, zarar görmeyeceklerine dair Selim'in verdiği teminata geçmiş tecrübelere dayanarak güvenmiyorlardı.[139] Bitlis valisinin yetersizliği ve bölgede yeterince askeri güç olmadığı konusunda İstanbul'u uyaran Tahsin Bey, eğer hükümet çabuk hareket etmezse "bir Kürt sorunu yaratılacağı" ikazında bulundu.[140]

Kısa sürede 300 kadar şeyh, Molla Selim'e destek sözü verdi ve 8.000'e yakın Kürt onun tarafına geçti. Aynı esnada hükümet Bitlis jandarmasını takviye etmek için ilave kuvvet gönderdi ve Bitlis'teki Ermenilere "gericilere karşı şehri savunmaları için" silah dağıttı.[141] İsyancılar şehrin yarısını ele geçirmeyi başardılar fakat daha ileri gidemeden hükümet güçleri karşı saldırıya geçti ve 2 Nisan 1914'te ayaklanmayı bastırdı. Ayaklanmanın başarısızlığı üzerine Selim ve yanındaki üç Kürt, Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'na sığındı. İlk başta "eşkıyalığı hoş göremeyiz" diyen Girs, konsolosa Kürtleri çıkarmaları emrini verdi.[142] Sıkı bir kuşatma altında tutulan konsolos[143] eğer Kürtleri çıkarırsa bunların hemen yakalanacağını ve muhtemelen öldürüleceklerini bildirince büyükelçi yumuşadı. Sonrasında ise sadrazamın, isyancıların teslim edilmesi için ısrarla yinelediği ve Selim'in Ermenileri yağmaladığı ve katlettiğine[144] dair bir raporla da desteklediği taleplerini, isyancıların suç oluşturmayan siyasi bir harekete kalkıştıkları şeklindeki samimiyetsiz bir gerekçeyle geri çevirdi.[145] Konsolosluk, Kasım ayında Rusya ile Osmanlı imparatorlukları arasında savaş ilan edilene kadar Molla Selim ve arkadaşlarını barındırdı.

Aynı dönemde Osmanlı yetkilileri ayaklanmanın önderlerinden çoğunu Rus sınırını geçmeye çalışırken yakaladı. Aralarında Ermenilerin topraklarını gasp edenlerin de bulunduğu kırk beş Kürt, Sinop ve Trabzon'a sürgün edildi; onların bölgeden gitmesiyle Bitlis çevresindeki gerilimin düşeceği umuluyordu.[146] Saray ise pek çok şeyhi Medine'ye sürdü.[147] Osmanlılar ayrıca on bir isyancıyı halkın gözü önünde astı. Bunlardan biri olan Molla Resul, cellatlarına meydan okurcasına şunları söyledi: "Allah'a şükür beni Müslümanlar asıyor. Rusları görmedim fakat umuyorum ki siz yakında göreceksiniz ve onlar intikamımı alacak."[148]

Bitlis ayaklanması, Molla Selim'in haftalar öncesinden hazırlıksız bir şekilde hareket etmesi nedeniyle büyük ölçüde başarısız oldu. Olay patlak verdiğinde Abdürrezzak ve Şeyh Taha gibi önemli şahsiyetler Rusya'daydılar ve Rus desteği ile silahlarını söz veren mesajlar göndermekten fazlasını yapamamışlardı.[149] Aslına bakılırsa ayaklanmayı çıkarması beklenen kişi Molla Selim değildi.

Bir ipucunu değerlendiren Osmanlı jandarması tarafından ayaklanmaya teşvikten 8 Mart günü tutuklanmış fakat saatler sonra, bir Kürt grubu onu Bitlis'e götüren jandarmalara saldırarak kendisini kurtarmışlardı. Asıl düşünülen isyan lideri Abdürrezzak'ın akrabası olan Bedirhan Paşazade Yusuf Kamil iken, anlatılan olay yüzünden Molla Selim ayaklanmayı başlatma sorumluluğunu bizzat üzerine almıştı. Yusuf Kamil, kuzeye yönelerek Rusya'ya kaçan isyancıların aksine güneye gitti ve Halep ile Beyrut'taki Rus konsolosluklarıyla irtibatından yararlanmaya çalıştı. Ruslara Selim'in aceleci tavrından dolayı duyduğu üzüntüyü ifade etti ve Bitlis Ermenilerinin Kürtlere ihanetinden dolayı şikâyetlerini bildirdi. Bu Ermeniler, ayaklanma başlamadan önce Kürt elebaşlarına destek sözü vermelerine rağmen, başkaldırı başladıktan sonra sorumluluklarını yerine getirmemişlerdi ve Yusuf Kamil'e göre başarısızlıktaki en büyük mesuliyet onlara aitti. Ermenilerle işbirliği arayışına girmek bile aptallıktı. Rusya'ya yerleşme izni ve can güvenliği garantisi alan Yusuf Kamil, Beyrut'tan İstanbul'a, oradan da Odessa'ya gitmek üzere yola çıktı ve buradan da Tiflis'e götürüldü. Rusların planı onu İran üzerinden Anadolu'ya geri götürmekti. Talat Bey'in Mayıs ayında Kırım'da Sazonov'la buluşması ardından Osmanlı-Rus ilişkilerindeki geçici iyileşme üzerine Ruslar, Yusuf Kamil'e zamanı gelinceye dek Tiflis'te sessizce oturmasını tembihlediler.[150]

Osmanlı hükümet kuvvetleri sonunda ayaklanmayı bastırsa da hadiseler İttihatçıları korkutmuştu. Bölgeye dair siyasetlerini görüşmek üzere 4 Nisan'da toplandılar. Kürtleri kazanmak için sübvansiyonlar, Kürt eşrafın vekil seçilmesi ve Anadolu'daki kardeşlerini etkilemeleri için İstanbul'daki Kürtlere telkinde bulunulması gibi çeşitli yöntemler konuşuldu. İttihatçılar ayaklanmanın hükümeti hedef alıp Ermenileri bir yana bırakmasından dolayı rahatlamışlardı çünkü Ermeniler hedef alınırsa Düvel-i Muazzama ile ilişkiler darbe alabilirdi. Dolayısıyla yerel idarelere sıkıyönetim ilanında ve askeri destek isteme yönünde daha çok serbestlik verilmesiyle birlikte Dahiliye Nazırı Talat Bey, Hıristiyanların gelecekteki muhtemel saldırılara karşı daha iyi korunması için gerekli özenin gösterilmesini emretti.[151] Toplantı bölgesel önceliklerle uyumlu bir

siyasetin uygulanabilmesi için daha az merkezileşme ve devlet idaresinde daha çok esneklik çağrısıyla sona erdi.[152]

Rusya'nın siyaseti, ister kasıtlı ister kasıtsız olsun, Doğu Anadolu'daki Osmanlı hükümranlığını aşındırıyordu. Bitlis'teki konsolos muavini Şirkov, mahalli Hıristiyan ve Müslümanların görüşlerini tekrar ederek, "Kürdistan'daki Türk idaresi askersiz ve parasızdır, bütün saygınlığı ile inisiyatifini kaybetmiş haldedir ve şimdi de büyümekte olan Kürt hareketinden sonra bezginlik ve gözyaşından başka bir şey vaat etmemektedir," diye yazdı. Ayrıca, çarşıda pazarda gezen Müslümanların bile mevcut düzensizlik ve karmaşanın sona ermesi için açıktan açığa Rus idaresi talep ettiklerini; Rusların sadece 5.000 askerle bölgeyi ele geçirebileceğinin ahali arasında yaygın bir kanı olduğunu da büyük bir memnuniyetle ekledi.[153] Osmanlı ordusu ise bu iddiaya itiraz edebilecek bir durumda değildi. Erzincan'daki Üçüncü Ordu müfettişi, Doğu Anadolu'daki askeri dengeyle ilgili şöyle yazıyordu: "Rusya istediği gibi hareket ve istediği yere kadar istila eyleyebilecektir... Bu cihette harp olursa mukabeleye imkân yoktur."[154]

III

Zafiyetin Tasavvuru: Müslümanların, Devrimcilerin ve Mültecilerin Yönetimi

Kaynakların yetersizliği yanında çok sayıdaki dahili ve harici sorun nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus rakibine karşı ne muadil bir güç çıkarması ne de onun iç düzenini bozabilmesi ümit edilmiyordu. Silahlı kuvvetleri önemsenecek bir tehdit oluşturmuyordu. Osmanlı, Rusya içinde yıkıcı faaliyetlerde bulunmak ve Rus devletinin iktidarını sarsmak için yeterli imkân ve kaynaklara sahip değildi. Diplomatik sahada Rusya'nın dahili kırılma noktalarını değerlendirebileceği şekilde uluslararası etkinliği de yoktu. Bununla birlikte Rus İmparatorluğu'nun içlerine etki etme gücünden de tamamen yoksun değildi. Rus İmparatorluğu içerisinde on beş ila yirmi milyon arasında Müslüman yaşıyordu; aslında bu rakam padişahın idaresinde yaşayanlardan daha büyük bir sayıydı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu yeryüzündeki en büyük bağımsız Müslüman devletti. Bu haliyle hiçbir şey yapamasa da dünyadaki Müslümanların gözünde İslam âleminin saadet içinde oluşun sembolü ve ölçüsüydü. Ayrıca Osmanlı sultanı, dünyada-

ki ve Azerbaycan dışında Rusya'daki Müslümanların büyük bir kısmını oluşturan Sünni Müslüman toplumun reisi vasfıyla Resullah'ın halifesi unvanını da sahipleniyordu. 1516'da I. Selim mağlup ettiği Memlukların idaresi altında yaşayan son Abbasi Halifesi'nden bu unvanı devralmıştı. Osmanlıların bu unvan üzerindeki iddiaları pek çok nedenle muğlaktır, muhtemelen bu yüzden Osmanlı sultanları 19. yüzyılın son çeyreğine kadar halifeliği belirgin bir biçimde kullanmadılar; bu tarihte II. Abdülhamit ise halifeliği dahilde ve hariçte meşruiyetinin kilit taşı haline getirdi. Gittikçe daha çok sayıda Müslüman nüfus, Osmanlı devletini tehdit eden Avrupa güçlerinin kontrolü altına girdikçe tüm dünyadaki Müslümanların bağlı olması gereken hilafet sembolünü vurgulamak, imparatorluğun jeopolitik gücünü artırmak için II. Abdülhamit'in elindeki tek seçenekti.[1]

Uygulamada II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm'i desteklemesi büyük oranda söylev düzeyindeydi. İttihatçılar ise II. Abdülhamit'in özel hayatındaki dindarlığını ciddiye almazlardı. Onun İslam'a bağlılığını istibdatçı bir muhafazakârlık olmakla suçladılar ve hatta bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nun terakkisini engellemek ve onu zayıflatmak için St. Petersburg'un İslami değerlerin savunucusu olan bu adamı desteklediğini düşündü. Hatta İttihatçılar İslam'ı terakkinin önündeki bir engel olarak küçümserken, Müslümanların her yerde mağlup olmasından üzüntü duydular. Avrupa emperyalizminde ortak bir düşman gördüler ve müttefik olarak Müslümanları harekete geçirme yolları aradılar.

İTC yurtdışında bir yeraltı örgütü olarak faaliyet yürütürken, İran ve Güney Kafkasya özel ilgi alanıydı. Bu iki bölge, Osmanlı'nın Karadeniz kıyılarına ve Anadolu'ya yakındı; Osmanlı bakiyesi halkları barındırıyordu ve örgütlenmeye olanak sağlayan nispi bir özgürlük sağlıyordu.[2] İttihatçılar muhalefetteyken İranlı devrimcilerle özdeşleştiriliyordu; anayasal yönetim için ve dış müdahaleye karşı –özellikle İngiliz ve Rus– mücadeleleri birlikte değerlendiriliyordu.[3] 1907-1908'de bir grup İTC üyesi Erzurum dışında faaliyetteydi, içlerinde Ömer Naci, Enver'in amcası Halil (Kut) ve ileride Van valisi olacak Cevdet Bey vardı; İranlı devrimcilerle ir-

tibat kurmak için İran'a gidiyorlardı. Sonrasında pek çok İttihatçı İranlıların safında çarpıştı. En az bir tanesi 1911'de bu yolda hayatını kaybetti.[4] Erzurum sadece sıcak savaş için değil aynı zamanda hükümet karşıtı hareketler için de sınırdaki kilit noktası oldu. Mekteb-i Harbiye mezunu Hüseyin Tosun II. Abdülhamit'e karşı girişilen mücadelede Erzurum'da bir yeraltı Jön Türk organizasyonu olan Prens Sabahattin'in Ademi Merkeziyet Birliği için bir hücre kurdu. Tosun, polisi yanıltmak için Rus vatandaşı kılığına girdi. Rus pasaportunu temin etmede kendisine Taşnaksutyun üyeleri yardım etti, hatta Tosun'a Rus Konsolosluğu'nda postacı olarak iş bile buldular. Nihayetinde polis Tosun'u yakaladı ve İstanbul'a hapsedilmek üzere göndermeden önce Rus Konsolosluğu'ndan bir tercüman eşliğinde işkence ile ifadesini aldı.[5] İttihatçılar iktidara geldikten sonra Erzurum'u İran ve Güney Kafkasya'daki şahıs ve örgütlerle işbirliği kurmak için kullandı.

Üç Kafkas vilayeti Kars, Ardahan ve Batum Osmanlıların gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Bu bölgeler, yüzyıllar boyunca, 1878'de Rusların işgaline kadar Osmanlı toprağı olarak kaldı. Rus İmparatorluğu'nun üstün iktisadi ve idari gücü, çeyrek yüzyılda vilayetlerin altyapısını ve iktisadi hayatını dönüştürme becerisinde görülebilir.[6] Trabzon'a aşina olan Osmanlılar, ziyaretlerinde büyük bir liman kentine dönüşen Batum'u hayretle seyrediyorlardı.[7] Bu topraklardaki Rus yönetimi büyük bir direnişle karşılaşmadı ancak bütün Müslüman unsurlar Çarlık rejimine uyum sağlamış değildi. Az sayıda kişi gizli örgütler kurmuştu, bunlar hem Osmanlı içindeki başka yeraltı örgütleriyle hem de Osmanlı hükümetiyle irtibat kurmuşlardı.[8]

1905'te sözde Ermeni-Tatar savaşından önce Rus Azerbaycanı'nda Müslümanlar arasında karşılaştırılabilir bir siyasi yapı mevcut değildi. Devrimcilerin üstün organizasyon becerisi bu çatışmalarda Ermenilere avantaj sağlıyordu; buna bir cevap olarak bazı Azeriler kendi cemiyetlerini kurdular: Gence'deki (Yelizavetpol) Difai (Müdafaa) Cemiyeti ile Bakü'deki Müdafaa-i Milli Cemiyeti.[9] İttihatçılar II. Abdülhamit'i Pan-İslamcı söylemine rağmen Güney Kafkasya'daki Müslümanlara destek verememekle eleştirdi ve

söz konusu cemiyetlerle Osmanlı mülkü dışındaki diğer hareketlere sultandan destek beklememeleri gerektiğini duyurdu. İttihatçılar Paris Bürosu üzerinden "Kafkasya'daki Müslüman Kardeşlerimize" gönderdikleri bir dizi mektupla başka önemli tavsiyelerde de bulundular. Mektupların mesajı Sünni ve Şiiler dahil Rusya Müslümanlarına birlikte hareket etmeleri ve Çarlık rejimiyle Ermenileri Osmanlı'nın düşmanı saymaları için vicdanlarına hitap etmek üzere Pan-İslamcı bir içerik taşıyordu. Fakat aynı zamanda mektubun yazarı, İttihatçıların önde gelenlerinden Bahaeddin Şakir, Çarlık rejiminin Ermenilerle işbirliği yapmasının bu millete duyulan muhabbetten kaynaklanan bir durum olmadığını, güçlü bir düşmana saldırmak için zayıf bir unsurun kullanımı şeklinde eski bir taktiğin uygulanışı olabileceği düşüncesini ortaya attı. Güney Kafkasya Müslümanlarına Rusların birkaç yıl önce Ermenileri "ezdiğini" hatırlatıyor ve "güçlü olan ortak düşmanları Rusya'yı yenebilmek için Ermenilerle anlaşmaya varılması" gerektiği ifade ediliyordu. Çarlık karşıtı tavırlarıyla meşhur Bahaeddin Şakir ayrıca Rusya Polonyalıları ve Yahudilerinin doğal müttefikleri olduğunu ilave etti.[10] İTF (İttihat ve Terakki Fırkası) Ruslara karşı savaşta müttefik seçme konusunda oldukça geniş mezhepliydi. Çatışma halinde olduklarıyla bile Osmanlı devletinin çıkarları söz konusu olduğunda, kimlik farklarını bile bir yana bırakıp ittifaka gidebiliyordu.

İttihatçıların 1908'den sonra iktidara sahip olmaları, Müslümanlara ve diğer Rus aktivistlere yardım etmek için hükümet kaynaklarını kullanma ve böylelikle Osmanlı devletinin hedeflerini büyütme fırsatı kazandırdı. 1908'de İTF'nin Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymasından altı ay sonra, Osmanlılar Rusya'daki konsolosluk ağlarının istihbarat görevini genişletmek amacıyla harekete geçti.[11] Her bir konsolosluk, elçilik ve heyete, özellikle Batum, Tiflis ve Kars'ta bulunanlara, Osmanlı Genelkurmayı'ndan bir subay atama kararı aldılar. Seçilen subaylar üst düzeyde eğitilmiş ve olağanüstü yetenekleriyle temayüz etmiş olmalıydı.[12] Bununla birlikte subaylar askeri ataşe olarak gönderilmiyorlardı. Bunun yerine yerleştirildikleri yerlerde "ticari temsilci" kisvesi altında faaliyet yürüteceklerdi. Asıl sorumlulukları ticari fırsatları

değerlendirmek değil istihbarat toplamak olacaktı.[13] Her zaman olduğu gibi bu sefer de kaynak kıtlığı, Osmanlıların hayallerini kısıtlıyordu. Konsolosluklarda bir istihbarat subayının istihdamı da dahil olmak üzere gerekli masrafları karşılayabilmek için hükümetin her bir konsolosluktaki tam zamanlı çalışan diplomatik kadrodan bir kişiyi çıkarması gerekiyordu.[14]

Rus hükümeti ise Kafkasya'daki Osmanlı diplomatlarını yakından takip ediyordu.[15] Ruslar, Cafer Bey adındaki bir Osmanlı konsolosunu bilhassa tehlikeli buluyordu. 1910'da Rus yetkililer Kafkasya'da yükselen Pan-İslamcılığı algıladılar ve bunda Osmanlıların parmağı olabileceğini düşündüler. O esnada Tiflis'te konsolos olan Cafer Bey'i izlemek için ajanlar görevlendirdiler. Bu şahsın yerli Müslümanlarla buluştuğunu ve farklılıklarını bir yana bırakmaları ve Müslümanların düşmanı ve zalim olarak nitelediği Ruslara karşı birleşmeleri konusunda onlara telkinlerde bulunduğunu öğrendiler. Konsolos o kadar cesurdu ki Güney Kafkasya müftüsüne gidip Osmanlı sultanının ismini bütün Müslümanların halifesi sıfatıyla hutbelerde zikretmesini talep etmişti. Cafer Bey aynı zamanda Ermenilere, zulüm ve baskı gördükleri Rusya'da ne kadar kötü şartlarda yaşadıklarını anlatacak kadar da cesaret sahibiydi.[16] Cafer Bey'in Kafkasya'daki varlığını Rusya'nın çıkarları için oldukça tehlikeli bulan Rusya'nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov onu bölgeden uzaklaştırmanın yollarını arıyordu.[17]

Vorontsov-Daşkov'un endişesini paylaşan Sazonov, İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliği'ne Bâb-ı Âli'ye Cafer Bey'i geri çağırması için baskı yapma emrini verdi.[18] Büyükelçilik, Osmanlı hükümetinin Pan-İslamcı propaganda yaptığını kabul etmekle beraber Bâb-ı Âli'nin bu tür suçlamaları kamuoyu önünde sürekli reddettiğini ve Cafer Bey'in geri çekilmesi taleplerini delillerle desteklenmediği sürece reddedeceğini bildirdi. Bir konsolosluk görevlisi Rusya'nın sorunu Bâb-ı Âli'nin Cafer Bey'i geri çağırmasını talep ederek değil onun Tiflis'te görevlendirilmemesi yönünde istekte bulunması şeklinde sunarsa daha iyi çözebileceği tavsiyesinde bulundu.[19] Rusya her nasılsa sonunda başarılı oldu. Mart ayında Bâb-ı Âli Cafer Bey'i Tiflis'ten Bombay'a transfer etti.[20]

Osmanlılar Güney Kafkasya'da tümüyle gayri resmi gizli istihbarat birimleri oluşturdu. 1909'da Güney Kafkasya'daki silahlı Ermeni gruplara karşı Canbizar isimli bir teşkilat kuruldu. Hemen ardından Kars'taki Osmanlı konsolosu, Azeri Difai Cemiyeti'nin yerel şubeleriyle irtibata geçecek bir teşkilat kurdu. Merkezi Erzurum'un Pasinler ilçesinde bulunan Canbizar, Osmanlı istihbarat görevlilerinin yardımıyla 1912'de Kars'ta ilk şubesini açtı.[21] Rus Kafkas Askeri Bölgesi'nden istihbarat birimi Kasım'da on iki Osmanlı subayının sivil kıyafetler giyip Erzurum'u terk ettiğini ve Rusya ile muhtemel bir savaş için Güney Kafkasya Müslümanlarını organize etmeye gittiklerini rapor etti. Benzer bir grubun aynı amaçla Batum'a gitmek üzere Trabzon'u terk ettiği iddia ediliyordu. Rusya'nın elindeki bu liman şehrinde bulunan Osmanlı konsolosu, eski Osmanlı vatandaşlarının evlerinde propaganda faaliyeti yapacaktı.[22]

Kuzey Kafkasya'da az sayıda Osmanlı Çerkezi (bu isim sadece gerçek Çerkez topluluğunun değil Kuzey Kafkasya'nın bütün yerli halkını ifade ediyordu) Osmanlı propagandasına aktif bir şekilde katılıyordu. Çerkezler yakalandıklarında sürgüne gönderiliyorlardı.[23] Seyyar vaizler Kafkasya'ya sızarak Müslümanlara Sünni ve Şii ayrımlarını unutmaları ve Müslüman olarak ortak çıkarlarını savunmaları yönünde telkinlerde bulunuyordu; bu durum Rus yetkilileri kızdırıyordu. Bu vaizler bazen Güney Kafkasya şehirlerinde fotoğraflar çekiyorlardı (bu, muhtemelen askeriyeye fayda sağlamak için yapılan bir eylemdi). Osmanlı konsolosluk memurlarının resmi açıklamaları bu sözde vaizlerin aslında Rusya'da sadece ticari amaçlarla bulunan tüccarlar olduğuydu. Bu açıklama Rusları ikna etmek bir yana istihbarat faaliyetleri yapıldığı yönünde şüphelerini daha çok artırıyordu.[24]

Osmanlılar diplomasiyi ve istihbaratı dış ilişkilerde gücün bir vasıtası olarak alışılmış şekliyle değil, içteki zaafları gidermek amacıyla dışarıdan bir güç aktarımı şeklinde kullanıyorlar ve bu durum devletin içinde bulunduğu aleyhte durumu göz önüne seriyordu. Sultan II. Abdülhamit'in bütün Müslümanlara seslenerek, İstanbul'dan Hicaz'a Hac farizalarını yerine getirmek isteyen Müslümanları taşıyacak bir demiryolu inşa edilmesi için para yardım-

larını talep edişini taklit eden İttihatçılar, Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlardan bir savaş gemisi alımı için mali destek talep ettiler. 1910'da Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ni kurdular ve Kuzey Afrika, Mısır, Sudan, Hindistan ve Rusya Müslümanları arasında para toplamaları için memur ve din adamları görevlendirdiler. Bir ulema heyeti 1910 yılında Kırım'ı ziyaret etti ve para toplama konusunda büyük bir başarı elde etti.[25] Bu tür kaynak bulma seferleri 1914'e kadar devam etti. Bu yılın başında İTF Erzurum Şubesi iki üyesini Güney Kafkasya'ya gönderdi. Koyun tüccarı kılığına giren bu kişiler donanma için para toplayıp Kars ve Tiflis'teki konsolosluklara ilettiler; para buradan da Erzurum'a geçti.[26] Ruslar ise gerçek Osmanlı tüccarlarından bilgi toplamaktan çekinmiyordu. Osmanlı sınırında Rus memurlar, bazen Osmanlı-Müslüman tüccarları durdurup sorguluyor; neden Rusya'da seyahat ettikleri, sınıra yakın Osmanlı askeri unsurlarının konumu, Rusya'dan Anadolu'ya dönen Ermenilerin topraklarını geri alıp alamayacakları ve Osmanlı ordusunda hizmet edip etmeyecekleri gibi çeşitli sorular soruyorlardı.[27]

Osmanlı'nın Rusya Müslümanlarına ilgisi Rusya'nın Orta Asya kolonilerine kadar uzanıyordu. Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasından hemen sonra İstanbul'da "Buhara Maarif-Talim Cemiyeti" kuruldu. Cemiyet Buhara ve Kaşgar'dan öğrenci getirdi ve iddialara göre onları askeri ve diğer mülki okullara yerleştirdi. 1910 yılında cemiyet Buhara ve Kaşgar'dan eşit sayıda olmak üzere kabaca toplam yüz öğrenciye ulaşmıştı. Az sayıda Osmanlı, Afganistan ve St. Petersburg üzerinden Buhara'ya propaganda amacıyla gitmişti. Aynı zamanda Çin yönetimindeki Doğu Türkistan'dan din adamları İstanbul'a gelerek İttihatçılarla ve başka gruplarla irtibata geçti.[28]

Rus Müslümanlarına yönelik propaganda yapan Osmanlılar, kendilerini sadece kimliklere hitap etmekle sınırlamadılar. Anayasalcı ve ilerlemeci istidatlarını da vurguladılar. Osmanlılar Batum ve Acara halkına hitap eden Türkçe bir bildiride "uyan" ve "anayasayla yönetilen memleketlerde insanlar nasıl yaşıyor ve hükümet onlara nasıl eşit muamele ediyor" diyorlardı. "İngiltere, Almanya,

Fransa ve Türkiye... bu milletler ırk ve din esasına göre ayrım yapmıyor ve bir vücut şeklinde bir araya geliyor, kendi hükümetlerini oluşturmuşlar ve huzur içinde terakki ederek ileri gidiyorlar." Bunun aksine Rusya hapishanelerde 300.000 mahkûma eziyet eden bir hükümete sahip, İranlıları baskı altında tutuyor ve Acarların istiklali için çalışan ihtilalci komiteleri ezmek için Acar asilzadelerini kullanıyor. Bu bildiri Kafkasyalıların erkeklik damarına dokunan bir çağrıyla son buluyordu; "Kadınlar Fransa'da herkesten önce ayaklandılar... Siz ise erkeksiniz."[29]

Devletin Hizmetinde

Pan-İslamizm korkusu sadece Rus imparatorluk idaresinin bir tuhaflığı değildi. İngiliz ve Fransız meslektaşları da aynı korkuyu paylaşıyordu; aslında 1870'lerde bu terimi bulanlar da Avrupalılardı.[30] Bu imparatorlukların seçkinleri, Müslüman unsurların sadakati hakkında aynı derin endişeleri paylaşıyordu. Hâkim Batılı nüfusla Müslüman unsurlar arasındaki kültürel uçurum asimilasyonu imkânsız kılıyordu ve hâkimiyetin etnik-kültürel kimliğe bağlı olması gerektiğini savunan bir fikri yücelten bu çağda söz konusu imparatorluklarla kader birliği kurmanın getireceği faydalar Müslümanlara ikna edici gelmiyordu. Mantık bir noktada Müslümanların yollarını ayıracağını söylüyordu. Pan-İslamizm doktrini –Müslümanların birliği düşüncesi– imparatorlukların kaygılarını artırıyordu. Bu doktrin imparatorluk yönetiminden bıkmış ve modern yaşamı hor gören, inançlarında içkin olarak var olan fanatizmin ateşleyeceği bir intikam ayaklanmasına hazır olan karamsar Müslüman kalabalıklar imgesini canlandırıyordu.

Rus devlet adamlarının muhayyilesinde Pan-İslamizm'in "zindeliği" ve ülkede çok sayıda Müslüman'ın varlığı göz önüne alınınca, çar hükümetinin bu ideolojinin, pek çoklarının gözünde kaynağı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan, yayılmasını engellemeye çalışması şaşırtıcı değildi. Hükümetin bu yönde başvurduğu tedbirler arasında Rusya'daki Müslüman basını takip etmesi ve gerektiğinde sansür uygulaması; Müslüman Hacıların Osman-

lı topraklarından getirdikleri Kur'an ve müstakil ayet metinlerini propaganda içerip içermediklerini anlamak için incelemek; Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen ziyaretçileri takip altında tutmak ki aralarında kendilerini gezgin sufi veya derviş olarak tanıtanlar da vardı. Tüm Osmanlı vatandaşlarını eğitim kadrolarından çıkarmak ve İstanbul'da basılmış ders kitaplarını yasaklamak, Osmanlı vatandaşlarının ziyaretlerini sınırlamak ve ziyaretçileri sorguya çekmek gibi uygulamalar bulunuyordu.[31]

Osmanlı İmparatorluğu'na göçen Rusya Müslümanlarının faaliyetleri de, Çarlık memurlarının özel olarak ilgilendiği bir konuydu. İstanbul'daki Rus büyükelçiliği Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşit İbrahimov'u Rusya'ya düşman Pan-İslamcı ideologlar olarak fişleyip faaliyetlerini izliyordu.[32] Büyükelçiliğin sınıflandırma kıstasları, Ağaoğlu'nun çelişkili görünümünü yansıtır. Ağaoğlu'nun ideolojik çizgisindeki keskin dönüşlerden, özellikle onun Rus İmparatorluğu ile yakın bağlar kurma çabalarındaki gayretinden ve Türk-Rus komitesindeki rolünden daha önce bahsedilmişti. Ağaoğlu'nun Rus medeniyetinin kökten bir düşmanı olduğunu öne sürmek zordur.

İbrahimov ise daha keskindi fakat sistem içine çekilmeye de müsaitti. Bir Tatar olan İbrahimov, 1867'de Sibirya'da dünyaya geldi. Medine'de dört yıl eğitim aldı, memleketine molla olarak döndü ve Orenburg Ruhani Meclisi üyesi oldu.[33] Rusya'yı terk ederek İstanbul'a geldi. Burada 1895'te Rusya'nın Müslümanlara yönelik siyasetini eleştiren meşhur yazısını yayımladı. Çarlığın çok yakın zamanda bir sefere çıkıp bütün Tatarları dinini değiştirmeye zorlayacağına dair eski bir söylentiyi yazısında tekrar etmesi Volga bölgesinde kargaşaya yol açtı. Japonya ve başka yerlerde seyahat ederek senelerini geçiren ve Müslüman birliği üzerine yazılar yazan İbrahimov, tekrar İstanbul'a döndü. Eylemciliği 1904'te II. Abdülhamit'in polislerinin onu yakalayıp Odessa'ya sürmesine yol açtı. Burada resmi makamlar kendisini iki hafta alıkoydu. Rus siyasi sisteminin açılımı ertesi yıl ona siyasete atılma fırsatı sağladı, o da bunu değerlendirdi. Ağaoğlu ve Yusuf Akçura –çocukken Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden, Türk düşüncesinde önemli bir yeri olan ve İTC'ye katılan Simbirli Tatar entelektüel– ile birlikte 1905 ve 1906'da Rusya'nın üç "Müs-

lüman Kongrecileri" arasında yer aldı. Rus Müslümanları İttifakı isminde bir partinin kurulmasına yardım etti, bu parti Meşrutiyetçi Demokrasi Partisi (Kadet) ile birleşerek Duma seçimlerine girdi. 1905-1907 arasının devrimci kargaşalarında Rusya Müslümanları, Güney Kafkasya'da Rus ve Ermenilerle birlikte grevlere katılan bazı istisnai gruplar haricinde sükûnetlerini korudu.[34] II. Nikolay'ın 1907'de Duma'yı feshetmesi Rusya Müslümanlarının birliğine son verdi ve İbrahimov 1910'da İstanbul'a döndü. Burada büyükelçilik tarafından etkili bir propagandacı ve "özellikle düşmanlık saçan" haftalık *Tearüf-i Müslimin* (Müslümanların Tanışması) arkasındaki şahıs olarak görülmeye devam etti.[35]

Çarlığın analizleri Pan-İslamizm'e Türklerin ve İttihatçıların "saldırgan niyetleri" ve "intikam arzuları"[36] yakıştırmalarını alışkanlık haline getirse de delillerin ciddi bir incelemesi Rusların topladığı istihbaratın tehlikeli bir Pan-İslamizm algısını desteklemediğini ortaya koyar. Rus raporları yıkıcı faaliyetlere kalkışan bireylerden ve en fazla küçük gruplardan bahseder. Herhangi bir yeraltı faaliyet ağına veya silah kaçakçılığına dair yeterli deliller bulunmaz; Rus İmparatorluğu içindeki hadiseler değerlendirildiğinde vaazlar, risale dağıtmak ve gazete basmak gibi salt barışçıl faaliyetlerden bahsedilebilir.

Aslında iki imparatorlukta yayılan Pan-İslamist faaliyetin ortaya çıkmasında ortak kırgınlıkların daha az, Osmanlılar arasında ümitsizliğin ve Rusya Müslümanları arasında öfkenin daha çok rolü olduğu düşünülebilir. Bir büyükelçilik raporunun gözlemlediği gibi İttihatçılar Pan-İslamizm'i içeride destek sağlamak ve dışta kıt kaynakları nedeniyle para bulmak için kullanıyordu.[37] Kuzey Kafkasya'da Rus idarecilere saldırısıyla ünlenen Çeçen asi Zelimhan'ın örneği bu değerlendirmeyi haklı çıkaran bir istisnadır. 1913'te Zelimhan'ın 300 kişiyle silahlı şekilde Osmanlı-Rus sınırını geçtiği bildiren bir rapor Rus polisini alarma geçirdi. Taşıdıkları silahlar Rus yapımıydı ve sınırın diğer tarafına, yani İstanbul'a seyahat ediyorlardı; amaçları Balkan Savaşları'nda Osmanlı tarafında savaşmaktı.[38] Pan-İslamizm'in Osmanlıların ürünü olduğu ve Rus devletiyle Müslüman tebaası arasında yerel gerilimleri alevlendirdiği yönün-

deki kabullerin aksine bu gerilimler zamanla Pan-İslamcı eğilimleri üretmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na aktarmıştır.

Fakat bu eğilimler en şiddetli oldukları dönemlerde bile nadiren Zelimhan örneğinde olduğu gibi somut aksiyonlara dönüşmüştür. Ara sıra adaletsizliğin kabulü, bu eğilimi bastırıyordu. Tatar Fatih Kerimi Osmanlıların Balkan Savaşları'nda başına gelenler hakkında Orenburg'da Tatarca çıkan *Vakt* gazetesi için yazdığı bir dizi mesajda, Osmanlı Müslümanlarının kaderi hakkında üzüntüsünü sert bir üslupla dile getiriyordu. Düvel-i Muazzama'nın insani değerlere dair gösterişli söylevleriyle zayıf Müslümanlara karşı işlenen katliam ve barbarlığa gösterdikleri kinik vurdumduymazlık arasındaki büyük uçurum onu hem üzmüş hem de kızdırmıştı. Fakat Osmanlıların utanç verici zafiyeti de Kerimi'nin geri adım atmasına ve okuyucularına dil ve din bağları bir yana aslında Tatarların Osmanlılarla ayrı bir halk olduğunu söylemesine yol açtı.[39] Hiç kimse kendi kaderini yıkıntılar arasında hayatta kalmaya çalışan bir milletinkiyle birleştirmek istemez.

Aynı zamanda bazı Rus memurlar Pan-İslamizm korkusunu ve Osmanlı'nın çöküşünü körüklerken, bazıları da tehlikenin küçük olduğunu iddia ediyordu. Doğrudan tecrübe sahibi olan genç memurlar zaman zaman dış etkilerin Rusya Müslümanlarını etkilediği görüşünü eleştiriyor ve Müslümanların davranışlarının belirleyicisi olarak yerel şartlara işaret ediyorlardı. Hariciye nazırı İstanbul'daki astlarına Jön Türk hareketinin Rusya Müslümanlarının kültürel uyanışında öncelikli bir rol oynayan Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı'nın faaliyetlerinin sebebi olup olmadığını sorduğunda[40] cevap Gaspıralı'nın ve Tatar Reform Hareketi'nin yerel şartların ürünü olduğu ve dış kaynaklı bir komplo olmadığı şeklindeydi.[41] 1910'da Çarıkov St. Petersburg'a bir analiz gönderdi, orada Pan-İslamizm'in geleceğinin olmadığını çünkü Müslümanların yerel meselelerle çok meşgul olduklarını ifade etti.[42] İstanbul'daki Rusyalı Müslüman öğrencilerin faaliyetlerini Rus hükümeti adına gözlemleyen ve kendisi de Rusyalı bir Müslüman olan Ali Şahtahtinski, bunların sayısının yetmişten fazla olmadığını, menfur hadiselere katılmadıklarını ve ayrıca eğer Rusya'daki laik eğitim

fırsatları Müslümanlara eşit bir şekilde sunulursa Rusya'da kalmayı tercih edeceklerini bildirmektedir.[43] Rusya'nın İstanbul'daki kendi istihbarat kaynakları, Osmanlıların Kafkasya'da kurumsal bağlantılar kurmayı başaramaması nedeniyle gergin olduğunu söylemektedir.[44] Ayrıca Rusya'ya muhalif olan yazar ve düşünür çevresi de çok dardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda (hac, ticaret, eğitim ve başka nedenlerle) seyahat eden veya yerleşen Rusya Müslümanlarının büyük bir kısmı Rus vatandaşlıklarını kaybetmek istemiyordu, hatta sözüm ona muhacir durumdaki pek çok kişi kendi arzularıyla Rus İmparatorluğu'na geri dönmüştü.[45]

Astlarından gelen bu analizlere karşın üst düzey Rus memurlar, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm'i kökleri dışarıda gerçek bir dahili sorun olarak görmeye eğilimliydi.[46] Çarıkov'un raporunu sunduğu yıl Stolıpin tarafından toplanan özel bir komisyon, Tatar Reform Hareketi'nin özenle hazırlanmış dış kaynaklı bir Pan-İslamist ve Pan-Türkist hareket olduğu kararına varmıştı.[47]

Bazı Pan-İslamcı aktivistler şarlatan şeklinde ortaya çıktılar. Bunlar arasında Molla Muhammet Said olarak da tanınan meşhur Şeyh Said de vardı. Şeyh Said 1910'da İstanbul'a geldi. Kendini Kaşgarlı bir şeyhülislam olarak tanıttı; bu Orta Asya şehrindeki Rus Konsolosluğu 1908'de kendisini önemli bir Pan-İslamcı aktivist olarak fişlemişti. Şeyh Said başlangıçta İstanbul'da büyük bir başarı elde etti ve hem Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa hem de padişah ile görüşmeyi başardı. İTF'nin bir toplantısında akıcı Arapçasıyla bir konuşma yaptıktan sonra fırkadan Kaşgar halkına hitap eden bir tavsiye mektubu aldı. Ancak faaliyetleri Kaşgar'dan gelmiş bazı talebelerin memleketlerinde şeyhülislamlığın mevcut olmadığını ve Şeyh Said'in bir yalancı olduğunu iddia etmeleriyle akamete uğradı. Osmanlılar sözde şeyhülislamı sorguladılar ve kendisinin Trabluslu bir Osmanlı vatandaşı olduğu ortaya çıktı.[48] Bu olayda Kaşgar'a dair sahtekârlık Şeyh Said'in kendisinden çok, İttihatçıların Orta Asya hakkındaki cehaletlerini göstermesi açısından önemlidir.

Şeyh Said, güçlü bir hareketin prestijinden faydalanmak amacıyla İTF ile bağlantılı olduğunu göstererek Osmanlı sınırları dışın-

daki etkileme çabasına giren tek örnek değildi. Rusların Ağaoğlu ve İbrahimov ile birlikte önde gelen Pan-İslamcılardan biri olarak gördüğü Doktor Karabekov 1911 baharında Bakü'de gençlere kendini "Jön Türkler" tarafından gönderilmiş bir memur olarak tanıttı. Karabekov'un İTF'nin veya Osmanlı devletinin bir temsilcisi olması mümkün olmadığı gibi, Osmanlı Hariciye Nezareti de aslında kendisini takip edip Rus hükümetini yaptıkları hakkında bilgilendirerek aleyhinde çalışıyordu.[49]

Son olarak, sınırlı bilgi kaynakları ve mali sıkıntının yanında yerel siyaset de Osmanlıların Rusya Müslümanlarını harekete geçirmesini engelledi. İmparatorluklarının birliğini korumakta azimli olan İttihatçılar, sivil toplum örgütlerini ayrılıkçı hareketlerin bir aracı haline gelmemeleri için sıkı bir şekilde kontrol ediyordu. Yabancı unsurların böyle organizasyonlara katılma ve onları yönlendirme kabiliyetlerinin sınırlanması, Orta Asyalıların ve Rusya Müslümanlarının Çarlık rejimine karşı muhtemel birlikler ve irtibat ağları kurabilmelerine engel oldu.[50]

İleri Savunma

Sürgündeki Rusya Müslümanlarının faaliyetlerinin St. Petersburg'da yol açtığı endişe göz önüne alınırsa, Rus hükümetinin büyükelçilik ve konsolosluklarına bunlar üzerinde denetim kurulması emrini vermesi şaşırtıcı olmaz. Müslümanlar bu görevi gayrimüslimlerden daha etkili bir şekilde yerine getirebilirdi, bu yüzden de Çarlık rejimi casuslarını bunların arasından seçti. Bu Müslüman casuslardan biri Settar ismi ile geldi. Settar, Osmanlı Harbiye Nezareti'nin hemen karşısındaki Kafkasya Oteli'ne yerleşti. Bununla birlikte hedefi Harbiye Nezareti değil, o mahallede yerleşmiş olan Rusya'dan sürülmüş Müslümanlardı. Otelde kalan Halit isminde biriyle çalışan Settar, gizlice sürgündekilerin faaliyetlerini ve konuşmalarını takip ederek öğrendiklerini Rusya Büyükelçiliği'ne bildiriyordu. Hizmeti için büyükelçilik ona 300 kuruş aylık veriyordu. 1913 Kasımı'nda İstanbul polisi bu casusluğu ve Rus Büyükelçiliği'yle bağını ortaya çıkardı. İstanbul polis şefi Settar'ın

sınır dışı edilmesini istedi.[51] Dahiliye Nezareti bunu uygun buldu ve Hariciye Nezareti'ne Rus casusun gönderilmesini tavsiye etti.[52]

Diğer bir Müslüman casus yukarıda bahsi geçen Şahtahtinski idi. Şahtahtinski Kafkasya'da Nahçıvan bölgesindendi ve Rus Duma'sında vekillik yapmıştı. İstanbul'a gelmeden önce Azeri yoldaşı Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Tiflis'te *Şark-ı Rus* adında Türkçe bir gazete yayımladı. Şahtahtinski İstanbul'da Bâb-ı Âli yakınlarına yerleşti ve Rusya adına casusluğa başladı. Tiflis'teki başkonsolostan söz konusu kişi hakkında uyarı alan Hariciye Nazırı Mehmet Rıfat Paşa, Dahiliye nazırına bu casusu izlemeleri ve sınır dışı etmelerini tavsiye etti. Rıfat Paşa ayrıca herhangi bir diplomatik hata yapılmaması için kendisinin de gelişmelerden haberdar edilmesini istedi.[53] Bir yıl sonra Osmanlı makamları harekete geçmeye hazırdı. Şahtahtinski'yi imparatorluğun "hayati meseleleri" ile "dahili ve harici güvenliği ve barışı" için bir tehdit olarak tanımlasalar da tutuklanmasının bir kıvılcıma yol açmasından endişe ediyorlardı. Şubat 1912'de onu evinde değil de sokakta tutuklamaya karar verdiler, böylelikle çok saldırgan görünmeyeceklerini umuyorlardı. Şahtahtinski'yi tutukladıktan sonra tercihen Romanya'ya ait, ama kesinlikle Rusya veya Fransa'ya ait olmayan bir gemiye bindireceklerdi.[54] Hadisenin gülünç bir tarafı Şahtahtinski'nin yukarıda aktarılan değerlendirmesini Rusya Müslümanlarının İstanbul'da eğitim görmek için isteksiz olduklarını çünkü buraya gelmelerinin tek sebebinin memleketlerinde aynı laik eğitimi bulamamaları olduğunu söyleyerek bitirmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden ve siyasi sorunlar çıkaran her Rus vatandaşının Rus hükümetinin bir ajanı olduğu söylenemez. Kafkasya'dan gelen bir başka kışkırtıcı yayınevi sahibi Hüseyin Kami Kerimov idi. Kerimov İstanbul'da iken kamuoyu önünde alenen Osmanlı hükümetini ve siyasetini eleştirmeye girişti. Derslerinin akademik bir muhtevaya sahip olduğunu ilan ederek çeşitli tarihi ve ilmi topluluklar yanında Osmanlı Bahriye Cemiyeti'ni de konferanslarına davet etti. Fakat 22 Şubat 1913'te ilmi olmaktan çıkmış bir dersinde Osmanlı hükümetine aşırı sert bir üslupla yüklenerek onu dinleyicilerinin sıkıntılarının asıl kaynağı

olarak gösterdi. Kerimov'un doğrudan Rus hükümeti için çalıştığına dair kanıt olmamakla birlikte Osmanlılar onunla daha önce sınır dışı edilen bir Rus vatandaşı arasında irtibat kurarak Kerimov'un ülkeye girme amacının iç işlere burnunu sokmak ve kargaşa çıkarmak olduğuna kanaat getirdiler.[55] Kerimov'u tutuklayıp sınır dışı etmeye karar verdiler, fakat yine harekete geçmeden önce Rusya Büyükelçiliği'ni bilgilendirme gereği gördüler.[56] Osmanlılar başka bir Rus vatandaşı olan Muhammet Hadi isimli bir Kafkasyalıyla ilgili olayda daha samimi davrandı. Hadi, Müslüman kadınların örtünmelerini eleştiren kışkırtıcı bir yazı kaleme aldığında yetkililer kendisini sınır dışı etmeye karar verdi. Bu sefer bir Rus vatandaşının sınır dışı edilmesinden rahatsız olan Harbiye Nazırlığı, Hariciye'ye mahkemenin Hadi hakkında verdiği para cezasını Rus Büyükelçiliği'nin ödemesini talep etmeyi tavsiye etmişti.[57]

Kerimov ve Hadi'nin Rus İmparatorluğu için çalışıp çalışmadıkları bilinmese de, Osmanlı makamları İslam inancına sahip olmalarına rağmen onları "kendi" unsuru saymıyordu ve Settar ile Şahtahtinski'yi kovdukları zamankinden daha çok esef etmiyorlardı. Bunların hepsi inançları mevzu bahis edilmeksizin yabancı unsurlardı ve zan altındaydılar. Başka ülkelerin vatandaşı olan ve sadakatlerinden şüphe edilen gayri-Osmanlı Müslüman algısı bir Osmanlı kimliği oluşturmak isteyen yenilikçi İttihatçıların ürünü olmadığı gibi dinin kamuoyunda sahip olduğu önemi azaltmak isteyen Jön Türkler'in laik emellerinin eseri de değildi. Bu algı Osmanlı devletinin merkezileşme ve rasyonelleşme yönünde adımlar attığının bir göstergesiydi ve en azından II. Abdülhamit dönemine kadar gidiyordu. Siyasi tavrın nadir olmayan ironilerinden biri de, genellikle Pan-İslamizm ile özdeşleştirilen bu sultanın hükümdarlığı döneminde Osmanlı devlet bürokrasisinin, Rusya Müslümanlarını önce ecnebi sonra Müslüman olarak görmeye başlamasıydı.[58] Vatandaşların devletleriyle özdeşleştirilmesi ve bu vatandaşların devletlerine sadık kalacakları ön yargısı sadece yurtiçindeki vatandaşlık kimliğine değil belki de bundan daha çok dışarıdakilere etki ediyordu.

Rusya'nın İstanbul'daki istihbarat faaliyetleri sadece pasif bilgi toplama faaliyeti değildi. Rusya zaman zaman Osmanlı başkentinin

iç siyasetinde oldukça yıkıcı bir role sahipti. Rusya ve Britanya'nın İttihatçılara dair bakış açılarında mevcut şartlar içinde olumludan olumsuza doğru bir değişim yaşandığında, 1913'teki Bâb-ı Âli baskınından sonra İttihatçıların Osmanlı siyaseti üzerinde artan hâkimiyetleri ve Almanya'ya yaklaşmaları St. Petersburg'u düşündürüyordu. Aynı zamanda İTF karşısındaki ana muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihatçılara karşı mücadelesinde arkasındaki dış desteği güvence altına almak için büyük devletlerle bağlantı kurma arayışındaydı. Fırka, İTF'nin otoritesini gittikçe artırmasına karşı dirense de Hürriyet ve İtilaf isminin işaret ettiğinden daha az hürriyetperverdi ve hürriyeti daha az önemsiyordu. Üyelerinin çoğunu harekete geçiren şey yerel ayrıcalıkları ve hâkimiyeti koruma niyetiydi. Dolayısıyla 11 Haziran 1913'te İTF hükümetinin sadrazamı Mahmut Şevket Paşa'nın bir grup suikastçı tarafından öldürüldüğünde akla hemen bir komplonun tezgâhlandığı geldi. Gürcü bir ailenin çocuğu olarak Irak'ta yetişen Mahmut Şevket Paşa, yetenekli ve saygı duyulan ünlü bir devlet adamıydı. İTF üyesi değildi ancak onun hükümetteki varlığının İTF'ye prestij kazandırması nedeniyle bu fırkaya karşı olanların başlıca hedefiydi. O dönemde pek çok gözlemci sadrazamın katlinin kargaşa tohumları dikmek ve İTF hükümetini devirmek isteyenlerin planlı bir girişimi olduğunu düşünüyordu, öyle ki olay Alman hükümetini bile sarsmıştı.[59]

Şüpheler çabucak Rusya'ya yöneldi. Komplonun şüphelilerinden biri olan Prens Sebahattin'in suikasttan kısa bir süre önce İstanbul'u bir Rus gemisiyle terk ettiği biliniyordu. Ayrıca Rusya Büyükelçiliği'nin baş mütercimi olan ve İttihatçılara inatla karşı duran Andrey Mandel'in de hadisede parmağı olduğu dedikoduların konusuydu. Fakat en ikna edici delil, suikast şüphelilerinden birinin, Kavaklı Mustafa'nın bir Rus gemisinde yakalanması oldu. Suikasttan hemen sonra Rusya'ya kaçtığına inanılıyordu. Osmanlı makamları Kavaklı Mustafa'nın ve suikast şüphelilerinden teğmen Şakir Niyazi'nin bir Rus gemisinde Odessa ile Mısır arasında seyahat ettiği bilgisine ulaştı. 23 Kasım 1913'te gemi İstanbul'a demirlediğinde Osmanlılar harekete geçtiler. İstanbul Muhafızı Cemal Bey ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'in emri ile pek çok polis

memuru gemiye çıktı. Kavaklı Mustafa'yı Osmanlı mülkü dışında oldukları uyarısına aldırmayarak tutukladılar.[60] Rusya Büyükelçisi Girs, Kavaklı Mustafa'nın bir Rus gemisinden zor kullanılarak çıkarıldığını öğrendiğinde hemen Bâb-ı Âli'ye protestosunu iletti ve tutuklunun iadesini istedi. Talebi beyhudeydi. "Acil meseleler" Talat Beyin İstanbul'dan ayrılıp Edirne'ye gitmesini gerektirmişti ve bu esnada Kavaklı Mustafa boğularak öldürüldü. Girs günlerce protestolarını ilettikten sonra vazgeçti. Rusya büyükelçisini teselli etmek için İstanbul Muhafızı Beyrut'a tayin edildi.[61]

Diğer taraftan Şakir Niyazi gemiden kılık değiştirerek kaçmayı başardı ve Odessa'ya sığındı; daha sonra Rus ordusunda hizmet etme teklifi aldı.[62] İTF onun yeterince büyük bir tehdit olduğunu düşünerek biri Türk diğeri Ermeni olan iki ajanını faaliyetlerini gözlemek için Rusların liman şehrine gönderdi.[63] Rusların Mahmut Şevket Paşa suikastına ne düzeyde dahil oldukları bilinmemektedir. Fakat İttihatçıların şüphelenmek için iyi sebepleri vardı.[64] Rusların Hürriyet ve İtilaf'ı tercih ettiği biliniyordu, Mahmut Şevket Paşa suikastı şüphelileriyle bağlantıları vardı ve İttihatçıları devirmek için Odessa ve Batum'da faaliyet yürüten komploculara yardım ediyorlardı.[65]

Ruslara Karşı Osmanlı-Ermeni İttifakı

Osmanlılar Ruslarla mücadele etmek için kabiliyetlerinin sınırlı olduğunu biliyordu ve imparatorluğun gücüne kavuşması için dahili reformların sonuçları alınana kadar beklemeleri gerektiğinin farkındaydı. Eğer Rusya'nın gücünü kırmayı umuyorlarsa onun zafiyetlerini artırmaları gerekiyordu. Ermeniler böyle bir çatlağı oluşturuyordu ve Osmanlılar da zaman zaman Ermeni kartını oynamaya cesaret ettiler. Osmanlı askeri istihbaratı 1911'de Ermeni askerlerinin Rus Kafkas Ordusu'nun zayıf halkası olduğunu keşfetti. Değerlendirmeyi yapanın belirttiği gibi Ermeni askerlerin Rusya'ya karşı sadakatinin zayıf olması yanında, Ermeniler sosyalist ülküleri ordu safları içerisinde yayıyor ve bir bütün olarak Rus ordusunun moralini çökertiyorlardı. Ayrıca Osmanlı anayasal rejimi Kafkasya'daki Ermeni çevrelerinde sempati topluyordu.[66]

Ermeni devrimcileri zaman zaman Rus devletine karşı faydalı müttefiklerdi. Osmanlıların Rusya'ya karşı Ermenilerle ittifakı hem aktif hem de pasif unsurlar içeriyordu. Örneğin Osmanlılar 1908'de Stolıpin'in getirdiği kısıtlamalardan sonra Ermeni devrimcilerin eylem merkezlerini Osmanlı topraklarına kaydırmasına ve burada Rusya karşıtı tahriklere devam etmesine izin verdi. İstanbul ve Anadolu'daki Ermeni teşekkülleri, Rusya'da hapishanelerde bulunan Ermeni mahkûmların kefaletleri ve avukat masrafları için açıktan yardım toplama faaliyetleri yapabiliyordu. 1911'de en az bir Osmanlı Türk gazetesi, *İkdam*, Çarlık rejimine karşı silahlı direniş gerçekleştirdiği iddiasıyla suçlanan yirmi bir Osmanlı Ermeni'sinin savunması için avukat tutulmasına para yardımında bulundu.[67] İstanbul'da Taşnak mensupları boğazdan geçmekte olan Rus ticaret gemilerinde denizcilere yasadışı sosyalist yayınları dağıtıyordu. Bu durum Rus polisini rahatsız ediyordu, fakat müdahale etme imkânları yoktu.[68]

Osmanlıların Taşnaksutyun'u aktif bir şekilde destekledikleri de oldu. 1910'da Rus yetkililer Taşnaksutyun'un Novoçerkassk bölgesindeki faaliyetlerini yürüttüğü gerekçesiyle Boğos Vaganian isimli bir Ermeni'yi tutukladılar. Vaganian, Taşnak Tiflis komitesinin bir üyesiydi ve federasyonun 1907'de Viyana'da düzenlenen dördüncü kongresinde doğu bürosunu temsil etmişti. Vaganian aynı zamanda bir Osmanlı vatandaşıydı ve bunun sonucu olarak St. Petersburg'daki Osmanlı elçisi Turhan Paşa olaya müdahale etti. Rusya'nın Vaganian'ı serbest bırakmasını ve vatanına geri dönmesine izin vermesini talep etti. Fakat Ruslar elçinin talebini reddetti ve Vaganian'ı salmadı.[69]

Osmanlıların İran içindeki desteği muhtemelen daha etkiliydi. Taşnaklar buradaki Rus memurları yıldırmak için İran Meşrutiyet Devrimi esnasında silahlı eylemlerde "başrol" oynadı.[70] İstanbul'un Rusya'nın İran'ı kontrol etmesinde ve dış siyasetinde sıkıntılara uğramasında çıkarı vardı. Bu manada Taşnaksutyun'la işbirliği mantıklı görünüyordu. Osmanlılar Hoy, Urmiye ve Tebriz'deki konsoloslukları vasıtasıyla Taşnak militanlarına silah, para ve hukuki himaye desteği sağladılar. Osmanlı diplomatları Erme-

ni devrimcilere Osmanlı pasaportları temin edip, evlerinin dışına Osmanlı bayrakları asmalarına da izin veriyorlardı; böylece Rusların tutuklama girişimlerine karşı bir engel sağlıyorlardı.[71] 1912 Martı'nda Hoy'daki Rus yetkililer Hovannes Parumov ve İapon Karabaghskiy isimleri ile tanınan bir Taşnak üyesini Yerevan'da bir Rus albayı öldürmek suçuyla gözaltına aldılar ancak suçlunun kendi ülkelerine iadesini sağlayamadılar. Karabaghskiy Osmanlı pasaportu taşıyordu ve Osmanlı konsolosu iadesine izin vermedi.[72]

Karabaghskiy'in cinayetteki suç ortakları arasında "Avank" ve "Rupen" isimleriyle bilinen en az iki Ermeni daha vardı; ikisinin de Hoy'daki Osmanlı konsolosu ile çalıştıkları biliniyordu.[73] Rupen daha önce Taşnaksutyun'un Yerevan komitesinde 1905-1907 arasında *boyevik* yani fedai olarak yer aldı ayrıca Hoy'da Ekim 1913'te Rus Konsolosluğu'na düzenlenen önceden tasarlanmış saldırıda da görev aldı.[74] Hoy'daki Osmanlı şehbenderi (konsolos) Sadullah Bey bu saldırı planına nazeret etmişti. Ermeni ve İranlı komploculardan oluşan karma bir gruba kendi askerlerinin *serbaz* (İran milis kuvveti) kıyafeti içerisinde destek vermesini teklif etti. Ermeniler bunu kabul ederken İranlılar veto etti. Osmanlılara özgün feslerini giyerlerse "bağımsız İran dostlarının" Osmanlıların Ruslara karşı desteklerinin ne kadar derin olduğunu görerek ikna olacaklarını iddia ediyorlardı. Aksi takdirde askerlerin desteğinin bir anlamı kalmayacaktı. Sadullah Bey'in aynı zamanda Taşnaklarla birlikte Kafkasya'daki tecrübeli Ermeni milislerin yerli terör hücrelerinin eğitimi ve idaresini denetlediği iddia edilmektedir. Sabotajcılar Salmas ve Hoy civarındaki kasabalarda patlayıcı depoluyordu. Hatta terörist ağına bir komuta merkezi olarak hizmet eden Rupen'in kendi apartmanı Hoy'daki Osmanlı konsolosluğunun arazisi içinde yer alıyordu. İranlı ve Ermeni devrimciler konsolosluk binası içinde toplanıyor ve buradan Rus memurlara, subaylara ve asker topluluklarına yönelik terör saldırıları kararları alıyorlardı. Tercih ettikleri silah el bombasıydı.[75]

Rupen Mıgırdıçyan isminde bir Ermeni doktor, 1912 baharında Hoy'daki Osmanlı konsolosluğuna sığınmak zorunda kaldı. İran'da ilaç satmak ve ailesini geri getirmek için Van'dan ayrıl-

mıştı. Rus yetkililer onun bir Rus vatandaşı olduğunu ve kendilerine teslim edilmesi gerektiğini iddia ettiler. Ayrıca onu Ermeniler arasında Rusya karşıtı kışkırtıcılık yapmak ve en az bir cinayete karışmakla suçluyorlardı. Mıgırdıçyan'ın hayatının tehlikede olduğunu düşünen Osmanlı konsolosu, Rusların suçlamalarını soğukkanlılıkla reddetti. Söz konusu şahsın aslında bir Osmanlı vatandaşı olduğunu ve hiçbir ihtilalci siyasi örgütle ilişkisi olmadığını öne sürdü. Aynı esnada İbrahim Bakay isminde bir Müslüman da Osmanlı konsolosluğuna sığınmıştı. Ruslar onu da İranlı Kürtleri silahlandırmak ve Rus askerlerin öldürülmesine yönelik saldırılara katılmakla suçluyordu.[76]

Aynı bahar mevsiminde kuzeydeki İran şehri Tebriz'de de on yedi kadar devrimci Osmanlı konsolosluğuna sığınmıştı. Devrimciler gündüzleri şehirde konsolosluğun rozetlerini taşıyan kıyafetler giymiş görevliler eşliğinde geziyorlardı.[77] Osmanlı desteğinden faydalanan teröristler arasında Tserun olarak da bilinen Ermeni Stefan Gevorkoviç Stefanyan da vardı. Yerevan'da ikamet ederken Tiflis'te tecavüzden suçlu bulunarak Çarlık idaresince Sibirya'ya sürüldü. Stefan buradan İran'a kaçtı. Osmanlılarla irtibata geçti ve onlarla birlikte Ruslara karşı çalışmaya başladı.[78] Çarlık idarecilerini uzak tutmak için Tebriz'deki evine Osmanlı bayrağı astı.[79]

Diplomatik uygulamalara dair geleneğin bu şekilde istismarı Rusları elbette kızdırıyordu. Osmanlılar sadece saldırganların tutuklanmasına engel olmakla kalmıyor diplomatik protokolü de kötüye kullanarak bu saldırganların dokunulmazlık statülerini açıktan açığa bir gösteriş unsuru haline getirmelerine de sebep oluyordu. Daha kötüsü de verilebilecek cevapların kapsamı dardı ve bu cevaplar makul olmaktan çok uzaktı. Rusların savaş ilan etmek dışında yapabileceği tek şey, Bâb-ı Âli'ye diplomatik baskı uygulamak ve karşılık olarak İran'da Osmanlı'ya karşı saldırgan hareketleri desteklemekti. Dolayısıyla Rusya hariciye nazırı Tahran'daki sefirine, kendilerinin de diplomatik kuralları çiğnediğini bahane göstererek taleplerinin Osmanlılar tarafından geri çevrilmesini engellemek için Fettah Bey isimli Osmanlı vatandaşına sağladığı sığınmayı kaldırmasını emretti.[80]

Rus baskısı bazı sonuçların alınmasını sağladı. İstanbul'dan gelen emirler üzerine Sadullah Bey Nisan 1912'de Ermenilerden ve İranlılardan desteğini çekmeye başladı. Hemen arkasından, İran'daki üç yıllık hizmetinden sonra geri çağrıldı. Sadullah'ın ayrılmasından önce dört Osmanlı subayı Rupen'e Ezdihan kasabasına güven içinde varana kadar eşlik etti. Diğer Ermeni devrimciler de arkasından gitti.[81] Sadullah Bey'in görevden alınması Osmanlıların Taşnaklarla işbirliğine bir son vermemişti. Aynı yaz mevsiminde Rusya hariciye nazırı Osmanlı İmparatorluğu'ndan İran'a "silahlı Ermeni akışı" nedeniyle Bâb-ı Âli'yi protesto etti. Osmanlı sınır karakolları bu grupların kargaşa çıkarmak üzere silahlarıyla birlikte serbestçe İran'a geçmelerine göz yumuyordu.[82]

Bir yıl dolmadan Van'daki Rus konsolos muavini, Ermeniler silahlarını Anadolu'da Osmanlılara karşı çevirmişken, üstlerine misillemenin tam zamanı olduğunu bildiriyordu. İran hükümetinin talebi üzerine Rus askeri yetkilileri, İran sınırında Osmanlı topraklarına giren Ermenilerin kaçırdığı silahları aradı ve topladı. Konsolos muavini sınır arama ve kontrolü talebinin asıl olarak İstanbul kaynaklı olduğunu söyledi. Sınır muhafızlarının bu aramalara son vermelerini tavsiye etti çünkü Ruslara karşı kullanmak üzere Taşnaklara silahlarının çoğunu temin eden bizzat Osmanlılardı. İhtimaldir ki Ermeniler aynı silahları şiirsel bir adalet sağlamak için bu sefer de Osmanlılara doğru çevirmişti.[83]

İmparatorluğun Uygunsuz Müdahalesi: Mülteciler, Suçlular ve Dönekler

Osmanlı ve Rus sınırındaki hareketlilik sadece devrimciler, teröristler, casuslar ve siyasi tahrikçilerden ibaret değildi. Tüccarlar, öğrenciler, eşkıyalar, adi suçlular, kaçakçılar, hacılar ve göçebeler çeşitli nedenlerle sınırı geçiyordu. Sınırdaki akışkanlık, ticaret kervanlarına silahlı muhafızlar temin edilirken her iki ülkenin koordinasyonu sonucu bazen işbirliğine neden oluyordu.[84] Bu akışkanlık bazen de rekabete yol açıyordu. Şahsi seyahatin katı sınır yönetimi ve pasaport kontrolü uygulaması altında devlet tarafından düzen-

lenmesi geniş Avrasya ve Ortadoğu coğrafyasında, henüz gelişmekte olan bir yöntemdi ve her iki imparatorluk gezgin vatandaşlarının hukuki meselelerinde sürekli çatışma halindeydi ki bu seyyahlar boşlukları kendi çıkarlarına kullanmaktan geri durmuyordu. Özellikle Kürtler gibi göçebeler başta olmak üzere sınır bölgesinde yaşayanlar için devlet sınırları somut engeller çıkaran talihsiz soyutlamalardı. Sınırlar toplumlar arasındaki iletişimi engelliyor fakat tamamen koparamıyordu. Diğerleri için, örneğin Ermeniler, Kuzey Kafkasya dağlıları, Kazaklar veya Kırım Tatarları için sınırlar egemen devlet olmanın sembolleriydi. Bu durum tam da sınırın diğer tarafına geçme cesareti veren şeydi çünkü diğer taraf daha cömert bir düzeni vaat ediyordu. Akla uygun olarak vurgu genellikle, çoğu Ermenilerden oluşan Hıristiyanların Rus İmparatorluğu'na Müslümanların ise Kuzey Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı İmparatorluğu'na geçmesi üzerindedir. Belirtmek gerekir ki I. Dünya Savaşı'na kadar "halkların ayrışması" konusuna dair önemli istisnalar bulunmaktadır.[85] Yine aynı tarihe dek Müslümanlar ve Hıristiyanlar kitleler halinde iki imparatorluk arasında mekik dokudu.[86]

Göçmenler arasında genel hareketlilik içinde sahip oldukları oran çok az bile olsa, hükümetler arasında üst düzeyde bir telaşa yol açan bir kategori daha vardı: Askeri personel. Asker kaçaklarının her iki yöndeki hareketi öyle bir noktaya ulaştı ki 1912'de her iki taraf firarları kontrol etmek için ortak bir protokol geliştirmeye karar verdi. Hıristiyan Osmanlı askerleri firarlarda muhtemelen en çok öne çıkan gruptu. İttihatçılar müsavat ve uhuvveti teşvik programlarının bir parçası olarak Temmuz 1909'da Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa dini farklılıkları bir yana bırakarak bütün Osmanlı vatandaşları için askerlik hizmetini mecburi hale getirmişti. Hıristiyan cemaat yeni yükümlülüğü omuzlama hususunda derin görüş ayrılıklarına düştü.[87] Güçlü ve sözde sempatik Rusya'nın Hıristiyan Osmanlı erleri için cazibesi açıkça görülüyordu ancak Rusya, Müslüman asker kaçaklarının da ilgisini çekiyordu. Rusya'ya yakınlığı ve nüfusunun çoğunun Osmanlı idaresinden hoşnut olmadığı Doğu Anadolu, kaçaklar için nispeten gözde bir yer olmakla birlikte, firarilerin başka yerlerde de görüldükleri olu-

yordu. Osmanlıların Balkan Savaşları'ndaki yenilgisi Osmanlı idarecilerini şaşırttığı gibi, Doğu Anadolu'da hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar nezdinde Rusya'nın prestijini artırdı. İstanbul'daki Müslüman ve Hıristiyan askeri kadro bile bu eğilimden uzak değildi, her iki taraftan da Rusya elçiliğine başvuranlar oldu.[88]

Rus konsoloslarının Osmanlı asker kaçaklarına karşı tavrı değişiklikler arz ediyordu. Bazen sivil kıyafetler giydirip Rus pasaportları vererek bunlardan faydalanma yoluna gidiyorlardı. Bazen de Osmanlıların misilleme olarak Rus askeri kadrolarında, özellikle Sünni Müslümanları hedef alarak firar etmelerini özendirecek faaliyetler yapmasından çekinerek bu kişileri cesaretlendirmekten uzak duruyordu.[89]

Ruslarında firar olaylarından çekinmek için nedenleri vardı ve söz konusu olan sadece Müslüman askerler değildi.[90] Hıristiyan Rus vatandaşları da Osmanlı İmparatorluğu'na kaçabiliyordu. Firarilerin saflarında zorunlu askerlik yapanlar yanında Kazaklar,[91] denizciler,[92] subaylar[93] ve hatta hükümet memurları bile vardı.[94] Kaçaklar genellikle dört kişiye kadar çıkan küçük gruplar halinde sınırı geçiyordu, fakat sınırı geçip Osmanlı hükümetinden sığınma talep eden on iki hatta otuz kişilik topluluklar da görüldü.[95] Karadan çoğunlukla Erzurum ve Hopa'ya geliyorlardı, denizden ise Karadeniz limanları Giresun ve Trabzon'a ulaşıyorlardı.

Hıristiyanları kaçmaya yönelten sebepler değişiyordu. Bazıları hapis cezasından kurtulmak için Osmanlı'ya sığınan suçlulardı.[96] Bir kısmı ise hükümetten memnun olmadıklarını ve Rus ordusunda uygulanan kötü muamele ve acımasız cezalara katlanamadıklarını söylüyorlardı.[97] Rus Kafkas Ordusu'na dair Osmanlı istihbarat raporları, bir askerin mutsuz olması için pek çok sebebin olduğunu belirtmektedir. Askerin morali yüksek değildi. Maddi imkânları kötüydü. Rus askerleri Osmanlı'daki muadillerinden bile daha az ücret alıyordu ve üniformaları o kadar kötü durumdaydı ki rengi solmuş üniformalarını bir aşçının lekeli önlüğüyle karşılaştırarak, karşılarındaki bir Osmanlı gözlemcisini şaşırtmışlardı.[98] Gerilim sadece Ermeni ve Ruslar arasında değil Kazak ve Rus askerleri arasında da mevcuttu ve bu durum bazen çatışmalara dönüşerek Rus generallerin sürekli dikkat etmesi gereken bir mesele halini alıyordu.[99]

Erzurum'daki Rusya konsolosu, Rusya'dan Anadolu kentlerine doğru "neredeyse kesintisiz" gelen kaçaklardan şikâyet eder. Bazı kaçaklar memleketlerini terk edip Osmanlı İmparatorluğu'na geldiklerine pişman olarak Rus Konsolosluğu'na geri dönebilmek için başvuruyorlardı. Çoğu Rus kaçak Müslüman olup Osmanlı vatandaşlığına girdi. Osmanlı idaresi bu tür ihtidaları açıktan destekliyordu. Hatta bazen kaçakların ihtida törenleri için konsolosluğun baş tercümanı davet ediliyordu. Din değiştirmeler Rusları rahatsız etse de, onları asıl endişelendiren şey adaletinin elinden kurtulup gelmiş olan suçluların kaçaklar arasındaki varlığıydı. Ancak Rusya Osmanlılarla kanun kaçaklarının iadesine dair bir anlaşma yapmadığı için, konsolosluk yetkililerinin yaptırım güçleri yoktu ve Ruslar meseleyi bir yana bırakmak zorunda kalıyorlardı.[100]

Sonuç olarak Osmanlı idareciler kaçakların gelişini ve Osmanlı hükümetine duydukları minnettarlığı hoşnutlukla karşılıyordu. Fakat kaçaklar iki büyük soruna yol açtı. Birincisi mali yüktü. Kaçakların beslenmesi, nakliyesi, yerleştirilmesi ve bazen de eğitimi gerekliydi. Yerel bütçelerin bu ilave yükle baş etmesi mümkün değildi ve bu yüzden yerel yönetimler sık sık İstanbul'dan ilave kaynak talep ediyordu.[101]

Diğer bir sorun, Rus kaçakların suçlu kimliğine sahip olma ihtimali ve en kötüsü casus olabilecekleriydi. Sorgulama ve gözetleme muhtemel casusları ayıklama yönünde ilk adım oldu.[102] Ancak yarı liyakatli casusların kıyafetlerini değiştirip kimliklerini gizledikten sonra sınırı geçip temel sorguları atlatabilecekleri malum olduğundan, ilk tedbirler işe yaramadı. Sonunda kaçaklar arasında casus olma ihtimalinin yol açtığı ikilem, bu kişileri askeri açıdan hassas olan sınır bölgelerinden uzağı yerleştirmekle çözüldü.[103]

Osmanlılar faydalı olabilecek kaçakları özenle seçilmiş alanlara yerleştirmeye de önem verdiler. Burada amaç kaçakların Osmanlılara zarar vermesinden kaçınmak değil, Rusların söz konusu kaçaklara zarar vermesini engellemekti. Osmanlılar Rusların eski vatandaşlarını zorla geri götürmesi ihtimalini ciddiye almışlardı. Rus konsoloslukları böyle bir girişim için belirgin merkezler ve güç kaynağıydı, dolayısıyla Osmanlılar değerli kaçakları Rus konsolosluklarından uzak yerlere yerleştirdi.[104]

IV

Yağmurdan Kaçarken Doluya Tutulmak: İmparatorluklar Savaşa Giriyor

Görevini iptal etmesi için Sırp Genelkurmayı'ndan gelen son dakika emrini dikkate almayan genç bir Bosnalı Sırp terörist, 28 Haziran 1914'te ateşlediği iki kurşunla Avusturya-Macaristan tahtının vârisi Arşidük Franz Ferdinand ile eşini bir zamanlar Osmanlı'nın bir eyaleti olan Bosna'nın başkenti Saraybosna'da öldürdü. Almanya'nın desteklediği Avusturya-Macaristan, 28 Haziran'da Sırbistan'a savaş ilan etti ve böylece "Üçüncü Balkan Savaşı" başlamış oldu.[1] Buna karşılık harekete geçen Rusya, Almanya'yı hem kendisine hem de müttefiki Fransa'ya karşı savaş ilan etmeye kışkırttı; böylelikle Almanya acele etmiş ve doğudan Rusya, batıdan da Fransa tarafından kuşatılmış oldu. 3 Ağustos itibariyle savaş bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Bezdirici Şark Meselesi, Osmanlıları gözden uzak kalmak yerine Avrupa'nın peşine takılınaya itti ve dünyanın büyük kısmını kuşatan, insanlığın o zamana dek şahit olmadığı kadar büyük bir yıkımın içine sürükledi.

Savaşın başlaması Osmanlıları bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Bir yandan bu savaş onları doğrudan ilgilendirmiyordu ve yeni bir savaş için hazırlıkları yoktu. Enver'in kendisine yakın hükümet mensuplarına söylediği gibi, Osmanlı ordusu büyük bir savaşa girişmeden önce en az beş yıllık bir barış dönemine ihtiyaç duyuyordu.[2] Öte yandan Osmanlıların geride durup oturma lüksüne sahip olup olmadıkları da belli değildi. Avrupa'da ve başka yerlerde genel beklenti, savaşın hem Avrupa'da hem de Avrupa dışında güç dengelerini değiştirmesiydi. Bütün Düvel-i Muazzama'nın Yakındoğu'ya yönelik ilgi ve çıkarları olduğundan, savaşın Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği açısından önemli sonuçlar doğurması kaçınılmazdı.[3] Çoğu gözlemci, bu savaşın kısa süreceğini düşünüyordu. Genelgeçer askeri doktrin, sonucun savaş başladıktan sonra birkaç haftada alınacağını öngörüyordu. Revaçtaki ekonomik analizlere göre de, modern savaşın dehşet verici yıkım gücü ile ekonomik maliyetin bileşkesi kısa süreli bir savaşı garantiliyordu.[4] Avrupa'daki büyük bir savaş tehlike getirmekle beraber İstanbul'a fayda da sağlayabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu, tecrit edilmiş "hasta adam" olmaktan çıkıp aranan bir müttefike dönüşebilirdi. Osmanlılar, sunacakları işbirliğiyle iki taraftan birinin desteğini, hatta resmi bir güvenlik taahhüdünü sağlayabilirdi. Ayrıca bütünüyle savaşın dışında kalmak gibi bir seçenek daha vardı.

Müttefik Arayışı

Anahtar soru hangi tarafa katılmak gerektiğiydi. Almanya yükselen bir güçtü ve jeopolitik açıdan da çok uygundu. Osmanlı İmparatorluğu'yla ortak bir sınırı bulunmazken Rusya, Fransa ve İngiltere'nin ortak düşmanıydı. Alman ordusu otuz yıldan beri Osmanlı ordusunun ıslahatını destekliyor ve danışmanlık yapıyordu. Emekli Feldmareşal ve stratejist Colmar Freiherr von der Goltz, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yirmi yıla yakın hizmetinden sonra Osmanlı subayları arasında kendisine sadık bir kadro oluşturmuştu.[5] Goltz'un çevresi dışındaki pek çok kişi de Alman ordusunun profesyonelliğine hayrandı ve bu hayranların en önemlisi 1913'te

Harbiye Nazırı olmadan önce 1909 ile 1911 yılları arasında Almanya'da askeri ataşelik yapmış olan Enver'di.

Öte yandan İtilaf Devletleri de kendi avantajlarına sahiplerdi. Büyük Britanya imparatorluğun en büyük ticari ortağıydı, geçmişte bir müttefikti ve donanma ıslah heyeti Alman askeri ıslah heyeti kadar genişti. Rusya'nın imparatorluğa karşı en büyük tehdit olması, şayet Rus gücüyle uyuşmaya gidilir ve İtilaf trenine binilirse Rusya'dan saldırmazlık garantisi alınabileceği intibaı veriyordu.[6] Talat'ın Mayıs ayında Livadiya'da Sazonov'a sunduğu teklif hâlâ geçerli olabilirdi. Fransa imparatorluğun en büyük borç kaynağı ve yatırımcısı olarak büyük bir ekonomik etkiye sahipti. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, uzun zamandır Fransa'yla iyi ilişkiler kurulması taraftarıydı ve onun inisiyatifiyle, ilişkileri kuvvetlendirmek için Fransa'ya savaş gemisi, uçak ve top siparişi verilmişti. Cemal Paşa, bir ittifakın mümkün olup olmayacağını anlamak için Temmuz'da Paris'e gitti fakat Fransızlar yakın müttefikleri Rusya'yı gücendirme endişesiyle garanti vermeye yanaşmayınca eli boş döndü.[7] Osmanlı hükümeti ortak bir kararda birleşemedi; çoğu mensupları henüz kararsızdı.[8]

Enver, hükümetin büyük kısmına haber vermeden Almanlarla ittifak için çalışmalara başlamıştı. Osmanlıların destekten ziyade yük olacağını söyleyen Alman üst düzey yetkilileri, başlangıçta bu fikri kabul etmediler. Enver, Almanya Sefiri Hans von Wangenheim'a Osmanlılar için tarafsızlık diye bir seçeneğin olmayacağı karşılığını verdi. İtilaf Devletleri'ne katılmaya karşı çıkıyordu çünkü bu Rusya'nın oyuncağı olmak manasına geliyordu; İstanbul, başlattığı reformları sadece "dışarıdan gelecek saldırılara karşı güvence altında olursa" sürdürebilirdi ve bu da ancak "Düvel-i Muazzama'dan birinin desteği" ile mümkündü.[9] Almanya, dost bir Osmanlı ile düşman bir Osmanlı arasında seçim yapmalıydı.

Rusya ile savaşın kaçınılmazlığı, Almanları tekrar düşünmeye itti. Kızgın Müslüman toplumların İngilizler ve Ruslara karşı isyan edeceği hayalleriyle harekete geçen Kayzer II. Wilhelm, Wangenheim'ı Osmanlıları işbirliğine ikna etmesi için görevlendirdi.[10] Wangenheim'ın bunu kabul etmesine karşın bazı Almanlar Osmanlı-

ların savaşa girme isteğinden hâlâ emin değillerdi. Enver'in Akdeniz'de kovalanıp kapana kıstırılan *Breslau* ve *Goeben* adındaki iki Alman gemisinin İstanbul'a sığınmasını teklif etmesi, Wangenheim'ı Osmanlıların savaşa girmeye istekli olduklarına ikna etti. Bu iki gemiye sığınma sağlanması İngiltere'yi kışkırtırken, Karadeniz'de Rusya'ya karşı denizden taarruz ve çıkarma harekâtı yapılmasını mümkün kılıyordu.[11] Alman sefir, sadece Enver ve Talat'ın bilgisi dahilinde hareket eden Sadrazam Sait Halim Paşa ile 2 Ağustos 1914'te gizli bir ittifak antlaşması imzaladı. Buna göre Almanya'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü beş yıl boyunca koruyacağı sözü veriliyor ve eğer Rusya Almanya'ya savaş açarsa Osmanlıların Ruslarla savaşa girmesi zorunlu tutuluyordu. Enver, Talat ve Sait Halim Paşa, hükümeti iş işten geçtikten sonra bilgilendirdiler. Cemal, şüpheleri olmakla birlikte durumu kabul etti. Maliye Bakanı Cavit Bey şiddetle karşı çıktı; seferberliğin imparatorluğu iflasa götüreceğini ve Almanya'nın yenilmesi halinde imparatorluğun nihai olarak tasfiye olacağını öne sürdü.[12] Antlaşma Osmanlılara en çok istedikleri şeyi vermişti: İmparatorluğun güvenliğinin Alman garantisi altına alınması. Enver ve Talat dahil bütün hükümet savaşa mümkün olduğunca geç girmenin, hatta savaş bittikten sonra işe karışmanın yollarını arıyordu. Böylelikle 3 Ağustos'ta hem seferberlik hem de tarafsızlık ilan edildi. O esnada Almanya Rusya ile savaşa girmiş olsa da Osmanlılar savaşa katılmaları için Alman baskısını öncelikle orduyu harekâta hazır hale getirmeleri gerektiğini öne sürerek geçiştirdiler.[13]

Antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra Enver, Girs'e işbirliği düşüncesini iletti. Rusya askeri ataşesi General M.N. Leontiyev'e İstanbul'un Rusya ile dostane ilişkilere değer verdiğini bildirdi, çünkü Rusya savaşta yenilgiye uğrasa bile hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha güçlü olmaya devam edeceğinden ve zarar verme kabiliyetini koruyacağından şüphe edilmiyordu. Bunun aksine Almanya ile ortak sınır yoktu ve dolayısıyla kendi başına Osmanlılara karşı bir intikam girişiminde bulunamazdı. Enver Kafkasya'daki orduları geri çekip Trakya'ya yerleştirerek bir veya birkaç Balkan devletini etkisiz hale getirmeyi ve hatta Avustur-

ya-Macaristan ile çatışmaya girmeyi teklif ediyordu. Karşılığında Osmanlılar bazı Kuzey Ege adaları ile Batı Trakya'yı geri alacaktı. Enver ayrıca Osmanlı-Rus anlaşmasının Kafkasya'daki Müslümanlar ve Ermenilerin isyan edeceği endişesini ortadan kaldıracağını ve her iki imparatorluğun huzurunu sağlayacağını vaat etti.[14] Enver'in teklifinde samimiyetinin derecesini bilmek mümkün olmamakla birlikte Girs, "Türkiye'ye boyun eğdirilecek tarihi ânın" geldiğine "derinden ikna" oldu ve St. Petersburg'a Enver'in teklifinin ciddi bir şekilde düşünmesini salık verdi. Fakat bu tavsiyeyi göz ardı eden Sazonov, Girs'e "kendilerine karşı muhtemel bir Türk harekâtının hiçbir şekilde endişe uyandırmayacağı" teminatını verdi.[15]

Ruslar ve Osmanlılar bir ittifak fikri üzerinde karşılıklı atışırlarken, Britanya Donanma Bakanlığı Birinci Lordu Winston Churchill, İngiltere tersanelerinde inşa edilen ve Osmanlıların paralarını ödemiş olduğu iki savaş gemisine el koyarak Osmanlıların İtilaf Devletleri'ne katılma şansını –eğer mevcut idiyse de– tümden yok etti. Bu hareket hem Osmanlı seçkin çevrelerinde hem de halk arasında infiale yol açtı çünkü gemilerin parasının ödenmesi için bütün toplum yardım kampanyaları düzenlemişti. Diğer taraftan Almanlar arasında İngiltere'nin Osmanlıları İtilaf Devletleri arasına katmak için baskı uyguladığı korkusu vardı. Bu endişelerden faydalanan Sait Halim Paşa, *Breslau* ve *Goeben* zırhlılarının İstanbul limanına girmesine resmen izin verilmesi karşılığında altı adet şart koştu: (1) Kapitülasyonların kaldırılması için destek; (2) Osmanlıların Bulgaristan ve Romanya ile görüşmelerinde ve Bulgaristan ile ganimet paylaşımında destek verilmesi; (3) mevcut savaşta düşman işgaline uğrayacak bütün Osmanlı toprakları kurtarılana kadar barış görüşmelerinin reddedilmesi; (4) Yunanların savaşa katılıp yenilmesi halinde Ege adalarının iadesi; (5) Doğu Anadolu'da Osmanlıları "Rusya Müslümanları" ile irtibata geçirecek sınır değişikliklerinin desteklenmesi ve (6) Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta uğrayacağı zarar ziyanın tamiri için kaynak temin edilmesi.[16] Beşinci şart Osmanlıların Rusya sınırlarında değişiklik yapmak istediğini gösterir. Balkan ve Ege sınırlarındaki değişiklik isteği ise şaşırtıcı değildir. Üçüncü şart dikkate alınırsa

Kafkasya'da güç dengesinin değişeceğine dair bir beklentinin olup olmadığı belirsizdir ancak statükonun Osmanlılar lehine bir dönüşüm geçirmesi ümit edilmektedir.

Alman gemilerinin ellerinden kurtulup İstanbul'a kaçtığını gören İngilizler, Bâb-ı Âli'nin ya gemileri teslim etmesi ya da silahsızlandırması gerektiğini bildirdiler. Osmanlılar ise gemileri Almanya'dan satın almış gibi görünerek ve mürettebatlarına Osmanlı bahriye kıyafetleri giydirerek sorunu incelikle hallettiler. Gerek bu olay, gerek Bulgarlar ve Rumenler ile Rusya karşıtı bir ittifak kurma çabalarına dair raporlar gerekse de Osmanlıların Batum üzerinde emelleri olduğuna dair dedikodular, Osmanlıların tercihini halihazırda Almanlardan yana yaptıklarına dair Sazonov'un kuşkularını artırdı. Bu durumun Rusya'nın savaşa girerek Küçük Asya sorununu nihai olarak çözmesini sağlayacağını düşünen nüfuzlu Ziraat Bakanı Aleksandr Krivoşeyn gibi bazı hükümet mensupları, haberlerin doğru olmasını umuyordu.[17] Fakat Sazonov, St. Petersburg'daki Osmanlı maslahatgüzarının Rusya ile anlaşılmasına taraftar olduğunu üçüncü kişilerden duymuştu. Rus dışişleri bakanı görüşmeleri kesip Osmanlıları Almanların eline bırakmakta bir fayda görmediği gibi Girs ise Osmanlıların hâlâ Almanlardan kopartılabileceğini ve Enver ile Sait Halim Paşa'nın Ege adalarıyla Batı Trakya'ya dair taleplerinin makul olduğunu düşünüyordu.[18] Balkan topraklarında bu tür bir takası göz ardı etmeyen Sazonov, bu fikri Londra ve Paris elçilerinin yanında Girs ile de müzakere etti.[19] Osmanlı tarafında ise Sait Halim Paşa ve Cavit Bey, Enver'in çabalarını boşa çıkarmak ve imparatorluğu tarafsız tutmak için İtilaf Devletleri'yle işbirliği yapmanın yollarını arıyor, Cemal Paşa ise Osmanlı tarafsızlığı için muhtemel formülleri teklif ediyordu.[20] İngilizler ise bu vakit kazanma çabalarından bıkmaya başlamıştı. Çanakkale açıklarında devriye gezen İngiliz savaş gemileri, 26 Eylül'de bir Osmanlı torpidobotunu boğaza kadar takip etmişlerdi. Osmanlılar ise buna yanıt olarak Boğazlar'ı ticaret gemileri de dahil bütün deniz trafiğine kapattılar.

Boğazlar'ın kapatılması Osmanlı tarafsızlığına mutlak bir son vererek imparatorluğu fiilen Rusya'ya düşman bir konuma sok-

tu. Girs, 11 Ekim'deki yazısında Boğazlar'ı Rusya'nın "şüphesiz en hayati" sorunu olarak niteliyordu. Rusya'nın güvenliği Boğazlar'dan serbestçe geçişi gerekli kılıyordu; serbest geçiş için ise Rusya'nın İstanbul'u işgal etmesi gerekliydi. Girs, İstanbul'u "serbest şehir" konumuna sokmanın çözüm olmayacağını söyledi, çünkü hayat mülkiyette ortaklığı kabul etmezdi ve "serbest bir şehrin ömrünün en yakın komşusunun kaprisine kadar süreceğini" iddia etti. Girs, Rusya'yı kandırmak için "alışılmış düzenbazlıklarını" sergileyen Osmanlı devlet adamlarının "kurnazlığı ve hilekârlığına" işaret etti. Fakat kendi hilekârlığından pek de rahatsız değildi. Rus ordusunun Eylül başlarında Doğu Prusya'daki Tannenberg Muharebesi'nde uğradığı feci yenilginin Osmanlılara saldırılarak kolayca telafi edilebileceği tartışılmıştı.[21] Buna karşı çıkan Girs, Osmanlıları tarafsız kalmaya ikna etmenin daha tercihe şayan olduğunu iddia etmişti; Rusya Almanları böyle daha kolay yenebilirdi. Almanya yenildikten sonra, "Türkiye'ye savaş açmak için daha sağlam bahaneler bulabiliriz," diyordu. Fakat İstanbul'un tarafsızlığına son vermesi halinde Girs'in tavsiyesi, "Boğazlar meselesinin kökten çözümü için" kolları sıvamaktı.[22]

Ruslar, haberleşme takibi ve casuslar vasıtasıyla, Almanlar ve Osmanlıların Rus Karadeniz Donanması'na saldırma ve Odessa yakınlarında çıkarma yapma planlarına dair bilgileri Eylül ile Ekim'in ilk yarısı arasında elde etmeyi başarmışlardı;[23] fakat Osmanlıların geri dönülmez bir şekilde Almanya'ya bağlandığı şüpheleri, ancak Alman altınlarının geldiğine dair raporlarla perçinlendi.[24] Cavit Bey'in uyardığı üzere, seferberlik hükümeti iflasın eşiğine getirmişti. Enver, Alman ordusunun Fransa'da durdurulması ve Avusturya-Macaristan'ın mağlubiyetlerle sarsılmasına değinerek ve savaşın çabuk bitmeyeceğini iddia ederek meseleyi savuşturuyordu. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun bir müttefik olarak değeri her zamankinden daha büyüktü ve borç istemek için vakit çok uygundu. Borçlanmanın imparatorluğu savaşa sokmakla eşdeğerde olduğunu söyleyen Cavit Bey bu fikre karşı çıktı, çünkü Almanya mali desteğe karşılık savaşa girilmesini talep edecekti. Cavit'in öngörüleri doğru çıktı ancak Talat, Cemal ve

Halil Almanya'yla daha sıkı ilişkiler kurma konusunda zaten Enver'in yanında yer almışlardı.[25] İlk parti altın 16 Ekim'de, ikincisi ise 21 Ekim'de geldi. Aynı gün Enver, savaş planlarını nihayete erdirmek için Alman subaylarla buluştu. Bu planlar neticesi Osmanlı donanmasına Karadeniz'e çıkma ve karşılaşacakları Rus gemileri ile kıyı hedeflerine uyarıda bulunmaksızın saldırma emri verildi.[26]

Savaş Resmen Başlıyor

Küçük bir Osmanlı filosu 29 Ekim'de Karadeniz'e çıktı ve sonra iki kola ayrıldı. Bir grup Odessa'ya diğeri de Sivastopol ve Novorossiysk'e yöneldi. Bu liman şehirlerindeki ve civarlarındaki hedefler topa tutularak hafif hasar verildi ancak siyasi etkisi çok büyük oldu. İttihatçı hükümet, cüretkâr bir yalanla harekâtı bir misilleme olarak kamuoyuna duyurdu. Saldırı haberleri hükümette büyük tartışmaları ateşledi; Enver sadece iki veya üç nazırı saldırıdan haberdar etmişti. Bazı üyeler Osmanlı donanmasının Rusya ile savaşa yol açmasından memnunken bazıları öfkeliydi. Cavit dahil dört nazır durumu protesto ederek istifalarını verdiler. Sait Halim Paşa ise ancak Enver ve Talat'ın ısrarla dil dökmesiyle sadrazamlıkta kaldı.[27]

İtilaf Devletleri saldırıyı protesto etti. Bâb-ı Ali karşılık olarak özür dileme, hatta tazminat ödeme hazırlığı içinde olduklarını bildirdi fakat Almanların ülkeden çıkarılması ve Osmanlı hizmetindeki Alman gemilerinin silahsızlandırılması talebini geri çevirdi.[28] İtilaf Devletleri Osmanlı'yla ilişkilerini kestiler. Çar II. Nikolay, 31 Ekim'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve Girs 2 Kasım'da İstanbul'u terk etti. Fransa ve İngiltere de 4 Kasım'da savaş ilan ettiler. Osmanlı İmparatorluğu aynı şekilde yanıt verdi. Anadolu ve Kafkasya'da hâkimiyet mücadelesi açıkça başlamıştı.

Enver Paşa, şüphesiz, Temmuz krizinden bu yana Almanya ile resmi bir ittifakı garantiye alma niyetindeydi; fakat Girs'e teklifi de anlamsız değildi. Enver, Almanya ile ittifak isteğinde kararlı ise de hükümette bu yönde bir fikir birliği yoktu. Görüş farklılıkları ortadaydı. Enver Talat'ı, Halil'i ve nihayet Cemal'i ikna et-

mişti fakat yine de kendini ülkeyi savaşa gizlice sokmak için çaba göstermek zorunda hissetmişti. Osmanlı yöneticileri nihai siyasi hedef, yani devletin korunması konusunda fikir ayrılığı yaşamıyordu; farklılıklar, imparatorluğu hayatta tutacak derin ve geniş çaplı iç reformların sürdürülebilmesi için gereken dış güvenliğin hangi taktikle temin edileceği meselesinde ortaya çıkıyordu. Hepsi de imparatorluğun korkunç zafiyetini gördüğü gibi iyi niyet laflarının, sözde normların ve uluslararası hukuk ülkülerinin pek bir faydası dokunmadığının ve hatta bunların zaman zaman güçlülerin zayıfları ezmesi için bir alet gibi kullanıldığının farkındaydı. İmparatorluğun ihtiyacı bir nebze güvenlik sağlayacak büyük bir gücün himayesiydi. Bununla birlikte Avrupa'da patlak veren savaşa nasıl yanıt verilmesi gerektiği konusunda ayrışmışlardı. Enver için Almanya, jeopolitik açıdan münasipliği ve savaşı kazanma ihtimalinin yüksekliği nedeniyle en iyi hamiydi; Osmanlı İmparatorluğu'nun ittifak teklifi Almanlar için hâlâ değer taşımaktayken hemen harekete geçmenin faydalı olacağına inanıyordu.[29] İttifak bir defa tesis edildikten sonra Osmanlılar, kendileri çatışmaya girmeden önce savaşın bitebileceğini düşünerek sürece dahil olmayı mümkün olduğunca geciktirdiler. Enver barış gönüllüsü değildi fakat Osmanlı ordusunun durumunu biliyordu. Rus diplomat ve askerlerinin savaştan önceki plan ile düşünceleri dahi, Osmanlıların stratejik çıkmazına –eğer kazanan koalisyonda şimdi yer alınmazsa er ya da geç yok oluşa sürüklenileceği– dair Enver'in değerlendirmelerinin geçerliliğini göstermektedir.

Savaştan hemen önceki Rus diplomasisinin Osmanlı diplomasisi kadar ikiyüzlü olmamasının tek nedeni, St. Petersburg'un pasif bir duruş takınma lüksüne sahip bulunmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın dışında kalmasına dair St. Petersburg'un isteği muğlaktı. Bazı devlet adamları Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişini memnuniyetle karşılıyordu; böylelikle onu tek seferde nihai olarak yok etmek ve Rusya'nın hem Boğazlar'daki hem de Anadolu'daki hedeflerine ulaşmak mümkün olacaktı. Osmanlı'yı savaşın dışında tutmak isteyenlerin düşüncesi ise öncelikle Almanya'nın mağlup edilmesi için çaba gösterilmesiydi; yoksa

Osmanlı toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değillerdi. Söz konusu emeller sadece büyük bir güce kavuşma tutkusunun basit bir sonucu değildi. Kibir ve imparatorluk debdebesine duyulan açlık, şüphesiz Rusya'nın karar alma süreçlerinde bir rol oynuyordu fakat Rus siyasetinin arkasındaki yapısal dürtüler de etkiliydi. I. Dünya Savaşı'nın gösterdiği gibi İstanbul Boğazı Rusya için hayati öneme sahipti. Bu iki devletin küresel hiyerarşi içerisindeki konumları birbirlerinden tamamen farklı olmakla beraber Osmanlı ve Rus imparatorluklarının seçkinleri, hangi devletin yükselip hangisinin çökeceğini kendi çaba ve kabiliyetlerine bağlayan küresel sistemin rekabet ve kargaşa ortamında bütün karar yükünü omuzlamışlardı.

Strateji ve İmparatorluğun Dokusunun Dağılması

Hem İstanbul'daki hem de St. Petersburg'daki sefirler ile devlet adamları, savaşın önünü almak için yoğun ve belki de ikiyüzlü bir tempoda barış ve iyi niyet planları hazırlayıp sunmakla meşgulken, sınırlardaki düşmanlık gitgide artıyordu. Bitlis isyanı ardından bölgeye tedirginlik hâkimdi ve buraların Ermeni ıslahatı programıyla beraber Osmanlı hâkimiyetinden çıkacağı endişesi gerilimi en yüksek düzeye çıkarmıştı. Anadolu ve İran'daki Kürtler baskınlarına devam ederken Taşnak partisi Ermenilere silahlanma çağrısı yaptı.[30] Osmanlı Süryanilerinden bir heyet, Haziran'da Urmiye'deki Rus konsolos muavininden 35.000 tüfek talep etti, böylelikle savaş patlak verdiğinde Rusya'nın emri altında ayaklanabilirlerdi.[31]

Osmanlı-Alman ilişkilerinin sıkılaştığına dair Rus şüpheleri Ağustos'a doğru arttıkça Osmanlı sınırları içindeki Osmanlı karşıtı unsurları harekete geçirme arzusu da kabardı. Minorskiy'in Türk olmayan unsurları merkezden koparma tavsiyesine uyan Sazonov Kürtler, Ermeniler ve Süryanilerin savaştan büyük yarar sağlamaları hususunda Ağustos ortasında Vorontsov-Daşkov ile anlaştı. Konsolosluk ve ordu raporları Osmanlı Ermenileri ile Süryanilerinin işgalci Rus ordularına yardım edeceğini ve Kürtlerin büyük bir kısmının Rusya'ya sempati duyduğunu tahmin etmekteydi.[32]

Osmanlı idarecileri, 300.000 kadar Rus askerinin Kafkas sınırına hareket etmesi üzerine Ermeniler arasında hasıl olan sempati ve faaliyetleri endişeyle karşıladılar. Ortalıkta korkulu spekülasyonlar dolaşıyordu. Ermeni devrimcilerin ailelerini Rusya'ya gönderdiklerine dair dedikodular vardı. Bu her yöne yorulabilecek bir eylemdi fakat yetkililer için isyanın eli kulağında olduğuna dair bir işaretti. Kafkasya'dan gelen raporlarda, Vorontsov-Daşkov'un Ermeni liderleri ile çetelerini ağırladığı ve Müslümanların işlediği 1895 katliamının intikamının alınacağı tehditleri savurduğu anlatılıyordu.[33] İstanbul, bölgede bulunan yetkililerine bu dedikoduları araştırma görevi verdi. Van valisi, Ermeni ailelerden ayrılan olmadığı gibi Taşnakların asker celbi için hükümete yardım ettiğini ve Ermenilerin Rusya'ya karşı hislerinin çelişkili olduğunu bildirdi. Trabzon'daki yetkililer de, dedikoduların aksine bölgedeki Ermeni ailelerden Rusya'ya giden olmadığını söylüyorlardı. Erzurum vali muavini 20 Ağustos'taki raporunda bir taraftan Ermenilerin imparatorluk için silahaltına girecekleri sözünün samimiyetini sorgularken, diğer taraftan Ermenilerin Müslüman komşularıyla dostça ilişkileri sürdürdüklerini ifade ediyordu.[34] Fakat beş gün sonra Erzurum jandarması, şehirdeki Rusya Ermenilerinin ailelerini sınırdan Gümrü'ye gönderdiklerini doğruladı.[35] Ağustos sonunda firar eden üç Rus askeri de Ermeni eylemcilerin Rus ordusu içerisinde Türk karşıtı propaganda yaptığını ve sınır boyunca yandaşlarına silah dağıttıklarını bildirdi.[36] Eylül sonunda Enver, Üçüncü Ordu komutanına Hınçak ve Taşnak devrimcilerinin Osmanlı Ermenilerini isyana kışkırtmak için Rusya ile anlaştığını bildirmişti.[37]

Enver ve diğer İttihatçılar, Ermenileri Ruslara karşı kullanma fikrinden rahatsız değillerdi. Taşnak partisi Erzurum'da sekizinci kongresini düzenlediği sırada, Dr. Bahaeddin Şakir yönetimindeki bir heyet ittifak arayışıyla gelmiş ve Rusya içerisinde bir isyan çıkarmalarına karşılık, Rusya Ermenistanı ile birlikte Erzurum, Van ve Bitlis civarındaki birçok kazayı da içerecek özerk bir Ermenistan kurulmasını önermişlerdi. Ne var ki İttihatçıların kredisi düşük olduğu gibi merkezileşmeye kendilerini ne denli adadıkları da göz önüne alınınca, bu ani özerklik önerisi devrimciler tarafından

muhtemelen fantezi olarak görülmüştü. Öneriyi geri çeviren Taşnaklar, sınırın her iki tarafındaki Ermenilerin kendi hükümetlerine bağlı kalacaklarını diplomatik bir dille bildirdiler.[38]

Sınırın doğu tarafındaki Vorontsov-Daşkov, Osmanlı hâkimiyetindeki Ermeni, Süryani ve Kürtlerin seferber edilip silahlandırılması ısrarını sürdürüyordu. Osmanlıları hemen kışkırtmak istemeyen Sazonov, hareketi geciktiriyordu; fakat 20 Eylül'de, Osmanlılarla savaşın kaçınılmaz olduğuna ikna olunca, Vorontsov-Daşkov'un Osmanlı Ermenilerini silahlandırma ve "uygun anda isyana kışkırtma" talebini kabul eti.[39] Ermeni Ulusal Konseyi, bir işgalde görev yapacak ve *drujina* diye bilinen dört gönüllü alay oluşturmak amacıyla hükümetle işbirliği yaptı. Bazı önde gelen Osmanlı Ermenileri, örneğin Osmanlı Mebusan Meclisi'nin eski üyesi Karekin Pastırmacıyan (ihtilalci kod adıyla "Armen Garo"), bu alaylara katılmıştı; diğerleriyse Osmanlı Ermenilerinin güvenliğini tehlikeye atacağı endişesiyle katılmayı reddetmişlerdi.[40] Bununla beraber Osmanlı vatandaşı yüzlerce Ermeni, silah almak için sonbaharda Rusya ve İran'a geçmeye başladı. Aralarında, daha önce Osmanlı desteğiyle İran'da Ruslara saldırılar düzenlemiş bir eczacı olan Rupen Mıgırdıçyan da vardı.[41]

Savaşın yaklaştığının her iki tarafta somut bir şekilde hissedilmesi gerilimi artırıyordu. Devlet otoritesine açıktan açığa karşı gelinen ve kimi yerlerde devlet görevlilerinin kendi vatandaşlarına açıkça hasmane davrandığı Doğu Anadolu'da ve Rus işgalindeki İran'da, düşmanlık kendini fiziksel şiddet şeklinde gösteriyordu. Zaman zaman Almanların da desteğini alan bazı İttihatçılar, Ermeni ve Hıristiyan karşıtı nefreti körüklüyordu. Rusya'ya karşı kamuoyunun düşmanlığı keskinleşmişti. Erzurum'daki yetkililer, kimileri Müslüman da olan Rus vatandaşlarının mallarına el koydular ve Ermenilere ait pirinç ile zahireyi kamulaştırdılar.[42] Diyarbakır'daki yetkililer, bir Ermeni çarşısı alevler içinde yanarken sadece seyrettiler.[43] Osmanlı Süryanileri sığınma amacıyla telaşla İran'a kaçıyordu.[44] Müslüman aşiretlerin yağmaları artmıştı. Girs'e göre Ekim ayından itibaren Osmanlı Hıristiyanları, Balkan Savaşları'nda olduğundan çok daha büyük bir tehlike ile karşı karşıyaydılar.[45]

Rus işgalindeki İran'da ise, kâfirlere karşı cihat çağrısı yapan Osmanlı propagandasının cesaretlendirdiği Kürtler kiliseleri yakıp zarar ziyana yol açıyorlardı. Hıristiyanlar buna milis kuvvetleri oluşturarak karşılık verdiler.[46] Simko'nun idaresindekiler de dahil Rusların desteklediği Kürtler ve Süryani Petros Ağa'nın yönettiği eşkıyalar, Osmanlı hedeflerini vuruyordu. Alman ve Avusturya vatandaşları taciz edilirken Urmiye'deki bir Rus birliği bu iki ülkenin vatandaşlarına ait ticarethaneleri yağmaladı.[47] Düşman Kürtlerle Rus birlikleri arasındaki sürtüşmeler sıcak savaşa dönüşünce Vorontsov-Daşkov, "Kürtleri acımasızca cezalandırın, özellikle elebaşları başta olmak üzere en aşırı yöntemleri uygulamaktan çekinmeyin" emrini verdi.[48] Ekim ayı ile birlikte sınır bölgesi bir savaş alanı görüntüsüne girmişti.

Rusya içerisinde benzeri bir düzen bozukluğu görülmese de halet-i ruhiye giderek çirkinleşti. Basın şiddetli bir Osmanlı karşıtı üslup takındı. Odessa'daki yetkililer Osmanlı Konsolosluğu'nu sıkı takibata aldılar ve muhtemel bir isyana karşı alarm durumuna geçtiler. Odessa'da, Sivastopol'da ve Karadeniz sahili boyunca başka yerlerde polis 380 kişiyi "Türk casusu" oldukları şüphesiyle gözaltına aldı. Tiflis'teki önde gelen Müslümanlar, istihbarat faaliyeti şüphesiyle tutuklanıp sorguya çekildiler.[49]

Savaşın arifesinde Doğu Anadolu ve Kafkasya'da ortaya çıkan şiddetin çerçevesini dine dayalı düşmanlığın çizdiğine şüphe yoktur, ancak hadiseleri bastırılmış husumetin yüzeye çıkışı diye değerlendirmek yanlış olur. Diğer faktörler de önemli rol oynadılar. Seferberlik herkesin omuzlarına ağır bir yük yüklemişti. Fiyatlar hızla yükseldi, ihtiyaç maddeleri bulunamaz oldu ve spekülasyon arttı. Savaş korkusu diğer alanları da sardı, örneğin Akdeniz kıyılarında yaşayan Müslümanlar telaşla Şam yönünde iç bölgelere kaçtılar. Sadece Ermeniler değil Osmanlı Müslümanları da, bazen güç de kullanarak, zorunlu askerliğe karşı koydular. Osmanlı devleti zorunlu askerliği dayatmak için Müslüman-Hıristiyan ayırmadan bütün asker kaçaklarının mallarına el koymaya başladı. Aslında zorunlu askerliğin ve buna bağlı uygulamaların doğurduğu öfke öyle büyüktü ki bazı Osmanlı vatandaşı Müslüman Lazların

Batum'a geçmesine sebep olarak bunlarda isyan ve topraklarını Ruslara teslim etme düşüncesinin uyanmasına yol açmıştı.[50]

Ruslar ve diğer yabancı gözlemciler, İran Kürtlerinin giriştiği yağma ve benzer şiddet olaylarındaki artışı çoğunlukla Alman ve Osmanlı ajanlarının yürüttüğü Pan-İslamist propagandaya bağlarlar. Fakat yakından bir inceleme bu izahın yeterli olmadığını gösterecektir. Öncelikle, Rusya ile anlaşan Kürtler de akın ve yağma hareketleri yapıyordu; tek farkları Osmanlıları ve Osmanlı taraftarlarını hedef almalarıydı. Süryani Petros gibi Gayrimüslim savaş ağaları harekete geçmek için cihat benzeri düşüncelere ihtiyaç duymuyordu. İkincisi, başarılı olduğu kadarıyla Pan-İslam propagandası, maddi güdülerden hiçbir zaman uzak değildi. İran'daki Kürtler ile diğer Müslümanları cihada çekmeye çalışan Osmanlılar, gaza esnasında yağma edilen bütün ganimetlerin kapanın elinde kalmasının caiz helal mal olduğunu vurguluyorlardı.[51] Gayri nizami harp, casusluk ve diğer konvansiyonel olmayan faaliyetle uğraşan Teşkilat-ı Mahsusa da, Trabzon'dan gönüllü devşirmekte zorlanınca, Ruslara karşı harekâta katılmalarına karşılık hapisteki Laz çetecilere af önerdi.[52] Anadolu ve Kafkasya'daki sınır bölgelerinde yaşayan insanların davranış kalıpları, bu toplulukları şiddet hareketlerine yönlendirmek için din ve kimlik hissiyatının yetmediğini ve maddi çıkarla motivasyon veya o şiddetten siyasal çıkar uman bir dış gücün müdahalesinin gerektiğini gösterir.

Osmanlı ve Alman Stratejisi

Osmanlılar Almanya tarafında savaşa girmeyi seçmekle imparatorluğun kaderini de bu ülkeye bağlamış oldular. Bu hesaplanmış bir riskti. Almanya'nın savaşı kazanma ihtimali çok yüksek olduğu gibi Osmanlı toprakları üzerinde görünür emelleri de bulunmuyordu. Alman zaferi, imparatorluğu canlandıracak reformlar için ihtiyaç duyulan nefeslenme dönemini sağlayabilirdi. Alman bakış açısından ise Osmanlı İmparatorluğu üç görevi icra edebilirdi: Rusya'nın Karadeniz üzerinden dünyanın geri kalanıyla sürdürdüğü irtibatı kesmek, Kafkasya'daki Rus güçlerini yerlerine çivilemek ve

Hindistan ile Mısır'da İngiliz, Kafkasya'da ise Rus idaresine karşı isyan alevini tutuşturacak "İslam fanatizmini canlandırmak."[53]

Gizli antlaşma imzalandığı sıralarda Enver ve Almanlar, çoğu Balkanlar'da taarruz öngören bazı spekülatif savaş planları üzerinde tartıştılar. Ağustos ortasında Enver, Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman erkân-ı harbiye reisi Bronsart von Schellendorf'a savaşın açılışı için resmi bir plan hazırlamasını emretti. Plan, faaliyet ekseni olarak İngiltere'nin Hindistan ile irtibatını kesmek için Süveyş Kanalı'na bir saldırı öngörüyor ve Odessa yakınlarına denizden çıkarma yapma olasılığına da açık kapı bırakıyordu. Planın sunduğu başka bir ihtimal ise Rusya ve Sırbistan'a karşı Balkanlar'da ortak bir saldırı başlatmaktı.[54] Savaşın başladığı aylarda Osmanlı ve Alman planlayıcılar Kafkasya'da pasif savunmaya bağlı kaldılar; aslında Ağustos'taki seferberlikte, Osmanlı ordusunun asıl kısmı doğuya değil batıya, Trakya'ya yerleştirilmişti.[55] Kafkasya'daki Üçüncü Ordu, Erzurum civarında muhtemel bir Rus taarruzuna karşı savunma yapacaktı. Osmanlı orduları ancak Rusya'nın nihai yenilgisi ile birlikte taarruza geçeceklerdi.[56]

Rus kuvvetleri Avusturya-Macaristan'ın Lemberg (Lviv) şehrine yaklaşmaya başladığında Viyana, Osmanlılardan Odessa yakınlarına bir çıkarma yaparak kendi üzerindeki baskıyı hafifletmesini istedi. Sadece Müslümanları değil, Gürcüleri, Yahudileri ve hatta Kazakları Ruslara karşı ayaklandırma fikri üzerinde oyalanan Enver ile birlikte Avusturya ve Alman planlayıcıların da ilk baştaki coşkusu, lojistik zorlukların büyüklüğü ortaya çıktıkça sönmeye başlamıştı.[57] Öte yandan bir çıkarma harekâtı düşüncesi tamamen terk edilmemişti. Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Binbaşı Süleyman Askeri Bey, Ukraynalılar ve diğer partizanlardan oluşacak küçük bir grubu gizlice Karadeniz kıyılarına çıkarıp isyanlar kışkırtma planları yapıyordu.[58]

Teşkilat-ı Mahsusa ve İhtilal Programı

Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa'yı Kasım 1913'te kurmuştu.[59] Balkanlar'da komitacılarla savaş ve İtalyanlara karşı çetecilik faa-

liyeti tecrübeleri, Enver ve bazı subaylara gayri nizami harp amaçlı bir teşkilatın kullanışlı olacağını göstermişti. Ayrıca gizli hareket eden ve Osmanlı devletine "inkâr imkânı" sağlayan bir teşkilatın, Osmanlıların içinde manevra yapmak zorunda oldukları dişe diş ama diplomatik teamüllerle de sınırları çizilmiş uluslararası sistemde getireceği faydalar da aşikârdı. Enver ve Alman danışmanları Teşkilat-ı Mahsusa'yı düşman cephe gerisinde isyanlar çıkarmak için kullanmayı düşünüyorlardı.[60] Teşkilat-ı Mahsusa ajanları, Rusya ve İran içlerinde gizli eylemler ve gerilla harekâtı düzenlemek için Ağustos'ta Trabzon, Van ve Erzurum'da birlikler oluşturdular. Bahaeddin Şakir, Erzurum'daki Kafkas İhtilal Cemiyeti isimli birimin komutasını ele aldı.[61] Cemiyet, Çerkezlerden çok sayıda adam toplamıştı. Yeni bir aday kabul edilirken, iç güvenliği ve gizliliği sağlamak için iki mevcut üyenin kefilliği aranıyordu.[62] Çerkezler ve İranlılardan oluşan çok sayıda takım, hafif silahlar ve el bombalarıyla silahlandırılarak Eylül ortasında hazır edildi.[63] Kafkas İhtilal Cemiyeti, "din kardeşlerimiz" diye seslendiği Kafkasya Müslümanlarını "Moskof" zalimlerine karşı isyan etmeye ve bütün "kâfirleri" Kafkasya'dan atmaya çağırıyordu.[64] Pek çok ajan, Müsavat Partisi'nden Mehmet Emin Resulzade gibi muteber bölge sakinleriyle irtibat kurmak için Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'a yöneldi.[65]

Pan-İslamizm'in ihtilalci imkânlarına büyük umutlar bağlayan tek Alman, Kayzer Wilhelm değildi. Savaşçı bir din olan İslam'ın Müslümanlar üzerinde kâfir idaresini kabul edilmez kıldığı inancından yorum çıkartan bazı Alman siyasetçiler, İtilaf Devletleri hâkimiyetindeki Müslümanların hem dini hem de psikolojik nedenlerle ayaklanmalarının kaçınılmaz olduğu yargısına ulaşmışlardı.[66] Bunların cesaretlendirmesiyle Osmanlı devletindeki en büyük dini otorite olan Osmanlı Şeyhülislamı Ali Haydar Efendi, Bâb-ı Âli'nin savaş ilanından üç gün sonra, 14 Kasım'da, cihat çağrısı yaptı. Çağrı Sünni ve Şii bütün Müslümanları Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşmaya çağırıyordu. Cihat ilanının etkisi neredeyse hiç olmadı; sadece İran Kürtleri, o da muhtemelen daha özel nedenlerden dolayı, bu çağrıya olumlu tepki verdiler. Kendileri de kâfir güçler olan Almanya ve Avusturya-Macaristan ile birlikte

kutsal bir savaşa kalkışma fikri en iyi ihtimalle kafa karıştırıcıydı. Almanya'nın söz konusu çağrı için para verdiği dedikoduları Osmanlı İmparatorluğu içinde bile yayılmıştı. Çoğu Müslüman, İstanbul'daki din âlimlerinin söylediğinin aksine kendi durumunun savaş etmeyi gerektirmediğini düşünüyordu.[67]

Almanların Pan-İslamizm hevesi, hem mevcut imkânlara hem de sağduyuya aykırı olduğu gibi, Ortadoğu'daki Alman faaliyetlerine şüpheyle yaklaşan Müslüman-Osmanlı müttefiklerinin çoğu zaman paylaşmadığı amaçlar için çalışıyorlardı. Alman teşebbüslerine karışan liyakatsiz uzmanlar ve şarlatanlar da duruma hiç yardımcı olmuyordu. Alman dışişleri bakanı, Max Froloff isimli bir gazeteciyi kiralayarak Müslüman mücahitler toplaması için Kızıldeniz bölgesine göndermişti. Froloff, daha kısa bir yolculuk yapıp Hollanda'ya giderek hayali tecrübelerinden oluşan izlenimlerini yazmayı tercih etti. Kitabı yayımlandığında yine de bir etki doğurdu: Froloff'un gayrimüslimlere yasak olan Mekke ve Medine ziyaretlerinin tasvirleri, kutsal beldelerin muhafızları mevkiindeki Osmanlıların itibarını lekeler nitelikteydi ve dolayısıyla Türkleri öfkelendirmişti.[68] Gerçeküstülüğün sınırlarında gezinen diğer bir Alman projesi de, Enver'in ve Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin itirazlarına rağmen, Müslüman Arapları cihada teşvik etmek üzere Avusturyalı Katolik rahip ve oryantalist Alois Musil'in gönderilmesiydi. Arabistan'dan döndükten sonra Musil'in "aşiretlerin kutsal savaş ve Pan-İslamizm'e karşı tam bir vurdumduymazlık içinde" olduklarını onaylaması dikkat çekicidir.[69] Almanların bu faaliyetleri savaş sonrası dönemde nüfuzlarını genişletmek için kullanacakları inancı Almanya'nın cihat girişimlerine pek çok seferde engel çıkaran Osmanlıların aklından bir türlü çıkmıyordu. Tahammülleri kalmayan Almanlar, Pan-İslamizm çalışmaları merkezini 1916'da İstanbul'dan Berlin'e taşıdılar.[70]

Zaten Müslüman olan Osmanlı devlet adamlarının çoğu ise bir Pan-İslamist isyanın gerçekleşmesi ihtimalinden başından beri şüphe duyuyorlardı. Taganrog, Odessa, Novorossiysk, Batum ve Tiflis'teki konsolosluk memurları, Rus seferberliğinin tek sonucunun Müslümanlar da dahil halkın çarın etrafında toplanması olduğunu

rapor ettiler. Tiflis'teki Müslümanlar Rus zaferi için dua ediyordu. St. Petersburg'daki maslahatgüzar Fahrettin Bey, Rus Müslümanlarının Osmanlı lehinde harekete geçmek bir yana muhtemelen 93 Harbi'nde olduğu gibi Rusların yanında savaşacaklarını tahmin ediyordu. Bunların çoğu sefalet ve cehalet içinde yaşadıkları gibi biraz eğitimli olanları daha da çok Rus taraftarıydı.[71] Aslında bizzat Enver, Müslüman Rusya Çerkezlerinin Rusya tarafında savaşacakları; "Türkmenler" (muhtemelen Azerbaycan Türklerini kastediyordu) ile Müslüman ve Hıristiyan Gürcülerin ise Ruslara fiili destek vermemek hariç bir eylemde bulunmayacakları tahminini astlarına bildirmişti.[72]

Savaş Başlıyor

Rus ve İngiliz silahlı kuvvetleri İran sınırı, İran Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Osmanlılara karşı harekâta daha kendi hükümetleri savaş ilan etmeden önce giriştiler. Rusya'nın önceki Kafkas Cephesi savaş planı, sınırlı mahalli taarruzlar içeren bir aktif savunma öngörüyordu. Fakat İran'daki Rus kuvvetleri, sadece hafif direnişle karşılaşmaları üzerine Köprüköy'ü alıp Erzurum'a tehdit oluşturmak üzere Osmanlı topraklarına girdiler. Ancak Osmanlı ordusu karşı saldırıya geçti ve iki hafta içinde düşmanı geri püskürttü. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Laz ve Acar başıbozuklardan 5.000 kişilik bir kuvvet oluşturduğu kuzeydeki Osmanlı birlikleri ise Artvin ve Ardahan'ı geri almayı başardılar. Ekim sonunda Ardahan'a girişlerini, sadece "Ardahan'dan selam" diye yazdıkları bir telgrafla böbürlenerek İstanbul'a duyurdular.[73] Bu zaferler kolay gerçekleşmemişti ve Teşkilat-ı Mahsusa ile düzenli ordu arasındaki anlaşmazlık, Enver'in Bahaeddin Şakir'i görevden almasına sebep oldu; ancak öyle ya da böyle, Osmanlı ordusu Rus Kafkas Ordusu'nu ilk çatışmalarda alt etmeyi başarmıştı.[74]

Sarıkamış: Kumar ve Felaket

Bu ilk başarılar Enver'i cesaretlendirmiş ve Sarıkamış bölgesinde büyük bir taarruz ile Rus birliklerini kuşatarak ezme planları yap-

maya sevk etmişti.[75] Engebeli arazi, kış şartları ve güç dengesi göz önüne alınınca plan çok büyük risk taşıyordu ki astları da bunu Enver'e söylemişlerdi. Fakat Enver risklerden korkacak biri değildi; bilakis riske kucak açmayı hızlı yükselişi esnasında öğrenmişti. 1908'in "Hürriyet Kahramanı," sadece beş yılda binbaşılıktan Harbiye Nazırlığı'na tırmanmıştı. Ayrıca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Bronsart von Schellendorf da onu büyük bir saldırı için cesaretlendiriyordu. Alman ordularının iki cephede batağa saplanması ve Avusturya-Macaristan'ın savunmada kalması, İttifak Devletleri'nin çabuk zafer elde etme ümidini çıkmaza sokmuştu. Eğer Osmanlılar Rusları Kafkas Cephesi'nde kuşatabilir ve Almanların Tannenberg'de yaptığı gibi müthiş bir zafer kazanırlarsa savaş gayreti tekrar ivme kazanabilirdi. Enver'in büyük bir orduya kumandanlık tecrübesi yoktu fakat her zamanki özgüveniyle harekâtın komutasını üstlenmek üzere Erzurum'a geldi.[76]

Osmanlı taarruzu 22 Aralık'ta başladı; hava mevsim normallerinin üstünde ılık gidiyordu. 95.000 mevcutlu Üçüncü Ordu başlangıçta iyi bir ilerleme gösterdi. Tesadüfen çar da ordusunun moralini yükseltmek için Sarıkamış'a gelmişti ve bazıları, ilerleyen Osmanlı ordusunun onu yakalamasından endişe ediyordu. Sarıkamış ahalisi ve hatta bazı Rus generalleri paniğe kapıldılar. Fakat hava durumu bir anda çarpıcı şekilde değişiverdi: Sıcaklık -36 dereceye dayandı ve kar fırtınaları başladı. Zayıf giyimli on binlerce Osmanlı askeri, dağ geçitlerinde kapana kısıldılar. Çoğunun kış teçhizatı bulunmadığı gibi bazılarının ayakkabısı bile yoktu. Bu sırada takviye birlikleri de yetişen Ruslar karşı taarruza kalktılar. Sonuç, Osmanlı ordusunun belini bir daha doğrultamadığı korkunç bir hezimet oldu. Osmanlılar 1918'e ve Rus ordusunun çözülmesine kadar Kafkas Cephesi'nde stratejik bir taarruza kalkışamadılar.[77]

Bütün fecaatine rağmen Sarıkamış felaketi, daha sonraları İttihatçıları ve özellikle de Enver'i gözden düşürme çabalarının bir parçası olarak abartıldıkça abartıldı. Enver'in ağır kış şartlarında yetersiz giyimli birliklerle bir taarruz başlatması, sık sık akılsızlık ve fanatizmin zirvesi olarak sunuldu. Toplam Osmanlı zayiatı felç ediciydi ancak popüler efsanenin dediği gibi 130.000-

140.000'den ziyade 60.000 civarındaydı.[78] Enver'in izah edilemez bir kafasızlık diye yaftalanmış savaşa giriş ve Sarıkamış taarruzu kararlarına dair bir açıklama, bunları köklü bir Turancılığa, yani Kafkasya'daki, Rusya'daki ve Orta Asya'daki Türk ve Müslüman halkları Osmanlı İmparatorluğu ile birleştirme arzusuna bağlar. Bu açıklama inandırıcı değildir. Daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı seferberliği orduyu Kafkasya'ya değil batıya aktarmayı planlıyordu. Kafkasya'nın işgali savaşı Rusya'ya taşımanın en bariz ve en çabuk yolu olmasına karşın Enver'in Kafkasya'da taarruz konumuna geçmesi, ancak coğrafi ve lojistik nedenlerle Balkanlar'da ve Karadeniz'de taarruzdan vazgeçilmesi sonucu oldu.[79] Avrupa'daki askeri kilitlenme, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Rusya'ya karşı taarruz başlatsınlar diye Osmanlılara baskı yapmasına yol açtı. Enver'in Rus birliklerini Sarıkamış'ta kuşatıp kapana kıstırma hedefi standart askeri doktrinlerle uyumlu, cüretkâr bir girişimdi fakat kesinlikle aptalca değildi.[80] Son olarak, Osmanlılar harekâtı Turancılık teşebbüsü olarak sunma çabasında dahi bulunmamışlardır.[81] Gerçi Liman von Sanders, Enver'in "yürüyüşünü Afganistan üzerinden Hindistan'a kadar sürdüreceğini" söylediğini aktarmakta ise de,[82] ayaküstü sohbet lakırdıları ikna edici bir delil olamayacağı gibi Enver'in hedefini Hindistan olarak açıklaması da dikkat çekicidir. Hindistan Turancıların değil, Almanya ve Rusya da dahil Britanya'nın bütün düşmanlarının ortak hedefiydi.

Türk ve Alman Osmanlı kurmaylarının önerilen harekâta dair tavsiyeleri zıtlaştığı için, taarruz kararının alınmasında Enver'in kişiliği belirleyici rol oynamıştı. Genç Harbiye nazırı, şahsi tecrübelerinden cesaretin işe yarayacağını öğrenmişti. Üçüncü Ordu harekâtın ilk yarısını iyi götürdü fakat hava durumundaki ani değişme ve alışılmadık derecedeki süratli Rus karşı saldırısı sonucu belirledi; yani iddia edilegeldiği gibi akıbet daha başından belli değildi.[83] Turancılığın Enver ve genel olarak Osmanlılar üzerindeki akıldışı etkisini vurgulamak için sık sık gündeme getirilen Sarıkamış yenilgisi, hiçbir stratejik kazanç sağlamadan daha uzun süreli bir zaman dilimi içinde çok daha büyük sayılarda hayatı yok eden İngiliz, Fransız ve Alman Batı Cephesi generallerininkilerle karşılaştırıldığında ufak kalır.

Sarıkamış'ta taarruzunun başlatılmasından hemen sonra Osmanlı ordusu, Kuzey İran içlerinde bir yoklama harekâtına girişti. Anafikir ve niyet, 1907'de İranlı meşrutiyetçilerle birlikte savaşan ve bölgeyi iyi bilen İttihatçılardan Teşkilat-ı Mahsusa komutanı Ömer Naci Bey'in komutasındaki nispeten küçük bir birlikle İran Müslümanlarını Ruslara karşı kışkırtarak Rus cephe gerisinde kargaşa yaratmak ve hatta fırsat çıkarsa harekâtı Rus petrol endüstrisinin merkezi olan Bakü'ye doğru genişletmekti. General Aleksandr Mişlayevskiy'in Sarıkamış'taki Osmanlı taarruzundan paniğe kapılarak Urmiye ve Tebriz'den ricat emretmesi sayesinde, Türk birliği ilk başta hızlı ilerledi. Rusların ani çekilişi, eski müttefikleri Simko da dahil İran Kürtlerine taraf değiştirip Osmanlı kuvvetlerine katılmaları için cesaret verdi. Yol boyunca Süryani ve Ermeni köylerini yağmalayıp korku salarak ilerleyen Osmanlılar ile mahalli müttefikleri, 14 Ocak'ta Tebriz'de girdiler. Sarıkamış'taki Rus savunması düzene girdikten sonra Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Nikolay Yudeniç, General Fyodor Çernozubov'a Tebriz'i süratle geri alarak Kuzey İran yaylasını güvenliğe kavuşturma emrini verdi. Rusların güçlü dönüşü, İran'daki Osmanlı ilerleyişinin hızlı bir hezimetle sonlanmasına neden oldu.[84]

Kanal Seferi

Enver Sarıkamış felaketini kontrol altında tutmaya çalışırken Cemal Paşa da kuvvetlerini Süveyş Kanalı'na taarruz için hazırlıyordu. Taarruzun amacı İngiltere'nin Hindistan'la irtibatını kesmek ve Mısır ile Kuzey Afrika'daki Müslümanları İngiliz ve Fransız efendilerine karşı isyana kışkırtmaktı. Mısır'da İngilizlere saldırılmasına çok büyük önem veren Berlin, Süveyş Kanalı'na taarruz için savaşın başından beri istekliydi.[85] İngilizlerle de karşılaşacakları çok cepheli bir savaş öngörmeyen Osmanlılar, Şam merkezli yeni bir kuvvet olan Dördüncü Ordu'yu kurdular. Cemal Paşa, saldırıya komuta etmek için 18 Kasım'da geldi; ancak uzak mesafe ile bozuk yol ve muhabereden ötürü ordusu ancak Ocak ortasında hazır oldu. Osmanlı ve Alman planlayıcılar İngilizlere

karşı dinsel düşmanlık körüklemeyi umduklarından, Dördüncü Ordu'da çok sayıda imam vardı. Bir Alman danışman, Osmanlı dindaşları kanala vardığında 70.000 "Arap Bedevi"nin onlara katılacağı gibi akıllara zarar bir tahminde bulunmuştu.[86] Sünni İslam'ın dışladığı bir mezhep olan Dürzilerden bir birliğin de orduya dahil edilmesi, harekâtın Sünni fanatizminden ilham aldığı fikrini zayıflatıyordu.[87]

Sina Çölü üzerinden Süveyş'e zor bir yürüyüşü başaran Dördüncü Ordu, 2 Şubat gecesi Kanal taarruzunu başlattı. Taktik baskın vermekte muvaffak olmalarına rağmen yetersiz teçhizat ve su engellerini aşma taliminin noksanlığı nedeniyle zorluklarla karşılaştılar. Karşı kıyıdaki İngilizler telaşla saflarını kuvvetlendirdiler ve kanalı geçenleri geri püskürttüler. İki günlük mücadeleden sonra Cemal Paşa, 1.300 zayiat vererek geri çekildi.[88]

Taarruzun başarısızlığı kısmen, yeterli hazırlık yapılmamış olmasına rağmen harekete geçilmesi için Berlin'in Osmanlılara baskı yapmasından ileri geliyordu. Yine de, öncü kuvvetler kanalın batı kıyısında köprübaşı kurmayı başarsa bile saldırının önemli sonuçlar alabileceği şüpheliydi. Osmanlı ikmal hattı uzundu, Mısır içindeki ve çevresindeki İngiliz kara ve deniz kuvvetleri ise yeterli güçteydiler. İngiliz cephe gerisinde bir isyan çıkması taarruza yardımcı olabilirdi fakat İngilizler böyle bir ihtimali engellemek için mahalli sömürge birliklerini Sudan'a çekerek kanala İngiliz ve Hint birliklerini yerleştirmişlerdi. Süveyş saldırısının zamanlama ve amaç-araç dengesizliği bakımından Sarıkamış harekâtına benzemesi, tarihçiler arasında bunun da kökenini yükselen Pan-İslamizm içerisinde arama eğilimine yol açmıştır. Bu eğilim, İngiliz ikmal hattının koparılması şeklindeki ortak ittifak hedefini ve İstanbul'a köklü tarihi ve kültürel bağlarla bağlı olup savaşın başlangıcına kadar resmen Osmanlı mülkü sayılagelmiş Mısır'dan İngilizleri çıkarmaya Osmanlıların ne denli önem verdiğini göz ardı etmektedir. Süveyş'teki hezimetin boyutları kesinlikle Sarıkamış düzeyinde değildir. Aslında sonuç hezimet olsa bile Almanlar harekâttan memnun oldular çünkü İngilizler Avrupa'ya nakledebilecekleri Mısır birliklerini yerinde bırakmak zorunda kalmışlardı.[89]

Sarıkamış'taki ezici mağlubiyet ve Süveyş'teki başarısızlık Osmanlı ordusunun stratejik taarruz kabiliyetini yok etti. 1915 ilkbaharında Çanakkale'ye yapılan İngiliz-Fransız çıkartması, Mezopotamya ile Filistin'de İngiliz baskısı ve Rus ordusunun Anadolu'daki istikrarlı ilerleyişi Osmanlıları sonraki iki yıl büyük zorluklar içerisinde bıraktı. Anadolu ve Mezopotamya'da ancak sınırlı karşı taarruzlar yapılabildi ve Balkanlar'daki ortak harekâta katkı az miktarda destek kuvvetiyle sınırlı kaldı. Bir ordu ve kaynaklardan mahrum kalan Pan-İslamizm, sahip olduğu bütün stratejik önemi de kaybetti. İran'da Almanların desteklediği Osmanlılar, İngiliz ve Rus "kâfirlere" karşı mücadelelerinde kendilerine katılmaları için Müslümanlara çağrıda bulundular fakat İtilaf Devletleri'nin daha büyük orduları ile kaynakları İran Müslümanları için daha cazip bir seçenek sunuyordu.[90] Mağlubiyetlerinin ardından Osmanlılar, örneğin Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı direnen Sünusilerin yanındaki Nuri Paşa (Enver'in küçük kardeşi) gibi birkaç kişinin eylemlerine yardım etmekten gayrı pek az şey yapabildiler.[91] Gerçek şu ki Pan-İslamizm, etkisinin ne kadar küçük olduğunu bir kez daha gösterir şekilde, Osmanlı ve Alman maddi desteğinin yeterince ulaşamadığı yerlerde Müslümanlar üzerinde çok az etki yarattı.

Milel-i Mazlume (Mazlum Milletler) Kongresi

Osmanlı İmparatorluğu, 1917 sonuna kadar stratejik savunmada kaldı. Bu dönemde Osmanlılar, bir fayda elde edemeseler bile, yurtdışındaki Müslümanlar arasında ihtilalci faaliyetleri desteklemekten vazgeçmediler. Yusuf Akçura, Azerbaycanlı Ali Hüseyinzade, Kırım Tatarı Mehmet Esat Çelebizade ve Buharalı Mukimeddin Beycan Bey 1915'te bir araya gelerek "Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti"ni kurdular.[92] Davalarını savunmak için Almanya, Avusturya-Macaristan ve İsviçre'de çalışan komite üyeleri, 1915'te Alman matbaalarında Rusya'yı suçlayan bir risale bastırmayı başardılar.[93]

Akçura, Haziran 1916'da Üçüncü Milel-i Mazlume Kongresi'ne katıldı. Milletler Birliği'nin himayesinde tarafsız İsviçre'nin

Lozan (Lausanne) şehrinde toplanan kongre, Rus İmparatorluğu ve başka yerlerden gelen küçük milletlerin maruz kaldıkları adaletsizliği haykırabildikleri ender uluslararası forumlardan biri olduğu gibi Akçura'nın Rusya Tatarları adına konuşabilmesi için ideal bir fırsat da sundu. Fakat kongre 27 Haziran'da başladığında Akçura ortada yoktu: Sofya'da (Bulgaristan) mahsur kalmış; seyahatine devam edebilmek için ümitsizce telgraflar çekip şehir merkeziyle tren istasyonu arasında koşturuyordu. Teşkilat-ı Mahsusa'daki denetçisine hâlâ pasaport alamadığı için Bulgaristan'dan çıkmadığını söyleyerek şikâyette bulundu. Zaman hızla tükendiği için konferansı kaçıracağı endişesi içindeydi ancak tren biletinin başka bir seferde kullanılabilir olmasından dolayı ümidini yitirmemişti.[94] Sonunda pasaportunu almayı başardı ve kongrenin son günü olan üçüncü güne yetişti. Kazan Türkleri adına konuşarak mevcut Rus hükümetinin siyasetini eleştirdi ve özellikle de Tatarcanın yok edilmesi çabaları üzerinde durdu. Konuşmasını, eğer Kazan Tatarları istedikleri kültürel bağımsızlığı elde ederlerse kültürel başarılarının bütün bir insanlığın faydasına olacağını ilan ederek bitirdi.[95]

Akçura'nın Mazlum Milletler Kongresi'ne katılması, Pan-Türkizm ile Pan-İslamizm teşebbüslerinin çapı ile özüne dair gösterdikleri nedeniyle önemlidir. Devrin önemli bir şahsiyeti olan Akçura, önde gelen İttihatçılarla yakın ilişkiler kurmuştu. Günümüzde Türk milliyetçiliğinin oluşmasında kilit bir şahsiyet olarak görülür;[96] fakat faaliyetlerinin I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı hükümeti açısından büyük önem taşımadığı açıktır. Zamanında pasaport alamamasından başka yeterli miktarda maddi destek de verilmemişti. Gerçi Akçura'nın konferanstaki konuşmalarına bakıldığında, hükümetin yoksulluğunun hayırlı bir durum olduğu bile düşünülebilir. Bütün Rusya Müslümanları ve Türkleri değil sadece Kazan Tatarları adına iddialarını dillendiren Akçura, sadece kültürel özerklikten bahsetmiş; isyandan ve diğer Müslümanlar veya Türklerle siyasi birlik mevzularına ise hiç değinmemişti. Taleplerinin mütevazılığı konferansın getirdiği sınırlamalarla da açıklanamaz: Lozan'daki konuşmacılar sert söylevler verme özgürlüğüne sahiplerdi ve çoğu da aynen böyle yapmıştı. Bunlar arasında, 1834'ten

1859'a kadar çeyrek yüzyıl boyunca Rusya İmparatorluğu ile mücadele eden efsanevi Dağıstanlı Şeyh İmam Şamil'in direnişini tekrar canlandırma çağrısı yapan iki Kuzey Kafkasyalı da vardı.[97]

Osmanlı-Gürcü İşbirliği

Osmanlılar, sınır bölgelerindeki Rus hâkimiyetini yıkma girişimlerinde sadece Müslümanlarla ve Türklerle işbirliğiyle yetinmeyerek Ermenileri, Gürcüleri, Ukraynalıları ve Yahudileri de zaman zaman muhtemel müttefikler olarak gördüler. Dönemindeki pek çok kişinin etnik ve dini tekilleşme değil bilakis temsili hükümet ve hürriyete doğru küresel bir akımın parçası olarak gördüğü 1908 devrimi ile Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, sadece Osmanlı topraklarında değil Rusya'da bile coşkuyla karşılanmıştı.[98] İstanbul'un nispeten özgür havasının cazibesine kapılmış aşırı sosyalist bir topluluktan oluşan "kanundışı" Rus unsurlar, Osmanlı başkentine gelip yerleştiler.[99] Osmanlı İmparatorluğu pek çok Avrupalı'nın nazarında temelde yabancı Asya medeniyetinin (gözlemcinin önyargılarına göre ya hasta ve vadesini doldurmuş ya da gürbüz ve genç) sembolüydü; ama en azından bazı Ruslar açısından Osmanlı siyasi deneyimi, büyük oranda dine dayalı o kadim Asya-Avrupa ikiliğini reddeden yeni bir medeniyete dair davetkâr vaatler sunuyordu. İstanbul'un en meşhur sosyalist sakini, daha çok "Parvus" takma adıyla tanınan Aleksandr Helphand idi.[100] İttihatçı ve Jön Türk çevreleriyle çabucak irtibata geçen Parvus, 1911'den 1915'e kadar çeşitli yayınlarda yazılar yazdı. Osmanlıların ekonomik liberalleşmeye olan inançlarına kızıyor, Avrupa yatırımlarının imparatorluğu geliştirmeyip aksine fakirleştireceğini iddia ediyordu. Ekonomi üzerindeki devlet kontrolünün genişletilmesinin Osmanlı hürriyeti için esas olduğunu söyleyen Parvus'un fikirleri, Yusuf Akçura'yı da etkilemişti. Akçura, Rum ve Ermenilerin ticarette baskın olduğu kendi imparatorluğu ile bütün burjuvazisi Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya arasında paralellikler kuruyordu. İttihatçılar imparatorluklarını bağımlılıktan kurtarma çabalarının bir parçası olarak Hıristiyanlardan oluşan orta sınıfı ortadan kaldırıp yeni bir Müslüman orta sınıf yaratacaklardı.[101]

1908 İhtilali, dünya devriminden daha özgül amaçları olan başka Rus unsurları da etkiledi. Bunlar arasında aynı yıl İstanbul'a gelen ayrılıkçı bir Gürcü grubu da vardı. İçlerinde Gürcistan'ın en büyük manastırının eski başkeşişi Nikola da bulunuyordu. 1909'da yeni hükümete çeşitli layihalar yazmaya başlayan Nikola, Osmanlı İmparatorluğu'nu "Rusya'nın baskısı ve vahşetinden" Gürcüleri kurtaracak güç olarak tanımlıyordu; ancak taleplerine yanıt almayı başaramadı. 1914 yazında savaşın başlamasını Gürcistan'ın bağımsızlığı için bir fırsat olarak gören Nikola ile pek çok Gürcü yoldaşı,[102] Ağustos'ta Trabzon'da bir ulusal komite kurdular. Osmanlılardan destek talep eden Nikola, Türk ordularının Gürcistan içinde belirmesiyle ülkedeki 3.000 din adamının –nasıl olacaksa– önderliğinde Rus karşıtı bir halk ayaklanmasının kıvılcımlarının atılacağını tahmin ediyordu. Gürcistan içerisinde Rusya karşıtı propaganda yapmak ve silah depolamak için Teşkilat-ı Mahsusa ile birlikte çalışmaya başladı. Almanlar ve Osmanlılar, Batum'un kuzeyinde bir çıkartma yapmak için kafa yorarlarken gerekçeleri, yoğun bir Gürcü nüfusu olan bölgede Rus düşmanı bir kuvvetin memnuniyetle karşılanacağıydı. Ne var ki Osmanlı-Rus savaşının başlaması Gürcistan içerisindeki hazırlıkları kısa kesti ve Almanlar ile Osmanlılar, nakliye imkânsızlıkları nedeniyle işgal planlarını nihai olarak rafa kaldırdılar.[103]

Nikola'nın tekliflerinden biri, Osmanlı topraklarında bağımsız Gürcistan için savaşacak bir Gürcü Lejyonu kurmaktı. Almanlar tarafından finanse edilen ve Osmanlı ordusuyla birlikte kullanılan lejyon, savaş esirleri ve mültecilerden devşirilmiş Hıristiyan-Müslüman karışık yaklaşık 600 kişiden oluşuyordu. Almanlara sorulacak olursa, Osmanlılar lejyona karşı başından beri düşmanlık besliyorlar ve yok etme çareleri arıyorlardı.[104] Bununla birlikte Osmanlı yazışmaları, bu yargının abartılı olduğunu göstermektedir. Osmanlı yüksek kumandanlığı özellikle de Kars, Ardahan, Gence veya Gümrü şehirleri sebebiyle, bağımsız bir Gürcistan için düşünülen sınırlara dair bazı endişelere sahipti; fakat Gürcülerin bu bölgeler üzerinde hak iddia etmeyeceklerini bildirmeleri üzerine işbirliği antlaşması imzalandı.[105] Lejyonda Rus talimi uygulanması ve

subayların Türkçe anlamaması, Osmanlı ordusuyla entegrasyonda teknik sorunlara yol açıyordu gerçi ama bu birlikle ortak çalışmak üzere atanan Osmanlı subayları söz konusu yetersizlikleri başa çıkılamaz gibi görmüyorlardı.[106] Bahaeddin Şakir, savaşın başında Hıristiyan Gürcülerle ittifaktan memnundu;[107] ancak diğerleri lejyona şüpheyle yaklaşıyordu. Osmanlı bayrağı yerine Gürcistan bayrakları kullanmaları da bazılarını rahatsız etmişti. Trabzon valisinin gözünde Gürcüler, uzun sürecek bir savaş hayaliyle Almanlardan para koparmaya devam eden işe yaramaz serserilerdi. Başıboş dolaşmaları yanında, Hıristiyan oldukları için sultana duacı olmalarının da mümkün olmayacağını ekleyerek lüzumsuzluklarını vurguluyordu.[108] İkinci ve Üçüncü ordulara komuta eden Vehip ve Mahmut paşalar, Gürcülerin çok az faydalı olduğunu belirtmişlerdi ki bazı Almanlar da bu görüşü paylaşmaya başlamıştı.[109] Eleştirileri değerlendiren Enver Paşa, Gürcülerin kendi bayraklarını taşımasına izin verilmesini fakat lejyonun Gürcü değil, Osmanlı hedeflerine hizmet etmesi gerektiği talimatını verdi.[110]

Gönüllü olan bazı lejyonerler zaman zaman Gürcistan içine gizli görevlere gönderildiler[111] ancak Nisan 1917'de Osmanlılar lejyonu lağvetti. Bu kararın sebepleri bilinmiyor fakat muhtemelen birliğin idaresine dair Almanlar ve Osmanlılar arasındaki sürtüşmeden kaynaklanmıştı. Osmanlılar, kendi topraklarında ve çevresinde Almanların yapıp ettikleri her şeyden şüphe duyuyorlardı. Lejyonu sadece faydasız bulmamışlar ama ayrıca hem birliği finanse eden hem de komutanı Prens Giorgi Makabeli ile sıkı fıkı olan Almanlara fazla yakın görmüşlerdi. Gürcülerin lideri sıfatıyla Nikola'yı gölgede bırakan Makabeli, Gürcistan'ın ve Doğu Anadolu'nun geleceği hakkında 1918'de Osmanlı diplomatları ile ağız dalaşına girmişti.

Osmanlılar ve Ukraynalılar

Başkeşiş Nikola Gürcü komitesini kurduğu sırada, Lemberg (Lviv) şehrindeki birtakım Ukraynalılar "Ukrayna İstiklal Fırkasını" (UİF) kurdular. Amaçları, İttifak Devletleri'nin savaş hedefleri

arasına bağımsız Ukrayna'nın kuruluşunu da dahil etmek ve Ukraynalı savaş esirlerinden askeri birimler oluşturmaktı. UİF, destek bulmak üzere zaman kaybetmeden Ukraynalı sosyalist grup Spilka'nın lideri Marian Basok-Melenevskiy'i İstanbul'a yolladı;[112] ancak Osmanlı başkentindeki sürgün sosyalistler topluluğu, UİF heyetinin bir Alman prens hükümdarlığında kurulacak meşrutiyet yönetimi projelerini ikna edici bulmadı.[113] Basok-Melenevskiy, UİF'yi Teşkilat-ı Mahsusa ile irtibata geçiren Parvus ile irtibatını yenilemekte daha talihliydi.[114] UİF, İttifak Devletleri'nin Ukrayna'da isyan kışkırtma, Odessa ve Kuban'a çıkartma yapma ve Rus Karadeniz Donanması'nı ayaklandırma planlarında anahtar rol oynayacaktı. Bu planın tartışıldığı toplantıda Teşkilat-ı Mahsusa reisi Binbaşı Süleyman Askeri Bey, Enver Paşa ve Alman ile Avusturyalı askeri yetkililer yanında UİF üyeleri de yer almıştı. Ancak proje İttifak Devletleri'nin imkânlarını çok fazla aştığından, UİF üyelerini İstanbul'dan Rusya'ya sızdırmak hariç bir şey yapılamadı.[115] Bu süreçte UİF temsilcileri, İzmir'deki Rus savaş esirleri arasından asker devşirdiler, seçim esirlerin kendilerini nasıl tanımladığına göre değil hayallerindeki Ukrayna devletinin sınırları içinde doğup doğmadıklarına göre yapılıyordu. Sonra da Ukrayna tarihi ve ihtilalci siyaset dersi verilerek zihinlerinde "münasip" etnik-siyasi kimliğin yerleşmesi amaçlanan[116] bu esirlerin, İttifak kuvvetleriyle omuz omuza savaşması umuluyordu.

UİF faaliyetleri ve bağlantıları sadece askeriye ve istihbarat kanallarıyla sınırlı değildi. İstanbul basınında davaları için yazılar kaleme aldırmayı başardıkları gibi iki Ukraynalı, Aralık'ta Sait Halim Paşa ve diğer kabine üyeleriyle bir görüşme ayarladı. Ne var ki Rusya'ya karşı yenilgiler ve Galiçya'da Ukrayna ayrılıkçılığı endişeleri Viyana'nın UİF ile Ukrayna davasına karşı hevesini kırdığından, fırkanın merkezi 1915 baharında Berlin'e taşındı. Osmanlılar arasında destek bulma çabalarını sürdüren UİF'nin İstanbul'daki temsilcileri, kitap ve risale yayımlayıp devlet memurları arasında lobi faaliyeti yürüttüler.[117] Basok-Melenevskiy, 1915 başlarında Talat'tan Ukrayna'nın bağımsızlığı için bir İttifak üyesinin resmi teminatını aldı.[118] Sonraki üç yıl boyunca bu teminat hiçbir

şey ifade etmedi fakat çarın devrilmesi ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşü, UİF-Osmanlı ilişkilerine jeopolitik bir önem kattı.

Anadolu'da Rus İlerleyişi, 1915-1916

Sarıkamış felaketinden geriye, 600 kilometreye dağılmış yaklaşık 52.000 Osmanlı askeri kalmıştı. Bunların karşısında ise çok daha iyi teçhizatlı ve savaşmaya hazır yaklaşık 78.000 askeriyle Rus Kafkas Ordusu bulunuyordu. İnisiyatifi elinde tutan Rus ordusu, istikrarlı bir ilerleyişe başladı. Kuzeyde Osmanlı ve Laz-Acar birliklerinin geri püskürtülmesiyle Mart sonunda Artvin tekrar alındı. Güneyde, yani İran'da, Tebriz'i Osmanlı düzenli birlikleri ve Rusya karşıtı İran Kürtlerinin işgaline alelacele terk eden Rus kuvvetleri, General Çernozubov komutasında harekete geçerek Ocak'ta söz konusu kenti geri aldılar. Mayıs'ta Erzurum'a karşı başlatılan kararlı bir Rus taarruzu ise durdurulabildi ve Temmuz'da Malazgirt'te Rusları geri püskürten Osmanlılar, Mayıs'ta Ermeni asilerle Rus kuvvetlerine terk edilen Van'ı Ağustos'ta geri aldılar. Fakat sonbahar başlarında mevzilerini kaybederek hepten geri çekildiler.

Sarıkamış hezimeti, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş dışı edecek geniş çaplı bir harekâta kalkışmak üzere İngiliz ve Fransızları cesaretlendirmişti. Çanakkale'yi ve ardından İstanbul'u ele geçirip sonra da Rusya'ya hayati bir ikmal hattı oluşturmak için bir çıkartmanın planları yapılmaya başlandı.[119] Rusya'nın bu girişimden zararlı çıkmasından korkan gergin Rus devlet adamları, İstanbul'u ve Boğazlar'ı almak üzere tek taraflı bir taarruz için Sazonov'dan talepte bulundular. Sazonov İstanbul ve Boğazlar'ın hâkimiyeti için daha az istekli değildi, hatta onun için savaşın öncelikli hedefi buydu. Öte yandan savaş sayesinde İngiliz ve Fransızların Boğazlar'da Rus hâkimiyetine onay vermelerini sağlayacak nadir bir fırsat çıktığını da biliyordu. Sazonov'un sabrı 10 Nisan 1915'te meyvesini verdi: Aksi halde Rusya'nın savaşı bırakacağından korkan İngilizler ve Fransızlar, bir gizli antlaşmayla İstanbul ve Boğazlar'ı idare etme hakkını Rusya'ya bıraktılar.[120]

Savaşı Osmanlı topraklarına taşımakta vakit kaybetmeyen İngilizler, Kasım 1914'te Basra Körfezi limanlarından Basra'yı ele geçirip Bağdat'a yürüdüler. Osmanlı İmparatorluğu canını kurtarmak için mücadele ediyordu. Rus ordusu doğudan ilerler ve İngilizler de güneyden gelirken, Nisan 1915'te İngiliz ve Fransız kuvvetleri Gelibolu'ya çıktılar. Panik içindeki Osmanlı hükümeti İstanbul'u terk edip Anadolu içlerindeki Konya'ya kaçmak için hazırlıklara başlamıştı. Anadolu'da son direniş kâbusu beliriyordu.

Nisan'dan sonbahara kadar Gelibolu'da muazzam bir mücadele yaşandı. Mustafa Kemal isminde genç bir komutan, olağanüstü yeteneklerini sergileyerek Osmanlı subayları arasında şöhret kazandı. Gelibolu'daki savunma büyük bir bedel ödemesine karşın galip geldi ve yenik İngilizler ile Fransızlar denize çekildiler. Mezopotamya'daki Osmanlı kuvvetleri ise İngiliz ordusunu Bağdat önlerinde tutmayı başardılar. Bu savunma başarısı büyük can kaybı ve maddi zarar pahasına kazanılmıştı. Kasım 1915'te Osmanlılar 800.000 askeri silahaltına almayı başardılar; fakat bu sayı sonraki iki yılın zirvesini teşkil etti.[121] 1915'teki toplam zayiat ise neredeyse yarım milyondu.[122]

Osmanlılar kuvvetlerini toparlayıp Anadolu'da dengeyi sağlayamadan Rus Kafkas Ordusu 1916 Ocak ve Şubat aylarında ansızın taarruz etti ve stratejik bir ödül olan Erzurum'u ele geçirdi. Anadolu yaylasının anahtarı olan Erzurum'un kaybı Osmanlı moralini çökertirken Alman cephesinden sürekli yenilgi haberleri alan kasvetli Rus kamuoyunu heyecanlandırdı. Rus basını zafere büyük yer verdi ve imparatorluğun her yerinde din adamları kutlama ayinleri düzenledi.[123] Bunu daha çok Rus zaferi izledi. Bir ay sonra Karadeniz kıyısındaki Rize, ardından da Nisan'da Trabzon düştü. Trabzon limanı, Anadolu'nun ilkel yol ve demiryolu sistemini ikame ettiği için Osmanlı Üçüncü Ordusu açısından hayati bir ikmal merkeziydi. Ruslar için de daha az avantajlı değildi: Artık askerlerini çok daha kısa olan Karadeniz yoluyla Anadolu'nun içlerine nakledebilirlerdi. Erzurum ve Trabzon'un düşman eline geçmesiyle Osmanlılar korkunç bir durumda kalmıştı. Ruslar Temmuz'da daha da ağır yenilgiler yaşatarak Bayburt ve Erzincan'ı aldılar. Aynı esnada İngilizler de Mezopotamya'da tekrar harekete geçmişlerdi.[124]

Osmanlılar ümitsizlik içinde olmalarına rağmen teslim olmayı reddediyorlardı. Enver'in amcası Halil Paşa, 1916 baharında Kutü'l-Amare'de İngiliz öncü kuvvetlerini durdurup teslim olmaya zorladığında İngiltere'ye utanç verici bir darbe indirdi ve Bağdat'a doğru ilerleyişe engel oldu. Ruslar ise Haziran'da İran'ı işgal eden bir Osmanlı kuvveti önünde geri çekildikleri için İngilizleri planladıkları şekilde rahatlatamamışlardı. Yazın Anadolu'daki bir karşı saldırıda Mustafa Kemal Paşa komutasındaki bir kolordu, Muş ve Bitlis'i kısa bir süreliğine bile olsa geri almayı başardı.

Bununla birlikte bu başarılar genel stratejik durumu değiştirmedi. Anadolu'daki karşı saldırı Osmanlı ordusunun enerjisini, Gelibolu gazilerinden müteşekkil üstün kabiliyetli son stratejik insan kaynağını tüketmekten başka bir sonuç vermeksizin tüketmişti. Dişe dokunur bir sonuç alınmaksızın 100.000 zayiat verilmişti. Ruslar önce İran'a çekilip tekrar Osmanlılara saldırdılar, İngilizler de Bağdat taarruzunu yenilemek için kuvvetlerini toparladılar. Mensuplarını zar zor besleyip teçhiz edebilen Osmanlı ordusu, binlerce askerini de firar sebebiyle kaybetti. Çeteler oluşturup ıssızlaşmış Doğu Anadolu'da yiyecek peşinde dolaşan bu firariler, durumu daha da kötü hale getirdiler.[125] Askerinin kanını son damlasına kadar tüketen ve maneviyatı bozulan imparatorluk, 1916 yılı sona ererken yıkılmanın eşiğindeydi.

Rus İmparatorluğu'nun da stratejik durumu kötüydü. Rus Genelkurmay Başkanı Mihail Alekseyev, Ekim 1915 kadar erken bir dönemde Rusya'nın aynı anda birden fazla cephede savaşamayacağı uyarısında bulunmuş ve Osmanlı İmparatorluğu ile barış imzalayıp Alman cephesine odaklanmak gerektiğini söylemişti.[126] Rusya Polonya'yı ve Baltık'taki Kurland bölgesini Almanlara kaptırmıştı. Gelibolu seferinin başarısızlığı Rusya'yı tecritten kurtarma ümitlerini bütünüyle yıktığı gibi, savaşın ekonomik ve askeri bilançosu Çarlık rejimini kendi yurdunda şiddetli bir krize sokmuştu. Fakat Erzurum'un alınması "kaçırılmaması gereken önemli bir psikolojik devinim" yaratmıştı. Bu noktada Alekseyev, Osmanlılarla barış yapmanın ve Kafkas Ordusu'nu Almanlara karşı seferber etmenin tam zamanı olduğunu haykırmaktadır. Kurland'ın geri alınması Rusya için Boğazlar'dan bile daha önemliydi. Almanya'ya karşı

mümkün olan en kısa sürede kazanılacak bir zafer her şeyden öncelikli bir meseleydi.[127]

Ayrı bir barış ihtimali Ocak 1915 gibi erken bir dönemde konuşuluyordu. O günlerde bazı İttihatçılar, görünüşte Rus mülklerine göz kulak olmak esasında ise casusluk yapmak üzere İtalyan sefaretine gönderilmiş sabık bir Rus sefaret mütercimiyle irtibata geçtiler. Fakat Sazonov, Boğazlar meselesinde Rusya'nın çıkarlarına uygun nihai bir çözümün engelleneceği korkusuyla barış görüşmeleri fikrine son verdi.[128] Osmanlı muhalefetinin mensupları, 1915 ve 1916'da İtilaf yetkililerine barış teklifleri iletiyordu fakat bu teklifleri gerçek kılacak kişilerin en başta iktidara sahip olması gerektiği gibi bariz bir sebepten ötürü gerçek bir ilgi uyandırılamadı. Cemal Paşa adına Ekim 1915'te bir Ermeni aracılığıyla yapılan teklif ise, Rus İmparatorluğu'nun ismi henüz değiştirilmiş başkenti Petrograd'da büyük bir ilgi uyandırmıştı. İddialara göre Cemal Paşa, başkenti Şam'a taşınmış ve yeniden düzenlenmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni sultanı olarak tanınması karşılığında İstanbul ve Boğazlar'ı devretmeyi kabul ediyordu. Cemal Paşa'nın böyle bir teklif sunup sunmadığı hiç belli değildir.[129] Fakat bu her halükârda boş bir tartışma konusuydu. İtilaf güçleri aynı esnada Sykes-Picot-Sazonov antlaşmasıyla Osmanlı'nın nihai paylaşımı üzerinde anlaştıkları için, savaş sonrası itiş kakışta dezavantajlı bir duruma düşüp "adil paylarını" alamama korkusuyla çetrefilli Şark Meselesi'ne yeniden bulaşmaktan kaçındılar. Rekabet, varoluş mücadelesine girmiş müttefikler arasındaki ilişkileri bile bozuyordu.

İttifak ve İtilaf devletleri savaş süresince birbirlerine pek çok barış teklifi sundular fakat hiçbiri sonuç getirmedi. Her iki taraf da diğerinin hile yaptığından şüphe etti ve diğerine dikkate değer bir taviz sunmadı.[130] Eğer İtilaf Devletleri İstanbul'a uygun şartlarda ayrı bir barış teklifi sunsalardı, Osmanlıları savaşın dışına çıkaracak bir etki yaratabilirlerdi. Savaş başından beri Osmanlılar arasında ihtilaf konusuydu; zaten Enver de bu yüzden savaşa giriş aşamasında hileye başvurmuştu. İmparatorluktaki durum savaşın başından beri hızla kötüleşiyordu. 1917 itibariyle İttihatçı hükü-

met o kadar gözden düşmüştü ki başkentteki binalarını korumak için Alman askerlerine bel bağlamak zorunda kaldı. Aslında Enver bir "barış darbesinden" o kadar çok korkuyordu ki böyle bir girişimi bastırmak için gizli bir silahlı kuvvet oluşturmuştu.[131] Almanların İTC'ye para desteği ve Rusya'nın 1917'de ihtilal girdabına kapılarak çöküşüyle bölgesel güç dengesini yeniden düzene sokma fırsatının doğması, Osmanlıları savaşta tutan sebeplerdi. Şayet Ruslar ve ortakları 1916'da veya öncesinde dikkate değer bir barış anlaşması önerselerdi Osmanlıların bunu kabul etmeyeceklerini bilmek şüphesiz mümkün değildir, ancak İttihatçılar savaşa nasıl imparatorluklarını korumak için girdilerse, barışı da aynı sebeple kabul edeceklerdi. İtilaf Devletleri'nin İttihatçıları Ermeni katliamının sorumlusu ilan etmeleri belki de görüşmeleri karmaşık bir hale getirecekti fakat Osmanlı'nın savaştan çekilmesi karşılığında bu olayı görmezden gelebilirlerdi.

Sonuç

Osmanlıların bedeli savaş bile olsa Almanya ile ittifak kararı almaları, imparatorluğu sadece dış saldırılara karşı savunulamaz kılmayıp bir de fitneye karşı içeride reform yapamaz durumda bırakan zafiyete karşı verilmiş akılcı bir tepkiydi. Güçlü, zengin ve uzak Almanya, can düşmanı Rusya'nın yanında halihazırda Osmanlı topraklarının pek çok yerini ele geçirmiş ve daha çoğuna da göz dikmiş İngiliz ve Fransızlara karşı en iyi karşı dengeyi sunabilirdi. Kıta Avrupa'sında savaşın patlak vermesi Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik ağırlığını artırmış ve Enver'e bu fırsatı değerlendirip bir müttefik bulma imkânı vermişti. İtilaf güçlerini, özellikle Rusya'yı alt etmek için İttifak Devletleri mükemmel bir imkân sunuyorlardı; böylelikle Osmanlıların başarılı reformlar yürürlüğe koymak için ihtiyaç duydukları nefeslenme sağlanacaktı. Almanya ile ittifakın tek alternatifi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yağma edilip yutulmasını geciktirmekten ibaretti.

Osmanlı savaş planları akışkandı ve ideolojik takıntılardan uzaktı. Temel mesele Rusya'ydı. Bulgaristan'ın savaşa girmesinin

gecikmesi Rusya'ya Balkanlar'dan saldırma seçeneğini iptal edince, Osmanlı ve Alman planlayıcılar Rusya'nın Karadeniz kıyılarına çeşitli çıkartma seçenekleri üzerinde durdular ancak nakliyede ve başka konularda yaşanan sıkıntılar bu düşünceyi de akim bıraktı. Bu şartlarda Rusya'yla savaş alanı olarak sadece Kafkasya ve İran kalıyordu. Batı cephelerinde savaşın yavaşlaması ile Almanya ve Avusturya-Macaristan, savaşı Rusya'ya taşımaları için Osmanlıları zorladılar. Enver nihai bir savaşı memnuniyetle karşıladı fakat Kafkasya'da bir Tannenberg zaferi kazanmak yerine Üçüncü Ordu'yu Sarıkamış'ta felakete sürükledi. Cemal Paşa'nın Süveyş saldırısı ise İngiltere'yi kötürüm bırakacak bir darbe indirmeyi amaçladı ama yumruk boşa düştü. Osmanlılar, Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da öğrendikleri gerilla savaşı teknikleriyle Almanların ihtilalci savaş stratejilerini savaş planının bir parçası olarak kaynaştırdılar. Bu görevi üstlenen Teşkilat-ı Mahsusa Müslüman Kafkasya, İran, Afganistan, Mısır ve Kuzey Afrika yanında Gürcistan ve Ukrayna'yı da hedef aldı. Güney Kafkasya'nın 1914'te Çerkez-Laz-Acar milislerle işgali ve Kuzey Irak'ta Kürt aşiretleriyle elde edilen başarılar bir kenara bırakılırsa, eğitimli kadro eksikliği, idari yapıdaki bozukluklar ve kaynak kıtlığı nedeniyle teşkilat pek başarılı olamadı.

Kafkas Cephesi Ruslar açısından ikincil önemdeydi. Bununla birlikte Osmanlılara bir dizi büyük yenilgi yaşattılar ve Anadolu ile Karadeniz kıyılarında derinlemesine bir ilerleyiş gerçekleştirdiler. Bu zaferler, Doğu Anadolu ile İstanbul ve Boğazlar'ın elde edilmesi hususunda İngiliz ve Fransızlara boyun eğdirerek diplomasiye de tahvil edilmişti. Fakat General Alekseyev'in uyardığı gibi bu başarı, büyük hatta ölümcül bir risk ile elde edilmişti.

V

Anadolu'nun, Milletlerin ve İmparatorlukların Parçalanması

Dünya Savaşı'nın sonucu belirsizliğini korurken dahi çarın devlet adamları, Doğu Anadolu meselesinin imparatorluğun güvenliği için savaş sonrasında oluşturacağı tehditler üzerine kafa yoruyorlardı. Ruslar bölgeye dair kesin planları olmadan savaşa girmiş ve ordularının ilerleyişi de meseleyi daha karmaşık hale getirmişti. Bazıları savaşın nimetlerini resmi olarak mülkiyete geçirmeyi teklif ediyordu. Donanma Bakanlığı Trabzon ile Karadeniz kıyılarına göz koymuştu. Diğerleri, özellikle de enerjik ziraat bakanı Krivoşeyn, Doğu Anadolu'yu Kazak ve Ruslarla kolonileştirmek istiyordu. İlhak çığırtkanlarına rağmen 1916'ya kadar Rus devlet adamlarının Doğu Anadolu'ya dair düşünceleri, bölgenin savaştan sonra tekrar sözde Osmanlı hâkimiyetine bırakılmasıydı. Öte yandan, bölgenin idaresi genişletilmiş Rus denetimine açık olacaktı. Çarlığın kıdemli yetkilileri, idareleri altındaki heterojen nüfus içinde kontrol edilmesi "en zor" unsuru Ermenilerin teşkil etmesi sebebiyle Doğu Anadolu'yu ilhak etme fikrine mesafeliydiler.[1] Ermenistan'ın sadece "bir külfet" ve "gelecekteki çeşitli sorunların kaynağı" olacağına

inanan Çarlık bakanları, yurtdışındaki bazı çevrelerin Rus hedefleri arasında bağımsız bir Ermenistan kurulması da olduğuna inanmalarına esef ediyorlardı. Aslına bakılacak olursa, Rusya'nın kazara bir Ermenistan kurulmasına yol açmasından hayli endişeliydiler.[2]

İngiliz ve Fransız devlet adamları Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme planlarını, yani meşhur Sykes-Picot planını Petrograd'a sunduklarında, Ruslar bunu ilk önce kabul edilemez buldular; çünkü Diyarbakır ve Urmiye Gölü kadar kuzeye değin Doğu Akdeniz toprakları Fransız hâkimiyetine bırakılıyordu. Yani Fransa, Rus İmparatorluğu'nun kapısına dayanıyordu. Sazonov çara verdiği tavsiyede, "Heterojen ve sıkıntılı nüfusumuzun yaşadığı uzun Asya sınırlarımızda, şu an müttefikimiz bile olsa bir Avrupalı büyük devletin belirmesi arzuya şayan değildir," diyordu.[3] Bununla birlikte planın İngiliz yazarı Sir Mark Sykes, Mart 1916'da Sazonov'a ilettiği önergesinde, Ermeni nüfusun Fransa ve Rusya arasında bölünmesiyle Ermenilerdeki Rus düşmanlığının gevşeyeceğini söyleyerek anlaşma yolunu açmayı başardı. Fransız hâkimiyetindeki Kilikya, yani "Güney" veya "Küçük" Ermenistan, Kilikya'nın Ermeniler nezdindeki önemine binaen Ermeni milli hissiyatının odağı olacaktı. Buna mukabil, daha muhafazakâr olan Kilikya Ermenileri Kafkasyalı kardeşlerinin "anarko-sosyalist" eğilimlerini ehlileştirip yumuşatacaktı. Sykes'ın işaret ettiği bir o kadar önemli diğer husus ise, kuzey bölgelerindeki Ermeni nüfusun sürgünler, katliamlar ve hastalıklar sebebiyle belirgin şekilde azalmış olduğu şeklindeki acı gerçekti. Müslümanlar rahatlıkla Ermenileri azınlıkta bırakıyor ve Ermenilerin gelecekte herhangi bir tehdit oluşturma olasılığını azaltıyordu. Sazonov, Sykes'ı ikna edici buldu. Sinop'tan başka Trabzon'u da ele geçirmek isteyen ve Anadolu'ya girmelerine müsaade edilirse Fransızların Kürtleri ve Ermenileri Ruslara karşı tahrik edeceklerini iddia eden Donanma ile Savaş bakanlıklarının itirazları aşılarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl parçalanacağı üzerinde anlaşmaya varıldı. Rusya Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon ile "Trabzon'un batısında sonradan belirlenecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyıları" yanında Van ile Bitlis'in güneyindeki "Kürdistan" topraklarını ve Mergever havalisini alacaktı. Sivas, Harput,

Diyarbakır ve Kilikya'dan oluşan "Küçük Ermenistan" toprakları ise Fransa'ya verilecekti.[4] Böylelikle önceki isteksizliğine rağmen Rus İmparatorluğu kendini Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'daki vârisi ve bölgenin yeni hâkimi olarak buluverdi. Devletlerarası küresel rekabetin dinamikleri Osmanlı topraklarına başka bir imparatorluğun saldırısını bir kez daha tetiklemişti.

Toplumlararası Çatışmanın Yönetimi: Korku ile Nefretin İstismarı ve Sömürüsü

Rusya Yakındoğu'daki çıkarlarını ilerleme ve ulusal bağımsızlık söylemleri çerçevesinde elde etmekte Düvel-i Muazzama'nın herhangi bir diğer üyesi kadar kabiliyetliydi. Osmanlı İmparatorluğu ile savaşını, hem içeride hem dışarıda, salt devletlerarası bir savaş değil de boyunduruk altına alınmış ulusları gerici bir tiranlığın elinden kurtarma kavgası olarak sunuyordu. Çarlık yetkilileri Ermenileri, Süryanileri ve Kürtleri savaşın başında silahlandırarak bu kavramı "fiiliyata geçirdiler." Söz konusu siyasa, Rusya'nın savaş başındaki amaçlarına uyuyordu. Bu sayılan unsurlar cephedeki Rus kuvvetlerini takviye edecek ve Osmanlı kuvvetlerinin gerisinde çatlaklar oluşturacaklardı fakat Ruslar tecrübeli imparatorluk idarecileri olduklarından sınırdaki nüfusun sadakatinin kaypak olduğunu anlamışlardı. Dolayısıyla "Türkleri" barbarlıkla itham eden propagandalarına ve Anadolu'yu işgallerini Anadolu Hıristiyanlarının hürriyete kavuşturulması olarak yüceltmelerine rağmen, aynı topluluklara endişeyle yaklaşıyorlardı. Bu gruplardaki bazı aktörlerin hedeflerinin Rus devletininkilerden köklü şekilde farklı olabileceğini biliyorlardı. Rus yetkilileri istiklal savaşı olgusunu hiç reddetmeseler de bunu sürekli olarak imparatorluk iktidarının ihtiyaçlarına tabi kıldılar. Her halükârda Rus yetkililer, tarihin gördüğü en geniş ve en karmaşık imparatorluklarından birini idare etmekteki tecrübelerine rağmen Doğu Anadolu'yu yönetme meselesini çok zorlayıcı buldular. Savaş çıkarmak için toplumlararası düşmanlıkları istismar etmek kolaydı fakat sıra bunları dizginleyerek düzeni yeniden tesis etmeye gelince iş değişiyordu.

İşgal altındaki Anadolu'da Rus idaresinin karşı karşıya kaldığı ikilemler savaştan önce Osmanlıları uğraştıranlardan çok farklı değildi. Kaynak sıkıntısı çeken ve dikkati dağılmış idareciler birbirleriyle ölesiye çatışan, devlete düşman ve dış desteğe sahip parçalanmış toplumlar arasında düzeni sağlamak zorundaydılar. Heterojen bölgelerde idareyi sağlamanın geleneksel formülü olan imparatorluk düzeni, milli ülkü çağında meşruiyetini kaybetmişti. Bu artık imparatorluk idarecileri için bile ikna edici bir yöntem değildi. Ayrıca bugünkü imparatorluk yöneticilerinin yarın gidebilecek ve yerlerine başka bir imparatorluğun yöneticilerinin gelebilecek olması ihtimali, yerli halkın yeni gelen imparatorluğun kurumları ve yetkililerine güven duyma eğilimini köreltiyordu. Çarın memurlarının Doğu Anadolu'da başarabilecekleri en iyi şey, sürekli değişim ile sürdürülebilir bir yönetimin arasındaki dengeyi bulmaktı. Altlarında döneduran çatışmaları göz ardı edemezlerdi, lakin bunlara müdahil olmak da ihtilafların idarecilerin saflarına sızarak nifak çıkarması ve birlik bütünlüğü bozması tehlikesini taşıyordu.

Rus yetkililer savaşın başında Ermenileri, Süryanileri ve Kürtleri harekete geçirip silahlandırma yönünde girişimde bulunurken Sazonov, bu halkların Rusya'nın savaş hazırlıklarına dahil edilmeleri halinde Osmanlıların "meşru misillemelerine" maruz kalacakları uyarısında bulundu. Sazonov'un derdi halkların çekeceği acılardan ziyade bu acılara yol açan Rusya'nın itibarına gelecek olan zarardı. İstiklale kavuşturulması hedeflenenler, Rus yetkililerinin aklında bir önceliğe sahip değillerdi. Katolikos V. Kevork, 1914 Ekimi'nde Rusya himayesinde özerk bir Ermenistan kurulması talebini II. Nikolay'a sunduğunda çar kendisini neşeyle şöyle temin etti: "Aziz Peder! Cemaatinize söyleyin; Ermenilerin istikbali çok parlak."[5] Onları gerçekte bekleyen ise akıl almaz derecede korkunç bir gelecekti.

Gordion Düğümünü Çözmek

Savaştan önce İttihatçılar, Doğu Anadolu'nun hâkimiyetleri altından iflah olmaz surette çıkışını seyretmişlerdi. Kanun-ı Esasi'nin ilanı ardından bir iç ve dış krizler silsilesiyle geçen altı yılda ne İttihatçılar ne de diğer Osmanlı hükümetleri, Vilayet-i Sitte'nin idaresi-

ne çözüm bulmak şöyle dursun düşünmeye bile mecal bulamadılar. Önemli ölçüde Rusya'nın Kürt isyanına desteği sebebiyle İttihatçılar, Kürtleri itaate mecbur ederek devletin zapturaptı altına almayı başaramadılar. Bunun sonucunda, toprak reformu bir kenara Ermenilerin temel güvenlik talepleri dahi karşılanamadı ve durum istikrarsızlığını sürdürdü. Rusya'nın desteklediği reform planının 1914'te dayatılması bölgedeki fiili Osmanlı hâkimiyetinin sonunun geldiğini haber veriyor; imparatorluğun içindeki ve dışındaki gözlemciler ise resmi hâkimiyetin de bir süre sonra sona ereceğini düşünüyordu. Süreci engelleyen tek şey savaşın başlaması oldu: Osmanlı hükümeti planın uygulanmasını, "istiklâl-i tam" (tam bağımsızlık) siyasetinin bir parçası olarak Ekim 1914'te resmen durdurdu.[6] Bu girişim savaş öncesi statükoyu tekrar tesis etmekle birlikte, İttihatçılar eğer Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini sürdürmek istiyorlarsa mevcut durumun sürdürülebilir olmadığını anladılar. Sonraki yıl, sosyal mühendisliğin en saldırgan yöntemiyle Gordion düğümünü çözeceklerdi.

Girdap Genişliyor

Daha önce tartışıldığı gibi, Balkan Savaşları'nı izleyen sarsıntı ve siyasi belirsizlik, Doğu Anadolu'da 1914 yazında zirve noktasına ulaşan toplumlararası çatışmalara yol açtı. Ağustos ayında savaşın başlamasıyla Osmanlı ve Rus imparatorluklarının arasındaki gerilimin çatışmaya dönüşme ihtimali, Anadolu ve Kafkasya sınırlarında gerginliği körüklüyordu. Bu durum iki imparatorluk birbirlerine savaş ilan edene kadar sürdü. İlk önce yerel şiddet bölgesel hale geldi, sonra da merkezi devletin kurumları topyekûn toplulukları hedef aldı. General Vladimir Liyahov, şiddeti tırmandırma yönünde büyük bir adım attı. Ocak 1915'te Acara'yı ve buraya komşu Gürcistan içindeki toprakları istilacı Osmanlı kuvvetleri ile onların Laz ve Acar yardımcı birliklerinden geri aldığında, Kazaklara yerli Müslümanları gördükleri yerde öldürme ve her cami ile köyü yakma emri vererek Artvin'i ve Çoruh vadisini kül yığınına çevirdi.[7] Ermeni milisler de intikam hareketine katıldılar. Osmanlı yetkililerinin tahminine göre 30.000 Müslüman erkek öldürülürken binlerce kadın-

la çocuk kışın evsiz bırakıldı. İstanbul, halen tarafsız bir güç olan İtalya'nın sefaretini Rus ordusundaki Ermenilerin Osmanlı esirlerine yaptıkları iddia edilen işkenceler hakkında bilgilendirdi.[8] David Lang, Çoruh vadisindeki intikam hareketinde 45.000 Müslüman'ın öldürüldüğünü ve geride ancak 7.000 kişinin sağ kaldığını söyler.[9]

Ruslar, Osmanlıları Ocak sonunda geri püskürtmüş ve cephe gerilerinde düzeni yeniden tesis etmişlerdi. Bununla birlikte Vorontsov-Daşkov, sınır boyunda yaşayan yaklaşık 10.000 Müslüman'ın Rusya içlerine sürülmesini emretti. Rusya içlerine salgın hastalık ve Pan-Türkist fikirlerin yayılmasından korkulduğundan, sürgünlerin yaklaşık yarısı sonradan Hazar Denizi'ndeki ıssız Nargen Adası'na gönderildi. Daha katı tedbirler de teklif edildi. Rus kabinesindeki bakanların çoğunluğu, Kars ve Batum'daki bütün Müslümanların sürülüp vatandaşlıktan çıkarılması fikrini destekliyordu. Bu Müslümanlar savaştan sonra imparatorluktan temelli kovulabilir ve yerlerine Rus köylüleri yerleştirilebilirdi. Bununla birlikte Rus Dışişleri ve Adalet bakanlıkları, uluslararası hukukun kitlesel sürgünlere kesinlikle izin vermediğini ve böyle bir hareketin Osmanlı topraklarından Rusya'ya mütekabil bir mülteci akınına yol açacağı uyarısında bulundular. Ayrıca sürgünlerin Türk değil Acar olduklarına dair Gürcü Duma üyelerinin protestoları bir soruşturmaya neden oldu ve bu soruşturmanın sonucunda sürgünlerin düşmanca bir harekete kalkışmayıp bilakis Kazak ve Ermenilerin tertipledikleri pogromların kurbanları oldukları anlaşıldı.[10] İstila tehdidi ortadan kalktıktan sonra Rus Kafkasyası, imparatorluğun çözüldüğü 1917 sonuna kadar sükûnet içinde kaldı. Rus kurumları ve hukuki kültürü düzeni sürdürmeyi başardı, ama ancak ucu ucuna. Zayıf bir düşmanın gerçekleştirdiği yüzeysel bir saldırı bile imparatorluğun Kafkasya'daki düzenini yıkmayı neredeyse başarmıştı.

Yuvarlak Deliğe Kare Kazık: Bir Emperyal Düzeni Sona Erdirmek

Rus Kafkasyası güvenlik içindeyken, 1915 başlarında Osmanlı tarafındaki manzara farklıydı. Cephede güçlü Rus ordusu heyula

gibi yükseliyordu. Cephe gerisinde ise Ermeni partizanlar telgraf tellerini kesiyor, asker ve polis karakollarına saldırıyor, askeri ve sivil erkâna suikastlar düzenliyorlardı. Osmanlılar St. Petersburg ile İran'daki casusları vasıtasıyla Rusların Ermenileri genel bir isyana kışkırtmayı planladıklarını öğrenmişlerdi.[11] Ermeni nüfusun ana merkezleri Üçüncü Ordu'nun faaliyet sahasındaki yegâne iki demiryolu hattını kestiğinden partizan faaliyetleri özellikle sinir bozucuydu. Ayrıca Abdürrezzak'a ve diğerlerine bağlı Kürtler de saldırılarda bulunuyordu. Osmanlı zabitleri, cephedeki ve cephe gerisindeki gelişmeleri endişeyle izliyorlardı.[12]

Rus ordusundaki dört Ermeni gönüllü alayı (*drujina*'lar), yurtdışındaki ileri gelen Ermenilerin soydaşlarını İtilaf Devletleri'nin askeri faaliyetlerini desteklemeye çağırması ve Rusların Osmanlı Ermenileri ile sıkı iletişimine dair istihbarat, Osmanlıların aklına Van civarında bir isyanın çıkmak üzere olduğu şüphesini düşürdü. Osmanlı jandarması, Kasım'da yakaladığı iki Ermeni kuryeden büyük bir isyanın eli kulağında olduğunu öğrendi.[13] Karşılık olarak Osmanlı güvenlik kuvvetleri, Ermeni köylerinde silah aramasına çıktılar. Bitlis'ten Van'a bir jandarma birliği nakledildi ve Osmanlı ordusundaki Ermeni acemiler silahsızlandırılarak hem tehdit arz etmeyecekleri hem de savunmasız kalacakları cephe gerisindeki amele taburlarına devredildiler. Van'daki Ermeniler Nisan 1915'te ayaklanıp şehri ele geçirdiklerinde Osmanlıların korkuları gerçeğe dönüştü. Şehir yakınlarında mevzilenen hafif silahlı milis ve jandarmalar isyanı bastırmaya muktedir olmadıklarından Osmanlı ordusu, İran'da taarruz harekâtı yürüten Nizamiye kıtalarından bazılarını şehri geri almak için geri çekti. Van ve civarındaki çatışmalar merhametsizdi. Nizamiye kıtaları ile Kürt milisler şehri kuşatırken, aşiretliler civar bölgenin altını üstüne getirdiler. On iki yaş ve üzeri Ermeni erkekler öldürüldü, Ermeni kadınları kaçırılma ve tecavüze maruz kaldılar. Şehrin içinde ise iyi silahlanmış isyancılar avantajlıydı ki onlar da aman vermediler ve Müslüman kadınlar ile gayrımuhariplerden intikam aldılar.[14]

İsyandan haberdar olan General Yudeniç, durumun sağladığı fırsatı değerlendirmek niyetindeydi. Rus Kafkas Ordusu'nun

İran'dan Van'a intikalini emretti. Yol boyunca süvarilerini arazide yaydı, böylelikle büyük bir ordu havası yaratıp İran Kürtlerine boyun eğdirmeyi düşünüyordu. Van çevresinde mevzilenip isyancılar üzerinde hâkimiyet kuramayan Osmanlıların Rus kıtasını durdurma ihtimalleri çok azdı. Böylelikle 15 Mayıs'ta geri çekildiler; dehşet içindeki on binlerce Müslüman mülteci de yanlarındaydı. Yudeniç'in Ermeni gönüllüler ve Kazaklardan oluşan öncü kuvvetleri iki gün sonra şehre ulaştı.[15]

Ermenilerin Van'daki isyanının bir kendini savunma hareketi mi yoksa kalleş bir işbirlikçilik mi olduğu halen hararetli bir tartışma konusudur. İkmal yollarının kavşağındaki epeyce büyük bir şehir olan Van, stratejik açıdan hayati öneme sahipti. Osmanlıların önleyici tedbirleri gayet sıradandı. Bu tedbirler içinde Ermeni nüfusunun katledilmesine yönelik bir plan bulunduğuna dair deliller bulmak çok zordur. Ayrıca Van'daki isyancıların silah, teşkilat ve sayısına bakıldığında ayaklanmanın anlık bir hadise olmadığı ortadadır. Osmanlıların korkuları ne temelsiz ne de abartılıydı. Neticede isyancılar gerilla kuvvetleri tarihinde çok ender görülen bir işi başarmış, düşman safları gerisindeki bir şehri ele geçirip tutmuşlardı.

Fakat aynı zamanda Ermenilerin silahlanmak için ihanetten öte pek çok sebebi vardı. Yirmi yıl önceki Hamidiye katliamlarını unutmamışlardı. 1908 devrimi asayişte mütevazı bir iyileşme sağlamıştı ama bu da geçiciydi. Sonraki yıllarda Osmanlı hükümeti, en iyimser yorumla, Ermenilerin güvenliğini sağlamakta yetersiz kalmıştı. En kötümser bakışla ise Ermeni karşıtı duyguları bizzat devlet memurları körükleyip manipüle ediyordu. Bölgedeki süreğen siyasi dengesizliğin ortasında Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki düşmanlık, 1914 boyunca arttı. Böylesine kindar bir anarşi ortamında yaşayan herhangi bir topluluğun doğal tepkisi silahlanıp örgütlenmektir ki böyle bir davranış kötü niyet veya ihanet alameti sayılamaz. Van isyanını Ruslara destek çıkarak savaştan fayda sağlama yönünde düşüncesizce bir atılım olarak görmek daha da olanaksızdır. Van ihtilalcilerinin çoğu Çarlık Rusya'ya açıkça düşmandı. Düzenin bozulması ve savaşın patlaması Van Ermenilerini ümitsiz bir durumda

bıraktı. Van civarındaki bölgede isyandan önceki aylarda uygulanan pogromlar, Ermenilerin katliam korkularını artırdı.[16] Şartlar tarafsız kalmayı hiçbir şekilde makul kılmıyordu. Rusya ile ittifak, hayatta kalmak için en ümit verici yoldu.

Dolayısıyla Van'daki isyanın nefsi müdafaa mı yoksa işbirliği mi olduğu tartışması temelsizdir çünkü bu iki olgu arasında anlamlı bir ayrım yapılabildiğini varsayar. Buradaki durumda ise nefsi müdafaa, niyet edilmiş olsun veya olmasın, işbirliği anlamına geliyordu. Osmanlılar ile Ermeniler arasındaki korku statik değil dinamikti ve ancak "güvenlik ikilemi" kavramıyla anlaşılabilir.[17] Karşılıklı güven duygusunun imkânsız olduğu anarşi ortamında hem Osmanlı yetkilileri hem de Ermeniler, karşı tarafın en kötü niyetlerle olanaklarını seferber edeceğini düşünmek zorunda hissediyordu. Dolayısıyla Osmanlı yetkilileri silah depolanmasını ve silahlı çeteler oluşturulmasını Ermenilerin genel bir isyan hazırlığı olarak yorumluyor; Ermeniler de Osmanlı kuvvetlerinin Van yakınlarına yerleştirilmesini kendilerini yok etme hazırlığının işareti olarak görüyordu.[18]

Van isyanı başladığında Ruslar doğudan geliyor, İngilizler güneyden Bağdat'a saldırıyordu ve en kötüsü, İngilizler ile Fransızlar Gelibolu'ya yükleniyordu. Eşzamanlı saldırılar sallantıdaki Osmanlı ordusunu yıkılma noktasına getirmişti. İttihatçılar Van isyanını nasıl kontrol edeceklerini tartışırlarken bir Osmanlı miralayı, Rusların Müslümanları Osmanlı topraklarına ihraç etmesine değindi ve isyancılar ile ailelerinin mütekabilen Rusya'ya ya da Anadolu içlerine tehcir edilmesini teklif etti. Ayrıca muhtemel itirazlara tedbir olarak, Müslüman muhacirlerin Van ile havalisine yerleştirilmesini de teklifine ekledi.[19]

Ermenilerin küçük çaplı tehciri Şubat'ta başladı, fakat kitlesel tehcir kararının tetikleyicisi, Van isyanı ve Gelibolu çıkartmasının üst üste gelmesi oldu. Osmanlılar bütün Ermeni siyasi partilerini ve derneklerini kapatarak liderlerini tutukladılar. İlk iki günde 2.345 Ermeni liderin tutuklanmasıyla Ermeni siyaseti deyim yerindeyse başsız kaldı. Talat 9 Mayıs'ta Van, Erzurum, Bitlis ve Zeytun'da tehcirin başlamasını emretti. Van'ın kaybedilmesinden

sonra ise "temizlenecek" alanı Adana ve Antep vilayetleriyle Halep'in batı yarısını içerecek şekilde genişletti. Sürgünlerin Musul, Deyrü'l-Zor, Halep ve Suriye'nin kimi kısımlarına yerleştirilmesini, her bir yerleşimin elli evi geçmemesini ve sayılarının civardaki Müslüman nüfusun yüzde 10'unu aşmamasını bildirdi.[20] Tehcir esnasında yaşanan katliam ve zulümler İtilaf Devletleri'ni 24 Mayıs 1915'te Osmanlı devletini suçlayan bir nota yayımlamaya itti. Rus hukukçular tarafından geliştirilmiş "insanlık ve medeniyete karşı suçlar" kavramı ile yazılan bu nota, Osmanlı hükümet mensupları ile onların emirlerini yerine getirenlerin sorumlu tutulacakları sözünü veriyordu.[21]

Bütün bir topluluğu şüpheli görmek, yurdundan koparmak, sürmek ve yeniden yerleştirmek Osmanlılara veya İttihatçılara özgü bir tutum değildi. Sınır topluluklarının manipülasyonu eski bir imparatorluk uygulamasıydı;[22] fakat 19. yüzyılda iki şey değişti. Birincisi, Avrupa'dan başlayarak devlet kurumları, çeşitli toplulukları tanımlama, sınıflama ve zapturapta alma kabiliyetlerini geniş çapta geliştirmek için istatistik, sosyoloji ve etnografya gibi bilimleri kullandılar. İkincisi, ordu dahil bu kurumlar etnik kökeni siyasi tutum ve davranışların anahtar bir belirleyicisi olarak tasavvur ettiler. Ordular, gerek dost gerekse de düşman etnik kimlikleri idare etmek ve üzerlerinden fayda sağlamak hususlarında akıl danışabilecekleri etnograflar yetiştirmek için hummalı bir çabaya giriştiler.[23] 20. yüzyılın başı itibariyle zorunlu nüfus mübadelesi, pek çok kişi tarafından mantıklı hatta faydalı bulunan nerdeyse sıradan bir uygulama haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan, topraklarındaki Müslüman ve Hıristiyan Slavları Kasım 1913'te mübadele ettiler. 1914 baharında Yunanistan'la savaş gündeme gelince Osmanlılar, Ege kıyılarındaki stratejik önemi haiz bölgelerden Rumları sürdüler. Durumu onaylayan sefir Girs, Sazonov'a Rumların "temizlenmesinin" Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında kan dökülmesine değil uzlaşmaya sebep olacağını söyledi.[24] I. Dünya Savaşı sırasında sadece Müslümanları Kafkasya'daki sınır bölgelerinden taşımakla kalmayan Ruslar, Alman cephesindeki yüz binlerce Alman ve Yahudi'yi de yerlerin-

den ettiler.[25] Daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı askeri makamları Van'daki isyana nasıl karşılık vereceklerini tartışırken Rusya'nın Kafkasya'daki uygulamasına işaret etmişlerdi.

Dolayısıyla Ermeni tehciri özü itibariyle emsalsiz bir uygulama değildir, fakat onu alışılmış savaş sürgünlerinden farklı kılan pek çok boyutu vardır. Bu uygulama acil güvenlik endişelerinden daha radikal ve hırslı bir dürtüye işaret ediyordu. Birincisi tehcir emri sadece askeri açıdan hassas bölgeleri değil fiilen İstanbul, Edirne, İzmir ve Arap vilayetleri dışındaki her yeri içeriyordu. Haziran ve Temmuz 1915'te Talat, tehcir emrini belirtilen üç vilayet hariç Batı bölgelerindeki bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletti. İkincisi, birçoğu devlet görevlileri tarafından organize edilip desteklenen katliamlar tehcir hareketine öncülük ve eşlik ediyordu. Diyarbakır gibi bazı bölgelerde katliam korkunç boyutlara ulaşmıştı.[26] Geride kalanları ise hastalık, açlık ve susuzluk kırıp geçirdi.

Üçüncüsü, Ermenilerin yok edilmesi sorun çıkartan bir topluluğa karşı girişilmiş tek operasyon değildi. Daha ziyade, Müslüman Kürtler, Arnavutlar, Çerkezler ve diğerleri de dahil çok sayıda topluluğu aşiret ve oba bağları kopup daha kolay asimile olsunlar diye küçük ve dağınık öbekler halinde iskân etmeyi esas alan yeni bir etnik homojenleştirme programının parçası olarak anlaşılmalıdır. Gayrimüslim yer isimlerinin İslami olanlarla değiştirilmesi de sürece dahildi. Sayılan tedbirlerle Anadolu'nun uzun vadede Türkleştirilmesi amaçlanıyordu. Bu geniş çaplı program, küresel düzenin milli ülkü kavramını benimsemesine verilmiş doğrudan bir cevaptı. Eğer devlet sınırlarının meşruiyeti ve dolayısıyla da güvenliği etnik çizgilere uygunluğuyla koşutsa, İttihatçılar ikincisinin birincisine uymasını sağlardı. Böylece, küresel düzenin tercih ettiği yuvarlak deliğe girsin diye Anadolu denilen o kare kesitli kazığı yontmaya girişeceklerdi.

Daha önce bahsedildiği gibi İttihatçıların lider kadrosunun yaklaşık yarısının Balkan ve Ege sınır boylarından gelmesi tesadüf değildi; bu bölgeler, Müslümanların katliama uğratılıp şiddet yoluyla kovulmalarına ve ulus-devletlerin kurulmasına defalarca şahit olmuştu.[27] Manidardır ki bu adamlar Balkanlar'da bir irre-

dantizm (kurtarımcılık: kaybedilen toprakları geri alma) fantezisi peşine düşmediler. Osmanlı devletinin nispi gücü hakkında hayal kurmuyorlardı. Kendileri açısından katlanılması ne kadar zor olsa da vatanlarının sonsuza dek elden gittiğini kabullendiler. Hayalperest değil kurnaz, kararlı ve çaresiz adamlardı; onlar için "son kale" fikri romantik bir soyutlama değildi. İmparatorluğun çöküşünün acısını aileleriyle birlikte tatmışlardı. Kendilerinin ve önceki nesillerden devlet adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'nu dengeye kavuşturma çabalarına rağmen arta kalan her şeyin başlarına yıkıldığını gördüler. Doğu Anadolu'ya karşı kararsız durumdaki Rusların aksine İttihatçılar, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini korumaya kararlıydılar. Küresel topluluğun çoğulcu ancak zayıf yapılı imparatorluklara karşı adil olmadığını biliyorlardı. Anadolu çok milletli olduğu sürece yıkılma ve parçalanmaya karşı zafiyet içerisinde kalacağından karşılaştıkları ikilemlere karşı en kesin çözüm Anadolu'nun homojenleştirilmesi olacaktı. Eğer Doğu Anadolu'daki Gordion düğümünü kesmek gerekecekse, bunu yapmaya hazırlardı.

Doğu Anadolu'daki nüfusun devlet güdümlü dönüşümü, Müslüman muhacirleri bu bölgeye yerleştirerek İslam nüfusunu artıran II. Abdülhamit idaresinde başlamıştı. Fakat Kuzey Afrika, Mısır, Müslüman Arnavutluk ve Makedonya'nın kaybedilmesi ile Kürt meselesinin devletlerarası alana girmeye başlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanların baskın unsur olarak yaşadığı bölgelerde hâkimiyet iddiasında bulunma ayrıcalığını da artık kaybettiğini gösteriyordu. Etnik köken belirleyici unsurdu. Ziya Gökalp gibi İttihatçılar, Anadolu'yu etnik açıdan homojenleştirmenin gereği üzerinde düşünmeye savaştan önce başlamıştı fakat bu fikirler nazariyeden öteye geçememişlerdi. İstanbul'un 1914 reform planını kabul etmesi de nazariye olarak kalacaklarını gösteriyordu.

Fakat savaş Anadolu nüfusunu yeniden düzenleme ve muhtemel parçalanmanın önünü alma fırsatını verdi.[28] Savaşın başlangıcı, binlerce Balkan muhacirini yollarda ve hâlâ kalıcı bir barınak arayışı içindeyken yakaladı. Rus Kafkas Ordusu'nun ilerleyişi, Müslüman köylüler ile göçerlerin beraberce doğuyu terk etmesi-

ne yol açarak gezgin Müslüman kitlenin sayısını kabartmıştı. Hıristiyan nüfusun sürgünü 1915 yazıyla birlikte tam yol ilerledi. Balkanlar'dan gelen akıntıya yanıt verebilmek için 1913'te Dahiliye Nezareti bünyesinde İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti kurulmuş; 1916'da ise yine aynı nezaret bünyesinde müdirîyet-i umûmiye oluşturulmuştu. Talat, kurum yönetimine Türk olmayan muhacirlerin uzun vadede dil ve kültür asimilasyonunu sağlayacak şekilde Türk nüfus içerisinde iskân edilmesini emretmişti. Alınan tedbirler arasında bazı bölgelerde iskân edilen Müslüman muhacirlerin yerli Türk nüfusun yüzde 5-10'unu geçmemesi; aşiret yapısının çözülmesi için reislerin, şeyhlerin ve ağaların aşiretin diğer unsurlarından ayrı yerleştirilmesi ve bu şekilde yerleşikliğin, asimilasyonun ve devlet hâkimiyetinin sağlanması da bulunuyordu.[29]

Müslümanların asimilasyonu makul bir beklentiyken, Hıristiyanlarınki değildi. Ocak 1916'da Enver, "Osmanlı topraklarındaki Ermenice, Rumca, Bulgarca ve diğer gayrimüslim dillerinde" yer isimlerinin İslami isimlerle değiştirilmesini emretti.[30] Doğu vilayetlerindeki Ermeni varlığı, İttihatçı bakış açısından özellikle bir sorundu. Dış müdahale için hazır ve nazır bir bahane teşkil ettiğinden, Düvel-i Muazzama'nın her zaman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullandığı bir silahtı. Talat'ın 1916'daki cemiyet kongresinde İttihatçılara hitap ederken söylediği gibi, Rusya Ermeni meselesini bir "savaş aracı" olarak kullanmıştı. Bunu yapan tek güç Rusya değildi: İngiltere'nin de Ermeni vilayetlerini açgözlülükle izlediğini dinleyicilerine hatırlattı. İngiltere Anadolu'daki konsoloslarını kullanarak Ermenileri tahrik etmiş ve Rusya'ya karşı tampon olacak bir bağımsız Ermeni devleti kurmak istemişti.[31] Aynı yıl Osmanlı Hariciye Nezareti, Ermeni meselesinin 1877'den 1914'e kadarki siyasi tarihçesinin yazılmasını istedi. Tarihçe İngiliz, Fransız ve Rusların "Ermeni meselesinde daima bize karşı çalıştığı ve büyük sıkıntılara yol açtıklarını;" Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın da bu "kötü niyetli siyasete" çoğunlukla yatkınlık gösterdiğini belirtiyordu.[32] Anadolu'da önemli sayıda Ermeni yaşadığı sürece bölge dış müdahale tehdidi altında kalacaktı. Ermenilerin tehciri sadece mevcut çetecilik ve sabotaj tehdidini ortadan kal-

dırmayacak ama ayrıca uzun vadede dış müdahale ve parçalanma tehlikesine de engel olacaktı.

Tehcir ve yeniden iskân sürecini yakından takip eden Talat, gönderilen Ermeniler ve gelen Müslüman muhacirlerin sayısına dair gizli istatistik raporlarını dikkatle inceledi. Bu raporlar kamuoyu ilgisi değil devlet içi bilgilendirme amacıyla yazılmışlardı ve çok gizli tutuldular. Talat'ın istatistiklerine göre 924.158 Ermeni zorla göç ettirilmiş[33] ve bunların yaklaşık 800.000'i doğu illerinden gönderilmişti. 250.000 kadar Ermeni Rus topraklarına kaçarak tehcirden kurtuldu. 800.000 sürgünden ise ancak 500.000'i planlanan iskân alanlarına vardı.

Halep'te yaşayan bir Alman olan Auguste Bernau, 1916'da Fırat Nehri boyunca seyahat ederken gördüklerini anlatmaya, "Karşılaştığım sahne akla gelen her tür dehşetin ötesindeydi," diyerek başlar: "Açlık, mahrumiyet, dizanteri ve tifüs" kurbanı 200-300 kişiden oluşmuş ceset tepeleri ve "nehir kıyısında birazcık ot bulup açlıklarını bastırmak için dolaşan" sefalet içindeki kadın ve çocuk toplulukları (erkekler daha önce katledilmişti). Sağ kalanlar kitlesel tecavüz ve nehirde boğulan çocuklardan bahsediyorlardı.[34] Bir Ermeni şairin yazdığı gibi "Ermenilerin ıstırabı ve çilesi o kadar büyük, iğrenç ve eşi benzeri görülmemiş ki ancak evrenin sonsuzluğu ve derinliği bir ölçü teşkil edebilir; sözlüklerde bu dehşetlerin iğrençliğini ifade edebilecek bir kelime yoktur. Hiçbir şair bunu anlatacak sözcük bulamaz."[35]

Çok sayıda insanın bu kadar kısa bir sürede sürülmesinin büyük bir ölüm oranına yol açması, hele de Talat'ın tehciri bizzat takip ettiği göz önüne alınırsa, şaşırtıcı değildi.[36] Buna çok sayıda farklı kaynaktan gelen bol sayıda katliam rivayeti ve Deyrü'l-Zor'un pek çoğu için nihai varış noktası olarak seçilmesi de eklenecektir; burasının hiç de misafirperver bir yer olmadığını Talat biliyordu. Bu durumda amaç Ermeni toplumunu yok etmek değilse de, bir daha Doğu Anadolu üzerinde ciddiye alınır bir iddiada bulunamayacağı şekilde mahvetmekti. Velhasıl 1916'ya gelindiğinde Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetindeki hiçbir vilayette Ermeni varlığı görülmüyordu. Daha küçük olan Hıristiyan Süryani topluluğu da aynı zorunlu göçe

ve acılara maruz bırakılmıştı. Talat'ın açıklamasıyla tehcir, "Ermeni meselesinin suret-i katiyede halli" olmuştu.[37] Gazeteci Halide Edip kendisine Ermenilerin kaderiyle ilgili soru sorduğunda Talat sinirli ve savunmacı bir tonda tepki verdi: Balkan Savaşları'nda Müslümanlara uygulanan katliamlara dünyanın "gaddarca sessiz" kalışını hatırlatmış ve "bir millet kendisi için en iyisini yapmayı amaçlar ve başarıya ulaşırsa dünyanın yapılanı takdir edip ahlaklı sayacağına kaniyim. Yaptıklarım için ölmeye hazırım ve hatta öleceğimi de biliyorum" demişti.[38] Bu sözleri, Ermeni meselesine getirdiği çözümün gaddar tabiatını gayet iyi anladığını göstermektedir.

Talat'ın Anadolu'yu yeniden şekillendirme tasavvuru, fikren değilse de hedef olarak radikaldi. Etnik yerleşim örüntülerini sınırlarla uyumlu kılmak amacıyla devlet gücünü kullanma düşüncesi, devlet sınırlarını etnik kıstaslara göre çizmeyi esas alan milli ülkü kavramının mantıki zıddıdır. Eğer sınırlar etnik örüntülere göre değiştirilebiliyorsa etnik örüntüler de sınırlara uymak üzere değiştirilebilir.[39] Fakat bundan, Ermenilerin veya Süryanilerin yok edilmesine dair savaştan önce planlar yapıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Ermenilerin tehciri ve katledilmesi, Donald Bloxham ve Fuat Dündar'ın ileri sürdüğü üzere sınırlı fakat birbiriyle irtibatlı ve gitgide radikalleşen tedbirlerin kümülatif neticesidir.[40] İkmal hatlarının ve cephe gerisinin güvene alınmasına dair acil güvenlik sorunları, imparatorluğun uzun vadede ömrünü sürdürebilmesi endişelerine karışmıştı. Topyekûn savaş bağlamında yollar zaten mültecilerle dolu ve tehcir de devam ediyor iken, devleti ve onun toprak üzerindeki hak iddiasını sağlama alacak daha homojen bir nüfus yaratmak üzere iskân ve kitle imha uygulamalarının çapını büyütmek küçük bir adım sayılırdı. Kısacası, devleti korumak için İttihatçıların imparatorluğu yıkması gerekiyordu.

İttihatçıların nüfus siyasetinin ardındaki başlıca itici güç Türkçülük düsturu değildi; onlar iktidarları boyunca kendilerini yönlendiren bir tek ilkeyi takip ettiler: Devletlerini koruma kararlılığı.[41] Üst düzey İttihatçıların Türkçülük eğilimleri, Türk varlığını devlet gücünün kalesi olarak görmelerinden ileri geliyordu. Yakalarını bırakmayan süreğen krizlere karşı çok çeşitli siyasaları, iktidara bir

geçip bir düştükleri 1908-1918 arasında eklektik şekilde benimseyerek mukabele ettiler. Taner Akçam'ın yazdığı gibi, kuramsal tercihlerden ziyade zaruretten ötürü Türkçülüğe sürüklenmişlerdi.[42]

Bu açıklamaların nedeni İttihatçıları uyguladıkları siyasetin sorumluluğundan kurtarmak değil, Anadolu'yu böylesine zalim bir sürat ve zor kuvvetiyle yeniden şekillendirme kararına varmalarına yol açan sürecin beklenmedik olduğunu vurgulamaktır. İttihatçıların tehcir siyaseti, Anadolu'yu yeniden şekillendirmek için dikkatlice tasarlanmış ve üzerinde düşünülmüş bir planın yürürlüğe konulmasından ziyade, ister güvenlik meselesi isterse de muhacir iskânı olsun, savaş sırasında aniden ortaya çıkan sorunlara yönelik tedbirleri yansıtır. Ne var ki savaş Anadolu nüfusunu yeniden şekillendirme fırsatını sunar sunmaz İttihatçılar bunu değerlendirdiler ve gayrımuharip yüz binlerce kişinin ölümüne yol açtılar.

I. Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu'da hayatını kaybedenlerin kesin sayısını bulmak mümkün olmasa da, ölüm oranlarının korkunç düzeyde olduğu açıktır. Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde Müslüman nüfusun yüzde 40'ı, 1914-1921 yılları arasında yok olup gitmişti. Bu toplamın azami tahminle yarısının 1914-1918 arasında öldüğünü kabul etmek akla uygundur.[43] Bu şok edici bir ölüm oranıdır, fakat savaştan önce yüksek bebek ölümü ve hastalık oranlarıyla karşı karşıya olan Kürtler ve diğer muhacirler için Anadolu'da hayatın ne kadar pamuk ipliğine bağlı olduğu hatırlanırsa akıl almaz değildir. Savaş şartlarına yüz binlerce asker, mülteci ve firarinin Anadolu'daki hareketi de ekleninince mevsimlik göç ve tarım döngüleri bozulmuş, bölgesel ekonomi felç olmuş ve sayılamayacak kadar çok kişi açlık ve hastalıkların pençesinde can vermişti. Anadolu ekonomisinin önemli bir parçası olan Ermenilerin tehciri ekonomik çöküş ile kıtlığın ortaya çıkışını hızlandırmış ve dolayısıyla da Osmanlı ordusunun levazım olanaklarını azaltmıştı. Kılık değiştirerek Anadolu'yu gezen ve halkının yok oluşunu izleyen Ermeni papaz Kirkor Balakyan, "Rus ordusu ve Ermeni gönüllü birliklerinden kaçan yüz binlerce Müslüman'dan geriye kalmış" on binlerce Türk ve Kürt ile karşılaşmıştı, şöyle diyordu:

> Açlık ve salgın hastalıklarla kırılan Müslümanlar, yaklaşmakta olan kışta öleceklerdi. Nehir boyunca Müslüman mahallelerinden geçtim ve camilerin önündeki taş kaldırımlar üzerinde kadınlar, kızlar ve çocuklardan oluşan binlerce Türk ve Kürt muhacirle karşılaştım. Açlıktan iskelete dönmüş, yaşayan ölüler gibiydiler; kıyafetleri sadece omuzlarından aşağı sarkan paçavralardı ve kirden tanınmayacak haldeydiler. Bunlarla Deyrü'l-Zor çöllerine sürülen Ermeniler arasında bir fark görünmüyordu.[44]

Anadolu Müslümanları sayıca en büyük zayiata uğramakla birlikte, tehcir ve katliamların sonucu nüfusla oranlandığında en büyük zayiatı Ermeniler ve Süryaniler vermişti. İstatistiki veriler üzerinde yapılan en titiz çalışmalar Ermeni ölümlerinin sayısını, savaş öncesindeki 1,5 milyonluk Ermeni nüfusunun yüzde 43'üne tekabül eden 664.000 olarak vermektedir.[45] Diğer bazıları katliam, açlık ve hastalıklardan ölenlerin sayısını 800.000 olarak tahmin eder, hatta aralarında sayıyı bir milyona kadar çıkaranlar da vardır.[46] Süryanilerin kayıpları da oranca farklı değildi.[47] Kesin sayı asla bilinemeyecektir fakat sonuç kelimenin tam manasıyla kökten gerçekleşmişti: Anadolu'daki kökleri binlerce yıla uzanan iki halk mutlak surette helak olmuştu.

İmparatorluğu Dayatmak, İmparatorluğu Yok Etmek

Rusya'nın Anadolu halkına yönelik siyaseti, emperyal devletin ihtiyaçlarına göre değişiyordu. Görev işgal etmekse, Çarlık idarecileri cemaatler arası gerginlikleri körüklemekten ve istismar etmekten geri durmuyordu. Görev işgal edilen bölgeyi yönetmek olunca dini veya etnik ayrımcılık yapmayan bir idare kurmaya çalışıyorlardı. Etnik ve dini açıdan heterojen bir nüfusu yönetmenin zorluğunu biliyorlardı fakat savaşın parçaladığı Anadolu, çarın tecrübeli imparatorluk idarecileri için bile olağanüstü zor bir yerdi. Rus idaresinin kurulmaya başladığı esnada toplumlararası çatlaklar uçuruma dönüşmüştü. Savaştaki Anadolu'nun vahim yaşam koşulları gerilimi daha da artırıyor; hastalıklar ve açlık toplumu kırıp geçiriyordu. Mülteciler, firari çeteleri ve göçebeler sığınak ve

yiyecek bulabilmek için umutsuzca dolaşıyorlardı. İstikbal bulanık, kıt kaynaklar için mücadele çetindi. Hayatta kalma mücadelesi cemaat içi bağların kuvvetlendirilmesini şart koşuyordu.

Ruslar başlangıçta toplumlararası çatlakları istismar etme yollarını ararlarken bir taraftan da bunları bastırmaya çalışıyorlardı. Ruslar Ermenileri, Süryanileri ve Kürtleri silahlandırsalar da savaş patlak verdiği esnada Vorontsov-Daşkov, Kafkas Ordusu'na işgal edilen topraklardaki halklara eşit muamele edilmesi emrini veriyordu. Müslümanlar, Hıristiyanların sahip olduğu ayrıcalıkların hepsine birebir sahip olacak, şiddet sadece silahlı gruplara uygulanacaktı.[48] Fakat etnik grup milisleriyle ilgili sorunlar kendini daha savaşın başında gösterdiler. Çarlık yetkilileri Aralık 1914'te, "yüzyılların kinini kusan Ermeni birliklerinin barışsever Müslüman nüfusun evlerini yağmalamak ve yıkmaktan başka bir şey yapmadığından" şikâyet ediyorlardı.[49] Birlikleri destekleyenlerden biri, buna yanıt olarak faydalarından dem vuruyor fakat "aşırılıkları" engellemek için sıkı tedbirler alınması gerektiğini kabul ediyordu.[50] Fakat intikam arzusu çok büyüktü. Kürtlerin zulmüne maruz kalan Ermeni topluluklarından kadınlar, Anadolu'ya giren Ermeni milislerini "onlar bize neyi layık gördüyse siz de aynını yapın" diyerek cesaretlendiriyordu.[51] Anadolulu Ermenilerin kendilerini koruyan Kürt komşularının insaflı davranışlarını dile getirdikleri yerlerde bile Kafkasya Ermenileri bu kişileri düşman belliyor ve öyle muamele ediyordu.[52]

Gönüllü Ermeni alaylarının faydası üzerine tartışmalar, 1915 boyunca sürüp gitti. Ermeni sözcüler ve bazı Çarlık subayları bunların cesaretleriyle adanmışlıklarını överken diğer Rus subayları Müslümanları yağmalayıp katletme hastalıklarına işaret ediyordu. Bu ikinciler, Müslümanların yabancılaşmasının olumsuz askeri sonuçlar doğurduğunu ve bunun önüne geçilmesinin öncelikli bir mesele olduğunu iddia ettiler. Rus ordu komutanlığı 1915 yazında yeni Ermeni alaylarının oluşturulmasını veto etti ve dışarıdan gelen Ermenilerin gönüllü olmalarını engellemeye çalıştı.[53] Ardından alaylar Aralık'ta hepten lağvedildiler ve istekli Ermeniler düzenli orduya alındılar; bilinmeyen sayıda gönüllü ise idam edildi ve kalanlar da terhis oldular.[54]

Gönüllü alaylarının lağvedilmesindeki etkenler askeri faydaları ve Müslümanların tarafsızlığını sağlama meseleleri ile sınırlı değildi. Ermeni ayrılıkçılığı 1915 ortasında tekrar Rus siyasetinin korkuları arasına girmişti. Çarlık yetkilileri, gönüllü Ermeni alaylarını Osmanlılara karşı döndüğü gibi kendilerine karşı da dönebilecek iki tarafı keskin bir kılıç olarak görmeye başladılar. Bu şartlar altında Rusya'nın Selanik konsolosluğu 1915 yazında, Ermeni katliamlarının ve tehcirin en kızgın günlerinde, yaklaşık 100 Osmanlı Ermeni'sinin Rusya'ya geçme ve orduya katılma talebini geri çevirmişti. Konsolos, Petrograd'ın İttihatçı hükümeti kınayan 24 Mayıs tarihli notasına rağmen başvuranların Osmanlı hükümetinin kötü muamelesinden şikâyetlerini siyasi değil iktisadi oldukları bahanesiyle geri çevirmişti. Davranışını üstlerine karşı savunmak için başvuranlar arasında ihtilalciler hatta "Türk casusları" bulunduğu gerekçesini öne sürmüştü.[55] General Yudeniç de Bulgaristan'dan gelen bir grup Ermeni'yi aynı şekilde reddetmişti; gerekçesi bunların neredeyse hepsinin Taşnak olmasıydı.[56] Diğerleri ise Ermenilerin Ruslardan silah temin ettiklerini fakat Osmanlılara karşı savaşmaktan kaçındıklarını, çünkü savaş sonrasında Ruslara karşı güçlerini korumak istediklerini iddia etmekteydi.[57]

Çarlık yetkililerinden Prens Vasiliy Gadjemukov, Yudeniç'e yazdığı bir raporunda dobra dobra Ermenileri suçluyordu. Ermenilerin askeri harekâta katılımı "sadece olumsuz sonuçlar" doğurmuştu. Ermeni tacirler demiryollarına erişim haklarını ticari emtia nakliyesiyle istismar etmekte ve askeri lojistiği aksatmaktaydılar. Daha da kötüsü Ermeni çetelerin ellerini kollarını sallaya sallaya gerçekleştirdikleri yağmalar, Kürtler ve diğer Müslümanların husumetini artırıyordu. Van'daki Müslümanları ayrım yapmadan katleden "Anadolu Ermenileri, milletlerinin barbarca yok edilişi için işareti bizzat vermişlerdi." Bu durum "Türklerin Ermeni'siz bir Ermenistan meydana getirmeleri gibi bizim açımızdan olumlu bir sonuç üretse de," Van'ın hatırası "Ermenilerin eline düşme korkusuyla" Müslümanların Rus silahlı kuvvetlerine direncini artırmıştır.[58] Gadjemukov bu düşüncelerinde yalnız değildi. Sabık Şam konsolosu olan ve Rus Genelkurmayı'nın Kürt aşiretleriy-

le ilişkilerini düzenleyen Boris Şahovskoy da "vahşi Ermenilerin Kürtlere karşı kanun tanımaz davranışlarından" şikâyet eder. "Ele geçirdiğimiz bölgedeki bütün Müslüman halkı yok etmek" isteyen Ermeni milliyetçilerinin barbarlıkları "gözükara Kürt direnişini" tetiklemekte ve bu durum "askeri faaliyetlerimizi içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır."[59] Bu zulümlerin kurbanları, Süryani Petros Ağa'nın da onayladığı gibi, Rusya düşmanı Kürtlerin saflarını doldurmaktadır.[60] Kürtlerin yabancılaşmasında Ermenileri suçlamaya daha az istekli olan iki konsolosluk memuru ve oryantalist, Vladimir Minorskiy ile Vladimir Gordlevskiy, ordunun Kürtlerin güvenliğine daha çok önem vermesi için lobi faaliyeti yapıyordu.[61]

Kürtlere zulmeden sadece Ermeniler değildi; Kazaklar da şiddetli tavırlarıyla şöhret bulmuşlardı. General Nikolay Baratov'a bağlı Kazaklar, İran şehri Revandiz'i aldıklarında Kürt nüfusun sadece yüzde yirmisinin hayatta kaldığı rivayet edilir.[62] Ayrıca pek çok Rus subay da Kürtleri "baştan ayağa kültürsüz" ve "sadece kaba kuvvetten anlayan, en güçlü kimse ona itaat eden insanlar" diyerek aşağılamaktaydı.[63] Viktor Şklovskiy, "Kürtler düşmandır" formülünün "çocuklar da dahil barışsever Kürtleri savaş hukukundan mahrum bıraktığını" yazmaktadır. Hatta bir Rus generali "Kürtlerin yok edicisi" olmakla iftihar ediyordu.[64] Rusların yerli müttefikleri de sık sık bu düşünce şekline ortak oluyordu. Bir Süryani subay, düşmanın gönlünü "Rus usulü" barışçı yollarla kazanma çabasını bir yana bırakmayı ve Müslümanlara karşı topyekûn savaşı ısrarla üstlerine tavsiye ediyordu.[65] İngiliz binbaşı E.W.C. Noel, Petros Ağa'nın "Hıristiyan İntikam Ordusu" tarafından "Revandiz'in yerle bir edilmesi ve Müslüman ahalinin topyekûn katledilmesini" Ruslar tarafından işlenen ve rahatlıkla "Türklerin yaptıklarıyla kıyas edilebilecek" uzun bir zulüm listesinin bir örneği olarak verir.[66] Başka bir İngiliz subayı daha da ileri giderek, "Rus müttefiklerimizin davranışları Türklerinkinden katbekat kötüydü," demektedir.[67] Rusların kitlesel intikam hareketlerinin kurbanı olan Kürtlerden bahseden bir Amerikalı, "seyahatlerimizde karşılaştığımız en acıklı misallerdi... açlıktan ölmeye öyle yaklaşmışlardı ki hayvan pisliğinden ayıkladıkları sindirilmemiş tahılları yedikleri sık görülüyordu."[68]

Bu husumet ve güvensizlik şüphesiz Rusların Kürtleri seferber edebilmesini geciktirdi. 1914 sonbaharında kendisine Sultanü'l-Aşair (Aşiretler Sultanı)[69] unvanını yakıştıran Abdürrezzak, kendi kuvvetleriyle Ruslara katıldı. Seslendiği Osmanlı Kürtlerini kendisine katılmaya ve "Rumları" yani İstanbul'daki zalim hükümeti devirmeye çağırıyordu. Başlangıçta bazı başarılar elde etti ve hatta bu sayede, "Haç takanların" peşinden gitme fikrini reddeden Kürtlerin desteğini bile kazandı. Fakat Rusya'ya verdikleri hizmetlere rağmen Abdürrezzak ve adamları, Rus yoldaşları tarafından silahsızlandırılarak alıkonuldular. Daha da kötüsü Ermeni alaylarının Kürtlere karşı tavrı, hayvan sürülerinin çalınmasından tecavüze ve fark gözetmeden katliama kadar uzanıyordu. Abdürrezzak şahsen Ermeni-Kürt işbirliğini vurgulasa da, kendini korku içindeki Kürtlere Ermeni saldırganlardan intikam alacağı sözünü verirken buldu.[70]

Ermeniler açısından meseleler farklı görünüyordu. Anadolu'nun tüm sakinlerine eşit muamele olarak ilan edilen Rus siyasetini ilkeli bir evrensellik duruşu olarak değil, Ermenileri haklarından mahrum kılmak için düzenlenmiş riyakâr bir hile olarak gördüler. Ruslar Van'ı ele geçirdikten sonra, isyanın lideri olan Taşnak Aram Manukyan'ı şehre vali atadılar. Manukyan, Kürt aşiretlerinin Van'a dönmelerine izin veren Haziran 1915 tarihli Rus kararını derhal kınadı. Rusya'nın daha bir ay önce İngiltere ve Fransa ile birlikte "Ermenilerin katledilmesi ve yağmaya uğramalarında bizzat yer almış herkesin bütün medeni dünya önünde suçlarından mesul tutulacaklarını ilan ettiğini" Yudeniç'e üstüne basa basa hatırlatıyordu. Rusya şimdi bu suçlulara kollarını açmaktaydı. Manukyan'a göre bu ahlaken iğrenç olduğu kadar da tehlikeli bir girişimdi çünkü bunun Ermenilerin savaşma azmini kıracağını, Kürtlerde katliam ve hırsızlıklarının yanlarına kâr kalacağı düşüncesini kuvvetlendireceğini ve Kürtler arasındaki Osmanlı casuslarının istihbarat toplamasına fırsat vereceğini düşünüyordu.[71] Buna cevaben General Andrey Nikolayev, "Ermeni halkına yönelik barbar, vahşi ve kalleşçe nefret saldırılarından" dolayı Manukyan'ın "Kürtlere karşı uzlaşmaz duygularını" anladığını kabul etti. Ne

var ki açıkladığı üzere askeri ve idari tedbirler en büyük önemi arz ediyordu ve hatta geçici bir süre için bile olsa Rus hâkimiyetine boyun eğmiş Kürtler, direniş gösterenlere yeğ idi. Bu sebeplerden ötürü, Ermenilerin "Kürt halkına yönelik öldürme ve yağma" faaliyetlerini yasaklayan emri de geri çekmeyi reddetti.[72]

Ruslar Ermeni karşıtı hissiyatı taktik icabı zaman zaman istismar etmekten geri durmuyorlardı. Örneğin suçsuz bir Ermeni asker bir Kürt savaş esirini soymakla itham edildi ve üstünkörü bir mahkemeden sonra, Ağustos 1915'te, Kürt ve Türk esirlerden oluşan bir kalabalık önünde asıldı. Ertesi gün bir subay, esirlere Rus adaleti hakkında kısa bir ders verdi: "Esir Türklere zarar verenlere uyguladığımız ceza budur. Sizden herhangi birine haksızlık yapan bir kimse ölüme mahkûm edilir ve vurulur. Biz Ruslar hep bu şekilde hareket ettik ve bundan sonra da böyle yapacağız." Esirler daha sonra, Rus kampındaki muameleyi yoldaşlarına anlatmaları için temiz kıyafet, çizme, şeker ve çay verilerek serbest bırakıldılar.[73]

Ermeniler için daha da kötüsü, Çarlık rejiminin bağımsız bir Ermenistan hususunda isteksiz olması bir yana, bazı kesimler Ermenistan'daki Ermeni varlığına bile tahammül edemiyorlardı. Ziraat Nazırı Krivoşeyn daha Mart 1915'te Sazonov'a Van, Erzurum ve Bitlis'in bir kısmında Ermeni kalmadığı ve buraların Rus kolonileşmesi için uygun hale geldiği tavsiyesinde bulundu.[74] Aslında Çarlık kadroları, Ermenilerin Anadolu'daki yurtlarına dönüşüne izin vermekte isteksizlerdi. General Yudeniç, Nisan 1915'te Vorontsov-Daşkov'dan Müslümanlardan temizlenmiş alanlara Ermeni göçmenlerin yerleştirilmesine izin verilmemesini talep ediyor ve bunun yerine Anadolu'yu Kafkasya'dan ayırıp Rus hâkimiyeti ve ilhakını kolaylaştırmak üzere Kazaklarla iskân ederek bir tampon bölge kurulmasını tavsiye ediyordu.[75] Rus yetkililer duyarsız olmakla birlikte onların katı yürekliliği, Anadolu halkına karşı bilfiil bir düşmanlıktan ziyade kayıtsızlıktan ibaretti. Örneğin Çarlık yetkilileri 250.000 Ermeni mülteciden ancak 10.000'inin Anadolu'ya dönmesine izin vermişlerdi; bunun nedeni ise Ermenilere karşı düşmanlık değil ama büyük sayıda göçmen hareketinin ordu için nakliye ve erzak krizi doğuracağı endişesiydi.[76] Yudeniç ve

Krivoşeyn gibi devlet adamları Ermenilerin boşalttığı topraklara daha güvenilir Slav ve Kazakların yerleştirilmesini tavsiye ederken, hiçbiri daha çok Ermeni'nin zorla gönderilmesini teklif etmedi. Benzer şekilde Anadolu'daki harekât sırasında ordu taktik açıdan önemli noktalardan Kürt köylüleri söküp atarken askeri ihtiyaçları gözetiyordu; yoksa Anadolu'daki yerleşim örüntüsünü yeniden şekillendirmeyi düşünmemişti.

İdari Dokunun Parçalanması

İşgal edilen toprakların sakinleri arasında fark gözetilmeyeceğine dair ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalma niyetine rağmen Çarlık idaresi, Kürtler ve Ermeniler arasındaki çatışmanın şiddetlenmesine engel olamadı. Bu veya şu hizip ile teşrik-i mesaide bulunan yetkililer kiminle işbirliği yapıyorsa zamanla onun sıkı taraftarı oluyor ve kendi aralarında didişip entrika çevirir hale geliyorlardı. Rus imparatorluk idaresi çöktüğü esnada Kürt veya Ermeni taraftarı yetkililer karşılıklı iftira ve komploya başvurur ve yardakçılarının çıkarı uğruna birbirlerini imparatorluğun çıkarlarına ihanet etmekle suçlar haldeydiler.

Birinci Kafkas Kolordusu'nun karşı-istihbarat bölümü, Mart 1917'de Erzincan'da Rusya karşıtı bir hareketi ortaya çıkardı. Hareketin lideri Müslüman bir Türk, Kürt veya Çerkez değil Devoyants isimli bir Ermeni küçük subaydı. Rus ordusu içinde bir Ermeni komplosu keşfetmek sansasyonel olsa da hiç şaşırtıcı değildi. Pek çok sivil memur ve subay Ermenilerin ayrımcılıklarından, dedikoduculuklarından ve sürekli şüpheli bir şekilde toplu halde hareket etmelerinden şikâyet ediyordu. Prens Gadjemukov'a göre Ermeniler her yöntemi kullanarak Rus hâkimiyetinin altını oyuyorlar; Ermeni mültecilerin fidye parasını Kürtlere rüşvet verip Ruslara karşı kışkırtmak ve bir "Ermeni devrimine" desteklerini sağlamak için kullanıyorlardı. Göründüğü kadarıyla Devoyants, bu fantastik entrika içerisindeki oyunculardan sadece biriydi.[77] Kendi haber kaynaklarına dayanan Boris Şahovskoy, Ermenilerin Moskova'daki liderlerinden gelen emirler doğrultusunda Kürt

ve Yezidilerle Rusya karşıtı bir hat oluşturmak üzere görüştükleri uyarısını aylar önce yapmıştı. Kürtlere Rusların zayıf olduğunu telkin ediyorlardı. İddialara göre, yakında barış yapılacağını uman Manukyan ve diğerleri savaştan bir şey kurtarmak ümidiyle eski Van valisi Cevdet Bey'e yanaşmaktaydılar.[78]

Bir entrikaya hedef olduğunu iddia eden Devoyants, Kürtlerle irtibat içinde bulunan Albay Mustafa Vefa Bey isimli birini suçlamaların kaynağı olarak gösterdi. Soruşturma Mayıs ayında Ermeni subayı temize çıkardı[79] ve kefaret için fazla beklemesi gerekmedi. Şahovskoy, etnik ayrımcılığı körüklemek ve Kürtleri silahlandırmak suçlamasıyla önceki ay tutuklanmış ve Tiflis'e gönderilmişti.[80] Tiflis'teki Ermeni seçkinlerin siyaset üzerindeki aşırı etkinliğini sürekli eleştirmiş ve nihayet bu zümrenin kurbanı olmuştu.[81] Ancak üst düzey bir Rus generalin müdahalesiyle ve Tiflis'ten ayrılmayacağına söz vererek hapse düşmekten veya daha kötüsünden kurtulabildi.[82] Bir diğer başlıca Kürt taraftarı olan Gadjemukov'un görevden alındığı da birkaç gün sonra duyuruldu.[83]

Şahovskoy ve Gadjemukov'un görevden alınması, II. Nikolay'ın Mart 1917'de tahttan çekilmesinden sonra kurulan geçici hükümetin Ermeni taraftarı bir siyaset benimsemesiyle örtüşmektedir. Yeni idaredeki liberaller Ermenilere yakınlık duyuyordu. Hükümet Van, Erzurum ve Bitlis'i Mayıs 1917'de "kadim Ermeni" toprakları olarak ilan etti; bu bölgede Ermenilerin yerleşmesi teşvik edilirken Osmanlı ordusu ile birlikte kaçan Müslümanların dönüşü yasaklandı.[84] Siyasetteki bu değişim, Anadolu'daki Rus hâkimiyetinin dağılmasıyla birleşince Şahovskoy ve Gadjemukov'un uyardığı akıbet gerçekleşti: Ermeniler ve Kürtler arasındaki açık husumet yeniden sahneye çıktı ve aşiretler Osmanlılara yöneldiler.

Ermenilerin Osmanlılar ile işbirliği içinde olduğuna dair Rusların kafasında yer etmiş paranoya, geçmişte görüldüğü kadar akıl almaz değildir. Önde gelen Ermenilerin Ruslara kızgınlığı iyi biliniyordu ve pek çok Ermeni için Rus işgalindeki Anadolu'da yaşam koşulları savaş öncesi Osmanlı idaresine göre daha iyileşmediği gibi daha da kötüleşmişti.[85] Ayrıca barış görüşmeleri ve işgal edilmiş toprakların tekrar Osmanlıların eline geçmesi ihtimali uzak

değildi. Bu şartlar altında başka bir çare kalmaması halinde, Ermenilerin kötü durumlarından kurtulmak için İstanbul ile irtibat kanallarını açık tutmaları beklenmeliydi.

Rumlar ve Ruslar

Pontus Rumları ile Ruslar arasındaki ilişkilerin de altında benzeri bir sadakatsizlik ve siyasi belirsizlik dinamiği uzanıyordu. Yetenekli imparatorluk idarecileri olan Ruslar, sınır boylarındaki nüfusun sadakatini hiçbir zaman mutlak görmediler. Osmanlı Rumlarının muhtemel ihanetine karşı her zaman teyakkuzda oldular ve şüpheci tavırlarının ödülünü 1917 baharında Rum işadamı, banker ve din adamları yanında Müslümanları da içeren, "çok iyi organize edilmiş" ve Karadeniz kıyıları boyunca yayılmış bir istihbarat ağını deşifre ettiklerinde aldılar.[86] Osmanlılar başka oyunlar çevirmenin de yollarını arıyorlardı. Rumca yayın yapan Batum'daki *Argonautis* ve Trabzon'daki *Faros-Anatolis* gazetelerinin editörlerine Osmanlıların işine gelecek konuları canlı tutmaları için Odessa ve Atina'daki casusları vasıtasıyla para ödüyorlardı. Bu vesileyle Trabzon'un eski valisi Cemal Azmi'nin Rumlara karşı samimi duygularını sürdürdüğünü ve Türklere karşı dostane tavırları nedeniyle Trabzon Rum-Ortodoks Kilisesi Metropoliti Hrisantos'u övdüğünü anlatan yazılar yayımlanıyordu.[87]

Bu tür şüphe çekici ifadeler olmasa bile Hrisantos, komplo ihtimaline dair Rusların şüphesini çekiyordu. Kafkas Ordusu Başkomutanı ve Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç'in 1916 yazındaki Trabzon ziyareti, Rus komutanlarla Hrisantos arasındaki gerginliği göz önüne sermekteydi.[88] Rus ordusu onun Enver Paşa ile kişisel irtibatından haberdardı ve 1917 baharı itibariyle güvendiği kuryelerle İstanbul'a bilgi aktardığına inanılıyordu.[89] Rusların metropolit hakkındaki şüpheleri bir nebze paranoya da olsa, ikili oynadığından korkmaları için haklı gerekçeleri de vardı. Trabzon vilayetinde halkın Ruslara karşı tavırlarının ele alındığı bir değerlendirmede bir sivil memur, Rus işgalinin Hrisantos'u iktidar ve nüfuzundan büyük ölçüde mahrum bırak-

tığını ortaya çıkarmıştı. Osmanlı idaresinde metropolit, yaklaşık 42.000 nüfuslu Trabzon Rumlarının lideri olarak etkili bir görev icra ederken Rus yönetiminde ise sadece ruhani bir kişiliğe dönüşmüştü. Analize göre hırslı bir adam olan Hrisantos için bu statü kaybını kabullenmek çok zordu; bu nedenle Rus işgal idarecilerine karşı hınca körüklenmişti. Hrisantos kendi şahsiyetinden fazlasını ifade ediyordu. Aynı zamanda Trabzon'un kendisine sadık Rum din adamları sınıfının da temsilcisiydi ve bu durum Rus yetkilileri daha çok endişelendiriyordu.[90]

Trabzon metropolitinin Osmanlılarla gizli bir işbirliği içinde olup olmadığı bilinmemektedir ancak gelişmeler böyle bir bağlantının faydasını desteklemektedir. 1917 Şubat Devrimi'nin başında Rus yönetimi altındaki Hrisantos'un ve diğerlerinin sinirleri, Rusya'nın çekilme ihtimali ve Doğu Anadolu'nun gelecekteki statüsünün belirsizliği nedeniyle sürekli gerildi. Trabzon'un tekrar Osmanlı idaresine geçmesi durumunda Hrisantos, ilişkilerini iyileştirme ihtiyacı duyacaktı. Bu gelişmelerle birlikte Osmanlılar inisiyatifi ele aldılar. Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun Şubat 1918'de Trabzon'a yaklaşması sırasında Vehip Paşa, Hrisantos'u şehrin geçici yönetiminin başı ilan etti. Hrisantos kabul ettiği ziyaretçilere sadece Vehip tarafından atanmasını vurgulamıyor ama ayrıca paşa ile olan şahsi dostluğunu da dile getiriyordu.[91]

Muharip hasımlar dahi emperyal bağlarını sürdürüyor ve işlerine geldiğinde buna başvuruyorlardı. 1917 yaz mevsiminde Samsun civarındaki Osmanlı karşıtı gerilla hareketini soruşturan Kafkas Ordular Grubu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, bu hadiselerin Pontus Rum milliyetçiliğinden kaynaklanmayan sıradan eşkıyalık faaliyetleri olduğunu ve pek çok Gürcü ile Müslüman'ı ihtiva ettiğini bildirdi. Bir Rum çetecibaşı açıklamasında, "Biz Rumlar milletimizin ve kilisemizin en büyük düşman olarak Rusları biliriz," ve "Rusların bizi istilası Rumluğun mahvı demek olur," diyordu. Ruslarla hiçbir bağları yoktu ve Osmanlı davasına kazandırılabilirlerdi. Ayrıca Vehip Paşa'nın da belirttiği gibi bu çete lideri daha önce Balkanlar'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın komutasında Osmanlı'ya hizmet etmiş ve Bulgar ile Sırp eşkıyalarla savaşmıştı.[92]

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus sınır boylarında yaşayanların maruz kaldığı zarar ve acıları inceleyen İngiliz muhabir M. Philips Price, "Açıkça görüyorum ki sivil halka yönelik savaş suçları tek bir tarafın üzerine yıkılamaz," sonucuna ulaşmıştı. "Benim on sekiz ay boyunca yaptığım gibi olgulara tarafsızca bakan, her soy ve inançtan mazlumların olay yerinde sıcağı sıcağına anlattığı hikâyeleri toplayan birisi, sırf bir hükümeti ayrı koyup onu savaş suçları ile itham etmenin mümkün olmayacağı sonucuna varır," diyordu.[93] Price, vahşet yanında katliam, açlık ve hastalık nedeniyle ortaya çıkan kitlesel ölümlerin yaygınlığı ile imparatorlukların sınır boylarındaki halklara layık gördükleri muamelenin benzerliği konusunda haklıdır. Bununla birlikte her iki imparatorluğun hedeflerinden kaynaklanan önemli farklılıklar da mevcuttu. Çarlık bürokrasisi içindeki güçlü sesler Rusya'nın bölgedeki uzun vadeli hâkimiyetinin kuvvetlendirilmesi için Anadolu'nun nüfus yapısının yeniden şekillendirilmesini desteklerken Çarlık Rusya'sı genel olarak Anadolu'nun ilhakı konusunda tereddütteydi. Dolayısıyla savaşın başında Çarlık yetkililerinin Müslümanları Acara'dan kitleler halinde kovmalarından beri Ruslar geniş çaplı nüfus manipülasyonundan geri duruyorlardı. Rus idareciler bütün nüfusa genellikle eşit muamelede bulunmaya gayret ederken Rusya'nın emrinde savaşan Kazak ve Ermeni birliklerinin Müslümanlara, özellikle de Kürtlere karşı vahşice davranışları şöhret kazanmıştı. Bu siyasetin amaçlarından birinin Ermeni milliyetçi güdülerinin bastırılması olduğunu haklı olarak düşünen Ermeniler açısından Rus eylemleri uygunsuzdu. Ermeniler ve Kürtler arasındaki çatlak o kadar büyüdü ki iki taraf arasındaki kan davası bizzat Çarlık bürokrasisini tüketmeye başladı.

Anadolu'da nispeten kozmopolit bir düzenin emniyete alınması Rus devleti açısından en faydalı yol olarak görülmesine karşın Osmanlılar çözümü Anadolu nüfusunu Türkleştirmeye doğru giden bir hedef çerçevesinde ele aldılar. İmparatorluk siyasetinden milliyetçiliğe doğru bu yöneliş faydacı bir mantığa dayanmaktadır.

İttihatçılar Anadolu'yu varoluş mücadelelerinde son kale olarak görüyorlardı ve buranın homojen hale getirilmesi tutunma kabiliyetlerini kuvvetlendirecekti. Çok milletli nüfus, zayıf bir devletin taşıyamayacağı bir yüktü. Osmanlılar bir taraftan Ermeni ve Süryanileri yerlerinden söküp yok ederken diğer taraftan muhacir ve göçebeleri Türkleşmelerini hızlandıracak şekilde iskân etmenin yollarını aradılar. Bu sosyal mühendislik teşebbüsünün etkisi, yok olan ve yerlerinden kopan hayatlar açısından korkunçtu. Öte yandan bu teşebbüsün karmaşıklığı, tutarlılığı ve çapı fazla abartılmamalıdır. Kitlelerin hareketini takip edip ve zapturapta alacak görevli sayısı yetersizdi ve Osmanlılar, gayrimüslimleri savaş çabasının içine dahil etme konusundaki hassasiyetlerini savaş boyunca korudular. Nitekim hem savaş boyunca hem de sonrasında devletin varlığını korumak, ona hizmet edenlerin en büyük motivasyonu olarak kaldı.

VI

Brest-Litovsk Antlaşması ve Kafkasya'nın Açılması

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1917 başlarındaki durumu içler acısıydı. Gelibolu ve Kutü'l-Amare zaferlerinin parıltısı çoktan sönmüştü. Önceki sene Erzurum, Rize, Trabzon ve Erzincan'ı alan Ruslar, bu esnada karşılarına çıkan Osmanlı kuvvetlerini perişan etmişlerdi. Salt Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı zayiatı çatışma, firar ve açlığa kurban giden 100.000 kişiydi. Son kalan yedi tümenlik ihtiyat kuvveti ise Avusturya-Macar ordusuna destek için Avrupa cephesine gönderilmiş ve geride hiçbir şey kalmamıştı. Anadolu kırsalındaki aşiretler çıplak dolaşıp ot, çamur ve kömür yiyerek karınlarını doyurmaya çalışıyorlardı.[1] Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının kontrolden çıkarak arttığı ve ekmek ayaklanması ihtimalinin belirdiği İstanbul dahi açlık tehdidi altındaydı. İmparatorluk topyekûn tükenmiş, çökmüş ve iflas etmişti. Ordudan geriye kalanları kurtaran ve askeri çöküşü engelleyen tek şey, Kafkas Cephesi'ndeki askeri faaliyeti durduran alışılmadık derecede sert bir kış mevsimi oldu.[2]

Bu duruma karşılık Rus generalleri 1917 başlarında savaş için geri sayımdaydılar. İtilaf Devletleri göz önündeki bütün cephelerde maddi üstünlük kurmuştu ve Amerika'nın savaşa giriş ihtimali her geçen gün daha da kuvvetleniyordu. Rus ekonomisi de modern bir endüstriyel savaşı destekleyecek duruma ulaşmıştı. Ne var ki Rus üretim verimliliğindeki artış yıkıcı bir bedel pahasına gerçekleşmişti: Rus toplumu aşırı bir altüst oluş ile karmaşanın yükü altında ezildi ve nihayet sabır taşı çatladı.[3] Mart 1917 başlarında (veya eski Rus takvimine göre Şubat sonlarında) ekmek fiyatlarına karşı Petrograd'da başlatılan bir dizi protesto çığ gibi büyüyerek kitlesel gösterilere dönüştü. Kendi başkentinde düzeni sağlayamayan Çar II. Nikolay, 15 Mart'ta tahttan çekildi. Şubat Devrimi ismiyle anılan bu olay, Rus İmparatorluğu'nu rayından çıkardı. İmparatorluğun coğrafi genişlemesi, bürokrasinin büyümesi, ekonominin gelişmesi ve toplumsal tabakalaşma hep birlikte imparatorluk aygıtını iyice yıpratmıştı. İmparatorluğun ve merkezi kurumun sembolü olan çar, bütün yapıyı bir arada tutmuştu. Çarın düşmesi, hükümet biçiminden imparatorluğun sınırlarındaki mülkiyet haklarına kadar bütün emperyal projenin sorgulamaya açılması demekti. Her şey kapanın elinde kalacaktı.

Çarın tahttan feragat edişinin duyurulması orduda büyük bir sarsıntıya yol açtı. Disiplin hızla bozuldu. Devrimin demokrasi vaatlerine karşılık veren askerler bağımsız komiteler oluşturmaya, emirleri reddetmeye ve kendi komutanlarını seçmeye başladılar. Petrograd savaş hedeflerini gözden geçirirken savaşın sürdürülmesinin gerekli olup olmadığı meselesi sert tartışmaların konusu haline gelerek subaylarla askerlerin, genç subaylarla eski kuşağın ve hatta topçu ile piyadenin arasını açtı.[4] Kaderin cilvesiyle Çarlık subayları, erat arasında hızla yayılan devrimci hareketlerle işbirliği yapmak dışında pek bir seçenek bulamadılar. Örneğin General Yudeniç, Mayıs 1917'de sosyalist Menşeviklerin düzenlediği bir ordu kongresine katılmıştı.[5]

Osmanlılar Rus saflarında yayılan sürtüşmeyi fark etmişlerdi. Şubat Devrimi'nin daha geniş siyasi anlamını kavradılar ve bunu kendi faydalarına kullanmaya uğraştılar. Uçaklar ve yer devriyeleri

vasıtasıyla dağıttıkları propaganda broşürlerinde bu sevinçli ihtilali (*ihtilal-i mesut*) selamlıyor, ihtilalci Rusya ile kendi anayasal rejimleri arasında paralellikler buluyor ve uygarca gelişmeye (*terakkiyat-ı medeniye*) yönelik ortak kararlılıklarını vurguluyorlardı.[6] Rus muhataplarıyla yüz yüze görüşmek üzere küçük asker heyetleri sevk edildi. Ruslar, Almanların aksine kendi ülkelerini işgal etmeyen Osmanlılara karşı bir düşmanlık duygusu beslemediklerini açıkladılar. Osmanlılarla savaşın hoş karşılanmadığını gösterecek şekilde Anadolu'daki "emperyalistler savaşına" reddiyeler ve "Boğazlar'ı istemiyoruz" bildirgeleri Rus saflarında dolaştı.[7] Yazın gelişiyle birlikte Rusya'nın savaş yorgunu köylü askerleri, söylentilere göre geniş çaplı bir toprak dağıtımının eli kulağında olduğu vatanlarına dönmek üzere kalabalık kitleler halinde cepheyi terk etmeye başladılar.

Rus Kafkas Ordusu'nun gözlerinin önünde tam manasıyla dağılmasını izleseler bile Osmanlılar Anadolu'da hareketsiz kaldılar. Enver, Rusya'nın çürümesinden Kafkasya yönünde değil de Mart ayında İngilizlerin eline geçen Bağdat'ı kurtarmak hedefinde bir taarruz için faydalanmayı planlamıştı. Anafikir, Romanya ve Galiçya'dan dönen tümenlerle Kuzey Irak'ta "Yıldırım Ordusu" isimli yeni bir ordu kurmaktan ibaretti. Yıldırım Ordusu Bağdat yönünde güneye doğru Fırat boyunca ilerlerken Halil Paşa komutasındaki Altıncı Ordu da Dicle'yi izleyip doğudan saldıracak ve İngilizler bir kıskaç hareketiyle yakalanıp yok edilecekti. Planın çapı ve cüreti Enver'i heyecanlandırsa da, birlikleri Avrupa'dan Irak'a makul bir sürede nakletmek çok zordu.[8] Enver, Eylül'de istemeye istemeye bu plandan vazgeçti ve yeni oluşturulan orduyu ikinci önceliği olan Filistin'e yönlendirdi.[9]

Osmanlı cephe gerisindeki umumi efkâr cephedekinden daha savaşçı değildi. Şubat Devrimi İstanbul gazetelerinde yeni muharebelere davet değil barış çağrıları yapılmasına neden olmuştu. *Tasvir-i Efkâr* "sulhü özledik" derken *Tanin* "harbin devamının beşeriyete karşı cürüm" olduğu uyarısında bulunuyordu.[10] Talat Paşa Mayıs 1917 ortasındaki bir gazete mülakatında, imparatorluğun içinde bulunduğu şartlara dair olumlu bir tablo çizmişti. Bü-

tün cephelerde vaziyet iyi gidiyordu: İngilizler Suriye'de savunma halindeyken Irak ve Arabistan'da durum Osmanlıların lehine dönmeye başlamıştı, Kafkas Cephesi sakindi. Rus Devrimi'nin anlamı henüz açıklığa kavuşmamış olsa da Çarlığın yıkılışı iyiye alametti, çünkü "hür bir Rusya" Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sistemli bir imha siyaseti izleme mecburiyeti hissetmezdi. Osmanlılar sulh istiyordu. Savaşın ancak müzakereyle sona erdirilebileceğini de ayrıca vurgulamıştı.[11]

Talat'ın iyimserliğine rağmen Osmanlı birlikleri 1917 sonbaharında hâlâ sallantılı bir vaziyetteydiler. Rus ordusundaki moral çöküntüsü, Osmanlı ordusunda aksi yönde bir iyileşme yaratmadığı gibi maddi şartları da düzeltmemişti.[12] Cephe yakınından yazan Süryani patriği XXI. Mar Şimun Bünyamin, Osmanlı ordusunu ekmek ve çorba dilenen aç yeniyetmelerle doldurulmuş acınacak haldeki bir döküntü olarak niteler.[13] Ekim'de Mustafa Kemal, "Harp, her milletten olan anasırımızı istisnasız olarak, son dereceye getirmiştir," diyerek Enver'i uyardı. Harbiye nazırı buna karşı çıkmamış, ancak düşmanların durumunun daha iyi olmadığını da eklemişti.[14] Enver bu konuda haklıydı. Aslında Rusya'nın durumu daha da kötüye gitmek üzereydi.

Bolşeviklerin Vaadi, Ateşkes ve Barış Görüşmeleri

Vladimir Lenin'in liderliğindeki Bolşevik Partisi, Petrograd'daki Geçici Hükümet'i 7 Kasım 1917'de şiddet dolu bir darbe ile devirip ülkeyi mutlak bir içsavaşa, hatta daha ziyade bir içsavaşlar sarmalına soktu. Rusya'daki derinleşen kargaşa Osmanlıları rahatlattı.[15] "Yarınki Rusya" başlıklı başmakalesinde *Vakit* gazetesi, bu devlet ebedi bir tehdit oluşturmakla birlikte, "Rus ihtilali... bizi yakın bir tehlikenin tazyiki altından kurtarmıştır... şimdiden geniş bir nefes alabiliriz," diye yazdı.[16] Fakat Bolşeviklerin yükselişi Rusya içerisinde büyük bir kargaşadan daha fazla ihtimali barındırıyordu. Bolşevikler muhalefetteyken savaşı ısrarla bir emperyalist proje olarak kınamışlar, iktidara geldiklerinin ertesi günü ise bir "Barış Bildirgesi" yayımlayarak savaşa acilen son verilmesi ve "ilhaksız

ve tazminatsız" bir barış yapılması çağrısında bulunmuşlardı.[17] İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'yı paylaşım amaçlı gizli antlaşmalarının Lenin tarafından açıktan eleştirilmesi ve Leon Troçki'nin *İzvestiya* gazetesinde bu belgeleri yayımlaması, Osmanlı basınını daha çok heyecanlandırdı. Bolşevikler gerçekten de barış konusunda samimi gözüküyorlardı. Eğer Rusya barışa yanaşırsa, diğer İtilaf Devletleri de mutlaka kervana katılırdı.[18]

Bolşevikler Kasım sonunda Almanlara telsizle ateşkes çağrısı yaptıklarında Enver Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Rus Kafkas Ordusu'na derhal bir ateşkes çağrısında bulunmasını emretti. Vehip Paşa emre uydu ama kuvvetleri Kafkasya'dan çekmek için vaktin henüz çok erken olduğu hususunda da Enver'i uyardı.[19] Rusya'daki iç siyasi ilişkilerin parçalanmış ve karman-çorman tabiatı nedeniyle (ne Rus Kafkas Ordusu ne de Kafkasya sivil idaresi, Petrograd'daki dört yandan kuşatılmış Bolşevik hükümetini kabul etmişti) Harbiye nazırının ümit ettiği üzere ateşkes kararına uyulacağının garantisi yoktu. Vehip'in endişesi Enver'in Kafkasya'ya aşırı ilgi göstermesi değil, tam tersine kuvvetleri başka bir yere nakletmek istemesi olasılığıydı. En nihayet 18 Aralık'ta Erzincan'da, Osmanlı hükümeti ve Rus Kafkas Ordusu arasında ateşkes yapıldı.

Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, 3 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'a hükümetin Bolşeviklerle barış görüşmelerine başladığını bildirdi. Alkış sağanağıyla karşılanan konuşmasında Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında mükemmel ilişkiler kurulmaması için bir neden olmadığını belirtti: "Bizim gibi uzun seneler ıslahat sahasında kemal-i sükun ile çalışmaya muhtaç olan Rusya ile, bu müsalemetperver Rusya ile gerek siyasi, gerek iktisadi en iyi münasebet-i hemcivariyi idame etmememize bir sebep kalmamıştır." Kapsamlı bir barış için ümitli olduğunu söylediğinde daha büyük bir alkış fırtınası koptu. Ne var ki bir mebus, Nesimi'nin önkoşulsuz barış vizyonundan duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi. Konuşmadan sarhoşa dönmüş meslektaşlarına, imparatorluğun pek çok parçasının henüz işgal altında olduğunu hatırlatıyordu. Alsace-Lorraine Almanya için ne kadar önemliyse Bağdat ve Hi-

caz'ın da Osmanlı İmparatorluğu için o kadar önemli olduğunu ve geri alınmalarının İttifak Devletleri açısından bir o kadar öncelik taşıması gerektiğini belirtti. Ne var ki yitik toprakların geri alınması güçlü bir arzu olsa da, barış ihtimali esas hâkim konuydu.[20]

Brest-Litovsk

Dört İttifak mensubunun da temsilcileri, aynı gün Brest-Litovsk kasabasındaki Alman karargâhında Bolşevik temsilcilerle buluştu. Bolşeviklerin ilhaksız ve tazminatsız barış formülü, Osmanlı beklentilerinin çerçevesini çiziyordu. Asgari olarak 1914 sınırlarına dönüş garanti gibi görünüyordu. Eğer formül geriye dönük uygulanırsa –ki Bolşeviklerin radikal idealizmi göz önüne alınırsa imkânsız da sayılmazdı– Osmanlılar 1877 sınırları ile 1878'de savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılan Kars, Ardahan ve Batum livalarını (*Elviye-i Selâse*) bile geri alabilirlerdi. Enver, Osmanlıların 1877 sınırlarını geri istediklerini Ekim ayında Almanlara bildirmiş ve dörtlü ittifak içerisinde sadece Osmanlıların toprak kaybettiğini de hatırlatmıştı.[21] Almanya sefiri Johann Heinrich von Bernstorff'a iletilen görüşlerinde ayrıca Osmanlıların savaşta çektikleri büyük acıları anlatmış ve bazı toprak düzenlemelerinin hem kendi hem de sultanın meşruiyetini artıracağını söylemişti. 1878'de kaybedilen bu topraklar, ahalisi Müslüman olan eski Osmanlı mülküydüler ve dolayısıyla İstanbul'a geri verilmeleri akla uygundu. Ayrıca 1914'te Almanya, Kafkasya'da yapılacak sınır düzenlemelerine destek sözü de vermişti.[22]

Ne var ki 1877 sınırlarına dönüş ümidi çok kuvvetli sayılmazdı. Osmanlı diplomatları, devletlerinin zayıf pazarlık gücünün fazlasıyla farkındaydılar. İmparatorlukları Almanya'nın küçük ortağı olduğu gibi ilhaksız barış ilkesini devreye sokarak Rusların Anadolu'dan çıkarılmasını sağlama niyetleri, Almanların işgal ettikleri Doğu Avrupa topraklarında hâkimiyeti elde tutma arzuları ve Bulgarların Sırbistan'ın bir kısmı ile Dobruca üzerindeki hak iddialarıyla çatışıyordu. Ümitsizce barış isteyen Avusturya-Macaristan'ın da bunu riske sokabilecek Osmanlı taleplerine karşı sabrı

yoktu. Nitekim Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan, bütün Osmanlı ve Rus kuvvetlerinin İran'dan çekilmesi yönünde Enver'in yaptığı çağrıyı desteklerken Rusya'nın Anadolu'yu tahliye etmesi hususunda ikircikliydiler. Almanların kendilerini yalnız bırakarak ikili görüşmelere zorlayacakları korkusu Osmanlıların yakasını bütün barış konferansı boyunca bırakmadığından, 1914 öncesi sınırlara dair taleplerin yüksek sesle dile getirilmesinden imtina edildi.[23]

Osmanlılar, Bolşeviklerin anti-emperyalist söyleminden daha merhametli ve nazik bir dünya düzeninin çıkacağı ümidine kapıldılar. Düvel-i Muazzama'nın dünya düzeni Atinalıların Miloslulara tarif ettiğine benziyordu: Güçlü istediğini yapar ve zayıf da başına gelene katlanır. Bu düzende bir uluslararası hukuk anlayışı ile bazı gelenekler mevcuttur ancak bunlar tutarsız ve ikiyüzlü bir şekilde uygulanırlar. Bu düzen Osmanlıları önceden hayal kırıklığına uğratmıştı. Şimdi ise, emperyalizme düşmanlığını açıkça ortaya koyan ve tamamıyla farklı bir düzen fikrini dile getiren bir yönetim Rusya'da iktidar olmuştu.

Osmanlılar bir taraftan da şüphelerini terk etmiyor ve Rusya'daki mevcut kargaşanın devam etmeyeceğini biliyorlardı. Berlin elçisi İbrahim Hakkı Paşa'nın uyardığı gibi, "Rusya, bugünkü halde zaafa düşmüş ise de bize karşı daima mehib bir düşmandır ve az vakitte eski şevket ve iktidarını bulmak ihtimali galiptir."[24] Kalıcı olsun veya olmasın Rusya'nın zafiyeti gerçekti ve Enver'in niyeti bu durumu değerlendirmekti. Bolşevikler ateşkesin gereği olarak imza sahiplerinin ordularını bulundukları yerde tutmaları hususunda ısrar ederken Enver, İkinci ve Üçüncü ordulardan birer tümenin batıya nakledilmesini savaş süresince Kafkasya'da alıkonulmasınlar diye derhal emretti. Benzer şekilde Bolşevikler, Almanlar, Avusturyalılar ve Bulgarlar Rus ve Osmanlı kuvvetlerinin İran'dan hazırlıksız çekilmesinin İngiliz hâkimiyetini davet edeceğini fikir birliğiyle ifade etmişlerdi. Enver bu kaygının haklılığını teslim ediyordu ama İran'ın bağımsızlığından taviz verilemeyeceğini söyledi.[25] Onun önceliği, Osmanlı nüfuzunun artışını sağlamak üzere Rusya'nın savaştan çekilmesini garantiye almaktı.

İttifak Devletleri ve Bolşevikler arasında 15 Ekim'de bir ateşkes imzalandı ve bir hafta sonra nihai barış görüşmelerine başlama kararı alındı.[26] Sonraki gün Osmanlılar ve Bolşevikler arasındaki ilk ikili görüşmelerde Osmanlı heyetinin geçici başkanı Zeki Paşa, Rus hâkimiyetindeki topraklarda Ermeni milislerin Müslüman ahaliye karşı zulümlerine son verilmesini Lev Kamenev'den rica etti. Zeki Paşa'ya teminat veren Kamenev, Sovyet hükümetinin gerekli tedbirleri alacağını söyledi ve ayrıca Bolşeviklerin Doğu Anadolu'dan göç etmek zorunda kalanların geri dönüşünü denetleyecek uluslararası bir komisyonun kurulması gerektiğine inandıklarını da dile getirdi. Göç eden nüfusun geri gelmesinden sonra bölge yönetiminin şekli ve yapısı orada oturan nüfusun isteklerine göre şekillenecekti.[27] Bu, Doğu Anadolu'nun Dünya Savaşı sonrasındaki kaderinin belirlemek üzere yapılacak ülkü, söylem ve içerik savaşının ilk yaylım ateşiydi.

Barış Anlaşmasının Açılış Konuşmaları

Kısıtlı pazarlık kozlarının farkındaki Osmanlılar, barış görüşmeleri öncesinde esnekliklerini muhafaza etme kararlılığı içindeydiler. Hariciye'nin sabık, Adliye'nin ise halihazırdaki nazırı Halil Bey, halefi Nesimi Bey'e şu talimatları göndermişti: Hariciye nazırı, Almanya'nın ayrı barış görüşmeleri isteğine direnmeliydi. Eğer Almanya ve Avusturya-Macaristan toprak ilhakını gerekli görürlerse Osmanlıların da aynısını yapma hakkı vardı. Bununla birlikte eğer Almanya Osmanlıların toprak ilhakına destek vermezse, Osmanlı borçlarında indirim uygun bir ikame olabilirdi. Almanya işgal ettiği topraklardan çekilmeden önce Rusya'nın ele geçirdiği yerleri boşaltması zorunlu tutulmalı ve çok miktarda Osmanlı toprağı düşman eline geçmiş olduğu için tazminat talebi meselesi de ihmal edilmemeliydi.[28]

Bolşeviklerden Adolf İoffe, 22 Aralık günü partisinin barış programındaki düsturları okuyarak kapsamlı görüşmeleri başlattı.[29] Artık bütün katılımcıların malumu olan bu düsturlar, tazminatsız ve ilhaksız barış ile bütün ulusların kendi kaderini tayin

hakkı noktalarında hararetli münakaşaların temeli oldular. Bolşevik önerisini değerlendirmek için verilen iki günlük bir molanın ardından taraflar yeniden bir araya geldiler. İttifak Devletleri adına konuşan Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Ottokar von Czernin, eğer diğer İtilaf Devletleri de hemfikir oluyorlarsa Rus önerisinin kabul edilebilir görüldüğünü söyledi.[30] Bu açıklama Bolşevikler için güzel bir sürpriz olmuştu.

Czernin açıklamasını Britanya ile Fransa'nın Bolşevik şartlarına yanaşmayacağına güvenerek yapmıştı ama aynı şekilde İttifak kampında da ayrılığa sebep oldu. Almanya'nın ilhaktan vazgeçmesi düşüncesi dahi, Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann'a Alman gazetelerinin "yüz binlerin kanı ve canıyla kazanılanı" pazarlık masasında teslim ettiği suçlamasıyla saldırmalarıyla sonuçlandı.[31] Fransızca ve Almancası zayıf olduğu için müttefiklerinin ne önerdiğini anca yarım yamalak anlayabilen Bulgar heyeti, durumun ayırdına vardığında Sırbistan'ın kimi kısımları ile Dobruca üzerindeki hak iddialarından vazgeçmeyi inatla reddetti. Bu sorunun üstesinden ancak, Alman general Max Hoffmann Bulgar Çarı Ferdinand'a başvurduğu ve çar da kendi adalet bakanı ile görüşmelere katılan heyetin başkanını ekarte eden bir telgraf gönderdiği vakit gelinebildi.[32] Nesimi Bey'in ise iki itirazı vardı. Öncelikle, barış anlaşması imzalanır imzalanmaz Bolşevikler bütün Rus birliklerini işgal altındaki Anadolu toprakları ile Kafkasya'dan çekmeliydiler. İkincisi ise, diğer devletlerin içişlerine karışmayacaklarına dair daha açık ve seçik bir garanti vermelilerdi. Almanlar birinci itirazı kulak ardı ettiler zira aksi halde onların da işgal altında tuttukları Polonya, Kurland ve Litvanya'dan çıkmaları gerekecekti. İkinci itiraz ise, Avusturya-Macaristan'ın Bolşevik entrikalarından korkmak için daha çok sebebi olduğu halde böyle bir istek öne sürmediğini söyleyen Kont Czernin'in Nesimi Bey'i ikna etmesiyle geri çekildi.[33]

Kaderin cilvesine bakın ki tam da bu esnada General von Lossow, Enver Paşa'yı Rusya Müslümanlarını ayrılıkçılığa sevk edecek bir propaganda başlatması için ikna etmeye çalışıyordu.[34] İstanbul'dan yazan sefir Bernstorrf ile sözbirliği eden Lossow, Kühlmann'a Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki Osmanlı iddialarına

destek olmasını da tavsiye etmişti. Osmanlılar Elviye-i Selâse'yi topraklarını genişletme peşinde koştukları için değil, hükümetin elinde savaşa karşılık gösterebilecek bir kazanım olsun diye istiyorlardı. Bunun üzerine, daha birkaç gün önce bu toprakların iadesi fikrini bir kenara atmış olan Alman dışişleri bakanı tutumunu yumuşattı[35] ve 25 Aralık'ta Enver'e, Bolşeviklerin söz konusu üç vilayetin iadesine karşı çıkacaklarını düşünmediğini söyledi. Vilayetlerdeki ahaliden gelen ve Osmanlı İmparatorluğu'na tekrar dahil olma arzularını belirten beyannameler de Kühlmann üzerinde etki yaratmış, yeniden birleşmeyi mümkün kılacak bir plebisit teklif etmesine yol açmışlardı.[36]

Küresel Düzenin Yerel Yansıması veya Serabı: Kafkas Komitesi

Kühlmann'ın değindiği beyannameler Osmanlı sadrazamı Talat Paşa'ya, Bolşeviklere ve Alman ile Avusturya-Macaristan dışişleri bakanlıklarına telgraf çekilmiş olup Ardahan, Batum, Acara, Çürüksu, Livane, Kars ve Şavşat halkları adına konuştuklarını iddia ediyorlardı. Kühlmann'ın bir adım önünde geçen Enver Kars, Ardahan ve Batum'un ilhakı için lobi faaliyeti yapacak bir "Kafkas Komitesi" kurulması emrini verdi. Komiteden bir heyetin İstanbul'dan trenle hareket ettiğine dair Berlin, Viyana ve Sofya'daki Osmanlı sefaretlerini 22 Ekim'de bilgilendirerek heyete lobi faaliyetlerinde yardımcı olunması emrini verdi. Heyet çok az başarı gösterebildi. Ocak ortasında Berlin'den gönderdikleri raporda Almanlar ve Avusturyalıların üç vilayetin iadesini desteklemedikleri gibi Bulgarların Dobruca'yı ilhakta ısrar etmeleri ve Almanların Doğu Avrupa'dan çekilmekte isteksiz oluşlarının da meseleyi iyice içinden çıkılmaz bir hale getirdiğinden şikâyet ediliyordu.[37]

Komitenin Berlin'de hayal kırıklığına uğraması üzerine Talat bu ekibi Bolşeviklerden doğrudan destek sağlamak amacıyla Petrograd'a göndermeyi düşündü. Ne var ki, bir ekonomik ve kültürel komisyonun başkanı sıfatıyla kısa süre evvel Petrograd'a varmış olan ve konumu itibariyle büyükelçiye en yakın temsilci sayılacak

Galip Kemali Bey'e komitenin bir başarı elde edip edemeyeceğine dair çekilen telgraf olumsuz cevap aldı. Galip Kemali, Bolşeviklerin ulusların kendi kaderini tayin hakkı söylemini ancak Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı kalmak şartıyla özerklik verilmesi şeklinde hayata geçirdiklerini belirtiyordu. Ayrıca gözlemlerine göre on üyesinden altısı Osmanlı vatandaşı olan ve aralarında üst düzey Osmanlı yetkilileri bulunan Kafkas Komitesi'nin, son kırk yıldır Rus idaresinde yaşayan bir nüfusun hissiyatına tercüman olması fikri makul değildi. Bu önemli bir noktaydı. Aslında komite, temsilcilik rolüne soyunduğu üç vilayet hakkında çok az şey biliyordu. Komite üyeleri İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Enver onlara bir Rus kaynağından alınmış olan ve Kars ile Batum nüfusuna dair istatistiki bilgileri ihtiva eden bir telgraf çekmek zorunda kalmıştı. Komitenin meşruiyetine dair şüpheleri nedeniyle üyelerin geçmişlerini inceleyen Bernstorff da bunların çoğunun Rus değil Osmanlı vatandaşı olduğunu not etmişti.[38]

Galip, Kafkas Komitesi'nin gündeme getirdiği esas meseleye parmak basarak Talat'ı uyardı: "Sonra asıl bizim için mühim mesele: Memleketimiz dahilindeki bazı milletlerin de bu yoldaki müddeiyatını dinlemeye mecbur kalıp kalmayacağımızdır."[39] Aslında Gürcü komitesinin başkanı Prens Makabeli, Berlin'de tam da bu taktiğe başvurarak tehdit savurmuştu: Eğer Osmanlılar Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki iddialarında ısrar ederlerse Lazistan ve Kürdistan'dan da kendi kaderini tayin talepleri duyabilirlerdi.[40]

Keskin bir *Machtpolitik* (kuvvet politikası) taraftarı olan General Hoffmann, Bolşevikleri kendi hayal âlemlerinden çıkarma kararlılığıyla, Alman kuvvetlerinin 1914 sınırına çekilemeyeceğini zira Alman hükümeti nezdinde Polonya, Kurland ve Litvanya'nın kendi kaderlerini tayin haklarını kullanarak Rusya'dan resmen ayrılmış olduklarını bildirdiğinde, söz konusu ilke Brest-Litovsk'daki ilk kavgayı ateşlemiş oldu. Bu açıklama Bolşevik heyetini şok etti. Bir devrimci için nahoş kaçacak kadar devlet-merkezli bir bakış açısı sergileyen geleceğin Sovyetler Birliği "vakanüvisi" Mihail Pokrovskiy ruhen çökmüş, hıçkırıklara boğulmuş ve dili dolaşmış bir şekilde, "Neredeyse on sekiz eyalet Rusya'dan koparılırken il-

haksız bir barıştan nasıl söz edebiliyorsunuz?" demişti.[41] Bunun sonucunda yaşanan kargaşa ve Bolşeviklerin görüşmeleri bitirme tehdidi, ümitsizce barış isteyen ve Almanların inatçılığına içerleyen Avusturyalıların sinirini bozdu.[42] Öte yandan öğleden sonra gerçekleştirdikleri özel görüşmelerde Bolşeviklerden işgal altındaki topraklardan çıkacakları sözünü alan Osmanlıların keyfi, gerilimin yükselmesinden etkilenmemişti.[43]

Ertesi gün Almanlar birliklerini çekmeyi ve Alman işgali altındaki yerlerde halk oylaması düzenlemeyi kabul ederek Rusları yatıştırdılar; fakat geri çekilmenin halk oylamasından önce mi yoksa sonra mı olacağına dair kesin bir açıklama yapmayı reddettiler. Bolşevikler Ermenistan'da bir halk oylaması talep ettiklerinde Almanlar Rusların dikkatini Doğu Avrupa ile olan mantıki bağlantıya çektiler ve bunun Osmanlıların içişleri olduğunu söylediler. Osmanlılar açısından önemli diğer mevzularda Bolşevikler, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ediyor ve yeni bir anlaşma sağlanana kadar iki yıl boyunca Karadeniz boğazlarından ticari gemilere serbest geçiş hakkı tanıyorlardı.[44]

Görüşmelerin İkinci Aşaması

Bolşeviklerin Brest-Litovsk'a gitmekteki niyeti barış yapmak değil, görüşmeleri uzatıp savaş bıkkınlığını artırmak ve sanayileşmiş Batı Avrupa'da işçi devrimi başlayana kadar Almanya ile başka yerlerde devrimci mayayı uyandırmaktı. Bu niyetle Lenin, 9 Haziran 1918'de başlayacak olan görüşmelerin ikinci aşamasında Bolşevik heyetinin başına geçmek üzere Troçki'yi gönderdi. Troçki'nin gelişi, bütün bir diplomasi tarihindeki en ilginç ve şaşırtıcı sahnelerden birinin hayat bulmasıyla neticelendi. Taban tabana zıt siyaset anlayışlarına sahip Bolşevik ve İttifak heyetleri karşı karşıya gelmişti. İttifak Devletleri toprak hükümranlığına dayalı bir çerçevede coğrafi sınırları belirlemeye ve ekonomik ayrıcalıkları güvence altına almaya çalışırken, Bolşevikler devletin tümüyle ortadan kalkmasını ve bütünüyle yeni bir düzenin ortaya çıkmasını savunan Marksist bir devrim şablonuyla hareket ediyordu.

Kavramsal zıtlıkları kişisel farklılıklar da kuvvetlendiriyordu: Bir yanda atılgan, zeki ve kibirli devrimci Troçki, diğer tarafta ise eski düzenin mükemmel bir örneği olan soğukkanlı, kozmopolit ve rafine aristokrat –tecrübe ve bilgisi eksik olmadığı gibi kendi kendisiyle dalga geçebilme erdemine de sahip– Dışişleri Bakanı Kühlmann kavgaya hazırlanıyordu. Sonraki dört hafta boyunca Troçki, heyecanlı ve zaman zaman da duygusal müzakerelerde düsturlarına saldırdığı rakiplerinin dengesini bozacaktı. Kabalığı, efelenmeciliği ve zafer kazananın kendi tarafı değil karşı taraf olduğunu kabullenmeyişi Almanları çileden çıkarırken Osmanlılara beklenmedik bir diplomatik zafer sunmuştu.[45]

Her iki tarafın da üzerinde hem şevkle kavga ettiği hem de sahiplendiği ilke, ulusların kendi kaderini tayin hakkı idi. Almanların ve Bolşeviklerin bu ilke üzerinde bu denli ısrarla durmaları, kuvvet politikasının riyakâr bir uygulaması olarak yorumlanabilir. Eninde sonunda Almanlar açıkça *Machtpolitik* taraftarlığı yapıyorlardı; Bolşevikler ise Rusya'nın çeperindeki çeşitli milletleri ve yerel hareketleri ezip yok ederek kendi imparatorluklarını kuracaklardı. Yine de yukarıdaki yorum basite indirgeyici ve yanıltıcıdır. Her iki taraf da milli ülkü olgusunu kendi iktidar ve nüfuzunu yaymak için kullanmıştı ama ulusal kimlikleri sadece işlerine gelen şekle sokmak için değil geliştirmek için de ciddi bir çaba sarf ettiler. Almanlar Doğu Avrupa'yı işgal altında tuttukları esnada Beyaz Rusları, Yahudileri, Letonları, Litvanyalıları ve Lehleri (Polonyalı) basit birer "halk" olmaktan çıkarıp bütün alametleriyle müstakil birer "millet" haline dönüştürecek bilinçli programlar uyguladılar.[46] Bolşevikler de kendi imparatorluklarını yaratıp idare ederken, her bir Sovyet tebaasının bir milli kimlik benimsemesini gerektiren ve her Sovyet milletine milli varlığın bütün alametlerini bahşeden derin bir "kavimseverlik" (etnofili) sergilediler.[47]

Talat Paşa'nın Gelişi ve "Ermenistan Kararnamesi"

Görüşmelerin ikinci ayağına, artık Sadrazam unvanı taşıyan Talat Paşa da geldi. Kühlmann kendisini takdim ettikten sonra,

paşanın da duyabileceği bir fısıltıyla, "Avrupa'nın en iyi diplomatı," demişti. Bu manevra, Troçki'nin Alman devlet adamını ve onun yağ çekmeye dayanan eski usul diplomatik hilelerini küçümsemesine yol açtı[48] fakat Talat'ın geliş amacı gururunun okşanması değildi. Alman ve Avusturya gazetelerinde Doğu Anadolu'da bir referandum düzenlenmesi tartışılır olmuştu ki böyle bir durumda bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti tekrar riske girebilir veya hiç gerçekleşemeden kalabilirdi. Bu toprakların geri alınması, hükümetinin itibarı ve başarısı için hayati öneme sahipti. Nesimi ve Hakkı beylerin yeterince atılgan olmadığını düşünen Talat Paşa, görüşmelere bizzat katılmaya karar vermişti.[49]

Bolşeviklerin yeni bir dünya düzeni kurma yoluna baş koyduğuna dair Osmanlı beklentileri, 13 Haziran'da Bolşevik yayın organı *Pravda*'da 13 Numaralı "Ermenistan'a Dair" kararnamenin yayımlanmasıyla kökünden değişti. Petrograd'daki Galip Kemali Bey, haberi derhal Brest-Litovsk'daki meslektaşlarına telgraf çekti. Lenin'in ve Milletler Komiseri Josef Stalin'in imzasını taşıyan kararname Ermenilerin kendi kaderini tayin hakkını tanıyor, Rus birliklerinin Anadolu'dan çekilmesini kolaylaştırmak için bir Ermeni milis gücü oluşturulması çağrısında bulunuyor ve bütün Ermeni mültecilerin yurtlarına geri dönüş hakkını savunuyordu. Bolşeviklerin Kafkasya Olağanüstü Komiseri olan Ermeni kökenli Stefan Şaumyan'ın idaresindeki bir kamu temsilcileri sovyeti, Ermenistan'ın geleceğini belirlemek için bir halkoylaması yapılana kadar geçici hükümet olarak görev yapacaktı.[50] Bu bilgi, Bolşeviklerin işgal altındaki toprakları geri vermeye gerçekten niyetli olmadıklarına dair Osmanlı diplomatlarının gitgide büyüyen şüphelerini doğruluyordu. İstişarelerin ardından "Bizim toprağımız" diye nitelendirdikleri araziyi geri almak üzere iki yol belirlediler. İlk yol, Almanların işgal ettikleri Rus topraklarından çıkacaklarına dair bir garanti almak ve böylece Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın tahliyesini mecbur kılacak bir örnek oluşturmaktı. Osmanlı heyeti mensupları, Petrograd'ın bu hamleye Güney Kafkasya'da kalmış olan Rus askeri birliklerine söz geçirilemediği şeklinde yanıt vereceğini belirterek Alman donanma desteğinde Batum'a

yapılacak bir çıkartma için hazırlıklara başlanmasını Enver Paşa'ya tavsiye ettiler. Ancak Almanya da gönülsüz veya istenmeyen bir ortak olduğunu gösterirse diğer bir seçenek Ukrayna ile ayrı bir barış yapmak ve aynı çıkartmayı, artık Ukrayna idaresi altına geçmiş olan Rus Karadeniz Donanması'nın kalıntıları ile gerçekleştirmekti.[51]

Sonraki gün Nesimi Bey, Troçki ile görüştü ve Rusya'ya ait olmayan bir bölgedeki halkın silahlandırılıp bağımsızlık ilanında bulunmak üzere teşvik edilmesinin bizzat Bolşeviklerin kendi prensipleriyle çeliştiğini söyledi. Troçki'ye Bolşevik doktrinlerini öğretmeye kalkan tereciye tere satma kabilinden bu girişim başarılı olmadı. Ümitsizce bir koz arayan Nesimi, Rusya'nın Asya'daki Osmanlı topraklarını kayıtsız şartsız iadesine karşılık Almanya'nın Avrupa'daki Rus topraklarını geri vermesini önerdi. Ama Troçki, Osmanlı hariciye nazırının Doğu Avrupa'daki Alman birliklerinin geri çekilişini ayarlama önerisinden hiç mi hiç etkilenmemişti.[52]

"Ermenistan'a Dair" kararnamenin ardında gizli bir gündem bulunduğuna dair Osmanlı şüphesi temelsiz değildi. Bolşevikler o esnada, Kafkasya dışında görev yapmakta olan Ermeni askerleri Ermenistan'a geri dönmeleri için cesaretlendiriyor ve Kafkasya'da silaha sarılsınlar diye siyasi tutuklularla adi suçluları hapishanelerden salıveriyorlardı.[53] Troçki, Ermenilerin silahlandırılmasına dair Nesimi Bey'in kaygılarını bir kenara attı. Açıklamasına göre, Ermeniler bir defa silahlanınca Kürtler artık onlara hiçbir zarar veremeyecek ve iki halkın orta yolu bulup beraber yaşamaktan başka seçeneği kalmayacaktı.[54] Gerçekte ise Bolşevikler kötü vaziyetten mümkün en iyi sonucu çıkartmaya çalışıyorlardı. Troçki'nin ara sıra böbürlenmelerine rağmen Bolşeviklerin Kafkas Ordusu üzerinde, denetim bir yana, en ufak nüfuzu dahi yoktu. Bu ordu fiilen ilga olmuş ve ümitsizlik içindeki komutanlığı Kasım 1917'de, bölgenin yerlisi olmaları hasebiyle bir Osmanlı ilerleyişini durdurmakta çıkarı olan Ermeniler ile Gürcülerden etnik birliklerin oluşturulmasına müsaade vermişti. Bu Ermeni birliklerinin takviye edilmesiyle, Bolşevikler Kafkasya'da iktidarlarını

sağlama alana kadar Osmanlı kuvvetlerinin baskı altında tutulması için bir fırsat doğuyordu.

Talat Paşa, bağımsız bir Ermenistan'ın kuruluşu hususunda Troçki'nin tarafgirliğini, bir ölçüde, Bolşevik heyetindeki kıdemli temsilcilerden biri olan Lev Karahan'ın Ermeni olmasına –ya da en azından Ermeni gibi görünmesine– yormuştu.[55] Osmanlı heyeti bir akşam yemekten önce bu şüphelerini sınamaya karar verdi. Hariciye Nezareti'nden hukuk müşaviri, Ermeni Osmanlı Hrant Bey, Karahan'ı telefonla arayarak kendisine Ermenice hitap etti. Ne var ki hem kendisi hem de Bolşevik temsilcisi Fransızca konuşmaya başlayana kadar muhatabının söylediklerinden hiçbir şey anlamamıştı. Karahan'ın etnik kökeni Osmanlıların aklını kurcalamaya devam etti. Galip Kemali Bey daha sonra Moskova'da görev yaptığında onun Gürcü olduğunu "keşfetti."[56] Gerçekte ise şüphelenildiği gibi Ermeni idi.

Talat Paşa'nın aklında telefon kurnazlıklarından fazlası vardı. Bolşeviklerin oyununu iki kişi oynayabilirdi. Galip Kemali Bey'e çektiği bir telgrafta Lenin hükümetinin "bizim işgal altındaki toprağımızda" bir bağımsız devletin kuruluşuna yardım ettiğini ve Ermenilerin Müslümanları katletmesine göz yumduğunu söyledi. Bolşeviklere karşı baskı oluşturmanın en kesin yolu, Rusya Müslümanlarını kışkırtmaktı. Kazan'da toplanacağına dair söylentilerin dolaştığı bir Müslümanlar kongresine katılmak üzere Yusuf Akçura'nın gönderilip gönderilemeyeceğini ve ayrıca Akçura'nın Müslüman gazeteleriyle irtibata geçip Anadolu'da Müslüman kanı akıtılmasına karşı muhalefet oluşturup oluşturamayacağını özellikle sordu. Galip Kemali, Akçura'nın Moskova'da Kızılay Cemiyeti ile görüşmekte olduğu ama istenirse savaş esirlerini ziyaret etmeye gönderilebileceği cevabını verdi. Öte yandan, Rusya Müslümanlarından yahut Kazan'da değil de Ufa'da toplanacak olan kongreden pek az şey beklenebileceğine dair sadrazamı uyarmayı da ihmal etmedi. Rusya Müslümanları teşkilatlı olmadıkları gibi siyaseten fazlasıyla bölünmüş durumdaydılar ve Rusya'nın kötü durumdaki iletişim sistemi de bilginin yayılmasına set çekiyordu.[57]

Bölgesel Güç Dengesinin Yenilenmesindeki Kilit Taşı: Ukrayna

Görüşmelerin üçüncü turu 30 Ocak'ta Talat Paşa'nın başkanlığında başladı. Paşa acil iç meselelerle ilgilenmek üzere İstanbul'a dönmek için sabırsızlanmakla beraber, Troçki Petrograd'dan dönene ve büyük sorunlar çözülene kadar beklemeye karar vermişti.[58] Troçki'nin ikinci oturumdaki şaşırtmacaları ile efelenmeciliği, İttifak Devletleri'nin birlik beraberliğini yıpratmıştı ancak Bolşeviklerin kendi aralarındaki birlik de çözülüyordu. Lenin'in halkoyuyla seçilmiş Kurucu Meclis'i Ocak'ta süngü zoruyla dağıtması, Bolşeviklerin iç düşmanlarının bir ittifak kurmasına yol açtı. Bolşeviklerin çoğu artık Almanlarla savaşın sürdürülmesinin çok riskli olacağını düşünüyordu.[59] Troçki için daha kötüsü, diplomasi masasındaki rakiplerinin de ona birkaç hile öğretecek olmasıydı. Üçüncü oturumun başlıca meselesi Ukrayna olacak ve İttifak Devletleri'nin önerdiği çözüm, görüşmelerin durmasına yol açacaktı.

Ateşkesin imzalanmasından bir gün sonra üç kişilik bir Ukrayna heyeti Brest-Litovsk'a gelmişti. Öğrencilik yıllarından yeni çıkmış olan bu heyet, Ukrayna Merkez Konseyi Rada'nın temsilcileriydi. Gençlerin yanında somut bir ajanda yoktu fakat vaziyete dair bir izlenim edinip buradan bir yön tayin etmeyi ümit ediyorlardı. Almanlar Ukraynalıların etrafta olmasından memnunlardı çünkü onların varlığı ulusların kendi kaderini tayin hakkı meselesini sürekli gündemde tutarak hem Bolşevikler üzerinde baskı kurmayı hem de Avusturya-Macaristan heyetini hizaya getirmeyi sağlıyordu.[60] Avusturyalılar Ukraynalıların toprak taleplerinden ve bir Ukrayna devletinin imparatorluklarının dengesini sarsma ihtimalinden korkuyorlardı. Ne var ki Viyana'nın ümitsizce barışa ve tahıla duyduğu ihtiyaç, Czernin'e Almanlara uymaktan başka çare bırakmıyordu.[61]

Osmanlılar Ukrayna'yı Almanlar gibi manipüle etmeyi umamazlardı fakat Rada heyetinin gelişinden memnundular. Osmanlı stratejistlerinin savaşın başında öngördüğü üzere Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanması; zengin toprakları ile büyük bir nüfusu elin-

den alacağı ve Karadeniz sahilinin büyük bir kısmından mahrum edeceği Rusya'yı kötürüm bırakacaktı. Rusya'nın siyasi krizi 1917 boyunca derinleştiği için Stockholm'deki Osmanlı elçiliği –burası Osmanlıların Rusya'ya dair istihbarat toplayıp analiz ettikleri denizaşırı merkezleriydi– bağımsız bir Ukrayna'nın doğuşunun özel önemini vurgulamıştı. Rusya Müslümanları güçsüz ve ancak temel düzeyde bir teşkilatlanmaya sahipken, çok daha eğitimli ve donanımlı olan Ukraynalılar Karadeniz ile havalisinin jeopolitik haritasını Osmanlılar lehine yeniden çizebilirlerdi.[62] Osmanlı istihbarat analizcileri Ukrayna ile Rusya arasında kesin bir kopuşa yüzde elliden az ihtimal veriyorlardı fakat böyle bir kopuşun tahribatı kader çizici olurdu.[63] Bu yüzden Stockholm'deki Osmanlı ataşesi Ukrayna bağımsızlık hareketini desteklemek için faaliyete geçti.[64] Teşkilat-ı Mahsusa Ocak 1918'de Ukrayna Kurtuluş Birliği (UKB) üyelerine pasaport sağladı ve altısını Batum üzerinden Ukrayna'ya sevk etti.[65]

Troçki ve Kühlmann açılış oturumunda Ukrayna meselesi üzerine çatıştılar, fakat Czernin Bolşevikler üzerindeki baskıyı biraz daha artırmak için Rada temsilcilerinin meydana çıkmasına 1 Şubat'ta izin verdi. Bu fırsatı değerlendiren Ukraynalı genç sosyalistler, kin dolu bir pervasızlık sergilediler. Art arda savurdukları belagat salvolarıyla Bolşeviklerin Kurucu Meclis'e, Ukraynalılara, Kafkasyalılara ve diğerlerine karşı korkak ve ikiyüzlü bir şekilde güç kullanışını alenen kınadılar. Sözlü saldırının Troçki'nin ıstırap ve ter içindeki yüzünden okunan aşağılayıcı etkisi, İttifak Devletleri'nin temsilcilerini hayli eğlendirmişti.[66] Troçki kıvrak zekâsıyla, Rada üyelerinin Brest-Litovsk'da işgal ettikleri odadan daha büyük olmayan bir ülkenin temsilcileri olduğunu söyledi; Hoffmann bu yorumu "ne yazık ki temelsiz değil" şeklinde değerlendirdi.[67]

Talat, aynı gün Enver'e gönderdiği bir telgrafta yeni Bolşevik Rusya'nın geçmiş Rus devleti kadar yayılmacı olduğunu gösterdiğini ve "Birleşik Rusya Cumhuriyeti" kurmak için Finlandiya ve Ukrayna'ya saldırdığını bildiriyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Ukrayna'yı tanıyıp bu ülkeyle barış antlaşması imzalamaya ve ardından Petrograd'a yürüyüp Bolşevikleri şartları kabule zorlamaya karar verdiklerini anlattı.[68] İttifak Devletleri sahiden

de 8 Şubat'ta Ukrayna ile bir barış imzalayarak kendilerine tahıl, yumurta, şeker, manganez, keten ve başka ürünlerin gönderilmesi karşılığında Rada'yı Bolşeviklere karşı destekleme sözü verdiler. Avusturya-Macaristan Cholm vilayetini Ukrayna'ya bırakacak ve Galiçya'nın Rutenya ile Bukovina sancaklarında bir Ukrayna vilayeti kurarak buradaki Rutenlere anadillerini kullanma hakkını verecekti.[69] Bununla birlikte yüksek diplomasi zemindeki gerçeklerle her zaman uyumlu değildi ve herkes bunu biliyordu. Czernin o gece günlüğüne şunu yazmıştı: "Rada'nın hâlâ Kiev'de toplanıp toplanmadığını bilmiyorum?"[70] Gerçekten de o günün ilk yarısında Rada hükümeti, Bolşevik askerleri şehre girerken Ukrayna başkentini terk etmişti.[71] Buna rağmen barış antlaşmasına karşı Troçki'nin öfkeli protestosu bir sonuç vermedi. Resmi bir barış anlaşmasını sümenaltı edeceğini umduğu zavallıca bir kumara kalkışarak savaşın bittiğini söyledi ve Petrograd'a dönmek üzere yola çıktı.[72] Konferans iflas etmişti.

Troçki'nin ayrılması Osmanlıları hayal kırıklığına uğratmakla birlikte genel olarak memnuniyet yaratmıştı. Talat'ın Alman muhabire söylediği gibi görüşmelerin başarısızlığa uğraması pratik sonuçlar karşısında önemsizdi. Rusya ile anlaşma resmiyet kazanmamıştı ancak Osmanlılara güvenlik sağlayan bir barıştı.[73] Kiev ile anlaşma kendi içinde önemli bir başarıydı. İttihat ve Terakki'nin yarı-resmi basın organı *Tanin*, Rusya'nın habis nüfuzunu büyük ölçüde kaybettiğini sevinçle duyuruyordu.[74]

Osmanlı İlerleyişi Başlıyor

Kühlmann, yola çıkmasından önce Troçki'yi uyararak görüşmelerin resmi bir barış imzalanmadan bitmesi halinde İttifak Devletleri'nin önünde savaşa devam etmekten başka bir seçenek kalmadığını bildirdi. Sözüne sadıktı. Bolşevikler sonraki adımda ne yapacaklarını tartışırken bir ültimatom yayımladı ve Almanlar 18 Şubat'ta taarruza yeniden başladılar. Sadece dört günde 240 kilometre ilerlemişlerdi. Hoffmann daha sonra "Troçki'nin teorilerinin gerçekler karşısında dayanamadığını" yazdı.[75] Almanlar

savunmasız Petrograd'a yaklaşırken Lenin devrim yok edilmeden hangi şartlarda olursa olsun bir barış antlaşmasının imzalanmasını emretti. Troçki artık kendisini küçük düşürücü bir duruma sokmak istemediğinden Brest-Litovsk'da heyeti Bolşevik Merkez Komitesi üyesi Grigoriy Sokolnikov yönetecekti.

Sokolnikov gelişinden kısa süre sonra daha da fazla nahoşluk keşfetti. Kühlmann'ın ültimatomu muğlak bir dille Rusya'nın "Doğu Anadolu Vilayetleri" denilen yerlerden çekilmesini şart koşarken Sokolnikov'a verilen barış taslağında Kars, Ardahan ve Batum'un tahliyesi özellikle isteniyordu.[76] Bu düzeltme, Osmanlı diplomasisinin zaferini yansıtıyordu. Eski sadrazam ve uluslararası hukukta uzman olan İbrahim Hakkı Paşa,[77] diplomatik geleneklerin mevcut ültimatoma sonradan ilave yapılmasını yasakladığı hususunda hariciye nazırını uyarmıştı. Buna rağmen Hakkı Paşa, Brest-Litovsk'daki Alman heyetinin başı Baron Friedrich von Rosenberg ile Elviye-i Selâse meselesini gizlice görüşmüş ve Kars, Ardahan ve Batum'un meşruiyet gereği Osmanlılara ait olduğuna; "Doğu Anadolu Vilayetleri" kavramının 1914 sınırının batısı kadar söz konusu üç livayı da imlediğine onu ikna etmişti.[78] Osmanlıların bir ayağının Kafkasya'da olmasına itiraz eden Kühlmann, bu görüşe destek vermemişti. Alman dışişlerinin Kafkasya üzerinde farklı emelleri vardı ve bu emeller Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliğini içermiyordu.[79] Alman genelkurmay başkanı ve ülkenin baş strateji mimarı General Erich von Ludendorff ise Bolşeviklerin küstah inatçılıkları yüzünden cezalandırılması gerektiğine ikna olduğundan şöyle bir düzeltme yapılmasını onayladı:

> Rusya devleti Doğu Anadolu vilayetlerinden mümkün mertebe ivedilikle çekilecek ve bu bölgeyi hukuk gereği Osmanlı devletine iade edecektir. Ardahan, Kars ve Batum havalisi aynı şekilde ve gecikmeksizin Rus birliklerinden arındırılacaktır. Rusya devleti bu vilayetlerin milli ve milletlerarası ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine karışmayacak ve söz konusu yeniden düzenlemeyi, Osmanlı devleti başta gelmek üzere çevre ülkelerle işbirliği halinde gerçekleştirecek olan bölge halkına bırakacaktır.[80]

Şartlar kayda değer şekilde Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı İmparatorluğu'na bırakmıyor fakat kendi kaderini tayin ilkesini gözetiyordu. Hakkı ve Rosenberg sonraki aşamada Avusturya ve Bulgaristan'ı yeni düzenlemeye ikna ettiler. Ancak mesele kesinlik kazanmamıştı. Avusturya-Macaristan düzeltmeyi, barış antlaşmasının imzalanmasını geciktirmemesi şartıyla kabul etmişti.[81]

Bir gecikme tehdidi 3 Mart'ta kendini gösterdi. İmzaların atılacağı o sabah Sokolnikov, üç livanın barış antlaşmasına dahil edilmesinin haksızlığı üzerine ısrarlı bir eleştiriyle konuşmasına başlamıştı.[82] Hakkı Paşa endişeye gömüldü. Eğer Bolşevikler imza için tereddüt ediyorsa, Osmanlıların müttefiklerinin derhal barış imzalanması adına düzeltmeyi iptal etmesi kesin sayılırdı. Konuşma fırsatını yakalayarak bölgenin tarihi, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri ve 1878'de Rusya'ya kaybedilmesi üzerine verdiği maharetli bir söylevle Osmanlı iddialarını tutkulu şekilde savundu. Sokolnikov'un sözlerini çürüttü[83] ve akabinde Bolşeviklerin itirazlarına şaşmış görünerek üç vilayetin iadesinin bizzat kendilerinin ilhaksız ve tazminatsız devrimci barış ilkeleriyle mutlak bir uyum içinde olduğunu ileri sürdü. Bolşeviklerin ideolojik gösterişçiliğine zehirli bir iğne batırarak da sözlerine son verdi: "Ve zaten niçin yenenler ve yenilenler hakkında konuşuyoruz? Hepimiz galip değil miyiz? Hepimize yenik düşen ortak düşmanımız Rus Çarlığı değil mi?"[84] Sokolnikov öfkeden kudurmuştu. Lenin'e gönderdiği bir telgrafta düzeltilen cümlenin özellikle reddedilebileceğini söyledi ancak Lenin barış imzalanması konusunda ısrarlıydı. Sokolnikov boyun eğdi ve Bolşevik temsilcileri antlaşmaya imzalarını attılar. Hakkı Paşa ancak bundan sonra rahatladı.[85]

Brest-Litovsk Barışına Osmanlıların Tepkisi

Adalet Nazırı ile Hariciye Nazırı olan Halil Bey ertesi gün Meclis-i Mebusan'a Rusya ile barışın imzalanışını ve "üç sancağımızın" geri alınışını duyurdu. Romanya ile yapılacak olan üçüncü barış antlaşmasının da (ilki Ukrayna ile imzalanmıştı) çabucak imza edileceği öngörüsü ve Brest-Litovsk'un İtilaf Devletleri'ni barış masa-

sına çekerek savaşı süratle sonra erdirmeye ikna edeceği ümidiyle mebusları daha çok sevindirdi.[86] Mebuslar imparatorluğun talihi düzeldiği için Allah'a şükrediyor, Korkunç İvan ile Deli (Büyük) Petro'nun tahtının yıkılışına seviniyor ve Filistin ile Suriye cephelerinde de zafer temenni ediyorlardı. Rusya'nın mağlup edilmesini sevinçle karşılamışlardı çünkü bu, savaşın ve Rus tehdidinin sonunu müjdeliyordu. Hiç kimse anlaşmanın Osmanlı topraklarını Elviye-i Selâse ötesinde Orta Asya ve Kafkasya'ya doğru genişletme fırsatı çıkardığından bahsetmiyordu.[87]

Bu bağlamda bir mebus eleştiride bulundu. Azerbaycan doğumlu ve halihazırda Karahisar-ı Sahip mebusu Ahmet Ağaoğlu, barış antlaşmasında elde ettiği başarıdan dolayı hükümeti tebrik ettikten sonra hükümetin dikkatini geçiştirilmesi mümkün olmayan bazı gerçeklere çekmek istediğini söyledi. Diğer İttifak devletleri etnik köken veya akrabalık bakımından kendilerine yakın olan milletler için –örneğin Almanların Estonya, Kurland ve Letonya için yaptıkları gibi– Bolşeviklerden birtakım garantiler koparmayı ihmal etmezken, Osmanlı hükümeti Ufa ve Kırım gibi yerlerde kurulan Müslüman hükümetleri için hiçbir şey yapmamıştı. Halil Bey'in bu konularda hiçbir şey söylemediğine işaret ederek ve hükümeti görevlerini yerine getirmediğine dair suçlayarak konuşmasını bitirdi.[88]

Ağaoğlu'nun suçlamalarını üzerine alınan Enver Paşa, ona bizzat hitap ettiği bir cevap vererek hükümetin bu sorunu ikinci bir kez çözme gereği duymadığını söyledi. Artık "Ufa, Kazan ve Orenburg'da" hükümetler mevcuttu ve "zaten Bolşevik hükümeti, bütün milletlerin mukadderatının kendileri tarafından tayin edilmeleri esasını kabul ettiği için Kafkasya'da bulunan muhtelif milletler müstakilen bir hükümet teşkil ederek bize müracaat ettikleri halde tabiatıyla biz onları tanımakta bir mahzur görmüyoruz ve bu suretle hemdinimiz olan milletlerden maada bize kurbiyyeti dolayısıyla teşekkül edecek olan ve bizimle iyi yaşamak isteyen diğer hükümetlere de her suretle yardım etmekten ve onları tanımaktan geri durmayacağız... Binaenaleyh, zannedersem, Ahmet beyefendinin bu suretle tasavvur eyledikleri mahzur da bertaraf edilmiş demektir," diyerek sözünü bağladı.[89] Halil Bey sonraki gün, "En-

ver Paşa Hazretleri'nin verdiği cevaba bendeniz iki kelime ilave edeceğim. Hükümet, o hususiaki vazifesini de unutmamış, pek iyi tahattur etmiştir. Yarın tarih, Hariciye Nezareti dosyalarını tetkik ederken hükümetin bu hususiaki vazifesini unutmamış olduğunu pekâlâ görecek ve takdir edecek; fakat mümkinülicrâ olan şeyler yapılabilir. Elden gelen şeyler yapılmıştır," açıklamasında bulundu.[90] İmparatorluk dışındaki Müslümanlara iyi niyet ve anlayış beslemek bir şey, onlar için Osmanlı Müslümanlarının çıkarlarını tehlikeye atmak ise başka bir şeydi.

Bolşevik Rusya'nın karakteri ve niyetleri hakkında Osmanlı idarecilerinin beslediği kanaatin gelişimine bakınca bu tepkiler, özellikle Enver'inkiler, gerçeği yansıtmaktan uzaktı. 1918 yılının Ocak ortasına gelindiğinde Talat ve Enver, Bolşeviklerin Rus olmayan sınır boyu halklarının istiklali aleyhine merkezi idareye kendilerini nasıl adadıklarını görmüşlerdi. Onlarla birleşmek niyeti bir yana dursun, eğer Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk'daki hedefleri arasında Rusya Müslümanlarının bağımsızlık kazanmasına yardım edilmesi dahi bulunuyor idiyse o halde gösterdikleri gayretin çarpıcı bir başarısızlık sayılması gerekirdi. Lenin'in barış imzalamaktaki amacı, Bolşeviklerin enerjilerini ve kuvvetlerini iç düşmanlarla savaşa yoğunlaştırabilmesini sağlamaktı; bu düşmanlar arasında ise Brest-Litovsk Antlaşması sırasında ve sonrasında ezdikleri Kazan, Ufa ve Hokand'ın Müslüman hükümetleri ile istiklal hareketleri de vardı.[91]

Ağaoğlu'nun suçlamalarına karşı Halil Bey'in savunmasındaki ilk bölüm olan "fakat mümkinülicrâ olan şeyler yapılabilir" ifadesi, şayet ikinci kısmı teşkil eden "elden gelen şeyler yapılmıştır" cümlesi olmasa daha da ikna edici bir reddiye sayılabilirdi. Almanların aksine, Osmanlı askeri imkânlarının Kazan'da veya Rusya içindeki başka bir yerde vuku bulan gelişmelerin yönünü değiştirecek şekilde Bolşevikleri tehdit edebilecek durumda olmadıkları açıktı. Halil Bey'in savunmasının ikinci kısmı, Brest-Litovsk'daki Osmanlı hedefleri arasında Rusya Müslümanlarının bağımsızlık hareketlerini desteklemek de bulunduğunu ve bu uğurda faydalı olabilecek bir şeyler başarıldığını ima etmesi hasebiyle yanıltıcıdır. Osmanlı

hükümetinin Brest-Litovsk'da Müslüman bağımsızlık hareketine destek aradığına dair kanıtlar zayıftır. Enver'in talimatı üzerine Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının haklarının tanınması için Hakkı Paşa 27 Şubat 1918'de Almanlardan talepte bulunmuştu bulunmasına[92] ama muhatap bulamamış ve konu gündemden çıkmıştı. Ne Osmanlılar ne de bir başkası, Rusya Müslümanlarının kaderini Brest-Litovsk gündemine dahil etti.

Daha da önemlisi, Enver'in Kafkas Komitesi'nin kurulmasına nezaret etmesi veya Talat'ın Yusuf Akçura vasıtasıyla Rus Müslümanlarını harekete geçirme konusunu kurcalamasında olduğu gibi Osmanlılar çeşitli Müslüman hareketlerine destek olmayı düşündüklerinde kıstas, bu hareketlere bağımsızlık yolunda destek vermek değil kaybedilen toprakların geri alınmasında fayda getirip getirmeyecekleri sorusuydu. Osmanlılar Kırım'da bir Müslüman devletin kurulduğunu görmekten memnun olurlardı ancak jeopolitik önemi nedeniyle Ukrayna ile ilişkileri daha çok önemsiyorlardı. Bu yüzden Kırım Tatarlarına çok az destek verdiler.[93]

Nitekim Osmanlı askeri istihbaratı Brest-Litovsk'u tam da Bolşevikleri iç isyanlarla uğraştıracağı ve Kafkasya üzerinden bir tehditte bulunamamalarını sağlayacağı için bir başarı olarak değerlendirmişti. Haziran 1918 ortasında Umur-ı Şarkiye Müdürlüğü'ne yazı gönderen Moskova askeri ataşesi, öncelikli meselesinin Rusya Müslümanlarının değil Osmanlıların çıkarları olduğunu açıkça ifade ediyordu. Almanya'nın bir taraftan Ukrayna diğer taraftan da Bolşevikler ile antlaşma imzaladığını hatırlattıktan sonra şunları söylüyordu: "Bolşevikler Ukrayna cephesinde kuvvetlerini ihtilalcilere karşı kullanabileceklerdir. Rusya'da Bolşevik idaresinin bekası Hükümet-i Osmaniye için muvafıktır çünkü dahildeki kavgalar dolayısıyla ittihat edilemeyip Kafkasya'dan Türkiye'ye karşı müşkülat icrası[?] mümkün olamayacaktır."[94]

İstanbul, Şam ve başka yerlerdeki nazırlar, bürokratlar, mebuslar ve askeri erkân birbirlerine tebrik ve kutlama mesajları iletirken hükümet dışındakiler de havadisleri mutlulukla karşılıyordu. "Tarihte Brest-Litovsk" başlığıyla *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir yazısında Brest-Litovsk'u öven Yunus Nadi Bey, "... Bir kâbus etki-

si yapmış olan Moskof Çarlığı'nın varlığı dünya haritasından koparılıp atılıyor... Bu netice bizim için Rus tehlikesinin çoktan fiiliyâta geçmiş olan zevâlîni tarihî bir vesikaya da rabteylemiş demektir. Bu bir rüya değil, bir hakikattir," diyor ve "en mühim emniyet istinâdgâhlarımızdan" birinin geri alınışını kutluyordu.[95] Hariciye Nazırı Halil Bey'in sözlerini sahiplenerek *Vakit* gazetesinin sayfalarında "Ardahan, Kars ve Batum" manşeti altında aktaran Ahmet Emin (Yalman) Bey, "Moskof tehlikesinin tehdit ve tazyikinden hiç olmazsa bir asır için kurtulduk... Fakat bu mükâfat bizim için bir fütuhat emelinin husulü değil, eski bir haksızlığın tamiri şeklindedir. Biz fütuhat istemiyoruz. Memleketimizi imar ve bu asra layık bir hayata mazhar etmek hususunda o kadar ağır vazifelerimiz vardır ki, bunları yüzüstü bırakıp, fütuhat emelleriyle vakit kaybetmeyi hatıra bile getiremeyiz," uyarısında bulunuyordu.[96]

Sonuç

Çarın Mart 1917'de devrilmesi, çaresizlik içinde mücadele eden Osmanlı İmparatorluğu'na derin bir nefes aldırdı. Rusya'nın kargaşaya düşmesi, savaş yorgunu Osmanlı'ya genel bir barışın yakın olduğu ve imparatorluğun savaştan bir bütün halinde çıkılabileceği ümidini kazandırdı. Rus Kafkas Ordusu'nun çözülmesiyle doğudan gelecek askeri tehdit son buldu. Enver bu fırsatı Kafkaslara ilerleyerek değil, Bağdat ve Filistin'i İngilizlerden geri almak için Osmanlı birliklerini yeniden düzenleyerek değerlendirmeyi düşündü. Bolşeviklerin Kasım'da iktidarı ele geçirmesi, Rusya'daki kargaşanın daha da büyüyeceğine dair Osmanlı beklentilerini artırdı. Bolşeviklerin anti-emperyalist, ilhak ve savaş tazminatı içermeyen bir barış formülü de Osmanlıları heyecanlandıran bir başka noktaydı; Brest-Litovsk'daki asgari beklentileri biraz değişiklikle 1914 sınırlarını elde etmek, azami ümitleri ise 1877 sınırlarına geri dönerek Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini geri almaktı.

Milli ülkü, Brest-Litovsk'da İttifak Devletleri ve Bolşevikler arasındaki diplomatik savaşın çekim merkezi olarak ortaya çıktı. İki taraf da, saha hâkimiyetlerini korumak veya artırmak amacıyla

Rusya'nın elindeki Anadolu'nun ve Alman işgalindeki Doğu Avrupa'nın geleceğini tartışırken ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesini sahiplenmeye çalıştı. Bolşeviklerin Doğu Anadolu'dan çekilmekteki isteksizlikleri ve "Ermenistan'a Dair" kararname Osmanlılarda hayal kırıklığına yol açarak yeni Bolşevik Rusya'nın temelde eskisinden farklı olmayacağı düşüncesine varmalarına sebep oldu. Misilleme amacıyla Rusya Müslümanlarını tahrik etme seçeneğini ele aldılar ancak dindaşlarının yönlendirilemeyecek kadar bölünmüş ve başıboş olduğu hükmüne vardılar. Fakat eğer dünya düzeninin esası eskisiyle aynı kalacaksa bile şekli kesinlikle değişmişti. Dolayısıyla Osmanlılar Elviye-i Selâse üzerinde hak iddia edebilmek için Kafkas Komitesi'ni harekete geçirirken Almanlar Rada'nın gönderdiği Ukraynalı gençleri bağımsız Ukrayna'nın temsilcisi sıfatıyla kutsadılar. Sessiz ancak ısrarlı lobi faaliyetlerinin tesadüfi birleşimleri, Almanların Bolşevik fırsatçılığına karşı öfkesi ve Lenin'in her ne pahasına olursa olsun barış kararının sonucunda Osmanlılar, Rusların Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmesi taahhüdünü elde ettiler. Devlet meşruiyetine dair yeni anlayışa uygun olarak Brest-Litovsk bu toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na devretmedi; bunun yerine Osmanlılara, vilayetlerdeki halkın kendi kaderini tayin için yapacakları bir halk oylamasında hakemlik rolü verildi.

Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlılar için büyük bir başarıyı temsil eder. Bağımsız Ukrayna'nın oluşturulması Rusya'yı kötürüm bırakacağı gibi Elviye-i Selâse'nin kurtarılması hükümet için olanaklı bir savaş ganimetiydi. Ne var ki hedef hâlâ tamamlanmamıştı. Osmanlılar, Rusya'nın içine düştüğü krizden kurtulabilme kabiliyeti hakkında boş hayallere kapılmadılar. Bir sonraki hedeflerini gerçekleştirmek, yani Rusya'yı Kafkasya'dan çıkarmak ve imparatorlukları ile Rusya arasında bir tampon oluşturmak için az zamanları olduğunu biliyorlardı. Ancak Kafkasya, Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığı kucaklaması için Osmanlıların ilettikleri ricaları o âna kadar geri çevirmişti. Demokratik bir Büyük Rusya fikri cezbediciliğini koruyordu. Kafkasya'yı bağımsızlığa zorlamak Osmanlıların önündeki güçlüktü.

VII

Hürriyete Zorlanmak: Güney Kafkasya'da Bağımsızlığın Jeopolitiği

Brest-Litovsk'un ardından hızla evrilen diplomatik ortam, Osmanlı devlet idaresinin esneklik ve yaratıcılığını kaybetmemesini gerektiriyordu. Rus gücünün yeniden dirilmesine set çekme ve *Elviye-i Selâse*'yi geri alma hedefleri, Osmanlıların Kafkasya siyasetini yönlendirecekti. Osmanlıların ne düşmanları ne de müttefiklerine karşı kozlarının bulunmadığı bir küçük ortak sıfatıyla katıldıkları Brest-Litovsk'un aksine, Osmanlı devleti Kafkasya'da kuvvet ve istikrar açısından nispi bir üstünlüğe sahipti. Osmanlı devleti bir süreliğine bölgedeki en güçlü varlık durumundaydı. Osmanlıların Güney Kafkasya'daki muhatapları ise aksine hem tecrit olmuşlardı hem de neyi temsil ettikleri ve kim oldukları konusunda kafaları karışıktı. Güney Kafkasya'nın siyasi seçkinleri, Rusya'yı Bolşeviklere kaybeden demokratik sosyalistlerle aynı akımdan geliyordu ve aynı toyluk, kibir ve kararsızlık kusurlarını taşıyorlardı. Kader kartlarını zayıf dağıtmıştı ve ellerini kötü oynuyorlardı. Güney Kafkasyalılar demokratik Rusya'nın bir parçası olmak istiyorlardı

fakat jeopolitik baskılar onları üç ayrı bağımsız cumhuriyet olmaya zorlayacaktı: Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan. Her biri ulus-devlet şeklinde ortaya çıkan bu cumhuriyetler söz konusu şablona hiç uymuyorlardı.

Güney Kafkasya'nın Yalnızlığı

Çar II. Nikolay'ın tahttan çekilmesinden hemen sonra, Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç de görevinden ayrılmıştı. Çarlık devlet aygıtı parçalanmıştı. Güney Kafkasya halkı merkezden kopunca meselelerini kendi eliyle çözmekten başka çare bulamadı. Kafkas Ordusu'nun komutasını General Yudeniç üstlenirken, Duma'nın Güney Kafkasyalı üyeleri, Tiflis'te Güney Kafkasya Özel Komitesi'ni (Ozakom) kurdular. Komite, kâğıt üzerinde Petrograd'daki geçici hükümet adına sivil idareyi üstlenmişti. Güney Kafkasya siyasetine hâkim olan sosyalistler, imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi pek çok yerel şura (*sovyet*) kurmuşlardı. En önemli iki tanesi Bakü ve Tiflis'teydi. Şuralar, Tiflis'teki bölgesel merkez vasıtasıyla bölgede mevcut gerçek kurumsal iktidarı yürütüyorlardı. "Proleter" özyönetim organlarının "burjuva" hükümeti yönlendirdiği Menşevik ideallerini benimseyen Ozakom, şuraların kararlarının dışına çıkmıyordu.[1] Güney Kafkasyalılar bölgelerinin geleceğini birleşik ve demokratik bir Rusya'da görüyorlardı; ancak Rus Kafkas Ordusu'nun dağılması, bölgeyi Osmanlı ve Alman işgaline açık hale getirdi. Ayrıca, başıbozuk ve silahlı on binlerce genç adamın uzaktaki evlerine gitmek üzere Güney Kafkasya boyunca bölge dışına akmasına yol açtı. Bu düzen bozukluğuna karşı Güney Kafkasya, 1917'de kitle şiddetinden uzak, nispeten sakin ve huzurlu bir yıl geçirdi.

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği haberi Petrograd'dan Tiflis'e ulaşınca Şuralar Bölge Merkezi ve Kafkas Ordusu Komitesi, bunu ihtilal karşıtı bir saldırı sayarak şiddetle kınadılar. Geçici Hükümet'e bağlılıklarını vurgulayarak sadece müstakbel Rusya Kurucu Meclisi'nin "sevgili anavatanımız"ın kaderini tayin etme meşruiyetine sahip olduğunu ilan ettiler.[2] Bir hafta sonra ise Bolşevikler

meşhur "Halkların Hakları Bildirgesi"ni yayımlayarak imparatorluk halklarına kendi kaderini tayin ve hatta bağımsız devlet kurma imtiyazlarını tanıdılar. Güney Kafkasya, sonradan tarihçilerin kafasını karıştıracak bir tavırla bu bağımsızlık teklifini görmezden geldi.[3] Güney Kafkasya sosyalistleri milliyetçi hissiyattan yoksun olmasalar da, her milletin bağımsız olması fikri bunların çoğu açısından uygulanamaz ve hatta köhnemiş bir ilkeydi. Kendi toplumları da dahil bütün imparatorluk halkları için en iyi yol etnik ayrılıkçılık değil demokratik birlikti.[4]

Bolşevikler de milliyetçi ayrılıkçılığı uzun vadeli bir güç olarak görmüyorlardı. Onların beklentisi, Lenin'in Rusya için söylediği "halklar hapishanesi" tasviri ile hiçbir benzerlik taşımayacak şekilde imparatorluğun "gönüllü ve dürüst bir birlik" halinde tekrar teşkil edilmesiydi.[5] Zaten Bolşevikler, sosyalist devrimin Batı Avrupa'ya ve yerkürenin tamamına yayılarak dünyayı tamamen değiştirmesini ve böylece milli farklılıkların en nihayet kadük kalmasını umuyorlardı.

Bolşevik Devrimi ardından Güney Kafkasya siyasi seçkinleri, bölgenin geleceğini belirlemek için toplandılar; moralleri bozulmuştu. Bolşevik hükümetini tanınınama kararı hayli nahoştu. Menşevik lider Noi Jordaniya toplantıda şöyle dedi: "Üzerimize bir uğursuzluk çöktü. Rusya ile bağımız koptu ve Güney Kafkasya yalnız kaldı."[6] Dört gün sonra "Güney Kafkasya Komiserliği" ni kurduklarında ise bunu neşeyle değil suçluluk duygusu içinde yaptılar. Olağanüstü şartlar onları bir nebze bağımsızlık ilan etmeye itmişti; ama bunu tam bağımsız bir yapı olarak değil de bütün Rusya'yı kapsayan meşru bir meclis kurulana kadar geçici bir organ olarak düşünmüşlerdi.[7] Yurtları çökmeye başladığından, Güney Kafkasyalılar bağımsızlığa doğru ilk isteksiz adımlarını attılar.

İlk İrtibat

Osmanlılar Güney Kafkasya ile ilk irtibatı, Vehip Paşa 25 Kasım'da Kafkas Ordusu'na ateşkes teklifi götürdüğünde kurdu-

lar. İki ordudan gelen heyetler Erzincan'da buluştu. Kafkas Ordusu'nun başkomutanlığını Yudeniç'ten devralmış olan General Mihail Prjevalskiy, bağımsız Güney Kafkasya devletini temsilen görüşmede bulunduğu havasını estiriyordu. Osmanlılar ise Prjevalskiy'in ateşkes antlaşmasını bağımsız devleti resmen tanıma hilesi olarak kullanmasından endişe ediyorlardı. Enver, böyle bir devletin tanınmasına dair, "Çünkü sonradan müstakil Kafkas Hükümeti'yle ayrıca sulh müzakeresine girişirsek, işgal altındaki arazisinin tahliyesinde müşkülata uğramamız muhtemel olur," diye uyarıda bulundu.[8] Diğerleriyse, Rusya'nın İran Azerbaycanı ile "Anadolu'nun bir kısmını" bu sözde bağımsız Kafkas devletine dahil edeceği şeytani bir planın kokusunu aldılar.[9] Dolayısıyla Osmanlılar 18 Ekim'de imzalanan ateşkes metnini hazırlarken, komiserliğin bağımsız statüsünü içeriğe sokmama konusunda dikkatli davrandılar. Ayrıca ateşkes, Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin Irak'taki İngilizlere karşı kullanılmasını engellemeyi amaçlayan Güney Kafkasyalıların ısrarı üzerine, bütün stratejik birlik hareketlerini yasaklıyordu.[10]

Ateşkes, Kafkas Cephesi'ndeki ordular arasında zaten uzun süredir sönümlenmiş bulunan savaşa resmen son verdi fakat Ermenilerle Kürtler arasındaki süregelen diğer bir husumeti tasdik etti. Rus Kafkas Ordusu'nun 1917 baharındaki çözülüşü, aynı dönemde Ermenileri kendi inisiyatifleriyle birlikler kurmaya itmişti. Ümitsiz bir insan gücü sıkıntısı içindeki Prjevalskiy, Ermeni ve Gürcü milli kıtalarının Kafkas Ordusu'nun kalıntısına dahil edilmesini Kasım sonunda onayladı.[11] Gemi azıya alan Ermeniler, ara sıra katliam yapmanın yanında "vergi" salmak ve evlerinden kovarak yerlerine kendi soydaşlarını yerleştirmek gibi daha az göze batan mezalime başvurmak suretiyle Müslümanlara, özellikle de Kürtlere tekrar musallat oldular. Haziran 1917'de Rus ordusu, Ermeni çetelerinin Hınıs'taki Kürt köylerini her gün yağmaladıklarına[12] ve Kars'ta ise yaşlı, kadın ve çocuk demeden Kürtlere karşı katliamlara giriştiklerine dair raporlar aldı.[13]

Ruslara sempati duyan Kürtler bile Ermeni milislerden korunmaları için yalvarıyor ve aksi takdirde Osmanlıların tarafına

geçmekle tehdit ediyorlardı.[14] Anadolu'da Dersim ve Ağrı Dağı, İran'da ise Kotur bölgesindeki Kürt faaliyetleri özellikle endişe verici boyutlara ulaşmıştı. Ezcümle Alevi olan Dersim Kürtleri, tarih boyunca Sünni Osmanlıların kötü muamelelerine maruz kalmışlardı. Savaştan önce Rus askeri istihbaratı, onları muhtemel müttefikler olarak değerlendirmiş, Dersimliler de Osmanlılara saldırarak Ruslara yardımcı olmuşlardı.[15] Ne var ki Rus ve Ermeni kuvvetleri tarafından soyulmaları, sığırlarının çalınması ve "Kürt kadınlarına sonu gelmeyen saldırılar" yüzünden 1917 ortalarında taraf değiştirip Ruslara karşı döndüler.[16] İran'daki Urmiye havalisinde de manzara aynıydı.[17] Savaşın başında Hıristiyanların büyük katliamlara maruz kaldığı Urmiye, şimdi Rus iktidarının çökmesiyle Hıristiyanların Müslümanlara karşı intikam saldırılarına sahne oluyordu. Can derdine düşen Müslümanların Haziran 1917'de Rus konsolosluğunun arazisine doluşması, Urmiye konsolos muavininin, "Rus bayrağı artık İranlılar için güvenlik ve adalet sembolü değildir," diyerek hayıflanmasına neden oldu. Rusya Mülteciler Komisyonu, "Hıristiyanların Müslümanlara karşı uyguladığı şiddeti durduracak olağanüstü tedbirler alınması" için imparatorluk ordusuna yalvarıyordu.[18]

Rus ordusunun Erzincan'daki temsilcileri, Rus gücünün çökmesiyle oluşan boşluğun topraklarını geri almak için yarışacak olan Ermeniler ile Kürtler arasında büyük bir çatışmaya yol açmasından endişe ediyordu. Petrograd'daki liberal geçici hükümet, Ermeni iddialarına yakın duruyordu ve Ermenilerin evlerine dönmesine izin veren kanunu ilkbaharda geçirmişti. Yıl sonundan önce 150.000 Ermeni geri döndü.[19] Prjevalskiy, ateşkesin Kürt mültecilere de doğu vilayetlerine dönmek üzere cesaret vereceğinden ve böylece şiddetin daha da artacağından korkuyordu. Ruslar, kendi cephe gerilerindeki cemaatler arası gerilimin Kürtleri saldırılarda bulunmaya kışkırtan Osmanlılar tarafından suiistimal edildiğini zaten biliyorlardı.[20] İşte bu yüzden ateşkesin 11. maddesi, Kürtlerin zapturapta alınması için Osmanlı kumandanlığına çağrıda bulunuyor ve gerekirse Ruslara Kürtleri "eşkıya" sıfatıyla tepelemeleri için icazet veriyordu.

Bağımsızlığa Davet

Enver, Kafkasya'nın bağımsızlığına karşı tavrını Ocak 1918'de değiştirdi. Bu fikri iki nedenden dolayı benimsemişti. Birincisi, bağımsız bir Kafkas devleti Rusya ile araya bir set çekerdi. İkincisi, eğer bu devlet Kafkasya Müslümanları ile Gürcüleri baskın kılacak bir koalisyona dayandırılırsa Ermenileri nötralize edebilirdi. Yine de Enver, "Hangi şekil ve suret olur ise olsun biz böyle bir Kafkas hükümetini şimdiden resmen tanırız ve tasdik ederiz" diyerek Vehip'e tavsiyede bulundu.[21] Güney Kafkasyalı General İlya Odişelidze'ye yazdığı 14 Ocak tarihli mektupta Vehip Paşa, General Yevgeni Vişinskiy'in daha evvelden dile getirdiği ve bağımsız bir devleti temsil ettikleri iddiasını hatırlatarak Enver Paşa'nın artık bu devletle ilişkiler kurmak istediğini bildiriyordu. Vehip'in mektubu, Güney Kafkasya Komiserliği'ni ne oldukları ve kimi temsil ettikleri soruları üzerinde kafa yormaya itti. Ancak komiserlik tam da bu sorular yüzünden şizofren bir haldeydi. Kendisini Büyük Rusya'ya sadık bölgesel bir devlet olarak görüyor ancak Bolşevik hükümeti reddediyordu. Komiserlik, her ne kadar böyle görülmekten memnun olmasa da, Erzincan Ateşkesi'ni onaylayarak kendisini zaten devletlerarası arenada müstakil bir varlık olarak ilan etmişti. Osmanlıların işaret ettiği üzere, General Vişinskiy dahi ateşkesi imzalayanın Rus Kafkas Ordusu olduğu kurgusunu kabullenmiyordu.[22]

Komiserliğin kendi statüsüyle ilgili soruya geçici cevabı, iktidarını müstakbel Rusya Kurucu Meclisi'ne devretmekti. Ancak Bolşeviklerin Ocak'ta meclisi lağvetmesi, Tiflis'i bu seraptan uyandırdı. Tiflis artık başka bir idari gövdeye tabi olamazdı ama tam da bunu yapmaya teşebbüs etti. Dokuz günü tartışarak geçirdikten sonra komiserliğin tek yapabildiği şey bağımsızlık teklifi için Osmanlılara teşekkür etmek ve Rusya'daki "diğer özerk devletlerin görüş ve düşüncelerine danışmak" üzere üç hafta süre istemek oldu.[23] Fakat Vehip Paşa, daha bu cevap kendisine ulaşmadan önce Brest-Litovsk'a temsilci göndermesi ve bağımsız bir devlet olarak tanınması için Tiflis'e davette bulundu.[24] Bu fikir sadece Gürcistan Milliyetçi Demokratları arasındaki küçük bir grubun desteğini

kazanabildi.[25] Kısmen bir başına kalma korkusu, kısmen devrimci Rus demokrasisinin köklü birliğine inançları ve kısmen de bir türlü bırakamadıkları "imparatorluk sadakatleri" nedeniyle diğer partiler bağımsızlık fikrini reddettiler.[26] Bu, Kafkasya'nın kaderini belirleyecek bir karardı.

Kafkasya'ya İlerleyiş

Osmanlı ordusu 12 Şubat'ta, Brest-Litovsk görüşmelerinin kesilmesi ardından Rusya'ya karşı tekrar başlayan Alman taarruzuyla eşgüdümlü olarak, Kafkasya'da ilerleyişe geçti. Kafkas Cephesi'nin istikrarsız durumuna hassasiyet gösteren Vehip Paşa, 1917 boyunca Üçüncü Ordu'nun insan gücünü toparlamıştı. Bir tümenini Enver'in Yıldırım Ordusu'na verdi ancak Irak, İran ve Filistin cepheleri için gelen talepleri savuşturmayı başardı. 23 Ocak'ta Enver'den taarruza hazırlanmak üzere emir aldı. Rus ordusunun dağılması üzerine Ermeni ve Gürcü milislerin ortaya çıkmasını hesaba katan Vehip Paşa, Makedonya'da partizanlara karşı savaş tecrübesiyle tanınan Kâzım Karabekir Paşa'yı Birinci Kafkas Ordusu komutanlığına getirdi.[27] Karabekir'in Birinci Kafkas Ordusu Erzincan ve Erzurum'a karadan ilerleyecek, Vehip'in Üçüncü Kafkas Ordusu ise Trabzon'a doğru Karadeniz sahili boyunca yürüyecekti. Ordular geride kalan Rus kuvvetleriyle çatışmaktan kaçınacak, sadece ateş açılırsa karşılık verilecek ve işgal altındaki toprakların geri alınmasına odaklanılacaktı. Fakat karşılarında onları bekleyen, silahlanıp teşkilatlanmış 10.000 Gürcü ve 21.000 Ermeni vardı.[28] Böylesine büyük bir cephe için sayıları azdı ancak vasıflı bir subay kadrosu, savunmaya uygun arazi ve Rusların geride bıraktığı bol miktarda silah, teçhizat ve yiyecek stoku üstünlüklerine sahiplerdi.[29] Rusya Ermenilerinin başlıca noksanı, Anadolulu soydaşları için savaşma isteğiydi. Herhangi bir türden savunmaya kalkışmak yerine geri çekilmeyi tercih ediyor ve yolları üzerindeki Müslüman köylerinde "olağandışı fiiller" işliyorlardı.[30]

Osmanlı ilerleyişi, işgal altındaki Anadolu ve Kafkasya topraklarında Müslümanlara reva görülen muameleye karşı protestoların

ardından gelmişti. Vehip'in Odişelidze'ye açıkladığı üzere Ermenilerin işgal altındaki topraklarda "önceden belirlenmiş bir planın parçası olarak" Osmanlı Müslümanlarını yok etmeye yönelik açık kararlılığı, Osmanlı ordusunun "insanlık ve medeniyet" adına ilerlemesini zorunlu kılmıştı.[31] Kafkasya Müslümanlarının temsilcileri, sürekli maruz kaldıkları zulümden şikâyet ediyorlardı. Osmanlıların iç yazışmaları, Osmanlı Müslümanlarının güvenliği meselesinin salt bir bahane olmadığını göstermektedir.[32] Kendi karargâhına telgraf çeken Enver Paşa, geri çekilmekte olan düşman kuvvetlerinin "devletler hukuku ve medeniyete" aykırı fiiller işlediklerini bildiriyordu; bunlar arasında gözlerin oyulması, hastanelere saldırılar, hasta ve yaralıların uzuvlarının kesilmesi ve Müslüman Osmanlı vatandaşlarının mallarının yağmalanması yer alıyordu.[33] Sonrasında, "işgal altındaki topraklarda Müslümanların canına kasteden vahşetin durdurulmasını" Brest-Litovsk'daki öncelikli hedefler arasında istedi. Vehip, Müslümanları bir an önce katliamdan kurtarmak üzere süratle ilerlemelerini subaylarına emretmişti.[34] Ermeni birliklerine lafzi bir meşruiyet bile yakıştırmak istemeyen Karabekir ile Vehip, yazışmalarında "Ermeni Ordusu" değil "çete" tabirini kullanma kararı aldılar.[35] Mevcut deliller seri katliamları açıkça ortaya koymakla beraber küçük Ermeni kuvvetlerinin sistemli bir yok etme programı uygulamaları mümkün değildi.

İlerleyen Osmanlılar sadece hafif direnişle karşılaşarak ilk haftada Erzincan, Mamahatun ve Bayburt'u geri aldılar. Vehip Paşa, Enver'in karşı çıkmasına rağmen Rus, Gürcü ve Ermeni birliklerine şehri boşaltma fırsatı tanımak üzere kuvvetlerini üç gün süreyle Trabzon kapılarında durdurdu.[36] Savunmadakiler Vehip'in teklifini iyi değerlendirdiler ve 24 Şubat'ta deniz yoluyla ayrılırlarken Osmanlı kuvvetleri, bir Rus bandosu eşliğinde kan dökmeksizin tekrar şehre girdiler.[37]

Trabzon Barış Görüşmeleri

Seym, yani Güney Kafkasya Meclisi, henüz bağımsızlık ilanından imtina etse de, barış antlaşması imzalama yetkisine sahip ol-

duğunu Şubat sonunda duyurdu. 1914 sınırları temelinde, Doğu Anadolu halklarına kendi kaderini tayin hakkı tanıyan ve Osmanlı Ermenilerine özerklik sağlayan bir barış antlaşması öngörüsüyle Seym, Trabzon'da Osmanlılarla barış görüşmelerinde bulunacak bir heyet hazırladı.[38] Heyet daha Tiflis'ten ayrılmadan önce Brest-Litovsk'un haberleri ile Kars, Ardahan ve Batum'un teslim edildiği bilgisi ulaştığında Güney Kafkasyalılar şaşkına döndüler. Seym, dünya başkentlerine antlaşmayı sert bir dille kınayan yazılar yağdırdı. Brest-Litovsk'un şartlarını savuşturabileceği hayaliyle kendini kandıran heyet, Trabzon'a kalkan gemiye bindi.

Hepsi de tecrübesiz 61 kişilik heyet ilk başta kötü bir izlenim bıraktı. Karaya ayak bastıklarında seyircilerden birinin tefe koyduğu üzere "eğer bu Güney Kafkasya'nın bütün nüfusuysa sayıları çok az, eğer sadece bir heyet ise sayıları çok fazla" idi.[39] Güney Kafkasyalıların diplomasisi de daha iyi sayılmazdı. Osmanlılar, komiserliğin hukuki statüsünü açıklığa kavuşturmak için defalarca bastırdılar. Güney Kafkasyalılar, anlaşılması mümkün olmayan bir mantıkla hâlâ Rusya'nın bir parçası olduklarını fakat Brest-Litovsk'un kendilerini bağlamadığını çünkü Bolşevik hükümetini tanımadıklarını söylüyorlardı. Bu tavırdaki mantıksızlık ve tutarsızlığın altını çizen Osmanlılar, Brest-Litovsk'a katılmaları için İstanbul'un daha önce yaptığı daveti ve Ukrayna örneğini değerlendirmedikleri için onları iyice tekdir ettiler.[40]

İki taraf Trabzon'da konuşurken Osmanlı ordusu 1914 sınırlarına doğru ilerliyordu. Vehip Karabekir'i çok hızlı ilerleyip kanatlarını zayıf bırakmakla suçlarken Karabekir hızlı ilerleyişin Ermeni birliklerini kaçmaya zorladığını ve daha çok katliama engel olduğunu söylüyordu. Osmanlıların hızlı ilerleyişinin bir başka sebebi de açlıktı. Karabekir birliklerini ancak Rus erzak depolarını ele geçirerek doyurabilirdi. Çoğu kez kendisi bile düşmanı mı yoksa erzak depolarını mı aradığını bilmiyordu. Erzak sıkıntısı, Vehip'in takviye kuvvetler gelene kadar bekleme emrine karşı gelen Karabekir'in 11 Mart'ta Erzurum'a saldırmasına yol açtı.[41] Meşhur Antranik (Ozanyan) Paşa komutasındaki Ermeni kuvvetleri şehri savaşmadan terk edince kumar sonuç verdi.[42] Erzurum'da-

ki büyük erzak ve silah yığınağı, sefilane tedarikli Osmanlıların merakını uyandırmıştı: Müreffeh ve güçlü Çarlık nasıl olmuş da çökmüştü?[43] Böylesine bol erzak keşfedilmesi, Kafkasya'nın daha da derinlerine ilerlemek için Enver'e ilham verdi.[44]

Osmanlılar Erzurum'dan sonra daha da ileriye gittiler ve şehirleri birer birer ele geçirerek 24 Mart'ta 1914 sınırlarına ulaştılar. Bütün bunlar olurken Trabzon'daki Güney Kafkasyalılar hukuki durumlarının belirsizliğini ve Osmanlılarla aralarındaki güç dengesinin aleyhlerine bozulmasını inatla göz ardı ediyorlardı. Hâlâ ısrarla hem Rusya'nın bir parçası olduklarına hem de Brest-Litovsk şartlarının kendilerini bağlamadığına Osmanlıları ikna etmeye çalışıyorlardı.

Bununla birlikte Güney Kafkasya'nın muhtelif siyasi partileri, Osmanlılarla yaptıkları ayrı müzakerelerde yakın ilişkiler kurma arayışına girmişlerdi. Bazı Müslüman Güney Kafkasyalılar, Osmanlıların Bakü'ye kadar Güney Kafkasya içlerine girmelerini talep ediyordu.[45] Mart sonunda Bakülü Bolşevikler, şehirdeki Taşnaklarla bir olup Bakü'deki Müslüman çoğunluğun önde gelen partisi, Bolşeviklerin en önemli rakibi ve Taşnakların bir numaralı düşmanı olan Müsavat Partisi'ni şiddet yoluyla sindirmeye giriştiler. Nispeten iyi silahlanmış ve disiplinli Bolşeviklerle Taşnaklar, Müsavat'ı sindirerek "Bakü Komünü" adıyla bilinen koalisyon hükümetini kurdular. Süreç içerisinde şehir, sadece Müsavat'a değil bütün Müslümanlara karşı bir "terör ve pogrom yuvası" haline geldi. 12.000 kadar Müslüman bu hadisede can verirken şehirdeki Müslümanların yarısı taşraya kaçtı. "Mart Olayları" adını alan bu hadiseler, Kafkasya Müslümanlarının yardım taleplerine aciliyet kattı.[46]

Ermeni ve Gürcü siyasetçiler de gizlice Osmanlıları yokluyordu. Ermeni Ulusal Konseyi kurucusu, Tiflis Belediye Başkanı ve Taşnak Mensubu Aleksandr Hatisyan, Osmanlı heyetinin başkanı olan Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey'e 400.000 Ermeni'nin Doğu Anadolu'ya geri dönmesine izin verilmesi koşuluyla Trabzon'daki Ermeni heyet üyelerinin Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı'ya iadesine destek vermesi teklifinde bulundu.[47] Öte yandan, Güney Kafkasya Hariciye Nazırı olan Gürcü sosyalistlerinden Akaki

Çhenkeli, Ermenileri "zararlı bir unsur" olarak gördüğü sırrını Rauf Bey ile paylaşmıştı. Özerk bir Osmanlı Ermenistan'ı talebine salt Ermeniler Güney Kafkasya'ya anarşi tohumları ekmesinler diye istemeye istemeye destek vermiş olduğunu söylüyordu. Zaten Ermeniler halihazırda İngilizlerle işbirliği içindeydiler ve ancak Gürcüler ile Kafkasya Türklerinin ittifak etmesiyle dizginlenebileceklerdi. Bu konuşmaları dikkatle dinleyen Rauf Bey, göz önüne serilen iç çatışmaları not etti.[48]

Birleşik [Kuzey] Kafkasya Dağlıları Birliği (KDB) heyetinin Nisan başında gelişiyle görüşmeler iyice dallanıp budaklandı. Müslüman unsurların ağırlıkta olduğu bu dağlılar birliği hareketi, akıl bulandıracak kadar çok lisan ve etnik kimliğin bir birleşimiydi. Tıpkı Güney Kafkasya Komiserliği gibi çarın tahttan indirilmesi ardından ortaya çıkan KDB, Kafkasya'nın demokratik ve federal bir Rusya içinde yer almasını savunuyordu. Ne var ki Bolşeviklerin o kış Kuzey Kafkasya'yı işgal etmesi KDB'yi Rusya'dan ayrılmaya itmişti. Kuzey Kafkasya'nın tek başına direnmek için çok küçük olduğunu düşündüklerinden, başkanları olan Çeçen petrol baronu ve Dağlılar Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Abdülmecid (Tapa) Çermoyev ile Dağıstan Kumuklarından olan hariciye nazırları Avukat Haydar Bammat'ın (Bammatov) idaresindeki bir heyeti Tiflis'e gönderdiler. Dağlılar, Güney Kafkasya'nın önderliğini kıl payı kaçırdıktan sonra Trabzon'a gelmişlerdi. Burada Güney Kafkasya Komiserliği'ne katılma teklifinde bulundular; Bolşeviklere karşı ancak birleşik bir Kafkasya'nın karşı koyma şansı olacağına inanıyorlardı. Fakat Güney Kafkasyalılar devletlerinin bağımsızlık statüsünü halen açık ve seçik bir tanıma kavuşturamadıkları için tereddütte kaldılar ve dağlıların teklifini ne ret ne de kabul ettiler.[49] Buna karşılık hem Nesimi Bey[50] hem de Çhenkeli'nin Kuzey Kafkasya ile hükümet kurmayı kabul etmesinin arzu edilir bir durum olduğunu yazan Enver Paşa, birleşik bir Kafkasya devleti fikrini ilginç bulmuştu.[51]

Osmanlıların öncelikli amacı bölgede Rus gücünün yeniden doğuşunu engellemek ise ikinci hedef Ermeni etkisini en aza indirmek ve hatta mümkünse bütünüyle ortadan kaldırmaktı. Ermeni çıkarlarını gizleyen bir Truva atı düşüncesi Enver ve Talat'ı sinirlen-

diriyordu. Fransa ve İngiltere'nin Ermeni sevgisi zaten bilinirken, Bolşeviklerin Ermenistan'a dair kararnameyi yayımlamasıyla Ermeni meselesine yönelik Rus ilgisinin devam ettiği anlaşılmıştı. Birleşik bir Kafkasya devletinin kurulmasını kolaylaştırmak Osmanlı hedeflerine iki şekilde faydalı olacaktı. Birincisi, Müslümanlar ve Gürcülerin işbirliği ile kurulacak bir Kafkasya devleti, Rusya'ya karşı sağlam bir tampon oluşturacaktı. Nüfusu kalabalık olmakla kalmayacak ama aynı zamanda yüksek nitelikli de olacaktı: Osmanlı analistleri, Gürcülerin sahip olduğu nispeten yüksek eğitim düzeyinin devletin gücünü artıracağı kanaatindeydiler.[52] İkincisi, Hıristiyan Gürcüler ile Müslüman Kafkasyalıların baskın unsurları teşkil ettikleri bir nüfus içinde Ermeniler azınlık durumuna düşecek ve nüfuzları sınırlanacaktı. Enver, Gürcüler ile Dağıstanlıların Ermenileri de içerecek ancak Ermeni topraklarını kendi aralarında paylaşarak onları zapturapta alacak bir devlet kurmaları ümidini dile getiriyordu.[53]

Trabzon'da 1918 ilkbaharı boyunca Osmanlılar, Ermenileri komşularından yalıtmaya çalıştılar. Rusların ufkun ötesine çekilmesi ve Müslümanlarla çatışmaların derinleşmesi nedeniyle Ermenilerin tek muhtemel müttefiki olarak geriye Gürcüler kalmıştı. Savaş esnasında Vorontsov-Daşkov'un Ermeni taraftarı siyasetinden rahatsız olan Gürcüler, Ermeni faaliyetlerini tedirginlikle izlemişlerdi.[54] Osmanlılar, Gürcülerle Ermeniler arasındaki sürtüşmenin farkındaydılar[55] ve Enver'in hedeflerinden biri, bu iki millet arasındaki muhtemel ittifakların önüne geçmekti.[56] Çhenkeli'nin Ermenileri Rauf Bey'e kötülemesinden de anlaşıldığı üzere Gürcüler, Ermenilere karşı Osmanlılara yanaşmaya zaten hazırlardı. Güney Kafkasya'nın Gürcü Savaş Bakanı Yevgeni Kekeçkori de, "Koca Rus ve Osmanlı imparatorlukları bile bu adamlarla baş edemiyordu; benim küçük Gürcistan'ım bu baş belalarıyla nasıl uğraşsın?" diye şikâyet ederek Ermenileri aşağılıyordu.[57]

Osmanlı zabitleri, Osmanlı-Gürcü ilişkilerinde düşmanlık için hiçbir nedenin bulunmadığına dair Gürcü meslektaşlarının sözlerini özel hasbıhallerde tasdik etmekle birlikte, Batum'un kimin elinde olacağı meselesi iki taraf arasındaki ittifaka gölge düşürüyordu.

Gürcüler ısrarla limanın kendilerinde kalmasını istiyor ve Gürcülere arka çıkan Azeriler ile Kuzey Kafkasyalılar da Batum'un bir iyi niyet göstergesi olarak Gürcülere bırakılmasını tavsiye ediyorlardı. Bu jest Gürcülerin Ermenilerle ittifakını engelleyecek ve Gürcülerle sağlanacak işbirliği, Dağlıların Bolşeviklere karşı savaşmak için ihtiyaç duydukları silahların kuzeye aktarılmasını sağlayacaktı.[58] Rauf Bey ve Vehip Paşa da Batum'un verilmesini tavsiye ediyordu: Vehip'in Enver'e söylediği üzere Kafkasya Müslümanları güvenilmez olduklarından Gürcülerle iyi ilişkiler gerekliydi ve Kafkasya er ya da geç tekrar Rusların eline geçecekti. Batum'un ilhakının Gürcüleri Ermenilere doğru iteceği uyarısında bulunan Vehip Paşa, "Hülasaten arz ediyorum ki, Kafkasya'daki harekât ile devlet bir acıklı çıkınaza sürüklenmektedir. Devleti batırmak veya korumak bugün elinizdedir," diye sözünü bağladı.[59] Ne var ki Enver, Batum'un alınmasında ısrarlıydı. Bütün Kafkasya için kilit önemdeki bu limanın geri alınmasıyla hükümetinin giderek yıkılmakta olan meşruiyeti canlanacaktı.[60]

Kararsız durumdaki Seym, Osmanlı ordusunun Batum'a doğru istikrarlı ilerleyişine dair haberler gelmeye devam ettikçe sorunlarının ne kadar derin olduğunu geç de olsa kavramaya başladı. Nisan başında Güney Kafkasyalılar, Kars ile Ardahan'ın bazı kısımlarını vermeyi ve Doğu Anadolu'ya dair taleplerini yumuşatmayı teklif ettiler. Bu bölgede yapılacak reformlara karşı ilgi ve alakalarının Osmanlı iç işlerine karışmak niyeti taşımadığını, sadece üzerlerindeki Ermeni mülteciler yükünden kurtulmak istediklerini açıkladılar.[61] Bu tavizler Rauf Bey için çok az ve çok geçti. Kendi namına üzerinde tartışılabilecek tek sorun Kars, Ardahan ve Batum'un nasıl devredileceğine dair teknik konulardı. Güney Kafkasyalıların oyalamalarından sıkılarak 6 Nisan'da verdiği bir ültimatomla Tiflis'in kırk sekiz saat içinde bağımsızlık ilan etmesi ve barış görüşmelerinin temeli olarak Brest-Litovsk Antlaşması şartlarını kabul etmesi gerektiğini bildirdi.[62]

Trabzon'daki Çhenkeli, Seym'e Kars, Ardahan ve Batum'un önemli bir kısmının teklif edilmesi için pürtelaş talep yağdırdı. Rauf Bey bu teklifi gelir gelmez reddetti. Çhenkeli, Seym'e ültimatomun

şartlarını eksiksiz yerine getirmesi için yalvaran telgraflar çekti. Ardından yasama organının ağırdan alan tavrından hayıflanarak yetkisini aştı ve Rauf'a Tiflis'in artık Brest-Litovsk'u tanıdığını söyledi. Yalıtılmış haldeki komiserlik için ümitsizce bir nebze destek arayan Çhenkeli, Brest-Litovsk'a imza atan diğer ülkelerin de Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya arasında imzalanacak barış antlaşmasının yazımına katılmaları için Rauf Bey'den izin istedi. Rauf'un soğukkanlı cevabı, bunun ancak Güney Kafkasya bağımsızlığını ilan ettikten sonra mümkün olabileceği şeklindeydi.[63]

Tiflis Rus Demokrasisini Savunuyor

Vehip 12 Nisan'da Batum'un dış mahallelerine ulaştı. Şehrin garnizon komutanına ertesi gün öğleden sonra saat dörde kadar çekilme için süre verdi. O gece Seym toplandı. Birbiri ardına vekiller, önceden planlamadıkları doğaçlama ve ateşli nutuklar atarak kendilerinin ve Güney Kafkasya halkının demokrasi ile devrimi savunma iradelerinin sağlamlığından dem vurdular.[64] Seym önünü ardını düşünmeden savaş ilan etti ve Güney Kafkasya halkına "Rus demokrasisi" adına silaha sarılma çağrısında bulundu.[65] Sahnelenen harikulade bir devrim tiyatrosuydu. Dayılanmacı bir haleti ruhiye ile kabarmış "endişesiz ve şen" kalabalıklar, savaşın arifesinde Batum sokaklarına aktılar. Tek aykırı ses Müsavat Partisi üyelerinden geldi. Şafi Bek Rüstembekov, dindaşlığın Kafkasya Müslümanlarını Osmanlılara karşı bilfiil savaşmaktan men ettiğini ancak Güney Kafkasyalı yoldaşlarını destekleyeceklerini bildirdi.[66] Büyük çoğunluğu Şii olan Azeri Türkleri Sünni Osmanlı Türkleriyle yüzyıllarca çatışmış olduklarından Rüstembekov'un bahsettiği dindaşlık bir maskeydi. Müsavat'ın asıl derdi Bolşevikleri Bakü'den atmaktı; bunu yapabilecek yegâne güç ise Osmanlı ordusuydu.[67]

Tiflis'teki tutkulu tavır bir sonuç getirmedi. Güney Kafkasyalıların savunma gücü meclislerindeki ateşli hitabete denk olmadığından Osmanlı ordusu Batum'u birkaç saatte ele geçirdi.[68] Bir Gürcü'nün istihzayla tespit ettiği üzere "tam da Noi Jordaniya 'er meydanına resmen iniyoruz' dediği gün Osmanlılar mükemmel bir resmiyetle Batum'a girdiler."[69]

Enver 19 Nisan'da yeni ele geçirilen şehre gitti ve mecliste (*duma*) bir konuşma yaptı. Meclise ve şehir halkına sadakat beyanlarından dolayı teşekkür ettikten sonra kendilerinin işgalci olmadığını, çünkü Batum'un yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu söyledi. Osmanlı idaresinin meclisin veya bir başka şehir kurumunun çalışmasına müdahale etme niyetinde olmadığını belirtti. "Ahali inanç ve milliyet ayrımı gözetilmeksizin sultan hazretlerinin muhafazası ve koruması altındadır, kendisi imparatorluğuna dahil olan memleketlerin bayındır ve mesut olmasını ister," diyerek sözünü tamamladı.[70]

Batum'un kaybı, Güney Kafkasyalıları en sonunda içinde bulundukları durumun gerçekleriyle yüzleşmeye zorladı. Yalnız ve zayıf haldeydiler; önlerinde başvuracak tek çare kalmıştı: Bağımsızlık ilan etmek ve Osmanlıların koyduğu şartlar uyarınca Osmanlılarla barış imzalamak veya birleşik Rusya idealine bağlı kalıp işgal edilmek. Seym sonunda 22 Nisan'da Güney Kafkasya'yı "bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyet" olarak ilan etti. Bu ümitsiz halde bile bağımsızlık ilanı tartışmalı noktalar ihtiva ediyordu. Müsavat destekledi, Ermeniler karşı çıktı ve Gürcülerin de bölünmesiyle, Seym ortadan ikiye yarıldı. Fakat Trabzon'dan yeni dönmüş olan ve Tiflis'in içinde bulunduğu zor durum hakkında hayal beslemeyen Taşnak Hovhannes Kaçaznuni, bildirgeyi üzüntü içerisinde kabul ederek kararın geçirilmesinde başı çekti. Yenilmiş ve afallamış Güney Kafkasyalılar bağımsız bir devlet yaratmışlardı.[71]

Seym Çhenkeli'yi başbakan seçti ve ertesi gün General Tovmas Nazarbekyan'a savaşa son vererek Kars Kalesi'ni teslim etmesi emrini verdi. Vehip'in daha yavaş hareket etme emrini yine çiğneyen Karabekir Kars'a gelmiş ve garnizon komutanı olan Fransız asıllı Rus Albay Morel ile müzakereye başlamıştı. Nazarbekyan, Kars'ın tahliyesi için Osmanlılardan bir ay süre istedi. Karabekir talebi katliamların devam etmesi için zaman kazanma girişimi olarak yorumladı ve Morel'den şehri bir gün içinde terk etmesini istedi.

Karabekir'in endişesi temelsiz değildi. Gittikçe artan vahşet haberleri ve Müslümanlardan gelen yardım talepleri, Ermenile-

rin insanlık dışı davranışlarına dair İstanbul'un iç ve dış mercilere ileteceği şikâyetlere malzeme sağladığı gibi cephedeki Osmanlı komutanlarını da etkilemiş ve daha hızlı hareket etmelerine yol açmıştı.[72] Karabekir, ilerleyişi esnasında karşılaştığı zulümlere dair mahalli Müslümanlara intikamlarının alınacağı sözünü vermiş; "şakiler", "haydutlar" ve "eşkıya", "Ermenilere nerede tesadüf edilirse kılıçtan geçirmek üzere süvariyi hemen hareket ettiriniz," diye emretmişti.[73] Bununla birlikte farklı zamanlarda hem o hem de Vehip gibi diğer komutanlar, hukuka riayet ederek Rus ve Osmanlı vatandaşlarına eşit davranacaklarına dair hoşgörülü beyanatlar veriyorlardı: "Bila tefrik-i cins ve mezhep kadın ve çocuklara karşı Osmanlılığa yakışacak necabet ve şefkatle muamele olunacaktır."[74] İkinci tavrın ne derece ağır bastığı pek açık değildir.

Kars'ı teslim etme kararı zaten verilmiş olduğundan Morel'in elinde Karabekir'in istediği üzere şehri hemen terk etmekten başka seçenek yoktu. Derhal geri çekilme talimatı veren ani emir, Kars'ın Ermeni savunmacılarını şaşırttı; onların niyetleri kaleye çekilip direnmekti. Netice, Erzurum'un tesliminin bir tekrarı oldu: Şehrin Hıristiyan nüfusu, şaşkın Ermeni milislerle birlikte apar topar kaçtı. Şehirde yangınların görünmesi ve mahalli Müslümanlara karşı Ermeniler ile Ezidilerin giriştikleri yeni katliamlara dair yeni haberlerin gelişi, Osmanlıların bir gün bekleme kararını bozup 25 Nisan'da şehre girmelerine yol açtı. Mevcut kargaşaya rağmen şehir içinde veya çevresinde kan dökülmedi. Alev bazı binaları yuttu fakat Osmanlıların şansı yaver gitti ve kaledeki devasa mühimmat ve erzak stokuna bir şey olmadı.[75] Kars'ın terk edilmesi haberi bütün Kafkasya'da yankılanırken, öfke içindeki Ermeniler Çhenkeli'yi ihanetle suçladılar ve neredeyse hükümetini devireceklerdi.[76]

Batum Barış Görüşmeleri

Osmanlı İmparatorluğu, Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti'ni (*Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti*) derhal tanıdı ve iki taraf 11 Mayıs'ta Batum'da barış görüşmelerine başladı. Osmanlı baş müzakerecisi Halil Bey, Dışişleri Bakanı Bammat'ın

görüşmelere davet edilmesi teklifiyle konferansı açtı. Aynı gün içerisinde Çermoyev İstanbul'da Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etse de, KDB tek bir devlet oluşturmak için Güney Kafkasya'ya katılma niyetini sürdürüyordu; bu sebeple Bammat Batum'a gönderildi. Bütün katılımcılar Bammat'ın gelmesine onay verdiler. Halil'in ikinci teklifi ise bu kadar memnuniyetle karşılanmadı. Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına Tiflis'in silahla karşılık vermesi, İstanbul'a daha çok toprak talebinde bulunma hakkı vermişti. Halil özellikle Kars-Aleksandropol-Culfa demiryolunun devrini, Tiflis vilayetinin Akhalkalı ve Ahıska bölgelerini ve Eçmiyazin bölgesinin bir kısmını kastediyordu. Halil'in taleplerinin merkezinde Kars-Culfa demiryolu bulunuyordu. Burası bölgede artan İngiliz faaliyetlerinden korkan Osmanlıların Azerbaycan ve Kuzey İran'a hızla asker intikal ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu bir hattı. İstenilen diğer yerler ise demiryolunun hâkimiyeti ve savunması için gerekliydiler. Bu şartlar Güney Kafkasyalılar için çok ağırdı; ana ulaşım damarlarını kaybettikleri gibi, Ermenistan ufacık bir toprağa mahkûm oluyordu.[77]

Jeostrateji sorunları Osmanlıların genel arazi hedeflerini belirlese de nihai kararlar milli hedefler tarafından belirleniyordu. Batum'daki görüşmeler esnasında Halil Bey, Kafkasya'nın farklı yerlerinden yardım talebiyle gelen Müslüman heyetlerini kabul etti; bunlar arasında Bakü, Gence (Yelizavetpol), Dağlık Karabağ ve Tiflis vardı.[78] Son iki bölgeden Müslüman halk adına verilen bir dilekçe "adı geçen yerlerdeki Müslümanların topluca imha edilmekten korunması için" bütün Ahıska'nın ve Ahılkelek'in bir kısmının Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmesini talep ediyordu. Dilekçe, Rus Devrimi'nin garanti ettiği kendi kaderini tayin hakkını özellikle vurguluyordu. İki bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1828'de zorla alındığı hatırlatılıyor; Müslüman nüfusun Osmanlı İmparatorluğu'yla manevi bağlarını hiçbir zaman koparmadığı iddia ediliyor ve bölgedeki etnik gerilimin artık Müslümanların hepten yok edilmesi noktasına geldiğini söylüyordu. Dilekçe ayrıca Güney Kafkasya hükümetinin Müslüman halka güvenmeyip taleplerini dikkate almadığını da ifade ediyordu. Son olarak Güney Kaf-

kasya hükümetine Ahıska ve Ahılkelek'te yaşayan Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na katılmak istedikleri bildiriliyordu.[79]

Bununla birlikte Vehip Paşa, Osmanlıların bu iki vilayetten vazgeçmesinin daha iyi sonuç vereceği ihtimali üzerinde düşünmekteydi. Ahılkelek ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı bir yer olduğundan burasını Gürcülere bırakmak iki komşu cumhuriyet arasındaki gerginliğe katkı sağlayacaktı, bu da Osmanlıların lehineydi. Ahıska'ya gelince, burası özerk ve tarafsız bir bölge şeklinde bırakılabilirdi ki bu durum Osmanlılar için ilhak kadar faydalı olurdu.[80]

Dışarıdan destek bularak Osmanlılara engel olacaklarını düşünen Güney Kafkasyalılar, Batum'da vakit kazanırken Kekeçkori'yi Berlin'e gönderip Alman desteği sağlamaya çalıştılar.[81] Osmanlıların ise Güney Kafkasya'nın "kaçamak diplomasisi ve ikili oynamasından dolayı" sabrı kalmamıştı.[82] Enver, Halil Bey'e Tiflis'e doğru ilerleme emri verdi. O gece yarısı Halil, Gürcü müzakerecileri uyandırmak ve demiryolu ile civarındaki bölgeyi vermezlerse Arpaçay Nehri'ni geçip Tiflis'i alacağı bilgisini vermek üzere sekreterini gönderdi. Gürcüler üstünkörü bir protestodan sonra boyun eğdiler. Böylece Gümrü'de ve demiryolu bağlantılarında mevzilenmiş Ermeniler, Osmanlı ordusunun karşısında yalnız kalmışlardı.[83] Ermenilerden demiryolu hattını teslim edip barış yapmalarını isteyen Halil ve Vehip, her ne kadar Talat ve Enver aynı cömertliği göstermeyecek olsa da, savaştan sonra demiryolunun iadesine dair şahsen söz verdiler. Kafaları karışmış olan Ermeniler bir yanıt veremediler.[84]

Bu gelişmeler üzerine Halil 15 Mayıs'ta Vehip'e Arpaçay Nehri'ni geçme emri verdi. Bir kez daha Ermeni savunması çöktü ve Gümrü teslim alındı. Osmanlı üstünlüğünün sunduğu fırsatları değerlendiren Enver, bu sefer de Karakilise'deki stratejik kavşağı kontrol etmenin yollarını kolluyordu. Şevki ve Karabekir, Nazarbekyan ile Antranik'in Ermeni kuvvetlerini Karakilise kapılarındaki Hamamlı ve Güllübulak'ta geri püskürttüler.[85] Halen Ermenilerle çatışmayı sonlandırmanın çarelerini arayan Vehip, Nazarbekyan'la Gümrü'de barış görüşmesi yapmayı kabul etti; fakat Nazarbekyan ortalarda görünmedi. Ermeni komutana gönderdiği

bir notta Vehip, Batum'daki görüşmelerin kesilmesi ve Osmanlı teklifinin reddinin yeni şartlar ortaya çıkardığını söyleyerek, "Bir daha duyurmak isterim ki, göreceğimiz içtenliğe ve yakınlığa ne kadar merhametli ve şefkatli davranacaksak, alçakça ve kasıtlı bir harekete karşı da o derece şiddetli ve atik hareket edeceğiz," diye uyarıda bulundu.[86]

Osmanlı ilerleyişi Bakü petrollerinde ve bu petrolün Avrupa'ya ihraç edileceği Batum'a müteveccih demiryolunda gözü olan Almanları telaşlandırmıştı. Bakü Bolşeviklerin elindeydi fakat bu elin kavrayışı zayıftı. Bolşeviklerin Müslüman çoğunluğa karşı hâkimiyet sağlaması Taşnaklarla yaptıkları sürtüşmeli ittifaka dayanıyordu. Bakü Rusya'dan yalıtılmıştı. Hükümeti 1918 başlarında Moskova'ya taşıyan Lenin, Bakü'deki Bolşevikleri güçlendirmenin bir yolu olmadığını biliyordu.

Berlin ve Moskova, Osmanlı ilerleyişini durdurma konusunda hemfikirdiler fakat her ikisi de bunu tek başına yapabilecek kudrete sahip değildi. Eğer birlikte hareket ederlerse Osmanlıları engelleyebilirlerdi. İlk girişimi Almanya yaptı ve Rusya ile Tiflis arasında arabuluculuk teklif etti. Tiflis, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını tanımadan görüşmelere katılmak isteyen Bolşevikleri reddetse bile dış ilişkiler komiseri Georgiy Çiçerin'in Almanya'nın teklifini kabul etmekten başka çaresi yoktu. Moskova aynı zamanda federasyonun halk nazarındaki meşruiyetini hedef alan, Tiflis'in Gürcü olmayan Abhazya ile Güney Osetya üzerindeki iddialarını çürüten ve Ermenilerin Tiflis'e karşı memnuniyetsizliğini körükleyen sözlü saldırılarla bu ülkenin bağımsızlığını reddetmeye devam ettiğini gösteriyordu.[87] Ulusların kendi kaderini tayin hakkı, Bolşeviklerin elinde iki ağzı keskin bir kılıç gibiydi.[88]

Moskova Kafkaslara müdahale etme kudretine sahip olmasa da, gücüne tekrar kavuşmuş bir Rusya'nın hayaleti Osmanlıların zihnini meşgul ediyor ve Almanya'yla çatışma pahasına da olsa, üstünlük sahibi bulundukları bu anda koparabildikleri kadarını ele geçirmeye kendilerini zorunlu hissediyorlardı.[89] Almanya'nın Rusya'dan kalan boşluğu doldurma arzusu ise daha hızlı hareket etmek ve anın fırsatlarını değerlendirmek için daha çok gayret gös-

termek gerektiğine işaretti. Dolayısıyla Batum'daki Alman gözlemci Albay Lossow, Tiflis ile İstanbul arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk yapmayı teklif ettiğinde Halil düşünmeden reddetti; zira "Kafkasya'da Alman üstünlüğünün uzlaşmaz bir savunucusu"[90] olan Lossow'un teklifinin gerçekte ne olduğunu görmüştü. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine bile olsa kendi çıkarlarını zerk edeceği bir delik bulmaya çalışıyordu.

Halil'in reddi üzerine Lossow Batum'u terk etti. Ayrılırken federasyonun parçalanacağını tahmin ediyordu.[91] Lossow, Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin çöküşünün eli kulağında olduğunu bilecek kadar ayrıcalıklı bir konumdaydı çünkü temeline dinamit koyanlardan biri de bizzat kendisiydi.[92] Gürcü Ulusal Konseyi ile düzenlenen gizli bir toplantıda, federasyondan ayrılmalarını istemişti. Savaşın zaferle sonuçlanması halinde Almanya, bölgenin tamamında hegemonyasını kurmak için Gürcistan'ı bir sıçrama tahtası olarak kullanabilirdi.[93] Gürcüler için Almanya ile sıkı bağlar kurmanın faydaları belliydi. Zengin, askeri gücü büyük, teknolojisi gelişmiş ve Tiflis'i sıkboğaz etmek için çok uzaklarda olan bir ülke daha az ümitsiz koşullarda bile Tiflis için çekici olurdu. Fakat Alman himayesinin bedeli ağır olacaktı.

Ermenilerin Kâbusları

Enver Kasım 1917'de, Osmanlı Anadolu'su üzerinde hak iddia etmedikleri sürece Ermenilerin Gürcüler ve Kafkasya Müslümanları ile kuracakları bir birlikte özerklik sahibi olabileceklerini düşündüğünü belirtmişti. Bağımsız bir Ermenistan ihtimali Osmanlı yöneticilerini dehşete düşürüyordu. Üst düzey yöneticiler, İngilizlerin veya bir başkasının Osmanlıları Doğu Anadolu'dan atmak için Kafkasya Ermenistanı'nı üs olarak kullanmasından endişeleniyorlardı. Balkan Savaşları tecrübesi ve Bulgarların karşısında yaşanan hezimet, Ermenilerle ilgili kötümser tahminleri şekillendiriyordu. Talat Paşa 24 Mayıs'ta Halil'e gönderdiği bir yazıda, hangi şekilde olursa olsun bir Ermeni hükümeti fikrine karşı tepkisini dile getiriyordu:

> Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmesine katiyen taraftar değilim; küçük bir Ermeni muhtariyeti beş sene sonra 5 milyon nüfuslu bir Ermeni devleti haline gelecek ve bütün Kafkasya'ya hâkim olacak ve Şark'ın Bulgaristan'ı haline gelecektir; İran'da, Amerika'da bulunan bütün Ermeniler orada içtima edecek ve buyurduğumuz gibi İngiliz ve Fransızlar tarafından her suretle mazhar-ı muavenet olarak ve ileride Hıristiyan Gürcülerle ve pek suhuletle Acemlerle aleyhimize hareket eyleyeceklerdir. Şu halde mümkün olsa çıbanı kökünden temizlemek en hayırlı cihettir; mümkün olmadığına göre, gayet zayıf ve yaşamayacak şekilde teşekkül etmesi zaruridir.[94]

Enver de aynı fikri paylaşmaya başlamıştı. Üç gün sonra Vehip Paşa'ya gönderdiği yazısında Osmanlılara kaybettikleri topraklara karşılık Kafkasya Müslümanlarından alınacak topraklarla tazmin edilmeleri şeklindeki Ermeni teklifine karşı uyarıda bulunuyor ve Talat'ın endişesini tekrar ederek bağımsız bir Ermenistan fikrini daha da kabul edilmez buluyordu:

> Bence bu gayet yanlıştır. Eğer bugün Kafkasya'da beş-altı yüz bin kişilik ve kâfi miktarda araziye malik ve küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, atide Amerika'dan ve her taraftan gelecek Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olur ve bizim için şarkta bir Bulgaristan daha vücut bulur ki bu bizim için Rusya'dan daha muzır bir düşman olur çünkü Ermenilerin bütün menafi ve emelleri bizim memleketimizdedir. Binaenaleyh tehlikeyi şimdiden izale için Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül edememesine ve İslamlarla Gürcüler arasında bizim kuvvetlerimizin yardımı ve tesiri en ziyade olduğu şu zamanda inkısam eylemelerine ve İslamların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bugün Ermenilerin elinde bulunup da Müslümanların iskân etmekte oldukları Erivan gibi mıntıka dahi İslamlar tarafından işgal eyleyerek bu suretle İslam bulunan yerlerin Ermeniler elinden tahlisine hassaten sarf-ı gayret buyrulmasını tavsiye ederim.[95]

Bu sırada Vehip Erivan'a doğru ilerliyordu. İşte tam bu noktada Ermeni kuvvetleri mevzilerinde sağlam durdular. Sırtları duvara dayanmış olduğundan, "eğer yok edileceksek onurumuzla

yok edilelim" diye ilanda bulunarak Karakilise ve Serdarabad'da cansiperane savaştılar[96] ve saldırı kuvvetlerini geri püskürterek Osmanlıları hedef küçültmeye zorladılar. Vehip karargâhını uyardı:

> Ermenileri imha kudretinde değiliz. Karakilise'de devam eden üç günlük muharebe gösteriyor ki mevcudiyetleri tehlikede kaldıkça harp ederek ölmeyi tercih ediyorlar. Bir milyon iki yüz bin nüfustan ibaret Ermenilerin çıkaracağı kuvve-i muharebeye [iştirak?] etmemeliyiz. Muhasamata Gürcüler de iştirak ederse bir adım ileri [atılamaz?]... Ermenilerle ve Gürcülerle uyuşmalıyız.[97]

Osmanlıların elinde Ermeni ve Gürcülerle uzun süreli çatışmaya girecek asker ve malzeme yoktu. İkinci bir Bulgaristan korkularına rağmen Enver ve Talat daha büyük stratejik zorunluluklar bulunduğunu anlamışlardı.

Serdarabad zaferi, bazı Ermeni komutanlara karşı saldırı hayalleri gördürmüştü. Nazarbekyan ise bu tür fantezilerle vakit geçirecek biri değildi ve savaşın son bulmasını istedi. Çağrısı ihtiyatlıydı fakat Erzurum ve Kars fiyaskolarından sonra Antranik bunu "Büyük Ermenistan" fikrine karşı son bir ihanet olarak gördü.[98] Öfkeden gözü dönmüş bir halde adamlarıyla beraber intikam peşine düşerek soluğu Nahçıvan'da aldı ve "Tatar köylerini ardı ardına yok ederek" binlerce Kafkasyalı Müslüman'ın yollara düşmesine neden oldu.[99]

Bağımsızlık: Matem ve Pişmanlık

Vehip'in Gürcü-Ermeni ittifakına dair endişesi yersizdi. Ermeniler son kalelerini savunurken Gürcüler onları yüzüstü bıraktılar. Tiflis'te Noi Jordaniya Hatisyan'ı azarlıyor; Ermenilerin yıkımı kendi eylemleriyle üzerlerine çektiğini söyleyerek Osmanlılara karşı gelmeye devam etmelerinin Gürcüleri de tehlikeye atacağı uyarısını yapıyordu. Hatisyan'a, "Sizinle birlikte boğulup gidemeyiz," dedi.[100] Gürcistan federasyondan ayrılıp kendi yoluna gidecek ve Alman himayesini kabul edip kendini kurtaracaktı. Sonraki gün

Seym kendini feshetti. Ermeni ve Azeri üyeler salonu terk ederken Gürcüler içeride kaldılar. Devrimin kızıl bayrağı indirildi ve yerine Gürcü bayrağı asılarak bağımsızlık ilan edildi. Gürcü bağımsızlık hareketinin bağımsızlığı telin etmesi dikkate değerdir. Konuşmaları coşkulu değil hüzünlüydü. Yeni hükümet Gürcü bağımsızlığını sahiplenmemiş ve bunun yerine Rusya'yı Gürcistan'ı korumak için üzerine düşen vazifeyi yerine getirmemekle suçlamıştı.[101] Artık ortada Güney Kafkasya Federasyonu yoktu.

Gürcistan'ın ayrıldığını duyan Ermeni Ulusal Konseyi, Gürcü Menşevikleri derhal ihanetle suçladı fakat bunun ötesinde konsey de felç olmuştu ve kendisine bir rota çizmekten acizdi. Konseyin Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinde ve diktatörlük hükümeti kurmasında ısrarcı olmak Taşnaklara kaldı. Konsey gecikmeli olarak 30 Mayıs'ta, "bağımsızlık" hatta "cumhuriyet" gibi cüretkâr kelimelerden uzak duran ve "ciddi meselelerin" Ermeni Ulusal Konseyi'ni "geçici olarak... Ermeni vilayetlerinde idari sorumluluğu üstlenmeye" ittiğini belirten asık suratlı bir bildiri yayımladı.[102] Küçük, yalnız ve doğal kaynaklardan mahrum bağımsız Ermenistan sefalet içerisindeydi. Kafkasya Ermenilerinin kültürel, entelektüel ve siyasi hayatının merkezi Tiflis'ti fakat bu şehir şimdi Gürcistan'ın başkentiydi. Ermeni Ulusal Konseyi, Tiflis'i terk edip Erivan'a geçti; burası, 19. yüzyıl ortalarına kadar nüfus çoğunluğu Müslümanlardan oluşan ve Ermenilerin ancak az farkla çoğunluk teşkil ettikleri bir bölgede yer alan bir taşra şehriydi.[103] Ermeni-Azeri anlaşmazlıklarına rağmen Ermenilerle ortak bir federasyon ihtimalini göz ardı etmeye henüz hazır olmayan Azeri Ulusal Konseyi, bir iyi niyet göstergesi olarak Ermenilerin Erivan'a gitmesine olumlu oy verdi.[104]

Yeniden bölgesel bir baskı unsuru olarak ortaya çıkan Osmanlı devleti görünürde Kafkasya Müslümanlarına ümit verse de, Azerbaycan "Bağımsızlık Bildirisi" tıpkı Gürcü ve Ermeni cumhuriyetleri gibi cılız bir tondaydı. Aslında cumhuriyetin müstakbel ilk başbakanı Feth Ali Han, bağımsızlıktan korkuyordu. Azeri Ulusal Konseyi'ni "bağımsızlık ilanından geri durmaları ve hükümetin teşkilatını ancak güçlü ülkelerle barış görüşmeleri yürütmeye tam

yetki sağlayacak kadar tutmaları" için uyarıyordu.[105] Azerbaycan bağımsızlık bildirisini okuduğunda ise yüzü kireç gibiydi ve elleri titriyordu.[106] Bildiri metni Azerbaycan'ın ortaya çıkışını bir iradi eylem olarak değil de savaşın, Rusya'nın çöküşünün ve anarşinin istenmeyen bir etkisi olarak anlatıyordu. Tarihsel bir devlet varlığı iddiasında bulunulmuyor ve Pan-Türkçülük yahut Pan-İslamcılık şöyle dursun, etnik milliyetçilikten bile bahis açılmıyordu. İsmi konmuş veya hâkim bir millete işaret edilmiyor fakat devlet coğrafi açıdan tanımlanıp milliyet, din ve cinsiyet konularında tarafsızlığa sahip çıkılıyordu. İçeriğe bakıldığında Rus Şubat Devrimi'nin idealleri ve demokratik sosyalizm hâlâ Azerbaycan siyasi seçkinlerinin muhayyilesindeki sağlam konumunu sürdürüyordu.[107] Bolşevik-Taşnak hâkimiyetindeki Bakü yerine Azeriler Gence'yi geçici başkent seçtiler.

Batum'a gidebilmiş olan Bazı Azeriler, bir Azerbaycan-Osmanlı federasyonu kurma fikrini ortaya attılar. Kendilerine "İlhakçılar" denilen bu grubu dini veya etnik duygular değil Sosyalist Azeri Ulusal Konseyi'nin iç siyaset programı harekete geçirmişti. İlhakçılara göre İstanbul ile birleşme, toprağın yeniden dağıtımını ve benzeri reformları engelleyecekti. Bu amaçlar doğrultusunda Batum'da Ulusal Konsey aleyhinde propaganda yaptılar ve kendilerini Osmanlılara beğendirmeye çalıştılar fakat sesleri bir azınlığın sesiydi. Müslüman Sosyalist Blok ile Himmet Partisi'nin de desteklediği Müsavat, herhangi bir birleşmeyi reddetti. Osmanlılar ise Azerbaycan'la birleşme fikrini hiç düşünmeden bir kenara attılar.[108]

Kafkasya'nın Yeniden Yapılanması

İstanbul, çiçeği burnunda devletleri gecikmeksizin 4 Haziran'da tanıdı. Batum'daki Halil ile Vehip, Gürcistan ve Ermenistan ile "barış ve dostluk" antlaşmasını, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile "dostluk" antlaşmalarını ve bu devletlerin hepsiyle imzalanan çeşitli ilave anlaşmaları yürürlüğe soktu.[109] Antlaşmaların içerikleri taraflar arasındaki dengesizliği yansıtıyordu. Osmanlılara Gürcü ve Ermeni ordularının sayısını sınırlama hakkı veren ve İngiltere

ile savaş sürdüğü müddetçe demiryollarını kullanma hakkı tanıyan müeyyidelerin gösterdiği üzere, Gürcistan ve Ermenistan'ın egemenliği çiğneniyordu. Yine de antlaşma bütün imzacıları açıkça bağımsız devlet olarak tanıyor ve Osmanlıların her bir devletle ilişkisini ilhakla karşılaştırılması mümkün olmayan bir şekilde kuruyordu. Milli ülkü, ilgili bütün milletleri pişman da etse, galip gelmişti.

Gürcü ve Osmanlı heyeti buluştuğunda Halil, Osmanlı'yla savaşa kalkışarak felaketlerini kendi elleriyle getirdikleri için Gürcüleri haşladı. Ne var ki bir gece önce Halil'in geri adım atarak Ozurgeti, Ahıska ve Ahılkelek'in bir kısmının Gürcistan'da kalmasını kabul etmesinden anlaşıldığı üzere, Gürcü direnişi sonuç vermişti.[110] Bu bölgelerdeki Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini bildiren dilekçeleri Halil'e göndermiş olmalarına rağmen, Vehip'in daha önce yazdığı üzere buraların imparatorluğa olduğu gibi dahil edilmesi stratejik bir ihtiyaç değildi. Bunun yerine Halil'in kamuoyu önünde Gürcülere ifade ettiği üzere Kafkasya'da sağlam ve ilerici bir devletin varlığı Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir ihtiyaçtı. Bu uğurda Gürcülerden Kafkasya Müslümanları ile iyi ilişkiler kurmalarını da istiyordu.[111]

Gürcistan paçayı kurtardıysa da, Ermenistan acınacak haldeydi. Hatisyan'ın anılarına göre imza esnasında Vehip kan ve imanın Türkleri kaçınılmaz bir şekilde nasıl da doğuya sürüklediğini söylediği akıllara zarar bir beyanda bulunmuştu.[112] Eğer Hatisyan'ın aktarımı doğru ise Arnavut Vehip'in Hatisyan'a gözdağı vermek için blöf yaptığı anlaşılıyor; çünkü kendisinin Kafkasya içlerine doğru gerçekleşen harekâta karşı itirazlarının kayıtları mevcuttur. Ne var ki Osmanlılar doğuya kan ve iman için yayılmamış olsalar da Ermenistan'ı kötürüm bırakmak için yayıldıkları kesindi. Osmanlılar yeni devlete Yeni Bayezit havalisi, Erivan, Eçmiyazin ve Gümrü taraflarından parçalardan ibaret ancak 10.000 kilometrekare civarında bir alan tahsis etmişlerdi. Hatisyan'ın şikâyet ettiği üzere bu alan, 300-400.000 civarındaki mülteciyi de içeren mevcut Ermenistan nüfusuna yetmiyordu. Elindeki tek kartı oynamaya kalkan Hatisyan, Düvel-i Muazzama'nın gözünün Ermenistan

üzerinde olduğunu söylemiş ancak Vehip bu atağı serinkanlılıkla karşılayarak Ermeni meselesi uluslararası bir mesele olduğundan bağımsız bir Ermenistan'ın ortaya çıkışına İstanbul'un razı olduğu cevabını vermişti. İmzaların ardından Vehip Ermenilere bundan sonra İngilizlere karşı beraber savaşma teklifinde bulundu. Hatisyan bu gerçeküstü teklifi Ermeni halkının yorgun düştüğünü belirterek kibarca geri çevirdi.[113]

Halil ve Vehip aynı gün Azerilerle, dört gün sonra da Kuzey Kafkasyalılarla buluşup dostluk antlaşmaları imzaladılar. Bu noktada "dostluk" bir mana ifade ediyordu. Kafkasyalı imza sahipleri topraklarını Bolşeviklerden kurtarmak üzere Osmanlılardan destek almak arzusundaydılar ve imzalar atılır atılmaz metinde belirtilen "iç düzen ve güvenliği sağlamak" üzere askeri destek ihtiyacına değindiler. Bununla birlikte savaşın sonu yaklaştığından Kafkasya'nın güvenliğini sağlamak için gereken zaman tükeniyordu. Osmanlılar ve Kafkasyalı müttefiklerinin Bakü'ye doğru bir yarışa girmeleri gerekecekti.

Almanya'yla Rekabet

Bu yarış tek tabanca bir mücadele değildi. Almanlar ve Bolşevikler de Kafkasya'da hâkimiyet için yarış ediyorlardı. İlkbahar itibariyle Almanların bölgedeki Osmanlı siyasetinden ve tutumundan duydukları endişe gittikçe artıyordu. Enver'i "çılgın emperyalist" olarak görüyorlar ve Talat'ın Ermenilere karşı düşmanlığının yeni katliamlara yol açmasından korkuyorlardı.[114] Almanları en çok çileden çıkartan şey ise Kafkasya'yı sömürme planlarının Osmanlılar tarafından altüst edilmesiydi. Osmanlıların kendileriyle ekonomik işbirliği yapıp yapmayacağını bilmiyorlardı ve işbirliği yapsalar bile Osmanlı yeteneksizliğinin bölgedeki liman ve demiryolu tesislerini berbat etmesi tehlikesi mevcuttu.[115] Bir Alman analizcinin şikâyet ettiği üzere: "Orta Asya'ya bir köprü oluşturmamıza destek olacak dost bir Kafkasya devleti yaratmak için savaş sırasında milyonlar yatırdık" ve şimdi Osmanlılar bu projeyi dinamitliyordu.[116]

Buna engel olmak için Almanların planı Gürcistan'daki varlıklarını güçlendirmek ve hâkimiyetlerini buradan kuzey ve güney yönünde bütün Kafkasya'ya yaymaktı. Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra müşterek Alman-Gürcü birlikleri, Güney Kafkasya demiryolu üzerinde harekete geçerek istasyonları ele geçirmiş ve yol boyunca Gürcü bayrakları dikmişlerdi. "Alman" birlikleri, Alman savaş esirleri ve Gürcistan'da yaşayan Alman asıllı Rus vatandaşlarından oluşuyordu.[117] Rus yerleşimcilere Alman üniforması giydirip bunları Almanya'nın temsilcisi ilan etme numarası saçmalığın sınırlarını zorluyordu, fakat ulus kavramının normatif gücü ve buna göre söz konusu göçmenlerin etnik kökenlerinden ötürü Almanya'ya bağlı oldukları fikri, söz konusu taktiğe yarım yamalak da olsa bir meşruiyet kazandırıyordu. Aynı zamanda Berlin, Ukrayna ve Kırım'dan Gürcistan'a kara ve hava birliklerinin intikalini emretmişti.[118]

Osmanlı birlikleri Kafkasya içlerine ilerlerken Osmanlı-Alman ilişkileri de yeni bir dönemece giriyordu. Ludendorff ile Alman Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, 8 ve 9 Haziran'da Enver'e kuvvetlerini Kafkasya'dan Brest-Litovsk'da belirlenen sınırların arkasına çekerek Irak ile Kuzey İran'a yönlendirmesini açıkça emrettiler.[119] Osmanlılar Karakilise tren istasyonunu Ermenilerden aldıklarında Alman askerleriyle karşılaşmaları, Alman ihanetinden duydukları şüpheyi doğrulamaya yeter gibi görünüyordu.[120] Osmanlı-Alman ilişkilerindeki kriz 10 Haziran'da zirve noktasına ulaştı. Gümrü yakınlarındaki demiryolu hattını zapt etmek üzere yola çıkan Osmanlı birliği, burada bir Alman müfrezesiyle karşılaştı. Vehip adamlarına bir Alman direnişiyle karşılaşırlarsa kuvvet kullanma yetkisi vermiş olduğundan, Osmanlılar müfrezeye ateş açarak çok sayıda esir aldılar. Alman karargâhı, eğer esirler hemen serbest bırakılmaz ve Gürcistan içlerine ilerleyiş durdurulmazsa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün personelini geri çekme tehdidinde bulundu.[121]

Enver, Hindenburg ve Ludendorff'a şikâyetlerinin temelsiz olduğunu söyleyerek durumu örtbas etmeye kalktı ve istifa tehdidinde bulundu. Ardından Vehip'i görevden alıp İstanbul'a

çağırarak Berlin'i yumuşattı. Enver'in taktiği işe yaradı. Alman başkomutanı eleştirilerinin şiddetini düşürdü ve Batum'da bulunan General Hans von Seeckt'e uzlaşma için gayret göstermesini emretti.[122] Bununla birlikte gerginlik devam etti. Almanların Güney Kafkasya demiryolu üzerindeki insan ve malzeme nakliyatına müdahale etsinler diye Gürcüleri cesaretlendirmeleri, Bakü'de Osmanlı-karşıtı Alman propagandası ve Bakü'ye yapılacak Alman askeri sevkıyatının planlarını gösteren bir haritanın ele geçmesi Osmanlıların Almanlara karşı güvensizliğini artırdı.[123] Enver, Vehip'in yerine Şark Ordular Grubu Komutanı atadığı Halil Paşa'ya Bakü'yü alması ve ardından Basra'daki İngilizleri kuşatmak için güneye dönmesi emrini verdi.[124]

Sonuç

Osmanlıların Kafkasya siyaseti, sürekli değişen diplomatik ve jeopolitik ortamın gereklerine göre gelişti. Başlangıçta bağımsız bir Güney Kafkasya'yı tanımanın kendilerini bir tuzağa düşüreceğinden endişe etmiş de olsalar sonrasında Güney Kafkasya Komiserliği'ni bağımsızlık ilan etmesi ve Brest-Litovsk'a katılması için ikna etmeye çalıştılar. Güney Kafkasya'yı yöneten sosyalistler, Bolşevikleri reddetmelerine rağmen hem ataletten hem de birleşik ve demokratik bir Rusya idealine bağlılıklarından dolayı Osmanlıların davetini geri çevirdiler. Rusya'ya bağlılık tercihi yüzünden Trabzon'daki barış görüşmelerinde diplomasilerini bir taraftan Rusya'nın parçası oldukları ama diğer taraftan da Brest-Litovsk Antlaşması'nın kendilerini bağlamadığı gibi tutarsız bir temele dayandırdılar. Dışişleri Bakanı Çhenkeli'nin ümitsizce yalvarmasına rağmen savaşa girme kararı, Güney Kafkasya siyasi seçkinlerinin tecrübesizliğini gösteren bir başka kanıt oldu ve saatler içinde hem Batum'u hem de savaşı kaybettiler. Tiflis'e cüretkârlığının bedelini ödetme niyeti, İran'da İngilizlere karşı koyma zorunluluğu ve Bakü'yü Bolşeviklerden kurtarma arzusu Osmanlıları Kars-Culfa demiryolu ile civar arazisi üzerinde yeni taleplerde bulunmaya itti.

Güney Kafkasya'daki her üç büyük halkın da siyasi seçkinleri, bağımsızlık fikrini çok ürkütücü bulmuşlardı. Ne var ki Osmanlı taleplerinin baskısı altında kalan ve Alman himayesinin cazibesine kapılan Gürcüler, Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılıp bağımsızlıklarını ilan etmeye karar verdiler. Ermeni ve Azerilerin bağımsızlık ilanları da bunu takip etti. Her üç cumhuriyetin de bağımsızlıktan esef etmeleri dikkate değerdir; ne var ki Rus İmparatorluğu'nun çöküşünün kendilerine istiklalden başka çıkar yol bırakmadığını görmüşlerdi. Bağımsızlık Güney Kafkasyalılar açısından acı bir hediye olabilirdi; fakat kendi imparatorluklarıyla Rusya arasına bir tampon arazi kuşağı çeken Osmanlılar için bir tür zafer sayılırdı. Ne var ki bu güvenlik kordonunun sağlamca oturabilmesi için savaş bitmeden önce Bolşevikleri Kuzey Kafkasya ile Azerbaycan'dan çıkarmaları gerekiyordu. Bakü'nün fethi artık Osmanlıların Kafkasya'daki siyasetinin bir numaralı hedefiydi.

VIII

Zamana Karşı Yarış

Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, Rusya'nın çöküşünün Kafkasya haritasını yeniden çizmek için tarihi bir kapı açtığını anladılar. Bununla birlikte Rusya'nın toparlanıp tekrar bölgenin hâkim gücü sıfatıyla meydana çıkarak bu kapıyı kapatacağını da idrak ediyorlardı. Brest-Litovsk ve Batum'daki Osmanlı diplomasisi, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında tampon vazifesi görecek dört yeni devlete ebelik etmişti; ancak Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kısmen Bolşevik işgali altında oluşu, bu başarıyı kırılgan kılıyordu. Eğer diplomatik zaferin sürdürülmesi isteniyorsa, Bolşevikleri püskürtmek için askeri müdahale zorunluydu. Kapsamlı bir barışın kurulmak üzere olduğu beklentisi ve İngilizler ile Almanların Çarlık Rusya'sının yıkılışı sonucu Kafkasya'da oluşan boşluğu doldurmak için koşuşturması telaşlarını artırıyordu. Bu nedenle Osmanlılar Kafkasya'daki Bolşevik etkinliğini yok etmek, yeni doğmuş Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya devletlerini kendi ayakları üzerinde durdurmak ve Almanlarla İngilizlerin Doğu içlerine daha fazla nüfuz etmesini engellemek için 1918 yazında canla başla çalışıyorlardı. Osmanlıların 1918'deki Kafkasya taarruzları,

çoğunlukla gösterildiği gibi irredantist (kurtarımcı) bir hareket değil bölgenin jeopolitiğini değiştirmek üzere girişilmiş hesaplı bir kumardı.

İmparatorluğun Kafkas sınırlarının üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti ile yapılan barış görüşmeleri sonucunda oluşturulması (her ne kadar bu sınırlar Ağustos'ta Kars, Ardahan ve Batum'a ulaşılana kadar teknik açıdan kesinleşmese de) ardından Osmanlıların sonraki hedefi, Kafkasya'nın ödülü olan Bakü'ydü. Almanların göz koyduğu Bakü'nün petrolü, Rus ekonomisi için temel bir gereksinimdi; İngilizler ise Almanları da Rusları da alt etmeyi düşünüyordu. Azerbaycan'ın en büyük ve kayda değer bir sanayiye sahip tek şehri olan Bakü, bağımsız Azerbaycan'ın ayakta kalması için hayati önemdeydi. Osmanlılar Bolşevikleri püskürtüp şehri Azeri hâkimiyetine sokarak rakiplerinin ellerinden önemli bir kozu alacak ve bölgede faaliyet yürütme kabiliyetlerini sınırlayacaktı.[1] Enver Bakü'yü aldıktan sonra Dağıstan Cumhuriyeti'ne yardım etmek üzere kuzeye ve ardından İngilizleri Irak'ta çembere alıp Bağdat'ı kurtarabilmek için güneye yönelmeyi düşünüyordu.

Bakü'ye Hücum ve İslam Ordusu

Bakü'yü kurtarma hedeflerinde Osmanlıları iki zorluk bekliyordu. Birincisi, taarruz için ellerinde yeterli asker ve malzeme yoktu. İkincisi, Kafkasya'da dış destek olmadan hareket edeceklerdi. Hâkimiyetlerini Kafkasya'ya doğru genişletme girişimlerine karşı sadece Bolşevik Rusya ve İngiltere'den değil resmi müttefikleri Almanya'dan da direniş bekliyorlardı. Bu tür bir direniş etkili olabilmek için fiziksel güce ihtiyaç duymuyordu. Osmanlı planının nihai başarısı için Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın muktedir bağımsız devletler haline gelmesi gerekiyor; bunun yolu da devletler topluluğu tarafından tanınıp kabul görmelerinden geçiyordu. "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesi bu topluluğa giriş için tercih edilen kıstas haline gelmişti. Sadece Osmanlı ordusunun zoruyla oluşturulacak iktidar odaklarının uluslararası desteğe sahip olmaları pek mümkün değildi, fakat en azından kısmen de olsa kendi

halklarının da rızasıyla halihazırda oluşturulmuş olanlar yaşama şansına sahipti.

Enver'in çözümü, Osmanlı subaylarının komutasındaki Kafkasyalı gönüllülerden oluşan "Kafkas İslam Ordusu"nu kurmak oldu. Bu silahlı kuvvetin Müslüman Kafkasyalılardan devşirilmiş ana gövdesi, insan gücü kıtlığını aşmayı sağlayacaktı. Kafkasya Müslümanlarının genel hissiyatı ile iradesinin cisimleşmiş (en azından öyle görünen) hali olan İslam Ordusu, kendi kaderini tayin eyleminin bir temsiliydi ve dolayısıyla bölge Müslümanlarının devlet olma iddialarını güçlendirecekti. Hem böylece İstanbul, ordunun askeri harekâtındaki eylemlerin sorumluluğunu bağımsız ve kendi kontrolü dışındaki yerli Müslümanlara yükleme fırsatı da elde etmiş olacaktı.

Savaşın başında komutanlarını Kafkasya Müslümanlarından çok fazla destek beklememeleri konusunda uyaran Enver, 1918'e gelindiğinde bu bölgeden önemli miktarda gönüllü devşirilebileceğini düşünmekte haklı gerekçelere sahipti. Ötede beride kurulmuş Kafkasya Müslümanları heyetleri, 1917 yazında cephedeki Osmanlı askeri erkânıyla irtibat kurmaya başlamıştı. Askeri yardım talebinde bulunan Kafkasyalılar, evlerinde oturan Müslümanların dahi Osmanlıları desteklediklerini ve Ruslara karşı savaşmak istediklerini aktarıyorlardı.[2] Rusya'dan kaçıp Kafkasya üzerinden gelen Alman ve Avusturyalı savaş esirleri, Enver'e ve diğer Osmanlı subaylarına Müslüman Kafkasyalıların ayaklanmak için fırsat beklediklerine dair izlenimlerini anlatıyorlardı.[3] Azeri işadamı İsa Aşirbekov, daha 1917 yılı bitmeden önce hemen Bakü dışında 5.000 kişilik bir milis kuvveti meydana getirmişti.[4] Çarlığın sabık generallerinden Azeri Ali Şihlinskiy, *Dikaya Diviziya* (Vahşi Tümen) mensuplarından "Tatar Alayları" kurmuştu.[5] Aynı şekilde bazı Osmanlı savaş esirleri de talimsiz yerli halktan küçük milis kuvvetleri teşkil etmişlerdi. Enver ve Vehip ayrıca Kafkasya'da Rus ordusunun terk ettiği büyük erzak yığınakları bulunduğuna dair bilgiler elde etmişlerdi.[6]

Fakat Kafkasya Müslümanlarının harekete geçirilebileceğinden şüphe duyanlar da vardı. Rusya Müslümanlarına dair geniş

çaplı bir değerlendirmeyi aktaran bir Teşkilat-ı Mahsusa analizcisi, bunların siyasi bilinçten ve teşkilatçılık yeteneğinden yoksun olduklarını dile getiriyor, Azerbaycan içinde milli bilince sahip tek oluşumun Gence ve Dağlık Karabağ aydınlarından ibaret olduğu uyarısını yapıyordu. Bu hizbin doğuşundaki çelişkiye de işaret ederek, "Ruslaştıran" tedrisatın aynı zamanda ulusal bağımsızlık ideallerine yönlendirdiği de belirtiliyordu. Eğitimli sınıf dışındaki tüccar, köylü ve benzerlerinin ise milli bilince sahip olmadıkları bildirilip bağımsızlık mücadelesine katılmalarının pek de mümkün olmadığı sonucuna varılıyordu.[7]

Osmanlı cephe komutanları arasındaki en eleştirel kişi yine Vehip idi. Enver'in ateşli gönüllüler gördüğü yerde Vehip disiplinsiz ve talimsiz adamlar görüyordu. Vehip'in dikkatten kaçmaması gereken bir başka uyarısı da Rusya'nın er ya da geç eski gücüne geri kavuşacak ve Osmanlı'nın geçen sürede elde etmeyi başardığı her ne var ise geri alacak olmasıydı.[8] Karabekir de Vehip'in bazı şüphelerini paylaşıyordu. Şubat'ta Enver kendisine Kuzey Kafkasya'ya yürüyecek yerli Kafkasyalılardan oluşan bir birliğe kumanda etmeyi teklif ettiğinde reddetti ve böyle bir operasyonun başarısının sınırlı olacağını söyledi.[9] Karabekir ve Vehip'in isteksizliği alışılmadık bir durum değildi. Azeri siyasi lider Naki Keykurun İstanbul'da İttihatçılarla görüşmelerinden bahsederken sadece Triumvira'nın –Enver, Talat, Cemal– Kafkasya'ya ilerlemeyi desteklediğini kaydeder; diğerleri fikre karşı çıkmıştır.[10]

Enver, İslam Ordusu'na Çerkez Emiri Ömer Faruk'un komuta etmesini tasarlamıştı; ancak söz konusu şahsın sefihliğinden endişeye kapılan Keykurun, Faruk'un içkiye ve eğlenceye düşkünlüğünü öne sürerek itiraz edince geri adım attı. Keykurun, Kafkasya taarruzunu yönetmek üzere Enver'in Trablusgarp'tan İstanbul'a yeni dönen kardeşi Nuri'nin (Killigil) atanmasını tavsiye etti. Nuri'nin Kuzey Afrika'daki faaliyetleri sayesinde kazandığı şöhreti ve Enver'in akrabası olması sayesinde Kafkasya Müslümanlarını ateşleyeceğini söyledi. Enver bu konu üzerinde düşündü ve Nuri'nin orduya komutan olacağını ertesi gün Keykurun'a bildirdi.[11]

Cephede hareketsiz kalmaktan sıkılan Karabekir, Mart sonuna doğru Enver'in teklifini tekrar düşündü ve telgraf çekerek hâlâ Kafkas harekâtına katılmasının mümkün olup olmadığını sordu. Enver olumlu cevap verdi ve bunun üzerine Karabekir ile kurmaylarının bir kısmı, Kafkasya ahalisinden bir kuvvet kurmak için Sohum veya Vladikavkaz'a yürümek üzere hazırlandılar.[12] Ancak Karabekir, Nuri'nin emrinde hizmet etmesi gerektiğini öğrendiği Nisan'da Enver'e sert bir dille yazılmış bir telgraf göndererek kararından vazgeçti. Nuri'nin tecrübesinin asi Trablusgrap aşiretlerine komuta etmekten ibaret olduğuna ve hiçbir zaman geniş çaplı birlikleri yönetmediğine işaret eden Karabekir, Enver'in kısa bir süre önce yeğenini miralaylıktan mirlivalığa yükseltmesini (böylelikle "Paşa" unvanını taşımaya hak kazanmıştı) askerlik mesleğine bir hakaret sayıyordu.[13]

Nuri, Şubat sonuna doğru İstanbul'u terk ederek hazırlık yapmak üzere Musul'a gitti. Burada kuvvetlerinin nüvesini teşkil etmek üzere 149 zabit ve 488 nefer toplayarak Tebriz'e yürüdü. Enver, İslam Ordusu'nun görevlerini tanımlayan bir talimatnameyi 5 Nisan 1918'de imzaladı. Bu belgede, "Kafkas ordusunun teşkilinde maksat Kafkasyalıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkas askerlere talim vermek ve Kafkas'ta yüksek İslam menfaatlerini ve hukuk-ı mukaddes-i hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile revabit-i siyasiyye ve askeriyyeyi tesis etmektir," deniyordu.[14] Bu söyleme rağmen İslam Ordusu'nun kurulmasını otantik bir dini fanatizm gibi görmek yanlış olur. Dini değerleri göz ardı ettiklerinden uzun zamandır hem içeride hem de dışarıda "Allahsız" diye yaftalanan İttihatçılar, savaş boyunca dini vakıfları millileştirerek ve İslam hukukunu aile meseleleriyle sınırlandırarak sekülerleşmeyi hızlandırmışlardı. Sosyalist Azerbaycan yönetimi de İttihatçıların dine karşı şüpheci tavırlarını paylaşıyordu. Örneğin bir Azeri "hoca" yeni orduya katılmak istediğinde Keykurun onu geri çevirmişti. Laik bir devlet olan Azerbaycan Cumhuriyeti, din adamlarının dünya işlerine karışmasını yasaklıyordu. Ona göre İslam Ordusu'nda din adamlarına yer yoktu.[15] İslam Ordusu'nda "hoca"lara yer yoksa da Hıristiyan subaylara

vardı. Yaz geldiğinde ordudaki Kafkasyalı subayların sayısı 250'ye ulaşmıştı ve bunların sadece yirmi üçü Müslüman, kalanı ise sabık Çarlık ordusundan Hıristiyan subaylardı.[16] Hıristiyan subay sayısının çok fazla olması Nuri'yi endişelendirmiyor; Çarlık subaylarının Bolşevik düşmanı, güvenilir ve çalışkan olduklarını söyleyerek Osmanlı zabit yoldaşlarını teskin ediyordu.[17] Bunun aksine, daha sonra Kuzey Kafkasya'da hizmet eden Osmanlı zabitleri dağlıların softalığından şikâyet etmişler, bunların namaz ve dini gün takıntılarının harekâta köstek olduğunu söylemişlerdi.[18]

Nuri, Batı Azerbaycan'daki Gence'yi İslam Ordusu'nun merkezi olarak seçti. 25 Mayıs'ta Tebriz'den buraya vardığında, kendisini "gökten inmiş" bir kurtarıcı olarak selamlayan halkın büyük teveccühüyle karşılandı.[19] Gence'nin Azerbaycan'daki en siyasi şehir ve milliyetçi aydınların merkezi olduğu düşünüldüğünde, muhtemelen bu durum öngörülebilirdi.[20] Bu coşkuya rağmen bazı nahoş işaretler Nuri'nin dikkatini çekmişti. Mahalli milisler arasında bölge ahalisine mensup olanlar çok azdı. Yaklaşık 1.000 milisin yarısı, serbest kalmış Osmanlı savaş esirleriydi. Diğer yarının içinde Çarlık artığı subayların sayısı rütbesiz erattan fazlaydı. Gözü yılmayan Nuri işe koyuldu fakat bölge halkının İslam Ordusu'na ciddi bir katkıda bulunmayacağı kısa sürede anlaşıldı. Umutsuz haldeki Nuri, 28 Mayıs'ta Enver'e, "Gençlerden silahaltına 30.000 kişi gelmesi beklenirken, bunun yerine ancak 37 kişi gelmiştir," diye yazdı. Sinirleri bozulan İslam Ordusu komutanı, üç gün sonra, "Güney Kafkas İslamları çok söyler az yapar, keyfine düşkün, parayı haddinden fazla seven adamlardır," diye rapor etti.[21] Şihlinskiy bile yerlileri harekete geçirememişti. Gökçay (Göyçay) köyünün Bolşevik saldırısına karşı savunulması esnasında, bunaltıcı sıcakta savaşan askerlere yardım etmeleri için bir köylü kalabalığına, "Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla yardım edemiyorsanız, hiç olmazsa askerin yiyecek ve suyunu temin ediniz. Şiddetli sıcakta savaşan subay ve askerlerden birçoğu susuzluktan ölmüştür," diyerek yalvardı. Bu abartılı bir talep değildi; ne var ki onu dinleyen halk, bu konuşmayı tam bir sessizlikte ve dikkatle dinledikten sonra dağıldı.[22]

Yeterli sayıda mahalli asker yazamayan Nuri, Haziran başında Enver ve Vehip'ten daha fazla takviye yanında erzak, silah ve cephane talep etmekten başka çare bulamamıştı. Nuri'nin görevinin gereklerinin onun elindeki kuvvetlerin gücünü aştığını anlayan Enver, 5. Kafkas Fırkası'nın Vehip'in Şark Ordular Grubu'ndan İslam Ordusu'na gönderilmesini emretti; fakat Vehip bu emri değiştirerek ancak söz konusu fırkaya mensup bir piyade ve bir süvari alayını Azerbaycan'a gönderdi.[23] Nuri, Bolşeviklerin Gence'ye doğru ilerlediğini, köyleri yaktıklarını ve kaçamayanları öldürdüklerini Enver'e bildirdiği 20 Haziran'da tekrar takviye için yalvardı. Enver bu sefer, Şark Ordular Grubu'nun elinde ayırabilecek hiç asker kalmadığını ve elinin altındaki bütün kuvvetleri kullanarak düşmanla savaşması gerektiğini Nuri'ye bildirdi.[24] Eylül'de daha çok kuvvet tahsis etti; fakat Kafkasya'ya intikal ettirilen toplam kuvvet sayısı bir buçuk tümenden ibaretti ki bu aşırı olmak bir kenara olağandışı bile sayılmazdı.[25] Genel itibariyle Osmanlılar, Kafkasya harekâtına sınırlı miktarda kaynak tahsis etmişlerdir. Para kıtlığı da daha Mayıs gibi erken bir vakitten itibaren Nuri'nin idari işlerini aksatmaya başlamıştı.[26] Kafkasya ve Türkistan'dan sorumlu önemli bir Teşkilat-ı Mahsusa yetkilisi, bir yıldan fazla bir süre önce kendisine söz verilen 1.500 altın lirayı hiçbir zaman alamadığını ve bu süre zarfında kendi cebinden 1.600 altın lira harcamak zorunda kaldığını Haziran 1918'de karargâhına şikâyet ediyordu.[27]

Komün Saldırıya Geçiyor

Nuri, Gence'de İslam Ordusu'nu teşkil ve talim için uğraşırken Bakü Komünü de bu orduyu yok edip devrim ve birleşik Rusya adına Azerbaycan hükümetini yıkmak için saldırı hazırlıkları yapıyordu. Komün, Güney Kafkasya'nın "devrimci Rusya'dan" ayrılışını Mayıs sonunda nefretle kınadı ve "Türk-Alman çeteleri ile yandaşlarına" karşı savaşma azminde olduğunu bildirdi. Komün ordusu "Bakü Demokrasisini" savunmak için 10 Haziran'da İslam Ordusu'na karşı saldırıya geçti.[28]

Korku üzerine kurulmuş olan komünün aslında demokrasi ile hemen hiç ilgisi yoktu. Çarın düşüşünü izleyen sene Bakü'deki siyasi durum daha da karışık bir hal almıştı. Bolşevik Devrimi, Rusya'daki içsavaş, Güney Kafkasya Federasyonu'nun dağılması, Osmanlı ordusunun ilerleyişi ve İran'dan İngilizlerin gelmesi ihtimali; bütün bu unsurlar şehir ile ahalisi için farklı farklı kaderleri temsil ettikleri gibi şehirdeki farklı hiziplerin birlikte çalışmasını çok zorlaştırıyorlardı. Bununla birlikte Bakü'nün Müslüman çoğunluğuna karşı duyulan güvensizlik Bolşevikler ile Ermenileri birbirine yaklaştırmıştı. Birinciler "yobaz" Müslüman kitleleri müstakbel karşıdevrimciler, ikinciler ise Osmanlılara katılmaya hazır hain bir unsur olarak tasavvur ediyordu. Bakülü Bolşevikler açısından Ermeniler, devrimi savunacak disiplinli bir askeri güç sunuyordu. Bakülü Ermeniler açısından ise Bolşevikler geleceğin devrimci sosyalizminden çok geçmişin hayali Hıristiyan dayanışmasını temsil ediyordu.[29] Bu çıkar ittifakı Mart Olayları'ndan sonra iktidarı ele geçirmişti ancak düşmanın ortak olması müttefiklerin hedeflerinin de aynı olacağı manasına gelmiyordu. Rusya'dan yardım gelmesi ihtimali yok gibiydi ve bu durumda dış destek olarak en iyi ihtimal İngilizler kalıyordu. Ermeniler, İngiliz kuvvetlerini şehre davet etmeye çok istekliyken bu fikir Bolşeviklerin hiç de hoşuna gitmiyordu. Onlar Osmanlıların şehri almasına izin vermeyi tercih ederlerdi. Komün sallantılı bir koalisyon üzerine bina edilmişti.

Komün ordusunun 20.000 kişiye tekabül eden mevcudunun yüzde altmış-yetmiş kadarı Ermenilerden oluşuyordu; bunların çoğu, Kafkas Ordusu'nun dağılmasından sonra yolu Bakü'ye düşen eski askerlerdi. Subayların çoğu Taşnaktı. Çoğu, Müslümanları tanımları gereği düşman sayıyordu. Taarruzun başlarında komündekiler, köylülerin desteğini çekecekleri ve derme çatma İslam Ordusu'nu geri püskürteceklerinden emindiler.[30] Fakat birliklerin karşılaştıkları Müslüman köylülere karşı gösterdiği gaddarlık, komünistlerin Hıristiyan veya Müslüman fark etmeksizin sömürülen köylülerin kurtarıcısı olma iddialarını gülünç duruma düşürdü. Komüncülerden bir Ermeni Bolşeviğin ifadesiyle, yakınan "Müs-

lümanlardan duyulan nefret gasp, aşağılayıcı muameleler ve sık sık da silahlı saldırılara" yol açıyor ve gereksiz yere düşmanlık yaratıyordu.[31] Bununla birlikte komünü saf bir hizipçi varlık olarak görmek yanlış olur. Osmanlıların tahminine göre komün ordusunun yaklaşık 2.000 kadarı, yani onda biri Müslümanlardan meydana geliyordu ve savaş alanından raporların gösterdiği üzere bunlardan bazıları savaşırken ölmüştü.[32] Her halükârda kırsal desteğin olmayışı yanında dayanılmaz yaz sıcakları, su kıtlığı ve hastalık komünü felce uğrattı. Taarruzları Temmuz başında Gökçay kapılarında iflas ederek dağıldı.[33]

Bu esnada meşhur yarı Oset yarı Kazak Albay Lazar Biçerakov, zorlu Kazak Tugayı ile cepheye ulaştı. Onun ortaya çıkışı komüncülerin moralini yükseltti. Biçerakov koyu bir Bolşevik karşıtı olsa da bu husumetini savaş dönemi düşmanı Türklere karşı savaşma uğrunda göz ardı etmeye hazırdı. Atılgan bir komutan olan Biçerakov, Osmanlı mevzilerine bir darbe vurup çökmeye yüz tutan taarruzu canlandırmak istiyordu fakat daha harekete geçemeden Osmanlılar hızlı davranıp Kürdemir'i aldılar ve komün güçlerini püskürterek Biçerakov'u geri çekilmek zorunda bıraktılar.[34]

Komüncüler Bakü'ye doğru geri çekilirken düşmanlarının ilerleyişini yavaşlatmak için kuyuları ve demiryollarını tahrip ederek yanmış toprak taktiği kullandılar. Bu taktik, hem 5. Fırka'nın hem de Azeri hükümetinin geleceğini tehlikeye atacak kadar ciddi oldukları Vehip tarafından bildirilen lojistik sorunları İslam Ordusu açısından iyice zorlaştırdı.[35] Sırf 5. Fırka günde 11 ton erzaka ihtiyaç duyuyordu. Bu miktarda erzakın nakli, kısmen de Gürcü ve Ermeni hükümetlerinin demiryollarının kullanımına dair antlaşma yükümlülüklerine uymayı reddetmeleri veya becerememelerinden ötürü çok büyük bir meseleydi. Güney Kafkasya'nın sıcaktan kavrulan toprakları suyun da trenlerle taşınmasını gerektiriyor ve böylece kolera gibi suyla bulaşan hastalıkların yayılması kolaylaşıyordu.[36]

Osmanlıların elini Bakü petrollerinden uzak tutmak isteyen Almanlar, Gürcüleri uzlaşmazlığa teşvik ediyorlar ve Osmanlı ilerleyişini yavaşlatma, hatta Bakü'ye kendi güçlerini yerleştirme

yolları arıyorlardı.[37] Aynı şekilde Gürcüleri kullanıp Osmanlıları durdurmayı düşünen Bolşevikler de Tiflis'e altı kişilik bir heyet göndermişlerdi. Temsilciler, Batum-Tiflis-Gence demiryolunun Osmanlılara tahsisinin reddedileceğine dair Gürcülerden söz aldılar; böylelikle Azerbaycan içine nakliyede kullanılabilecek sadece Kars-Karakilise-Kazak hattı kalmıştı.[38]

Osmanlılar Alman ve Bolşevik faaliyetlerinden habersiz değillerdi. Limanı Osmanlı hâkimiyeti dışında tutma teşebbüslerini eşgüdümleme amacındaki bir Alman heyetinin esir mübadelesi bahanesiyle uçakla Bakü'ye geçtiğini öğrenmişlerdi.[39] Rusya içinden bildiren bir Osmanlı kaynağı Almanların Bakü Ermenileriyle ittifak kurmak için çalıştığını dahi bildiriyordu. Uyardığı üzere, Almanlar dost gibi göründüklerinden İngilizlerden bile daha fazla tehlike arz ediyorlardı.[40]

Bu farklı engellere rağmen Temmuz ortasına gelindiğinde İslam Ordusu, Bakü'nün sadece dokuz kilometre uzağındaydı. Enver, mevcut siyasi durumun gerekleri icabı Bakü'nün en kısa sürede alınması emrini Nuri'ye iletti. Petrol alanlarını havaya uçurmak için Bakü'ye İngiliz istihkâmcıların geldiğine dair istihbarat haberleri aciliyeti artırmıştı.[41] Bu esnada komün kuvvetleri sayıca azalmış ve moralleri çökmüştü.[42] Bakü yolu açık görünüyordu. Fakat başta mahalli askerler gelmek üzere İslam Ordusu'nun da morali bozulmuştu. Nuri'nin elinde ancak 8.000 asker vardı ve bunun en az yarısının çatışmada faydalı olacağı şüpheliydi.[43] İslam Ordusu'nun askerleri intizamlı sıralar veya kol teşkilinde uygun adım yürümeyi bile beceremiyor; düzensiz bir şekilde ilerliyorlardı.[44]

Her halükârda ilerleyiş, Bolşeviklerden gelişmeleri günü gününe öğrenen Almanları rahatsız etti. Arka arkaya uyarılar ve protestolardan sonra Bernstorff, Nuri'nin durması için emir verildiğine dair 30 Temmuz'da Enver, Talat ve Nesimi'den yazılı bir taahhüt aldı.[45] Enver Nuri'yle Halil'e saldırıyı durdurmaları için gerekli emri verdi. Osmanlı Genelkurmayı'nda görev yapan Almanlar, bu emrin içeriğinden haberdardılar. Bilmedikleri ise Enver'in Bakü'nün alınması gerektiğini teyit eden gizli bir emir daha gönderdiğiydi. Hatta Nuri'ye, kendisini durdurmak için mevzi-

lendirilecek Alman birliklerine karşı güç kullanma yetkisi de vermişti. Hileyi daha da inandırıcı kılmak isteyen Enver, Osmanlı askerinin emre uyup uymadığını incelemek için gönderilen bir Alman subayının ilerleyişin durduğuna gerçekten inandırılarak kandırılmasını emretmişti.[46]

Bakü'de Kargaşa

Bakü Komünü darboğaza girmişti. Elinde kalan kuvvetler şehri tutmak için yeterli değildi. Komün başkanı ve Bolşevik olağanüstü komiseri Şaumyan, Lenin'e yardım göndermesi için yalvarıyordu. Fakat Kızıl Ordu o sırada Volga-Ural bölgesinde patlak veren Çek Lejyonu isyanıyla meşguldü ve Bakü'yü kurtarmak için yapabileceği bir şey yoktu. İran'daki İngilizler nispeten daha yakınlardı; fakat Osmanlıları püskürtmenin tecrübeli İngiliz emperyalistleriyle uğraşmaktan daha kolay olacağını düşünen Stalin, 21 Temmuz'da verdiği bir emirle Şaumyan'ın İngilizlerin Bakü'ye girmesine izin vermesini yasakladı. Eğer Bakü düşecekse Osmanlıların düşürmesi daha iyiydi. Fakat Bolşevik olmayan Bakülüler teslim olmaya bu kadar soğukkanlı bakamıyorlardı ve İngilizlere karşı da katı itirazları yoktu. İslam Ordusu'nun ilerleyen kuvvetleri altı gün sonra Bakü'ye bakan tepelere ulaştığında panik içindeki sovyet, Şaumyan ile Bolşevikleri görevden alarak İngilizleri davet etmek üzere oylama yaptı.[47]

Bakülü Taşnaklar, Bolşevikler, Menşevikler ve Sosyalist Devrimcileri bir arada tutan zayıf Osmanlı-karşıtı ittifak aşınmış durumdaydı. Biçerakov'un adamları ve Taşnaklar davet haberini tezahüratla karşılarken Bolşevikler karşıt gösteriler düzenlemeye uğraştılar. Ne var ki İngilizler hâlâ çok uzakta olduklarından, Taşnak partisi tarafından toplanan bir Ermeni liderler kongresi Osmanlılara teslim olmanın aslında en iyi seçenek olduğu sonucuna vardı. Ermenilerin müzakereye hazır olduğu ve uygun şartlar sunulursa teslim olmayı kabul edeceklerini bildiren bir mektup, Osmanlı hatlarını geçmek üzere seçilen bir Müslüman elçiyle gönderildi. Ermenilere iyi davranacakları sözünü veren Osmanlılar, mütareke için

görüşmeyi kabul ettiler fakat buna yanıt verilmedi.[48] Enver astlarına, Ermeniler Bakü'yü teslim edip şehirden ayrılırlarsa Ermenistan'a nakledilebileceklerini bildirdi. Şehrin düşeceğinden emin olan Nuri, komutanlarına Bakü'nün teslim olması halinde sıkı bir denetim uygulayarak katliam ve yağmalara engel olmalarını emretti.[49]

İslam Ordusu 31 Temmuz'da şehre bir yoklama taarruzu düzenledi. Teslimiyetin utancından kaçınmak isteyen Şaumyan, Bolşevik karargâhını bir vapura bindirerek Astrahan'a doğru yola çıktı ama Bolşevik-karşıtlarının idaresindeki *Ardahan* gambotu tarafından derhal takip edilerek limana geri dönmek zorunda bırakıldı. Bakülü Taşnaklar, Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler, Bolşevikleri dışarıda tutarak Orta Hazar Diktatörlüğü isminde yeni bir hükümet kurdular.[50] Aynı esnada cephedeki Biçerakov, Osmanlı hattının gerisine yaptığı zekice bir şaşırtma hamlesiyle Türkleri ürkütüp geri çekilmelerini sağlamıştı. Fakat Bakülü sosyalistlerin adamlarının ihtiyaçlarına karşı ilgisizliğinden gücendiği ve asıl vatanı olan Kuzey Kafkasya ile bağlantısının kesilmesinden endişelendiği için aniden Bakü'yü terk ederek tugayını Hazar'ın kuzeyine nakille Dağıstan'a çekildi.[51]

Nuri vaziyetin elverişli olduğunu sezmişti. 5 Ağustos'ta topyekûn bir saldırı emri verdi ve topçusu sabah 04:25'te Bakü'ye baraj ateşi açtı. Kuşluk vakti Osmanlı gözcüleri, şehir sakinlerinin limandaki teknelere doluştuklarını görebiliyorlardı. Müslüman bir albayın Bakü garnizon komutanına verdiği rapor da dahil savunmacıların ele geçirilen muhaberatı, savunmanın hızla çöktüğünü gösteriyordu. Cephedeki Osmanlı zabitleri şehrin kısa sürede ele geçeceğini düşünüyorlardı.[52] Fakat o sırada aniden bir İngiliz müfrezesi geliverdi ve Şaumyan'ın savunmaya katılmasını onayladığı Bolşevik topçusu da ateş etmeye başladı. Böylece kararlılığı artan savunma, ucu ucuna da olsa tutunmayı başardı.[53] Artık iyice tükenmiş ve morali erimiş haldeki İslam Ordusu ise geri çekildi; çatışmada ölenler, firarlar ve hastalıklar yüzünden mevcudu 3.500'ü zor buluyordu.[54]

Nuri, 5.000 talimli asker ve daha çok silah ile cephane için tekrar İstanbul'a yalvardı. Enver cevabında, 1.200 mevcutlu 107.

Alay'ın 9 Ağustos günü Dokuzuncu Ordu'dan Bakü'ye nakledileceğini bildirdi. Ayrıca Dokuzuncu Ordu'ya Kuzey İran'daki Enzeli ve Hemedan'ı tehdit ederek İngilizlerin Bakü'den çekilmesini sağlama emri verdi. Bu hiç yoktan iyiydi fakat yine yeniden Nuri'nin istediğinden çok daha azdı.

Kolordudan Cumhuriyetçi Orduya

İslam Ordusu birlikleri Bakü dışında beklerken hâlâ Gence'de bulunan Nuri, ordudaki Azerbaycan Kolordusu ismiyle bilinen mahalli birliklerin yeniden yapılandırılması talimatını verdi. Enver bunların rüşeym halindeki Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yakışır bir orduya dönüşmesini istiyordu. Nuri, Azerbaycan komutasının çoğunluğunu oluşturan Rus subayları ihraç ederek bundan sonra resmi dilin Türkçe olmasını emretti.[55] Rusça artık kullanılmayacaktı. Erat ile zabitan Osmanlı, süvariler ise Çerkez tarzı üniformalar giyecekti. Ordu her biri üç tabura sahip dört alaydan oluşacaktı. Eğitimli Azeri zabit sayısı az olduğundan Osmanlı zabitleri alay ve tabur komutanlıklarını alacak, Azeriler de onların yanında bir nevi çırak olacaktı. Bu Osmanlı zabitlerinin masraflarını Azerbaycan hükümeti üstlenecekti.[56] İstanbul'un gönderebildiğinden daha çok zabite ihtiyaç duyan Nuri, Azerilerin kuracağı bir askeri akademi projesini hevesle destekliyordu. Akademi, 100 kişiden oluşan ilk öğrencilerini Haziran'da altı aylık kurs için kabul etti.[57] İslam Ordusu Ağustos'ta astsubay eğitimi için yeni bir okul açtı.[58] İstanbul'da ise bir Osmanlı miralayı, Azerbaycan Harbiye Nezareti'ne kadro hazırlamak için Azerilerin Osmanlı Harbiye Nezareti'nde staj görmesini sağlayan bir program başlattı.[59]

Nuri, İslam Ordusu'nun gelişimine dair 22 Ağustos'ta bir rapor hazırladı. Kurmay zabitlerin gelişinin Temmuz sonuna sarkması teşkilat sorunlarının devam etmesine neden olduğu gibi ordu hâlâ tüfek, üniforma ve erzak sıkıntısıyla boğuşuyordu. Mahalli Müslümanların İslam Ordusu'nda hizmet etmekteki isteksizlikleri projenin devamını zora sokuyordu. Nuri, on altı ile altmış beş yaş arasındaki erkek nüfusun zorla askere alınmasını ve silah kıtlığının

giderilmesi için ahalinin elindeki silahlara el konulmasını emretti.[60] Fakat zorunlu askerlik hiç sevilmediği gibi nitelik de nicelik kadar sorun oluşturuyordu. Osmanlı subayları Azerileri savaş için yeterli "sertlikte" görmüyordu.[61]

Hazar havzasında büyüyen İngiliz varlığı, Osmanlıları endişelendiriyordu; İngilizlerin kuvvetlerini Bakü'de yoğunlaştırıp Azerbaycan topraklarının büyük kısmını içeren bir "Büyük Ermenistan" kurmalarından ve ardından bu devleti kullanarak Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Gürcistan'ı tehdit etmelerinden kaygılanıyorlardı. İslam Ordusu, daha çok İngiliz takviyesinin Bakü'ye ulaşmasını engellemek için bir denizaltı talep etmişti; bu gemi parçalar halinde karadan nakledilecek ve Hazar Denizi kıyılarında tekrar inşa edilecekti. Bakü'nün her an ele geçecek olması daha faydalı görüldüğünden Enver Ağustos sonuna doğru iki alayın ve ayrıca 15. Fırka'nın Nuri'ye katılmasını emretti.[62]

Osmanlılara Karşı Alman-Bolşevik İşbirliği

İslam Ordusu Bakü dışında duraklamışken, Almanlar ve Bolşevikler Osmanlıları şehirden uzak tutmak için işbirliği arayışı içindeydiler. Bakü petrolleri Rus ekonomisi için hayati öneme sahipti ve Bolşevikler Kafkasya'nın Sovyet Rusya'nın bir parçası olmasında kararlıydılar. Almanların uzun vadeli hedefi nüfuzlarını Bakü dahil tüm Kafkasya üzerinde yaymak idiyse de kısa vadeli acil hedef, savaş makinelerinin ümitsizce ihtiyaç duyduğu petrolün akışını kesintisiz devam ettirmekti. Böylelikle Temmuz'da eski düşmanlar anlaştı; Almanlar petrol karşılığında Osmanlıları Brest-Litovsk'da belirlenen sınırların ötesindeki tüm harekâtı durdurmaya zorlayacak ve Ermenistan ile Azerbaycan'ı bağımsız devletler olarak tanımaktan kaçınacaktı. Ludendorff, 4 Ağustos'ta Enver'i uyararak eğer Bakü'ye Osmanlı saldırıları sürerse Osmanlı yüksek kumandanlığındaki subaylarını geri çekeceğini bildirdi.[63] Almanlar bir taraftan da Osmanlıların Gürcistan demiryollarını kullanmasını engellemeleri için Gürcüleri teşvik etmişler ve diğer taraftan Gürcistan'daki bir köprüyü yakarak Osmanlıların asker ve erzak sev-

kıyatını engellemeye çalışmışlardı.[64] Osmanlıların Bakü olmadan bağımsız bir Azerbaycan'ın yaşayamayacağına dair protestolarına rağmen Bakü'nün Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu kabule yanaşmıyorlardı. Ağustos ortasında Enver, İstanbul üzerindeki Alman baskısı karşılığında Bolşeviklerin Almanya'ya petrol sevkıyatı yaptığının farkına varmıştı.[65] Almanların Bakü veya Kafkasya'nın geri kalanı kısmı üzerindeki ekonomik çıkarlarını kabul etmeye razıydı fakat Almanlar Bakü'ye kuvvet gönderirse savaşmak için de hazırdı. Osmanlı askerleri, bu neviden Alman müfrezelerinin geçişini engellemek için bir köprüyü havaya uçurmuşlar ve Gürcü-Azeri sınırındaki telgraf hattını kesmişlerdi.[66]

Moskova'da Çiçerin, Kafkasya taarruzu yüzünden Galip Kemali Bey'i kınamıştı; bu girişim Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal ediyor ve Rusya ile ilişkilere zarar veriyordu. Galip, taarruzun barışı ihlal ettiği iddiasını kabul etti fakat antlaşmayı ilk ihlal edenlerin işgal ettikleri bölgelerdeki milisleri silahsızlandırmayı beceremeyen Ruslar olduğunu söyleyerek karşılık verdi. Osmanlılar bu yüzden kendi vatandaşlarını, savaş esirlerini ve bölge Müslümanlarını korumak için ilerlemek zorunda kalmışlardı. İddia Çiçerin'i etkileyemedi ve buluşma soğuklukla sonuçlandı. Alman elçisinin yaz başlarında bir sosyalist devrimci tarafından öldürülmesi de Galip'e kendisinin Rusya'da hoş karşılanmadığını hissettiren başka bir olaydı. Müslüman Bolşevikler ve sempatizanları arasında düşmanları olduğunu bilen Galip, hayatından endişe ediyordu.[67] Bunlar arasında en önde geleni, müstakbel Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu ve Türkçe sosyalist gazete *Yeni Dünya*'nın yayıncısı, Osmanlı vatandaşı Mustafa Suphi'ydi. Galip, *Yeni Dünya*'nın İttihatçı karşıtı tavrını çeşitli vesilelerle Çiçerin'e şikâyet etmiş fakat yayını ancak kısa bir süre için durdurmayı başarabilmişti. 9 Ağustos'ta İstanbul'a dönmek üzere Moskova'yı terk etti ve savaş esirleri komisyonunda görevli bir memuru Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'daki son temsilcisi olarak geride bıraktı.[68]

Aynı esnada Alman-Rus işbirliği derinleşmeye devam etti. Bolşevikler ve Almanlar, Bakü'ye dair anlaşmalarını 27 Ağustos'ta resmiyete döktüler. Bakü petrol üretiminin dörtte birine (veya daha

sonra belirlenecek aylık bir asgari miktara) ve Gürcistan'ın bağımsızlığının fiilen tanınmasına karşılık, Almanya Gürcistan'ın ötesinde veya Kars, Ardahan veya Batum'da askeri harekâta girişmiş üçüncü bir tarafı desteklemeyecekti. Bakü'nün merkez teşkil edeceği 65 kilometre çapındaki bir alanda ise, saldıracak üçüncü bir tarafı engellemek üzere müdahalede bulunacaktı. Ayrıca Almanlar, Gürcistan'ın manganez üretiminin üçte birini Sovyet hükümetine vermeyi ve Bolşevikler Gürcistan sınırlarına tecavüz etmedikleri veya 1877 Osmanlı-Rus sınırını geçmedikleri sürece Bolşevik-Osmanlı çatışmasına karışmamayı da kabul ettiler.[69]

İstanbul'daki Alman sefiri ertesi gün antlaşmayı ifşa ettiğinde Osmanlı basınında Almanların ikiyüzlülüğüne karşı büyük bir infial uyandı.[70] Yarı-resmi gazete *Tanin* ise serinkanlı bir tepki gösterdi. Bâb-ı Âli'nin iki yüz elli yıl Rusya'nın düşmanlığına katlandıktan sonra Kafkasya'da "tampon" devletler oluşturmasının yaşamsal önemine değiniyordu. Bu minvalde Alman-Bolşevik işbirliğinin Azeri ve Ermeni bağımsızlığını tanımamasını eleştiriyor ancak Gürcü bağımsızlığının kabul edilmesini takdirle karşılamaktan geri durmuyordu.[71] Almanları "geçmişin ve geleceğin düşmanı" ile anlaşmakla suçlayan Talat, Rusya hakkındaki kanaatini bir kez daha ortaya koydu.[72] Azerbaycan adına konuşan Mehmet Emin Resulzade, hem hususi hem de kamuya açık konuşmalarında Rusya'nın Bakü üzerindeki emellerini destekledikleri için Almanlara veryansın ederek Azerbaycan'ın başsız bir gövde haline getirilmesine rıza gösterdiklerini iddia etti.[73]

Talat, krizi değerlendirmek için Berlin'e gitti fakat Alman siyasetinde bir değişiklik yapmayı başaramadı. Alman Dışişleri Bakanı Paul von Hintze, Moskova'nın rızası olmadan Almanların Ermenistan, Azerbaycan veya Kuzey Kafkasya'yı tanımasının mümkün olmadığını açık bir şekilde ifade etti. Talat, Osmanlıların Bakü'ye ilerleme amacının İngilizlerin önünü kesmek olduğuna bakanı ikna etmeye çalıştı. Bu yavan bir blöftü. Hintze Osmanlılara geri çekilmelerini ve İngilizlerin Bakü'den atılmasını Almanlara bırakmalarını tavsiye ederek bu hamleyi savuşturmuştu.[74]

Bakü'nün Zaptı

Alman-Bolşevik işbirliğinin ifşa edilmesi, Enver'in Bakü'yü alma arzusunu daha da kamçılamaktan başka bir işe yaramadı. Bakü'deki düşmanlarının durumu zayıflarken Osmanlılarınki kuvvetleniyordu. Şehir sakinlerinin sınırlı Osmanlı taarruzunu püskürtmekteki çabasında gönülsüz olduğunu teşhis eden İngiliz müfrezesi komutanı Binbaşı Lionel Dunsterville, hayal kırıklığına uğrayarak şehri terk etme tehdidinde bulundu. Öfkeye kapılan Orta Hazar Diktatörlüğü, Dunsterville'in ayrılma "iznini" reddetti ancak sonradan Tiflis'teki Gürcüler ile Ermeni Ulusal Konseyi vasıtasıyla pek gürültü patırtı yapmadan Osmanlılarla müzakereye başladı.[75] Fakat Bakü'nün kaderi yazılmıştı. 5.632 kişilik son Osmanlı takviyesi de 8 Eylül'de cepheye ulaştı. Nuri, son taarruzu idare etmek üzere iki gün sonra geldi. 14 Eylül gecesi saat 01:00'da başlayan taarruz, topçu desteğinin sağlanamayışı yüzünden ikindi sularında şehrin hemen kapılarında çakılıp kaldı ancak ihtiyatların harekete geçirilmesiyle tekrar ivme kazandı. Gece yarısı olduğunda Dunsterville direnişin faydasız olduğunu idrak ederek adamlarına limana çekilip gemilere binmeleri ve açılmalarını emretti. İlerleyen İslam Ordusu, bazı yerlerde sert direnişlerle karşılaştı fakat panikleyen savunmacılar saflarını bozdular. Sabah olduğunda Osmanlılar Bakü savunmacılarının üniformalarını çıkarıp kaçmak üzere gemilere bindiklerini görebiliyorlardı. Bu noktada artık şehirde yerleşik Ermeniler, Azeriler ve İranlılar arasında çatışmalar patlak vermişti.[76]

5. Kafkas Fırkası kurmay reisi, 10:30'da Orta Hazar Diktatörlüğü ve bazı konsolosluklar namına İran konsolosu tarafından gönderilmiş olup müzakere talep eden bir yazı aldı. Kayıtsız şartsız teslim talep eden Osmanlılar, şehir halkının can ve mal güvenliğine zarar gelmeyeceğini garanti ettiler. Savunmacılar öğleden sonra 3'te ellerinde beyaz bayraklarla öbek öbek teslim olmaya başladılar.[77] Osmanlılar, Ağustos başından Bakü'nün zaptına kadar toplam 1.645 zayiat vermiş, çoğunluğu Iraklı olan 107. Alay ile 38. Alay en büyük kayba maruz kalmışlardı.[78]

Nuri, şehri Azerbaycan Cumhuriyeti adına teslim almıştı. Osmanlı Nizamiye askerinin ilk gün şehre girişine izin vermeyip Azerileri gönderdi. Nuri'nin can ve mal garantisi boş çıktı. Bakülü Müslümanlarla bir olan Azeri birlikleri, Mart Olayları'nın intikamını almak için Bakülü Ermenilere saldırdılar. Ermeni nüfusun neredeyse yarısını oluşturan 70.000 kişi gemilerle kaçmıştı. Geride kalanlardan ise akıllara zarar bir yüzde teşkil eden 9.000 kişi katledildi. Nuri, Enver'e yazdığı bir raporda katliamları kabul etti ancak kurbanların sayısının Ermeniler ve Rusların Mart'ta öldürdükleri Müslümanların yüzde biri kadar bile olmadığını iddia ediyordu. Ayrıca yağma vakalarının çoğundan İranlı işçilerin sorumlu olduğunu bildiriyor ve ordunun şehirde düzeni sağlayabilmek için 100'den fazla yağmacıyı idam ettiğini de ekliyordu.[79] Başlangıçta dökülen kanın ardından Nuri şehre bir komutan atadı ve düzeni sağlamak üzere bir alay görevlendirdi.[80] Belediye idaresi tekrar kuruldu, dükkânlar açıldı ve birkaç gün sonra şehir hayatı tekrar canlanmaya başladı. Yiyecek fiyatları aniden düştüğü gibi Bolşevik iktidarının kurulduğu günden bu yana şehrin pazarlarında bulunmayan üzüm, kavun ve başka meyve çeşitleri ortaya çıktı.[81] İstanbul'da *Tanin*, Bakü'nün alınışını Azeri devletinin varlığı için bir zafer olarak kutluyordu. Gazetelerin Osmanlı ordusunun merkezi rolünü azımsamaları ve Almanya ile Rusya sayesinde çaba göstermeksizin bağımsızlığa kavuşan Gürcistan'ın aksine Azerbaycan'ın istiklalini kendi kudretiyle giriştiği gayrete bağlamaları dikkat çekiciydi.[82] Almanlar, Bakü'deki Osmanlı nüfuzu yerine kendilerininkini tesis etmek için dolap çevirmeye devam ettiler. Azerbaycan'ın komşularını Bakü petrolünden pay istemeye teşvik ederek işe başladılar; Bakü'yü açık şehir yapmayı teklif ettiler ve şehirdeki Almanların can ve mal güvenliğini sağlamak üzere bir Alman birliği nakletmenin gerekli olduğunu ileri sürdüler. Enver bunların hiçbirine kulak asmadı.[83]

Kuzey Kafkasya'nın Kurtarılması

Bakü'nün alınmasının ardından Nuri, gözlerini kuzeydeki Dağıstan'a dikti. Hazar kıyısında dar bir sahil şeridiyle dağlık ve zor

bir iç bölgeyi içeren Dağıstan'ın kendine özgü bir kıymeti yoktu. Doğal kaynakları az, çoğunlukla dağ çobanlarıyla çiftçilerden oluşan nüfusu da fakirdi. En meşhur ihraç ürünü din âlimleriydi; öyle ki Arabistan'da bile İslami ilimlere ve Arap diline hâkim seçkin âlimleriyle şöhret bulmuştu. Dağıstan, 1918'de Osmanlıların ilgisini özellikle iki sebepten çekti: Birincisi Rusya'dan Azerbaycan'a uzanan taarruz rotası üzerindeydi ve ikincisi yaklaşık 600.000 nüfusuyla Kafkasya Dağlıları Birliği'nin (KDB) geleceğinde anahtar rol oynuyordu. Komşuları Çeçenlerle birlikte Dağıstanlılar, 19. yüzyılın Büyük Kafkasya Savaşı'nda Rusya'ya karşı Kafkas direnişinin belkemiğini oluşturmuşlardı.

1917'de kurulan KDB, Kuzey Kafkasya'nın bütün dağ halklarından temsilciler içeriyordu. Güney Kafkasyalılar gibi KDB de 1917'de Rusya'dan ayrılmayı reddetti. Şeyh Şamil'in Ruslara karşı çeyrek yüzyıllık direnişinden gururla bahsetseler ve hem demografik hem de kültürel açıdan Rusya tarafından yutulmaktan endişe etseler de KDB üyeleri, dağ halklarının hızla değişen bir dünyada refaha kavuşabilmeleri için gereken ekonomi ve eğitim fırsatlarına açılan en iyi, hatta tek kapıyı Rusya'nın sunduğunu anlamışlardı.

Fakat Bolşevikler ile Kızıl Ordu'nun 1917-1918 kışında Kuzey Kafkasya'yı istila etmesi, Dağlıları Rusya ile bağları koparmaya ve destek için ilk olarak Tiflis'e yönelmeye itti. Güney Kafkasyalılar tereddüt etmekten başka bir eylemde bulunmayınca KDB üyeleri İstanbul'a gittiler ve orada 11 Mayıs'ta bağımsızlık ilan ettiler.[84] Bildirgeleri, Kuzey Kafkasya halklarının hükümet kurucu eylemlerinin bir milli meclis seçimi olduğuna işaretle Kuzey Kafkasya devletinin meşruiyetini demokratik kökenine dayandırıyordu.[85] Yeni devlet Dağıstan, Kuban, Çernoye More (Karadeniz), Stavropol ve Terek vilayetleri yanında Abhazya'yı da içeriyordu. Bu ülke teknik açıdan Güney Kafkasya'da yer alsa da, Abhazlar Çerkez dil ailesine mensup olduklarından Abhazya halkı ve toprakları Dağlılar Cumhuriyeti'nin yapıtaşlarından biri olarak düşünülmüştü.[86]

Hem Kuzey Kafkasya temsilcileri hem de bölgeyi kısa süre önce ziyaret eden kişiler, 1918'de Osmanlı askeriyesine Şamil gibi cesur savaşçılarla dolu bir ülke tasvir etmişlerdi.[87] Osmanlı istihbaratçı-

ları ise kötümserdi. Dağlı halklarının "kültür seviyesi düşüktü," nüfusları azdı, birbirlerinden yalıtılmışlardı ve her biri kendi çıkarının peşindeydi. Ciddi bir dış yardım olmadan bağımsızlıklarını sürdürmekte pek şansları olmayacaktı.[88] Ayrıca ferasetli bir analizcinin gözlemlediği üzere dağlıların seçkin tabakasına mensup birçokları çara hizmetlerinden dolayı mükafatlandırılmışlardı ve tıpkı 1908'deki Osmanlı Kürt Alayları reisleri gibi aslında eski sistemin korunmasını arzuluyorlardı. Analizcinin akla yakın gelmekle birlikte aslında yanlış olan açıklamasına göre bu Çarlık sadakati, KDB'nin Müslümanların kadim düşmanı Kazaklarla işbirliği yapmak için gösterdiği anormal çabaları açıklıyordu.[89]

Ancak KDB, Bolşevik Rusya ile bağlarını koparmaya kararlıydı ve esas önemli olan da buydu. Osmanlı İmparatorluğu ile KDB arasında dostluk antlaşmasının imza edildiği 4 Haziran'da 74 zabit ve 577 neferden oluşan Osmanlı ileri kuvveti, Dağıstan'ın Gunib şehrine ulaştı.[90] Osmanlılar bölge halkının desteğini kazanmak için Şubat ayında ordu kademelerinin içinden ve dışından Kuzey Kafkasya kökenli kadrolar devşirmeye başladılar.[91] Çerkez soyundan Binbaşı İsmail Hakkı (Berkok) Bey, Nisan'da seferi kuvvetlere komuta etmekle görevlendirildi; bir diğer Çerkez, Mirliva (Tümgeneral) Yusuf İzzet Paşa ise Ağustos'ta bütün Kuzey Kafkas kuvvetlerinin komutanı ve Kuzey Kafkasya elçisi atandı.[92]

İsmail Hakkı'nın görevi Bolşevikleri kovmak ve KDB hükümetini yeniden kurmak üzere yerli halktan bir kuvvet toplayıp talim etmek, ayrıca da Bakü'ye ilerleyen İslam Ordusu'nun kuzey kanadını emniyete almaktı. İsmail Hakkı bölgeye geldiğinde Dağıstan halkının "cehalet, sefalet ve zaruretler" içinde yaşadığını gördü.[93] Yazdığı üzere Dağlılar aslında doğuştan savaşçıydılar fakat keskin bireycilikleri ve aşiret bağları onları düzenli bir ordu için elzem olan disiplin ve talim bakımından faydasız bir malzeme haline getiriyordu.[94] Dahası para, silah, erzak ve eğitimli kadro eksiği kötürüm bırakıcı bir nispetteydi. İşe yarar bir birlik oluşturmak epeyce güçtü. Her şeye rağmen talim planlarına inatla sadık kalan İsmail Hakkı ve adamları, Temmuz ortasında iyi kötü bir kuvvet oluşturmuş ve Dağıstan içlerine ilerlemek için hazır hale gelmişlerdi.

İslam, Dağıstan'daki en güçlü birleştirici unsurdu. İsmail Hakkı'nın Kafkasya'yı İslam adına Rusların elinden kurtarmak için ortaya çıktığı varsayıldığında, ilk büyük çatışmayı Dağıstan'ın en etkili din adamlarından Necmettin Gotsinskiy'e karşı gerçekleştirmiş olması manidardır. Gotsinskiy, takipçilerine İsmail Hakkı'nın adamlarına Hunzah köyünde saldırma emri verdi. Meşhur bir Avar âlimi, sığır baronu ve Şamil'in naiplerinden birinin de oğlu olan Gotsinskiy, yeni imam sıfatıyla Şamil'in imamlığını yeniden kurmak arzusundaydı. Aslında Gotsinskiy'in Türkçe konuşabilmesi, Sultan II. Abdülhamit ile de görüşmüş olması ve Çarlık yetkilileri nezdinde tehlikeli bir Türk dostu olarak nitelendirilmesi kaderin bir cilvesidir.[95] Belki de, Osmanlılarla içli dışlı olan Gotsinskiy Türklerin İslam anlayışını hor görüyordu.[96] Fakat davranışının asıl nedeni, Osmanlı varlığının kendi imamlığına engel oluşturacağını hesap etmesiydi. Bununla birlikte Osmanlı idaresindeki kuvvetin ateş gücü üstünlüğünü görünce İstanbul'daki şeyhülislam adına itaat ettiğini bildirdi.[97] Osmanlılar Dağıstan halkını motive etmek ve harekete geçirmek hususunda dini duyguların az, milli kurtuluş fikirlerinin ise daha da az faydası olduğunu gördüler. Bu zafiyeti gidermek isteyen İsmail Hakkı, Rusların ve Ruslara yakınlık gösterenlerin mallarını yağma etmeyi serbest bıraktığını duyurdu ve ganimeti yerli akıncılarla pay etmeye de razı oldu.[98] Nuri gibi İsmail Hakkı da eğitimli kadro ve erzak sıkıntısıyla boğuşuyor ve sürekli destek talep ediyordu. Kıt kaynaklarda Bakü harekâtının önceliği bulunduğundan, Bakü alınana kadar daha fazlasını elde etme ümidinden yoksundu.

Ukrayna: İroninin Zevki ve Jeopolitiğin Önceliği

Ukrayna Rada'sı, Brest-Litovsk delegelerinden biri olan Mikola Levitski'yi Nisan 1918'de İstanbul'a sefir tayin etti. *Tanin* gazetesi, Levitski'nin gelişini, "Bizim için bu, asırlık bir düşmana karşı ihraz edilmiş en büyük muzafferiyetin en canlı ve maddi delilidir," diye duyurdu. Gazete, son Çarlık elçisi dört yıl önce İstanbul'dan ayrılırken herhalde sonraki gelişinde şehrin yeni valisi olacağını

ümit etmiştir diyerek dalga geçiyordu. Fakat şimdi İstanbul yakın zamanda çarlığın elinden kurtulan yeni bir devletin temsilcisini karşılıyordu. *Tanin*'in keyifle ifade ettiği üzere Ukrayna varlığını bir nebze de Osmanlılara borçluydu; boğazları azimle savunan Osmanlılar Rus iktisadi krizinin derinleşmesini sağlamış ve Çarlık rejiminin devrilmesine yardımcı olmuşlardı. Rusya'nın hakkından gelinmesiyle Ukrayna ve Osmanlı İmparatorluğu, karşılıklı faydalı ilişkiler kuracakları bir geleceğe güvenle bakabilirlerdi.[99]

Rusya gibi ortak bir düşmanın varlığı, Karadeniz ekonomisini canlandırmakta ortak çıkarlar ve sınır komşusu olmayışları iki devlete ortaklık için somut fırsatlar sunuyordu. Yine de çatışma çıkarması muhtemel bir sorun mevcuttu: Kırım. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde özerk bir bölge olan Kırım 1783'te Büyük Katerina tarafından ilhak edilmiş ve Türk-Tatar nüfusu sürgüne uğratılmıştı. Çarın Kırım'a gelişi vesilesiyle zaman zaman Osmanlılar tarafından Livadiya'da düzenlenen (Talat'ın Mayıs 1914'te katıldığı gibi) törenler, yarımadanın Osmanlı geçmişini anımsatıyordu. Kırım Tatarlarının yarımadadan İstanbul'a göçleri, 19. yüzyıl boyunca aralıklarla sürdü ve 20. yüzyıl başında da devam etti. Yine de 1918'de Kırım'da hâlâ önemli sayıda Müslüman ve Türk azınlık bulunuyordu.

Rus Devrimi'nin ardından Tatar eylemciler Osmanlılara başvurdular ve Brest-Litovsk'daki Talat'a yazdılar. Talat Kırım'da bir Müslüman hükümet kurma fikri üzerinde dahi düşünmüştü.[100] Buna rağmen Osmanlılar, Kırım Tatar hareketini Brest-Litovsk'da ne diplomatik ne de maddi açıdan desteklediler[101] ve yarımadadaki gelişmelere dair haberleri büyük oranda mültecilerden aldılar. Ukrayna'nın Alman destekli lideri General Pavlo Skoropadski Kırım üzerinde hak iddia ettiğinde, Tatar Milli İdaresi'nden iki temsilci Enver Paşa'yla buluşmuş ve İstanbul basınında yayımlanan bir protesto notu elde etmeyi başarmışlardı.[102] Kırım'ın elinden en fazla bu kadarı gelirdi. Talat, Eylül'de meseleyi Berlin'e taşıdı fakat sonra gündemden düşürdü. Teşkilat-ı Mahsusa'ya Kırım'dan gelen kederli ricalar cevapsız kaldı.[103] Osmanlılar, Kırım'ın Ukrayna ve Almanya ile ilişkilerine zarar vermesini istemiyorlardı.[104] Kırım siyasetini belirleyen unsur kan ve iman değil jeopolitikaydı.

Türkistan: "Dualarımız Sizinle"

Osmanlı aydınları ile Orta Asyalı aydınlar, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda birbirlerine karşı giderek artan bir ilgi duymaya başlamışlardı. Çarlık iktidarının yıkılışı ve Orta Asya'da özerklik, hatta bağımsızlık ihtimalinin ortaya çıkışı, bu ilgiyi artırdı. Din ve dil bağları karşılıklı merakı beslemekle birlikte, arka planda tarafların kendi çıkarlarını gözeten pragmatik yaklaşımları da mevcuttu. Bu minvalde, *Usul-ü Cedid* yani Rusya Müslümanlarının öncülüğünü yaptığı "yeni tarz" eğitim taraftarı olan ve kendilerini ilericiler olarak tanımlayan "Genç Buharalılar"ın Osmanlı İmparatorluğu'na muhabbet duymalarının nedeni Osmanlıların hayali bir Türk dünyasının lideri olması değil, Orta Asya'ya getirilmek istenen kültürel yeniliklerin kaynağı olarak görülmeleriydi.[105] Buharalı bir komitacı, "Buhara'nın Terakkisine Rus veya Osmanlı Medeniyetinden Hangisi Daha Faydalıdır?" başlıklı ve Ağustos 1918 tarihli yazısında, ikilemin kaynağına inmişti. Ona göre Rus medeniyeti Çarlık rejiminin neredeyse yarım yüzyıllık tecrübesinden sonra başarısızlığını ispat etmişti. Karşılıklı güvensizlik, Ruslar ve Buharalıları birbirinden uzak tutmuştu. Sonuç itibariyle Türkistan Müslümanları arasında eğitim seviyesi yükselmediği gibi bilakis düşüyordu. Osmanlı İmparatorluğu ise aksine aydınlanma ve eğitim fırsatları sunuyordu, Türkistan İstanbul'a çok sayıda öğrenci göndererek bu imkândan faydalanabilirdi.[106]

Nitekim tam da Osmanlı sisteminin dinamizmi temsil etmesi sebebiyle muhafazakâr Buhara uleması, İstanbul'da eğitim gören Orta Asyalı öğrencilerden onları kâfir ilan edecek ve hatta kanlarını dökmenin helal olduğunu söyleyecek kadar nefret ediyordu. 1917'de mollalar Genç Buharalıların çoğunu hapsederek onları Rus sosyalistleriyle ittifaka mecbur bıraktılar.[107] Muhafazakâr ulemanın korkuları yersiz değildi. Osmanlılar eski kimlikler ve yöntemlerin muhafazasını değil dönüşümünü temsil ediyordu. Osmanlıların 1918'de Türkistanlılara yaptığı çağrıda bildirildiği üzere "bütün İslamiyet ve Türklüğün gayesi" cahil ve savunmasız Müslümanları sosyal hayatlarını modernleştirip medeniyet yolundaki bütün engelleri ortadan kaldırmak suretiyle hür kılmaktı.[108]

Rusya'daki kargaşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda sürgünde bulunan Rusya Müslümanlarından bazılarını harekete geçmeye yöneltti. Örneğin Temmuz 1917'de kendilerini Kırgız-Kazak temsilcileri diye niteleyen bir grup öğrenci, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bir mektup yazdı. Göçebeleri yerleşik hayata geçirmek, topraklarını korumak, eğitimi geliştirmek, kültür seviyelerini artırmak ve "varlıklarını güvence altına almak" için özerklik istediklerini anlattılar. Osmanlı İmparatorluğu'na daha çok öğrenci getirmeyi düşünüyorlardı; böylelikle yurtlarında Osmanlı tarzı eğitimi daha çabuk yaygınlaştırabilirlerdi.[109]

Darü'l-Fünun hocalarından Kazan doğumlu Halim Sabit (Şibay), 1918'de Enver Paşa'ya "Rusya'nın mağlubiyetiyle elde edilen tarihi fırsatın hatırlatacağı bazı düşüncelere ait acizane layıha" başlıklı uzun bir muhtıra yazdı. Kırgız-Kazak öğrenciler ve Kuzey Kafkasya Dağlıları gibi o da Rusya Müslümanlarının ekonomik, kültürel ve demografik açıdan ezilmelerinden endişe duyuyordu. Sibirya Çuvaşları gibi bazı halklar zaten tükenmişti.[110] Sabit, Osmanlılardan kısa vadede askeri faaliyetler de dahil Rusya Müslümanlarının çabalarını kuvvetlendirip eşgüdümlemelerini, uzun vadede ise akademik değişim programları ve konferanslarla eğitim seviyelerini yükseltip Rusya'dan gelen öğrencilere İstanbul'da eğitim görmeleri için burs sağlamalarını istiyordu.[111]

Kafkasya ve Kırım'dan gelen Müslüman heyetlerin yanında Rusya'nın başka yerlerinden gelenler de Osmanlı idarecileriyle irtibat kuruyordu. İdil-Ural Askeri Konseyi'nin komutan muavini Osman Tukumbet, Haziran 1918'de İstanbul'a geldi. Brest-Litovsk'un arifesinde Bolşeviklerin Kazan'da yenilmesi ardından Galip Kemali Bey'le irtibata geçmiş fakat sonra daha iyi destek bulacağını düşünerek ilk önce Berlin'e gitmeye karar vermişti. Ancak Almanlar kendisini hayal kırıklığına uğratınca İstanbul'a yöneldi.[112] Gelişleri basında bir miktar ilgi uyandıran Tukumbet ile iki yoldaşı, Enver'le görüşme fırsatı buldular. Enver'in kendilerine ne teklif ettiği bilinmiyor. Ağustos 1918'de Gence'ye ulaşan ve Türkistan halkını temsil ettiklerini iddia eden üç kişi, İstanbul'a giderek diğer Türkistanlıların yanında Osmanlı hükümeti ile birlikte çalışmak istediklerini Nuri Bey'e bildirmişti.[113]

Aynı ay içerisinde iki diğer Türkistanlı, Nurettin Bey Hüdayarhan ve Muhammet Gazi Yunus Bey, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne yurtlarındaki duruma dair bir rapor sundular. "Medeni kuvvet" yoksunluğu ve altmış yıllık Rus esaretinin Türkistan'ı istiklalini muhafaza kabiliyetinden mahrum bıraktığını söylüyor, eğer kendilerine liderlik edilirse Türkistanlıların bağımsızlıkları için "denizler kadar kan dökmeye" hazır olduğu sözünü veriyorlardı. Bu durumda "İslam dünyası Anadolu'dakiler kadar keskin dört milyon süngü kazanacaktı" ki bu kuvvetle Anadolu ve Türkistan birlikte bütün Müslümanları koruyabilirdi.[114]

Osmanlılar Türkistan'a yardım etmeye çalıştılar fakat bu destek insan kaynağı ve malzeme açısından sınırlıydı. Temmuz 1917'de Avusturya'da serbest bırakıldıktan sonra İstanbul'a gelerek Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'nde misafir edilen yirmi beş Orta Asyalı Müslüman savaş esiri, Teşkilat-ı Mahsusa'ya vatanlarına dönme ve Turan adına Osmanlı devletiyle bağlarını kuvvetlendirme arzularını bildirdiler. "İslam elçileri" lakabıyla Batum üzerinden Orta Asya'ya gitmeleri onaylandı.[115] Ekim 1918'de Teşkilat-ı Mahsusa, altmış üç kişilik benzer bir grubun seyahat belgeleri sağlanarak Batum'a ve oradan Orta Asya'ya gitmeleri için talepte bulundu.[116]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki kilit adamı Ruşeni Bey, Kafkasya'ya varışından kısa bir süre sonra, esaretten yeni kurtulmuş olan Yusuf Ziya Bey komutasındaki yirmi zabitten ibaret bir ekibi Taşkent'e gönderdi; öncelikli görevleri İngiliz nüfuzunun yayılmasını engellemekti. Fakat sadece yirmi kişilik bir ekibin pek bir şey yapamayacağına karar veren Yusuf Ziya Bey, emrindekileri Bakü'ye geri göndererek tek başına Semerkant, Buhara, Aşkabat ve Orenburg yönünde ilerledi ve tekrar Taşkent'e döndü.[117] Yusuf Ziya Bey, Bakü'nün alınışından sonra beş-on kişilik bir subay heyetinin Orta Asya'ya gönderilmesini İstanbul'a tavsiye etmiş olan Galip Kemali ile Taşkent'ten irtibat kurdu. Kendisi ise, eğer Osmanlılar Orta Asya'da yeterli düzeyde bir etki yaratmak istiyorlarsa bir avuç zabit değil üç-dört tümen gönderilmesi gerektiğini anlamıştı. Fakat Osmanlılar bölgedeki tek tek zabitlere bile ancak destek sağlayabiliyorlardı. Yusuf Ziya Bey, Orta Asya'da seyahat ederken parasızlıktan

derbeder bir hayat sürüyordu. Sefaleti olağandışı değildi; daha önce not edildiği gibi Teşkilat-ı Mahsusa'nın mali darlığı, Ruşeni Bey'i ziyadesiyle hoşnutsuz şekilde kendi cebinden harcamaya zorlamıştı.[118] Söylemeye gerek yok ki tek tek zabitlerine dahi bakamayan bir devletin Hazar'ın ötesine birlik göndermesi mümkün değildi.

İşler böyleyken, Seyyid Tahir isimli bir şahsın idaresindeki bir Türkistan heyeti, Kafkas İslam Ordusu zabitleriyle Ekim 1918'de Azerbaycan'da buluştu. Osmanlıların tek yapabildikleri tavsiyede bulunmak ve iyi dilekleriyle dualarını ifade etmekti. Tahir'e teslim edilen bir mektupta Türkistanlılara ilettikleri en iyi tavsiye, ortaya atılan "milliyet ve ittihad-ı akvam nazariyatından" gecikmeksizin istifade için bağımsızlıklarını ilan etmek üzere acilen harekete geçmeleriydi. Değişmekte olan küresel düzen Türkistanlılara faydalanacakları bir fırsat sunuyordu. Bunu etkili bir şekilde yapabilmek için tek ses olmaları ve komşularının "tatlı fısıltılarına" yani Bolşeviklerin ulusların kendi kaderini tayin hakkını yücelten ayartıcı söylemlerine kanmamaları gerekiyordu. Mektubun bitiş paragrafında Osmanlıların Orta Asyalıların faaliyetlerini büyük bir alakayla takip edecekleri ve ayrıca kendilerine yardım etmesi için Allah'a bol bol niyazda bulunacakları sözü veriliyordu.[119] Osmanlıların mesajı açıktı: Sizin için en iyi olanı temenni ediyoruz fakat bir başınasınız.

Elviye-i Selâse'nin İlhakı

Osmanlılar Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bağımsız devletler kurmaya çalışırken bir taraftan da Kars, Ardahan ve Batum'u devletlerine geri katmak için uğraşıyorlardı. Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesi üç vilayeti Osmanlılara vermemiş; bunun yerine bölge halkına kendi kaderini tayin hakkı tanıyarak Rusya'yı bütün kuvvetlerini buralardan çekmek ve vilayetlerin iç ve dış hukuki statülerinin tanzimine müdahaleden kaçınmak zorunda bırakmıştı. Böylelikle halk komşu devletlerin, özellikle de Osmanlı devletinin istekleriyle uyumlu yeni bir düzen tesis edecekti. Fakat antlaşmaya imza atan herkes, Osmanlıların bu vilayetleri ilhak edeceğini fark etmişti.[120] Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan

Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları antlaşmalarda bölgedeki iddialarından vazgeçer geçmez İstanbul, vilayetlerde hükümet işlevini yürüten tek birim durumundaki orduya bir halk oylaması düzenleme emri gönderdi. Dahiliye Nezareti'nden memurlar ile başka yerlerden sivil görevliler, bu oylamaya nezaret etmek üzere atandılar. Gizli yapılacak oylamaya on dokuz yaşından büyük erkekler katılabilecekti; seçmen kütükleri oluşturmak için de Rus kayıtlarından faydalanıldı. Mahalli komisyonlar, farklı renklerdeki "Evet" ve "Hayır" pusulalarını dağıttılar.[121]

Halk oylamasının sonucu Ağustos'ta duyuruldu ve Osmanlı basınında yayımlandı. Üç vilayetin toplam 161.908 kişi olan erkek nüfusunun 138.582'si Müslüman, 23.326'sı ise gayrimüslimdi. Sayılan 87.263 oyun 85.129'u vilayetlerin katılmasına "evet" derken 441'i "hayır" demiş, 1.693 tanesi de çekimser kalmıştı.[122] 11 Ağustos'ta vilayetlerin hukuki teşkilatını düzenleyen bir kararname hazırlandı. Dört gün sonra vilayetlerin farklı yerlerinden yaklaşık yirmi kişilik bir temsilci grubu, üç vilayetin resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmasını talep etmek üzere Sultan VI. Mehmet Vahdettin'i ziyaret etti. Aynı gün Vahdettin, "Elviye-i Selâse Ahalisine" hitaben bir hattı hümayun gönderdi. Yazı, vilayetlerin Yavuz Sultan Selim ile Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı mülküne katılışını ve 1878'de savaş tazminatı olarak verilişlerini hatırlatıyor, Brest-Litovsk'da İttifak Devletleri'nin diplomasisine değiniyor ve bölgedeki Müslümanlar ile gayrimüslimlerin Osmanlı devletinin "Memalik-i Mahrusa-yı Şahanesine" dönmek için gösterdikleri isteği tebrik ediyordu.[123]

Oylamanın dengesiz dağılımı sonucun önceden belirlendiğini gösteriyordu. Bununla birlikte hattı hümayunun dili pek çok açıdan dikkate değerdir. Öncelikle, vilayetlerin Osmanlı mülkü sıfatıyla uzun geçmişleri, kaybedilişleri ve nasıl kaybedildikleri özellikle vurgulanıyor; dolayısıyla söz konusu topraklar, Kafkasya'nın hiçbir zaman Osmanlı hükmüne girmeyen veya çok uzun zaman önce kaybedilip elden çıkmış olan diğer bölgelerinden ayrılıyordu. İkincisi ilhakın hukuki geçerliliğine ve Brest-Litovsk'da Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile yapılan görüşmelerde ka-

zanılan uluslararası meşruiyete vurgu yapılıyordu. Son, fakat daha az önemli olmayan nokta da, yazının dilinin ilhak sürecinin öncüleri ve nihai belirleyicileri olarak vilayetlerin halkını işaret etmesiydi. Ne İslam'ın emirleri, ne etnik-milliyetçilik ne de fatih sıfatıyla sultanın temayüzü ilhakın meşruiyeti için söz konusu edilmiyordu. Yazı iki hâkimiyet iddiasını, emperyal ve toplumsal iddiaları birleştiriyordu fakat halk oylaması ritüelinin gösterdiği üzere toplumsal iddia daha çağdaş ve sembolik açıdan daha güçlüydü.

Osmanlı nazırları, bir ay sonra, üç vilayeti iki bölge halinde tanzim eden bir kararname yayımladılar. Buna göre Batum ve Kars livaları birlikte Batum vilayetini oluşturuyordu.[124] Yine Eylül'de Osmanlılar asker celbini düzenlemek için bir nüfus sayımı gerçekleştirdiler.[125] Bazı Batumlular, Batum Slavlarının dini ve milli birliğini korumak niyetiyle "Batum Rus Ulusal Konseyi" kurmaya yeltendiklerinde Osmanlı idaresi, bunu lağvetmek için etnik ve aşiretçi esaslara dayalı siyasi teşkilatlara karşı umumi kanuna dayanarak harekete geçti.[126] Elviye-i Selâse'yi "bizim vilayetlerimiz" ve "bizim topraklarımız" diye tabir eden özel ve kamusal Osmanlı söylemi nasıl Kars, Ardahan ve Batum'u Kafkasya'nın kalanından ayrı bir yere koyuyorsa, Osmanlıların davranış şekli de aynısını yapıyordu.

Oyunun Sonu: Diplomasi Savaşı ve Osmanlıların Savaştan Çekilmesi

Bakü'nün düşüşü ardından Bolşeviklerin Osmanlılardan duydukları kaygı sönmeye yüz tutmuştu. Almanya'nın Batı Cephesi'nde geri çekilmesi, Bulgaristan'ın sendelemesi ve Osmanlıların Filistin'de yenilmesiyle İttifak Devletleri'nin savaşı kaybettiği açığa çıkıyordu. Bolşevikler bu minvalde daha saldırgan bir tutum takındılar. Almanya'daki Sovyet büyükelçisi Adolf İoffe, Berlin'deki Osmanlı meslektaşına Dışişleri Komiseri Çiçerin'in bir notunu 20 Eylül'de iletti. Bu notta Osmanlı ordusunu Kars, Ardahan ve Batum sakinlerine "dehşet salmakla" suçlayan Çiçerin, yapılan halkoylamasının Brest-Litovsk Antlaşması'nı çiğnediğini ve geçersiz olduğunu ileri sürüyordu. Dahası, bir "Sovyet Cumhuriyeti"ni –kast ettiği Azer-

baycan'dı– işgal amacıyla haydutlarla işbirliği yapmak ve taahhütlerini bozarak Bakü'yü ele geçirmek ithamlarıyla Osmanlılara veryansın ediyordu. Brest-Litovsk Antlaşması'nın artık Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında geçerliliğinin kalmadığını ilan etti.[127] Komiser ayrıca Almanya'nın Osmanlıları kararlaştırıldığı gibi dizginleyememesinden dolayı "Rus hükümet çevreleri ve Rus halkının" hayal kırıklığına uğradığını Berlin'e tumturaklı bir dille iletiyordu.[128] Aynı esnada Bolşevik Karl Radek, bütün propaganda yeteneklerini *İzvestiya* gazetesinin sayfalarında seferber ederek Bakü'yü çaldıkları için Osmanlılara saldırdı. Berlin ve İstanbul arasındaki çatlağı büyütmek için Osmanlıların Kırım'a göz koyduğunu iddia etti; Osmanlıların Almanlar için nasıl sefil bir müttefik olduğunu anlattı ve hatta taraf değiştirip İtilaf Devletleri safına geçmeyi düşünüyor olabilecekleri ihtimalinden bahsetti. Ayrıca Bakü'yü alanların Azeri kuvvetleri değil Osmanlı ordusu olduğuna ısrarla dikkat çekti.[129] Enver'in Kafkas İslam Ordusu olayları bulandırmış ve idrakleri karartmıştı, ancak sonunda kimseyi kandıramamıştı.

Talat ve Nesimi, 21 ve 22 Eylül'de Berlin'de İoffe ile buluştular. Sovyet diplomat, Osmanlıların bütün kuvvetlerini Brest-Litovsk'da belirlenen sınırların gerisine çekmesini, Bakü dahil işgal edilen bütün toprakların Bolşeviklere teslim edilmesini ve verilen zarara karşılık tazminat ödenmesini şart koştu. Tartışma esnasında Talat, Osmanlı Nizamiye kuvvetlerinin Bakü taarruzuna katıldığını ve Nuri'nin resmi bir görevinin bulunduğunu kabul etmemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'nın iç işlerine karışmayacağına dair yazılı taahhütte bulunmayı teklif etti. İoffe iki gün sonra taleplerini tekrar ettiğinde Talat, Osmanlıların Kafkasya'da herhangi bir bölgeyi teslim edecek iktidardan yoksun olduklarını söyledi.[130] Ayrıca Osmanlı hükümetinin diğer üyelerine danışmadan kapsamlı bir cevap veremeyeceğini bildirdi.[131]

Talat bu arada, Berlin ve İstanbul arasındaki Kafkasya, Kırım, İran ve Türkistan anlaşmazlıklarını çözmek için Hintze ile bir araya gelmişti. Talat, Gürcistan gibi bu iki devletin bağımsızlığının da Osmanlı devleti için çok önemli olduğunu vurgulayarak tekrar Almanya'nın Ermenistan ve Azerbaycan'ı tanıyıp tanımayacağını

sordu. Hintze isteği geri çevirse de Talat, gizli bir protokolde Almanya'nın iki cumhuriyet ile *de facto* ilişkiler kuracağı ve ayrıca İstanbul'un üç Güney Kafkasya cumhuriyetini tanıması nedeniyle İstanbul ile Moskova arasında çıkacak sorunlarda arabulucu olacağı sözünü aldı. Karşılığında İstanbul, kuvvetlerini Azerbaycan (İran'ın kendine ait topraklar üzerinde hak iddia edildiğini düşünmemesi için "Kafkas Azerbaycanı" şeklinde nitelenmişti) ile Ermenistan'dan çekecek ve bundan sonra Almanya bu cumhuriyetleri tanıması için Rusya ile temasa geçecekti. Almanya Kuzey Kafkasya ve Türkmenistan'da bağımsız devletler kurmak için Osmanlılara yardımcı olamayacağını üzülerek bildiriyor fakat bu girişimlere karşı çıkmayacağını da ifade ediyordu. Osmanlılar ise Bakü petrol bölgesi ve Bakü-Batum demiryolu ile boru hattını Almanların idare etmesini Azerilere kabul ettirmekte yardımcı olacaktı.[132]

Almanya'daki Osmanlı elçisi Rıfat Paşa, Bâb-ı Âli'nin kuvvetlerine Kafkasya'dan çekilme emri verdiğine, hatta bunların çekilmeye başladığına dair İoffe'yi 3 Ekim'de bilgilendirdi. Bununla birlikte Rıfat Paşa bu çekilmenin düzensiz birliklere uygulanıp uygulanmadığı konusunda bilgi vermeyi reddetti. Hâlâ Güney Kafkasya'yı Rus hâkimiyetinden bağımsız görmeyi umarak, Osmanlıların boşalttıkları yerlerin Ruslara teslim edilmesi talebinde bulunan İoffe'yi geri çeviriyordu. Bunun üzerine görüşmenin bittiğini bildiren İoffe, Çiçerin'in protesto mektubunu takdim etti.[133] Hariciye Nazırı Nesimi Bey üç gün sonra karşı saldırıya geçti ve Brest-Litovsk'u ihlal edenin Ruslar olduğunu söyledi. Kars, Ardahan ve Batum'da Müslümanlara saldıran silahlı grupları saf dışı etmeyerek vilayetleri iyi bir düzen içerisinde teslim etme şeklindeki antlaşma şartını yerine getirememişti. Nesimi halk oylamasını savundu; bölgenin Müslüman çoğunluğu dikkate alınırsa sonuçlar normaldi. Ayrıca Sovyetler, bizzat yarattıkları ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesini Kafkasya'da da gözetmeliydiler. Son olarak da İngilizler bölgede bir varlık teşkil ettikleri için Osmanlıların Bakü'ye yürüdüğünü belirtti.

Radek sıradan fakat cüretkâr bir tehditle yanıt verdi: "Eğer Türkiye Bakü'yü doğrudan bizim ellerimize teslim etmeyi kabul et-

mezse... Ermeni Sorunu ile karşı karşıya gelecektir – sadece Rusya Ermenileri sorunuyla değil, Türkiye Ermenileri sorunuyla da."[134] Çiçerin resmi cevabında Güney Kafkasya Cumhuriyeti'ni halk desteğinden yoksun, Osmanlıların tahrik ve himaye ettiği isyancıların hükümeti tasviriyle geçersiz ilan ederek Nesimi'nin değindiği kendi kaderini tayin ilkesini görmezden geliyordu. Diğer iddialara ise kısa düzeltmelerde bulundu; örneğin Osmanlıların Bakü harekâtının İngilizlerin şehre girişinden kısa bir süre önce başladığını söylüyordu.[135] Kısaca "Türklerin Güney Kafkasya boyunca giriştikleri siyasi faaliyetler ve askeri harekât, Brest-Litovsk Antlaşması'nı çok büyük çapta ihlal etmişti." İstanbul'un Bakü ve Gürcistan ile söz konusu antlaşmada belirtilen sınırlar dışındaki yerlerden çekilmesini tekrar talep etti.[136]

Savaşın son haftalarında Enver, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını güvence altına almanın önemine dair Nuri ve Halil ile konuşuyordu. Nuri'ye Tahran'daki İngiliz ve Amerikan konsoloslukları ile irtibata geçmesini ve Almanların Bakü'ye askeri güç gönderme niyetinde olduğunu söylemesini emretmişti; böylelikle Londra ve Washington'un Azerbaycan'ı tanımasını sağlayacağını umuyordu.[137] Değişen siyasi hava Talat gibi Enver'i de güçlü ve bağımsız bir Ermenistan'ı desteklemeye itmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği özel temsilci Ali Merdan Topçubaşıyev İstanbul'da Talat, Nesimi ve Adliye Nazırı Halil beylerle yaptığı ayrı ayrı görüşmelerde Ermenilerden şikâyet ettiğinde üç Osmanlı devlet adamı da onu azarlamış ve Azerilerin Ermenilerle işbirliği yolları aramasını istemişlerdi. Talat, Topçubaşıyev'e Çarlık Rusya'sının çözülüşünün savaşın olumlu bir sonucu olduğunu vurgulamış ve bu başarıyı korumak için Azerilerin Ermenilerle sorunlarını çözüp barış içerisinde yaşamasının zorunlu olduğunu bildirmişti.[138]

Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve Makedonya cephesinin çökmesi Enver'i, Batum'dan 10., Bakü'den de 15. fırkaları İstanbul'u korumak üzere geri çağırmaya itti. 10. Fırka'nın Bakü'den gemilere binmesi limanı birkaç hafta trafiğe kapatacağından, 15. Fırka'nın bu esnada Güney Kafkasya'da boş oturması yerine Da-

ğıstan'a gönderilmesine karar verildi. Dağıstan'ın kurtarılışı hem Bakü'nün emniyetini artıracak hem de Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti hükümetinin kendini tesis etme ve belki de tanınma şansını artıracaktı.[139]

Ancak 2.200 mevcutlu[140] ve Çerkez soyundan Miralay Süleyman İzzet Bey[141] komutasındaki 15. Fırka, İsmail Hakkı'nın Osmanlı gönüllüler ve Dağıstanlı başıbozuklardan oluşan derinti kuvvetlerine katılmak için Hazar Denizi kıyısından kuzeye yürüdü. Rus ve Ermeni askerlerin savunduğu antik Derbent kenti 6 Ekim'de düştü. Bir hafta sonra Yusuf İzzet Paşa ve KDB yetkilileri, Kuzey Kafkasya'da KDB hükümetinin yeniden kurulmasını kutladılar. Pan-İslamist ve Pan-Türkist söylem ile semboller yoktu. Kuzey Kafkasya Cumhurbaşkanı Abdülmecid (Tapa) Çermoyev, yayımladığı ilk kararnamede KDB-Osmanlı ilişkilerinin akrabalık değil siyasi yönüne değinmiş ve bu ilişkiyi Almanya'nın Ukrayna ile Gürcistan'a desteğine benzetmişti. Cumhuriyetin liberal değerlerine, dini ve etnik ayrım göstermeksizin herkesin haklarını tanıdığına vurgu yapmıştı.[142] Osmanlılar ve Kuzey Kafkasyalılar evrenselliklerinin altını çizmek için Gürcü ve Rus Ortodoks rahipleri ile bir Yahudi hahamın törene katılmasında ısrar etmişlerdi.[143]

Çermoyev Osmanlı-Kuzey Kafkasya bağlarının faydacı yönüne vurgu yapmakta gerekçelere sahipti. Temmuz'da İstanbul'dan yazan Haydar Bammat kendisini şöyle uyarmıştı: "Heyet-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu'nda) bize dair bir program ve en ufak güvenilir bir alaka yoktur. Enver hariç İttihatçılar Kuzey Kafkasya'ya karşı duyarsız hatta düşmandır," diyordu.[144] Azeri Keykurun gibi Bammat da Osmanlı siyasi seçkinlerini Kafkasya Müslümanlarına karşı mesafeli buluyor ve kısmen bu yüzden Almanya'yla yakınlaşmaya önem veriyordu.[145]

Enver, Almanya'nın barışa zemin hazırlamak ve savaşı bitirmek için Amerika'ya yaklaşma kararından haberdar olduğu 2 Ekim'de Nuri'ye çektiği bir telgrafta, "Sulhü bizim aradığımıza göre, oyunu kaybettik demektir. Bizim vaziyette, Azerbaycan'ın istiklalini temin gayet mühimdir," diyordu. Bunu sağlamak için Azerilerin mutlaka Ermenilerle uzlaşıp Amerikalılar ve İngilizlerle doğrudan

temasa geçmeleri gerektiğini Nuri ve Halil paşalara benimsetmeye çalışıyordu.[146] Yakında kotarılacak barış anlaşmasının ulusların kendi kaderini tayin ilkesine dayanacağını tahmin etti. O sırada Dağlık Karabağ'da bulunan 5. Fırka'nın en son geri çekilmesini emretti; barış görüşmelerinin bu birlik hareket etmeden sonuçlanacağı ve böylelikle Osmanlı kadrolarının Azeri ordusunu talime devam etme fırsatı çıkacağı ümidindeydi. Talim vazifelerini hukuki çerçevede sürdürebilmeleri için bir kısım Osmanlı personelin gönüllü olup bulundukları yerde vatandaşlığa geçmesini ve hâlâ mümkünken Azeriler ile Kuzey Kafkasyalılara daha fazla silah gönderilmesini emretti.[147] Azerbaycan'ın gelişmesinin muktedir bir ordudan daha fazla şey gerektirdiğini takdir ettiğinden, Halil'den bu bölgeye hukukçu, öğretmen vb. uzmanlar göndermesini istedi.[148]

Kaçınılmaz hezimetle yüz yüze bulunan Talat, kabinesiyle birlikte istifa etmesi gerektiği sonucuna vardı. En nihayetinde savaş kendi projeleriydi. İtilaf Devletleri'nin sunacağı şartları görene kadar beklemeyi savunan Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, Maarif Nazırı Nazım Bey ve Enver'in itirazlarına rağmen Talat, 8 Ekim'de kabinenin istifasına karar verdi.[149] Buna rağmen Enver'in aklı Kafkasya'nın bağımsızlığını sağlama çarelerindeydi. Ertesi gün İsviçre'deki Osmanlı temsilcisi Mısırlı Fuad Selim'e yazarak Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın İngilizlerle anlaşma ihtimallerini, mesela bağımsızlığın garanti edilmesine karşılık tabii kaynaklara erişim hakkı teklifini soruşturmasını istedi. Enver aklından Azerbaycan'a geçip savaşı burada sürdürmeyi bile geçirmişti. Zaten daha önceden, eğer savaş kötüye giderse İtilaf Devletleri'ne karşı Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da bir direniş hareketi teşkil etmek üzere acil durum planları yapmıştı.[150] Fakat Azerbaycan'ın bir devlet sıfatıyla var olabileceğinden şüphe duyan Halil, Enver'e gelmemesini tavsiye etti. Ayrıca, "Yarın burada, kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir," diyerek de uyardı.[151] Kehanetinin doğru olduğu kısa sürede ortaya çıktı.

Petrovsk: Boşa Giden Zafer mi?

Rauf Bey riyasetindeki bir heyet, 27 Ekim'de Ege'deki Limni Adası'nın Mondros limanında demirli bulunan *Agamemnon* zırhlısında İngilizlerle barış görüşmelerine başladı ve üç gün sonra bir ateşkes imzalandı. Savaş sona erdi fakat Dağıstan'ın başkenti olan Petrovsk (bugünkü Mahaçkale) kapılarında soğuk, çamur ve sonbahar yağmurları altında savaşan Osmanlılar ile Kuzey Kafkasyalıların olan bitenden haberi yoktu. Aslında ateşkesin imzalandığı gün Çermoyev ve Yusuf İzzet Paşa, bu Hazar Denizi limanına son taarruzu planlamak için buluşmuşlardı. Petrovsk'un kaderini belirleyen çatışma 5 Kasım gecesi başlayıp sabaha kadar sürdü. Su ve yiyecek sıkıntısı vardı; soğuk, rüzgâr ve yağmur durumu daha da çekilmez yapıyordu. Yaralılar sedyeci yoldaşlarının omuzlarında düşe kalka kaygan ve taşlı yamaçtan aşağı taşınırken tarifsiz acılar çekiyorlardı. Sol ayağından yaralı, uykusuzluktan tükenmiş, soğuk ve yağmurdan tir tir titreyen, ardı ardına gelen sıtma nöbetlerinden mustarip 15. Fırka Komutanı Miralay Süleyman İzzet Bey, genç zabitlerini sert bir kararlılıkla koşuşturuyor ve hücuma gönderiyordu. 8 Kasım'da Petrovsk'lu Müslümanlar ve Hıristiyanlardan oluşan bir heyet, şehrin teslim olduğunu bildirmek için geldi. Tükenmiş durumdaki Osmanlılar şehre muzaffer bir tavırla girdiler fakat orada ateşkesten ve Osmanlıların Kafkasya'dan hemen çekilmesini gerektiren ateşkes şartlarından haberdar oldular. İzzet çatışmalarda en iyi iki arkadaşı ve en cesur bölük komutanları olan Aziz ve Sabri efendileri yitirmişti; Sabri Efendi Rus şarapneline kurban gitmişti. Çanakkale'de, Romanya'da ve Bakü'de çarpışıp sağ kurtulduktan sonra kaderleri, zaten bitmiş olan bir savaştaki muharebede Petrovsk kapılarında şehit düşmek oldu.[152]

Dağıstan seferi, hiç değilse Osmanlı zabitlerinin olağanüstü kararlılığını gösterir. Devletleri, "Harb-i Umumi"nin ana tarafları arasında en geri kalmış ve zayıf olanıydı fakat beklentilerin aksine dört yıl süren topyekûn savaş boyunca dayanabilmişlerdi. Ne var ki mücadeleleri ve fedakârlıkları, tıpkı Aziz ve Sabri efendilerin ölümü gibi boşa gitmiş gözüküyordu. Ancak görünüş bazen yanıltıcı olabilir.

Son Söz

İttihatçılar savaşa girerek bir kumar oynamış ve her şeyi kaybetmişlerdi. Savaştaki tek başarıları imparatorluklarını Ruslarınkinden biraz daha fazla yaşatarak Kafkasya'da bir tampon bölgenin doğuşuna nezaret etmeleriydi. Mondros mütarekesi, kazançlarını tersine çevirdi ve imparatorluğun nihai dağılışına zemin hazırladı. Mütareke şartları, Kafkasya ve İran'daki bütün Osmanlı askerlerinin savaş öncesi sınırların ardına çekilmesini ve Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Kilikya ve Irak'taki bütün Osmanlı garnizonlarının teslim olmasını gerektiriyordu. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale ve İstanbul boğazları yanında Batum'u da işgal etmesi onaylanıyor ve Osmanlıların Bakü'nün işgaline karşı çıkması yasaklanıyordu. Mütareke aynı zamanda, Ermenilerin hak iddia ettiği Vilayet-i Sitte'de (Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Mamuret'ül-Aziz [Elazığ] ve Sivas) kargaşa çıkması halinde İtilaf Devletleri'ne buraları işgal etme ve ayrıca kendi güvenliklerine bir tehdit vaki olursa imparatorluk içerisindeki herhangi bir noktaya müdahalede bulunma hakkı tanıyordu. İttihatçı liderler İstanbul'u utanç içerisinde terk ettiler. Talat, Cemal ve Enver triumvirası suikast kurbanı oldu: Talat Berlin'de bir Ermeni tetikçi tarafından halkına uygulanan vahşetin intikamı adına, Cemal Tiflis'te Bolşevik veya Ermeni bir suikastçı tarafından, Enver ise Bolşevik destekçilerini kandırdıktan

sonra yanında mevcudu giderek azan bir grup anti-komünist Basmacı ile birlikte Orta Asya'da savaşırken öldürüldü.

Muzaffer İtilaf güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama işine giriştiler. İngilizler bu işe daha 1916'da, parayla satın aldıkları bazı Bedevi aşiretlerinin isyanını "Büyük Arap Ayaklanması" diye sunmakla başlamışlardı. Savaştan sonra da Arap etnik kimliği ile milli ülkü kavramını Arabistan topraklarını Osmanlı hanedanlığından koparmak için kullanmaya devam ettiler. İngiltere İstanbul'u işgal ettiği gibi Kafkasya'ya da asker göndererek Rusya'nın çöküşünden sonra burada doğan boşluğu doldurdu. Daha kötüsü de gelecekti.

İttihatçıları imparatorluğun kaybedilmesinden daha çok Anadolu'nun parçalanma ihtimali endişelendiriyordu. Ağustos 1920'de İtilaf güçleri bu bölünmenin ayrıntılarını karara bağladı. Fransa'nın Sèvres kasabasında yapılan bir toplantıda İtilaf Devletleri, Osmanlı sultanının elinde Orta ve Kuzey Anadolu'dan ibaret bir "kalıntı" bırakan bir anlaşmaya vardılar. İstanbul açık şehir ilan edilecek ve Boğazlar da silahtan arındırılacaktı. İngiltere, Fransa ve İtalya Anadolu'da "işgal bölgeleri" kuracaklardı. Yunanistan sadece Edirne ile Trakya'nın büyük kısmını değil ama aynı zamanda Batı Anadolu'daki İzmir ve havalisi ile Çanakkale Boğazı'na hâkim Ege adalarını da alacaktı. Doğu Anadolu'da kurulacak genişletilmiş bir Ermeni Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ'dan güneyde Van'a ve kuzeybatıda Trabzon'a kadar uzanıyordu. Anlaşma Ermenistan'ın güneyine otonom bir Kürdistan da koyuyor ve bu oluşumun zamanla tam egemen bir devlet hüviyeti kazanması umuluyordu. Sèvres Antlaşması, İttihatçıların en kötü kâbuslarının ete kemiğe bürünmüş haliydi ve bunun yolunu kendileri açmışlardı.

İttihatçı siyasetin ne kadar verimsiz olduğu ortaya çıkarken, Çarlık rejiminin Güney Rusya için güvenlik arayışları da daha küçük bir hezimet değildi. Rusya'nın yumuşak karnını korumak adına Doğu Anadolu ve Boğazlar üzerinde hâkimiyet kurma arzusu, rejimin çöküşünü getiren şartları yaratmıştı. İstanbul Boğazı'nın savaş nedeniyle kapatılması, Rusya'nın baş ikmal yolunu keserek zaten aşırı ısınmış haldeki Rus savaş ekonomisini daha zora soktu. Sazo-

nov'un iki cepheli savaşta ısrarı ve Yudeniç'in Osmanlılar ile barış yapma yönündeki uyarılarının dikkate alınmaması, Rusya'nın aşırı bir yük altına girmesiyle neticelendi.[1] Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik daha barışçı bir siyasetin Bâb-ı Âli'nin tarafsızlığını sağlayıp sağlamayacağını veya Rusya'nın daha sonra Osmanlıları savaştan çekilmeye ikna edip edemeyeceğini bilmemiz mümkün değilse de Çarlık rejiminin dış siyaseti daha kötü olmazdı. 1917 bitmeden Çarlık yıkıldı, Rusya içsavaşa sürüklendi ve imparatorluğun sınır bölgeleri ya ayrılıkçılık yoluna gitti ya da zapt edildiler.

Kaostan Düzene

Bir zamanların Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristan toprakları, 1918 sonu itibariyle kargaşa içindeydi. Ortadoğu, Avrasya ve Doğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız arazilerinde yeni bir düzenin iskeletini çatmak, muzaffer İtilaf Devletleri'nin karşısındaki meselelerden biriydi. Bolşevikler ulusların kendi kaderini tayin ilkesini imparatorluk sonrası düzen için benimsedikleri formül olarak ilan ettikten hemen sonra, ABD Başkanı Woodrow Wilson Bolşevikliğin önünü kesmek amacıyla aynı ilkeyi kucaklamış ve böylelikle bu düstur, savaş sonrası dünyanın temel unsurlarından biri olmuştu. Belki de Wilson'un idealizmi o dereceydi ki, demokratik halk egemenliğinin savaş sonrası dünya düzenini şekillendireceğine inanıyordu. İngiliz ve Fransız müttefikleri ise söz konusu ilke hakkında belirgin şekilde daha az coşkuluydular; fakat yine de verdikleri destek salt laftan veya sahtekâr bir tutumdan kaynaklanmıyordu. Gerçek şuydu ki kökten farklı, "halklara ve milli türdeşliğe dayalı devlet egemenliği ülküsüne istinat eden"[2] bir uluslararası sistemin doğuşu muştulanıyordu. Diplomasi ve uluslararası ilişkiler bir daha aynı olmayacaktı.

Bununla birlikte devletler küresel düzenin yeni mimarisi altında ve hatta bazen de bu düzen vasıtasıyla çıkarları peşinde rekabete devam ettiler. Güçlü olanlar, işlerine geldiği vakit halkların kendi kaderini tayin hakkını savundular; işlerine gelmeyince de göz ardı ettiler. Dolayısıyla Doğu Avrupa'da savaş sonrasındaki toprak

kapma yarışı esnasında Polonya, hem güçlü ordusu hem de Almanya ile Rusya'nın tekrar güçlenmesinin önünde bir set görmekten hoşnut olan İngiltere ve Fransa'nın desteği sayesinde sınırlarını etnik yapıyla belirlenenin ötesine taşıyarak üçte biri gayri Leh bir nüfusa sahip oldu.[3]

Kıta Avrupa'sındaki rakiplerini bertaraf eden İngiltere ve Fransa, Ortadoğu da dahil denizaşırı imparatorluklarıyla daha fazla ilgilenme fırsatı buldular. Arap topraklarında mahalli toplumları üzerlerine üstün kuvvetlerle giderek hâkimiyet altına almayı nispeten kolaylıkla başardılar. Hindistan ile irtibat hattını güvenlik altına almak isteyen İngiltere Irak ve Filistin'de hâkimiyet sağlarken Fransa Suriye ve Lübnan'ı aldı. Kendi kaderini tayin hakkı ilkesi, emperyal emeller beslemeyi kâğıt üzerinde yasaklıyordu; lakin İngiltere ve Fransa, ilke ile kendi eylemleri arasındaki çelişkiyi "manda" kavramını icat ederek uzlaştırdılar; yeni kurulan Milletler Cemiyeti de bu uygulamayı, yani bir halkın kendi kendini yönetecek hale gelinceye kadar bir dış güç tarafından bir tür vesayetle idare edilmesini onayladı.

Savaş sonrası Osmanlı ve Romanov mülklerinin diğer bölgelerinde ise, emperyal güçler olayların neticelerini şekillendirme işinin çok daha güç olduğunu görmüşlerdi. Rusya ve Anadolu'nun nispeten ırak kalan kalpgâhları, vücut bulmakta olan dünya düzenine kafa tutmakta kararlı silahlı oluşumlar barındırıyorlardı. Aslına bakılırsa, bu oluşumların büyük bir devrimci ittifaka dönüşmesi ihtimali Batılı siyasetçiler arasında endişeye yol açıyordu. Bu korkuları yersiz değildi.

Tersyüz Olan İttifakların Jeopolitiği

Moskova'daki Lenin, kendi kuşatılmış Bolşevik hükümeti 1919 ilkbaharı itibariyle çok cepheli bir içsavaşla boğuşmakta olduğu halde, aynı esnada güneyde meydana gelmekte olan gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Onun hükümetini yok etmek isteyen aynı emperyalist güçler Ortadoğu'yu da boyunduruk altına almaya çalıştıklarından rüşeym halindeki Anadolu direniş hareketinde muh-

temel bir müttefik görüyordu. Bu hareketin lideri, olağanüstü kabiliyetli Mustafa Kemal Paşa'ydı. Osmanlı hanedanını korumak için Batılı güçlerle uzlaşmayı düşünen padişahın aksine Mustafa Kemal, mücadeleye kararlıydı ve 19 Mayıs'ta Samsun'a varır varmaz bu kararlılığını ilan etti. Bölgeler-ötesi jeopolitiği Lenin'den daha az idrak etmediğinden, Kuvayı Milliye'nin yeni lideri sıfatıyla ilk faaliyetlerinden biri Bolşeviklerle irtibata geçmek oldu. O yaz ikisi işbirliğine başlamışlardı: Yokluk içindeki Mustafa Kemal ile taraftarları, savaşla mahvolmuş bir bölgede yürütmeye çalıştıkları harekât için silah ve paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Odessa'dan ve diğer Karadeniz limanlarından levazım yükleyen motorbotlar, İngiliz ablukasını kırıp yüklerini Anadolu kıyılarına boşaltmaya başladılar.[4] Bolşevikler bu destekleri karşılığında Kafkasya'yı istiyorlardı.

Jeopolitik dinamikler bundan daha şaşırtıcı şekilde tersyüz olamazlardı. İki yıldan az bir süre içinde Rusya, Osmanlı İmparatorluğu için en büyük tehdit olmaktan çıkıp Anadolu'daki Müslüman çoğunluğun en sağlam ümidine dönüşmüştü. 1918'de Osmanlılar, Rusya'nın çöküşüyle bayram ederek Rusya karşıtı tampon devletler kurmak için ordularını Kafkasya'ya göndermişlerdi; aynı ordudan geriye kalanlar ise şimdi bu bölgeyi Bolşevik Rusya'ya vermekte istekliydi. Bilinçli bir Türk milliyetçisi olan Mustafa Kemal'in başka bir Türk halkının, yani Azerilerin bağımsızlığını baltalaması kaderin en büyük cilvelerinden biri olsa gerektir.

Mustafa Kemal direniş hareketinin komutasını üstlense bile işi esas başlatanlar İttihatçılardı. Enver Paşa, bir halk direnişi için silah depolanıp kadrolar teşkil edilmesini daha I. Dünya Savaşı bitmeden emretmişti.[5] Aralık 1918'de, Trakya'dan Kars'a kadar Anadolu'nun her yerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ortaya çıkmaya başladı. Bunlar, söylemlerinin ipuçlarını küresel milliyetçilik ve kendi kaderin tayin ilkelerinden almışlardı. Müslümanların Anadolu ile komşu topraklar üzerindeki demografik ve tarihi hak iddialarını öne sürüyorlar, fakat kullandıkları "millet" ve "milli" kavramları henüz açık bir etnik-ulusal içerik taşımıyordu. Ancak Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonradır ki bu ilkeler açıkça etnik bir içerik kazanacaklardı.[6] Türkiye Cumhuriyeti'nin verdiği

isimle "İstiklal Harbi" esnasında milli kuvvetleri bir araya getiren unsur, Türk etnik kimliğinden ziyade hareketin yönetici takımını oluşturan zabitler ile sivil devlet erkânının arasındaki kurumsal ilişkiler ve bu kadroları Anadolu halkının çoğunluğuna bağlayan İslam kimliğiydi. Yabancı bir idarenin Müslümanlara hazırladığı kasvetli kaderden duyulan endişe, Anadolu'daki Müslüman Türkler, Kürtler, Çerkezler ve diğer etnik grupların Mustafa Kemal'i desteklemesi için güçlü bir motivasyon oldu.[7]

Anadolu'daki Müslüman hâkimiyetine en yakın tehdit doğuda Ermenistan'dan, batıda ise Yunanistan'dan geliyordu; her iki devlet de ordularını Anadolu'nun geniş kısımlarını koparmak için göndermişlerdi. Mustafa Kemal önce arkasını sağlama almaya çalıştı. Kafkasya kaynıyordu. Gürcistan ve Ermenistan, Kars dahil sınır bölgeleri için çatışıyordu ki bu şehirde üçüncü bir grup olan Müslümanlar, Güneybatı Kafkasya Hükümeti'ni ilan etmişlerdi. Ermeni kuvvetleri Müslümanları Ermenistan Cumhuriyeti'nin Erivan çevresindeki yeni merkezinden kovuyor ve Azeri birlikleri ile Dağlık Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan'ın hâkimiyeti için savaşıyordu. Aynı esnada İngilizler, kilit önemdeki iki liman olan Batum ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Kızıl Ordu ile anti-Bolşevik General Anton Denikin'in Gönüllü Ordu'su arasında Rusya'nın kaderini belirlemek için süren savaş, Dağıstanlıların devlet kurma çabalarını gölgeleyerek Kuzey Kafkasya'yı yerle bir etmişti.

Muzaffer İtilaf Devletleri, bir "Büyük Ermenistan" için diplomatik yeşil ışık yakmışlardı, fakat küçük Ermeni ordusuna askeri açıdan pek az destek verdiler. Mustafa Kemal'in esas kuvvetleri bu orduyu Doğu Anadolu'dan kolaylıkla attı. Aynı esnada, mahalli Müslümanlara direniş göstermemelerini telkin eden sabık Osmanlı askerlerinin desteğindeki Kızıl Ordu, Dağıstan ovalarını 1919'da ele geçirdi.[8] Kafkasya'daki Bolşevik kuvvetleri komutanı olan sabık bir Çarlık generali Güney Kafkasya'ya Lenin'in emirleri gereği boyun eğdirmeye hazırlanırken, Gürcü Bolşevik Sergo Orconikidze idaresindeki özel "Kafkas Bürosu" da buranın siyasi entegrasyonunun nasıl sağlanacağını planlamaya çalışıyordu.[9] Kızıl Ordu, Azerbaycan Komünist Partisi'nden gelen güdümlü bir yardım tale-

bine cevap olarak ve yine Osmanlı bakiyelerinin yardımıyla Nisan 1920'de Bakü'ye girdi. Aynı ay Mustafa Kemal ve taraftarları ırak, uyuşuk fakat stratejik açıdan güvenli bir Anadolu şehri olan Ankara'da "Büyük Millet Meclisi"ni kurdular. Kızıl Ordu Nahçıvan vilayetini silip süpürdüğünde Azeriler, Mustafa Kemal'in adamlarını kendilerini kurtarmak için Azerbaycan'ı Ruslara satmakla suçladılar[10] ki bu pek de temelsiz bir itham sayılmazdı. Aslında Türklerin Bolşeviklere desteği Kafkasya'yı dahi aşmıştı. Bolşeviklerin bir dönemki sadık hempaları olan Baltık Donanması denizcileri Lenin hükümetini devrime ihanetle suçlayıp Mart 1921'de Kronştadt Ayaklanması'nı başlattıkları vakit, Ankara'nın Rusya'daki sefiri Ali Fuat (Cebesoy) isyanı bastırmaya destek için iki Müslüman Tatar tümenine çağrıda bulunarak en kritik anlarından birinde Bolşevik rejimin hayatta kalmasına katkıda bulunmuştu.[11]

Azerbaycan'dan sonra Bolşevizm'in eline düşme sırası Ermenistan'daydı. 1920 yılı ilkbaharındaki Polonya savaşları, Bolşeviklerin Ermenistan'ı işgalinin sonbahara kadar ertelenmesine sebep olmuştu. Örs gibi duran Türk ordusu ve çekiç gibi inmeye hazır Kızıl Ordu, Ekim'de Erivan'daki tecrit olmuş Taşnak hükümetini teslime ve Ermenileri Bolşevik idaresini kabule zorladı. Gürcistan yalnız kalmıştı. Bolşevikler zaten sendeleyen Gürcü cumhuriyetini içeriden zayıflattılar: Osetya'ya sabotajcılar gönderilerek Tiflis ile Oset azınlığın arasındaki gerilim artırıldı ve Gürcistan Bolşevik Partisi'ne grevler düzenleyerek hükümeti işlemez hale getirmeleri emredildi. Ardından Kızıl Ordu, yine Türk askeri baskısından faydalanarak Şubat 1921'de saldırıya geçti ve Kafkasya'yı yere serdi.[12] Muzaffer Kızıllar, üç cumhuriyete de Bolşevik yanlısı kukla hükümetler yerleştirerek onları sözde bağımsız Sovyet cumhuriyetleri haline çevirdiler. Bu kızıl cumhuriyetlerin yetkilileri Ankara'nın temsilcileriyle 13 Ekim 1921'de Kars'ta buluşarak, Kuvayı Milliye ile Bolşevikler arasında Mart ayında Moskova'da karara bağlanmış bir antlaşmayı onayladılar. Batum Sovyetler'de kalırken Kars ve Ardahan Türklere geçmişti. Kısmen de Türk lobi faaliyetleri neticesinde Nahçıvan Ermenistan'a değil Azerbaycan'a verildi. Nüfusunun büyük kısmı Ermeni olan tartışmalı Dağlık Karabağ

da Azerbaycan'a kaldı fakat özerklik kazandı. Devlet sınırlarını süratle tanzim eden Kars Antlaşması, gelişmelerden etkilenen halkın bir devletten diğerine göç etmesine geçici bir süreliğine izin vererek kendi kaderini tayin ilkesini iyice vurgulamıştır.

Kafkasya'daki geri cephesini güvene alan Mustafa Kemal, yüzünü batıya çevirdi. Anadolu'dan çıkıp Suriye'ye çekilmeleri için Fransızları, Anadolu üzerindeki nüfuz iddialarından vazgeçmeleri için de İngiliz ve İtalyanları ikna etmeyi başardı. Ermenilerin aksine Yunanlar İtilaf Devletleri'nden yeterince yardım almışlardı. Buna rağmen Mustafa Kemal 1922'de Yunan ordusunu Anadolu'dan püskürtmeyi başardı ve Anadolu'da yaşayan yüz binlerce Ortodoks Hıristiyan da yenik ordunun ardından yurtlarını terk ettiler. Sonraki Ocak ayında Türkiye ve Yunanistan, bir nüfus mübadelesini karara bağladılar; bunun uyarınca yaklaşık 1,2 milyon Ortodoks Yunanistan'a, yaklaşık 400.000 Müslüman da Türkiye'ye geçti.[13] Önceki Ermeni ve Süryani katliamlarına eklenen Türk-Yunan nüfus mübadelesi neticesi Anadolu nüfusu tamamen Türkleşmese de büyük oranda Müslümanlaşmış oldu.

Mustafa Kemal'in Anadolu'da askeri hâkimiyet kurması ile Sèvres Antlaşması kadük kaldı ve böylece Düvel-i Muazzama, Ankara'nın temsilcileri ile 1923 yılında İsviçre'nin Lozan şehrinde anlaşma masasına oturarak bu yeni hâkim güç olan Türkiye Cumhuriyeti'nin coğrafi bütünlüğü ile tam hükümranlığını onaylamaya ikna oldu. Kapitülasyonlar ve bağımlı Osmanlı devleti artık yoktu. Aynı dönemde Bolşevik devleti de Polonya, Finlandiya, Besarabya ve Baltık devletleri (Litvanya, Letonya ve Estonya) hariç bütün Rus İmparatorluğu topraklarında hâkimiyetini tesis etti. İlk başta kanundışı veya dışlanmış bir devlet gibi görülse de Sovyetler Birliği, 1920'lerin ortalarından itibaren Düvel-i Muazzama'nın büyük kısmı tarafından resmen tanınmayı başardı.

Mustafa Kemal ve Lenin'in birlikte hareket etmesi, aralarında bir rekabet olmadığı manasına gelmiyordu. Bolşevikler, Anadolu dahil Müslüman dünya üzerinde nüfuz sahibi olma emellerini sürdürüyorlardı ve bu amaçla 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kongresi'ni toplamışlardı. Katılanlar arasında, Karl Radek vasıtasıyla

Moskova'ya gitmiş olan ve Bolşevik desteğiyle Anadolu'ya geçip kariyerini devam ettirmeyi ümit eden Enver Paşa ile kongreden hemen sonra Türkiye Komünist Partisi'ni kuracak olan Mustafa Suphi de vardı. Ancak Mustafa Kemal, Enver'in dönüşüne engel olduğu gibi kendi güdümündeki bir komünist parti kurarak Bolşevik hamlesini savuşturdu.[14] Kemalist rejimin katı merkeziyetçiliği, Türkçülüğü ve laikliği bazı Kürtlerin başkaldırısına yol açmıştı ve 1920'lerin ortalarında Sovyetler Birliği, isyan planları yapan sürgün Kürtleri destekleyerek Anadolu üzerindeki nüfuzunu tekrar canlandırmaya kalkıştı. Ne var ki kararlılığı ve iktidarı İttihatçı selefinden daha büyük olan Mustafa Kemal, Doğu Anadolu'daki hâkimiyetini sarsacak bu ve benzeri girişimlerin hepsini kolaylıkla bastırdı.[15]

Sovyetler, savaş sonrasında kaosun hüküm sürdüğü diğer kapı komşuları İran'da daha fazla fırsat buldular. Rus Kafkasyası'ndaki yedi yıllık ikametinde sosyalist fikirler edinmiş bir Şii din âlimi olan Muhammet Hıyabani, 1920'de İran'da Azadistan (Özgür Ülke) ismindeki sosyalist bir devlet kurdu. İran'ın Hazar Denizi kıyısında ise, Bakü'yü yeni ele geçirmiş olan Kızıl Ordu birlikleri "Gilan Sovyet Cumhuriyeti" kurucusu İranlı devrimci Mirza Küçük Han'a yardım ediyorlardı. Fakat 1921'de Tahran ile dostluk antlaşması imzalayan Moskova desteğini geri çekti ve hem Gilan Cumhuriyeti hem de Azadistan, Tahran ordusu tarafından ele geçirildi.

İmparatorluk Sonrasında Paralel İstikametler

Devletlerarası rekabetin dinamizmi Ankara ve Moskova'yı birbirlerini karşılıklı tamamlayan bir dış politika benimsemeye ittiği gibi iç siyasetlerinde de paralelliklere yol açıyordu. Türkiye Cumhuriyeti, özünde, bir devletlerarası düzene dahil olma projesi iken Sovyet rejimi bu düzenin bir reddi olarak doğmuştu; ama birkaç yıl içerisinde uyum sağlamaya yöneldi. Mağlup imparatorlukların mirasçıları olarak Türk ve Sovyet seçkinleri, devletlerinin ayakta kalması için sadece kurumlarda değil fakat toplum, iktisat ve kültür alanlarının tamamında kapsamlı ve radikal reformlara ihtiyaç duyulduğuna inanıyorlardı. Devrim kavramının Bolşevikler

açısından merkezi önemini fazla dallandırıp budaklandırmaya ihtiyaç olmasa gerektir; Türk cumhuriyetçilerinin radikal reform programlarını "Türk İnkılâbı" şeklinde isimlendirmeleri ise daha gölgede kalmıştır, hatta onlar Sovyet usulü devlet öncülüğünde gelişim modelinden dahi bir nebze ilham almışlardı.[16]

Modernleşme, İttihatçıların cumhuriyetçi halefleri açısından en başından beri jeopolitik bir zorunluluktu. Cahil ve teknolojik açıdan geri toplumların başlarının dertten kurtulamayacağı kendi tecrübeleriyle sabit bir dersti. Modernliğin anlamı buydu; Mustafa Kemal'in dediği gibi "medeni olmayan insanlar medeni olanların ayakları altında kalmaya mahkûmdur."[17] Dünya devriminin kapitalizmle birlikte devletlerarası sistemi de silip süpüreceğini uman Bolşevikler, modernleşmenin jeopolitik zaruretlerine ilk başta pek az kafa yordular; fakat Orlando Figes'in gözlemlediği gibi, Rus İçsavaşı esnasında Bolşevizm davasına destek olanlar arasında Rusya'nın Bolşeviklerin söz verdiği hızlı bir modernleşmeye ihtiyaç duyduğuna inanan subay ve bürokratlardan ibaret küçük fakat eleştirel bir grup vardı.[18] Dünya devrimi ümitleri söndükçe ve Bolşevikler "tek ülkede sosyalizm" inşası fikrine döndükçe, modernleşmenin jeopolitik zaruretleri giderek önem kazandı ve nihayet Stalin tarafından devlet politikası haline getirildi. 1931'de hızlı sanayileşme kampanyası için işçilere yaptığı bir konuşmada önceki yüzyıllarda Rusya'nın uğradığı mağlubiyetleri hatırlatan Stalin, "Geride kalan ezilir... Gelişmiş ülkelerin elli veya yüz yıl gerisindeyiz," diyordu. "Bu açığı on yılda kapatmalıyız. Ya bunu gerçekleştiririz ya da bizi ezip geçerler."[19]

Türk ve Sovyet seçkinleri kendilerini ilerlemeci değişimin sağlam iradeli ve seçkin öncüleri, aydınlanmamış halkın tepki gösterdiği modernleşme reformlarını dayatabilecek yegâne kimseler olarak görüyorlardı. Her iki taraf için de din bir hurafe ve cehalet kaynağı, modernleşmenin olmazsa olmazı pozitif bilimlerin aktarılması önündeki bir engeldi. Dini aynı zamanda, eski rejimle özdeşleşmiş olması ve hakikate ulaşma yolunda rakip bir iddia ortaya koyması sebebiyle devletin düşmanı gibi algılıyorlardı. Dolayısıyla militan laiklik her iki grubun da dünya görüşleri ile siyasetlerinin bir baş-

ka anahtar unsuruydu, fakat Sovyetler Birliği'nin aksine Türkiye Cumhuriyeti, din karşıtı seferberliğini hiçbir zaman dine doğrudan bir saldırıya dönüştürmeye cesaret edemedi.

Ne var ki etnik milliyetçiliğe olan yaklaşımları, iki rejimin farklılık gösterdiği bir alandı. Lozan'da değinilen Ortodoks Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar dışında Türkiye Cumhuriyeti'nin tanıdığı tek etnik kimlik "Türk" idi. Yeni bir Sèvres'in bitmeyen korkusu içinde cumhuriyetçi seçkinler, Sünni Türklük dışındaki kimlikleri tabiatları itibariyle parçalayıcı ve yıkıcı görüp bunları güç kullanarak ezme yoluna gittiler. Dil ve kültür Türkçülüğü için büyük bir programa girişildi; Anadolu Müslümanlığını homojen ve bölünmez bir millete çevirmenin yollarını arandı. Çeşitli fakat dağınık ve sayıca az gayri Türk Müslüman topluluklar zaman içinde başarıyla asimile edilebildiler, fakat büyük bir istisna mevcuttu: Kürtler. Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde on veya yirmisini oluşturan kalabalık nüfusları ve Doğu Anadolu'da yekpare yerleşik olmaları sayesinde Kürtler asimilasyona direnebildiler.[20]

Türkiye'nin saldırgan bir milliyetçi ideoloji benimsemesi istisnai bir durum teşkil etmiyordu; tam tersine, Balkanlar ve Ortadoğu'daki komşularının izlediği yöntemlerle uyumluydu. Sovyetler Birliği ise aksine milliyetçiliğe karşı sıra dışı bir yaklaşım sergiledi. Bolşevikler de milli kimliği modernleşmenin bir unsuru sayıyorlardı; fakat milli bir kimliğin yaratılmasını devrimin nihai hedefi sayan Türk cumhuriyetçilerin aksine onlar için milli kimlikler, evrensel sınıf bilincine giden yolda gerekli fakat geçici bir aşamaydı. Bolşevikler etnik grupları bastırmak bir kenara bütün Sovyet vatandaşlarının bir milli kimlik benimsemesini zorunlu hale getirdiler. Yüzden fazla etnik kimliği resmen kabul eden Sovyetler Birliği, bunları standart bir şablona göre kodlayarak her birinin belirli bir yurt, dil, milli şair, kıyafet, bayrak vesaireye sahip olmasını sağladı. Bu süreçte açık ve seçik milli-etnik kimlikler, örneğin Orta Asya Müslümanları gibi etnik bilinç sahibi olmayan topluluklara da gömlek gibi giydirildi. Esas dertleri salt milli hissiyata tercüman olmak değil ama bu hissiyatı sosyalizme ve Sovyet devleti hedeflerine kanalize etmekti.[21] Komünist Parti milliyetçiliğin her türlü

tezahürünü kontrol ediyor ve gerekirse Rus kimliğini dahi zapturapta alıyor, hatta bastırıyordu.[22]

Sovyet devletinin etnik çoğulculuğu benimsemesinin sınır halklarına şüpheyle bakmasına engel olmaması dikkat çekicidir. Moskova hükümeti 1920'lerin başlarında, hükmettiği etnik grupların sınır ötesindeki bağlarını komşu devletleri zayıflatmak için kullanabileceğini düşünürken, 1930'lara gelindiğinde sürecin ters yönde işleyeceği korkusu içine düşmüştü. Dolayısıyla, 1935-1938 arasındaki etnik temizlik faaliyetleri esnasında Sovyet yetkilileri yaklaşık 800.000 kişiyi sınır dışı ettiler, tutukladılar veya öldürdüler. Bu eylemler etnik şovenizm değil devlet güvenliği kaygısıyla gerçekleştirilmişti.[23]

Stalin 1944'te Çeçenlerin, İnguşların, Balkarların, Kumukların (Kalmıklar), Ahıska Türklerinin ve Kırım Tatarlarının yurtlarından Orta Asya ve Sibirya'ya –korkunç bir zayiatla– tehcir edilmelerini emredince, nüfus siyaseti eski Rus-Osmanlı sınırlarına şiddetle geri dönmüş oldu.[24] Sovyet yetkilileri bu eylemi söz konusu toplulukların işgalci Almanlarla işbirliği yaptıkları suçlamasıyla meşrulaştırmaya çalışsalar da, gerçek şu ki tehcir Alman tehdidi savuşturulduktan sonra gerçekleştirilmişti. Bu durum, esas sebebin Stalin'in bir yıl sonra Türkiye'den Kars ve Ardahan'ın teslimi ile Boğazlar'da Sovyet deniz üsleri kurulması talebiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Stalin ve Dışişleri Bakanı Vıyaçeslav Molotov, 1945 yazında ABD Başkanı Harry Truman ile İngiltere Başbakanı Winston Churchill'e Kars ve Ardahan'ın aslında Türkiye'ye değil ama (şimdi Sovyetler'in parçası olan) Ermenistan ve Gürcistan'a ait olduğunu anlatıyordu. Polonya'nın 1921'deki haksız genişlemesini yeniden gözden geçirip Sovyetler Birliği ile sınırlarını düzelttiğine işaret eden Stalin, Türkiye'nin de aynısını yapması gerektiğini iddia ediyordu.[25]

Stalin, Anadolu ve Kafkasya üzerindeki çatışmayı tekrar canlandırmıştı. Sovyetler İran'da zaten faaldiler; 1941'de, Almanya'ya karşı yürütülen savaşta Rusya'nın ikmal hattını açık tutmak amacıyla ve İngilizlerle anlaşmalı olarak bu ülkeyi işgal etmişlerdi. Azadistan ve Gilan Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra Sovyetler'e

kaçan İranlı kadro da Kızıl Ordu'yla birlikte geri döndü. Sovyet usulü milli kimlik kavramını benimsemiş olan bu sürgünler, İran Azerilerinin yanı sıra Irak ve İran Kürtleri ile birlikte etnisiteyi öne sürerek İran içinde Azeri ve Kürt hükümetleri teşkil etmeye giriştiler. Fakat devletlerarası dinamikler asıl belirleyici oldu. Türkiye ve İran'ın toprak bütünlüğüne karşı Stalin'in savurduğu tehditler ABD'yi harekete geçirdi. Soğuk Savaş'ın ilk sürtüşmelerinden birinde Washington'un baskısı ile geri adım atan Stalin, Kars ve Ardahan ile Boğazlar üzerindeki taleplerinin yanında rüşeym halindeki İran Azerbaycanı ve İran Kürdistanı hükümetlerine verdiği desteği de geri çekti. Kaderi böylece mühürlenen bu iki oluşum, İran ordusu tarafından 1946 sonunda kısa bir harekâtla ortadan kaldırıldı.[26]

Denge Oyunu

Türkler bazen, 1912'de Balkan Savaşları ile başlayıp Milli Mücadele ile biten dönemi On Yıllık Savaş diye anarlar.[27] Bu sınıflandırma için haklı gerekçeler mevcuttur. Görmüş olduğumuz üzere dönemin tanıkları, Balkan Savaşları'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun eli kulağındaki çöküşünün işareti olarak algılamışlardı. Bu sonucun önüne geçmek ve biraz soluklanma fırsatı bulmak isteyen İttihatçılar, 1914'te Almanya'ya katılarak I. Dünya Savaşı'na girdiler. Savaş esnasında Ruslar ve müttefikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl paylaşılacağı meselesini çözüme bağladılar. Osmanlıların ölüm belgesi imzalanmıştı ve Rusya mirastan kendi payı olarak Boğazlar ile Doğu Anadolu'yu istiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme planı, 1917'de Rusya'nın devrim ve içsavaş bataklığına sürüklenmesiyle suya düştü. Rusya'nın içine düştüğü kargaşadan faydalanmayı düşünen Bâb-ı Âli, Kafkasya'da bir ya da daha fazla tampon devlet kurmaya kalkıştı. Fakat savaş müzakere zemini beklentileriyle değil İttifak Devletleri'nin kayıtsız şartsız teslimiyle son buldu. Hezimet İttihatçı liderlerin kaçmasına neden oldu; fakat geride bıraktıkları kurumsal yapı ayakta kaldı ve Mustafa Kemal'in Kuvayı Milliye'sinin 1922'de zafere ulaşmasını mümkün kıldı. Kuvayı Milliye'nin 1922 itiba-

riyle hâkimiyeti altındaki topraklar harap ve fakir bir yıkıntıdan ibaretti; fakat kimin egemen olduğu tartışmasızdı. Avrupa güçleri ile onların Ermeni ve Yunan işbirlikçilerini kovmuşlar ve Lozan'da yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni Düvel-i Muazzama'ya kabul ettirmeyi başarmışlardı. İttihatçıların çabaları bu iki uzun vadeli hedefin elde edilmesiyle semeresini vermiş oldu.

İttihatçılar, kazanma şansları olmamasına rağmen, çözülmekte olan imparatorluklarından bağımsız bir devlet çıkarmayı başardılar; çünkü değişen dünya düzeninin doğasını anlamışlar ve buna göre hazırlık yapmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun hezimetler tecrübesi İttihatçıların dünya görüşünü şekillendirmiş, onları güç savaşının duygusuz dinamiklerine alıştırdığı gibi hem kendilerinin hem de düşmanlarının güçlerinin sınırı hakkında kesin bir fikre sahip olmalarını sağlamıştı. Karabasan gibi çöken yabancı egemenliği ihtimali onları muhalefetteyken ihtilaflarını bir yana bırakıp birleşmeye ve iktidarı ele geçirdikleri vakit de uzun çatışmalara hazırlıklı bulunmaya itmişti. O dönemde bağımsız bir devlet kurmayı başarmaları, Batı dışı dünyada nadir rastlanan bir durumdu.

Çarlık rejimi ise aksine imparatorluğu ile birlikte yok oldu. Rus devlet kurumları, Osmanlıların karşılaştıkları kadar acil ve süreğen bir reform zorunluluğu ile yüz yüze kalmadıkları için İTC kadar radikal ve kararlı bir sürekli reform süreci üretemediler. Bununla birlikte rejimin köhneliği ile nispi zayıflığı hakkındaki olumsuz kanaatlerini sürdüren pek çok Çarlık yetkilisi, Romanov imparatorluğunu en azından yüzölçümü bakımından tam anlamıyla yeniden yaratmak ve Sovyetler Birliği'ni yeni bir büyük güç yapmak yolunda Bolşeviklere destek oldular. Bolşevikler, II. Dünya Savaşı'nı atlatıp küresel bir süper güç olarak ortaya çıkan sanayileşmiş ve teknolojik bakımdan etkili bir devlet inşa edebildikleri için yükselişleri ve iktidarlarının Rusya açısından son tahlilde hayırlı olduğunu söyleyenler çıkabilir; fakat Sovyet komünizmi o kadar kanlı ve yıkıcıydı ki Bolşevizm'in olumlu olduğu fikri pek ikna edici değildir. Rusya'nın 1908 ile 1918 arasındaki tecrübesi, trajik olmak dışında bir vasfa sahip değildi.

Eğer Rusya'nın kaderinin trajedisi kaçındığı belalara bizzat kendi eylemleri yüzünden maruz kalması ise Ermenilerin başına gelenler kaderin en zalim cilvesidir. Anadolu ve Kafkasya halkları arasında 20. yüzyılın değişen siyasi ve ekonomik şartlarından en çok istifade edeceklerin Ermeniler olduğu tahmin edilebilirdi. En yüksek okuma yazma oranına ve –özdeşlikten çok uzak olsa bile– en güçlü kolektif bilince sahiplerdi. İki imparatorluk arasındaki konumlarından ötürü çıkarlarını geliştirmek için pek çok seçenekleri vardı. Tarafsızlığı seçip hareketsiz durabilirler, diğerine karşı bir imparatorlukla ittifak kurabilirler veya dış güçlere başvurabilirlerdi. Hakikatte bu seçeneklerin hiçbiri iyi değildi. Kimliklerinin gücüne rağmen milli ülkü Ermenilerin durumuna bir türlü uymuyor, onları komşuları için bir tehdit haline getirdiği gibi isteseler de istemeseler de dış mihrakların güç oyunlarının bir nesnesi durumuna sokuyordu. Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki yerleşimleri yekpare olmadığından zayıf kalan toprak hâkimiyeti iddiaları, imparatorlukların biri yahut diğerine –veya aynı anda her ikisine– karşı istismar edilebilir hale geliyordu. Öte yandan Doğu Anadolu'nun ekonomik ve siyasi şartlarındaki dengesizlik, statükoyu pasif bir şekilde kabullenmeyi Osmanlı Ermenileri açısından katlanılmaz kılıyordu. Şubat 1914'teki Ermeni Reform Programı bir tür çözüm için ileri atılmış bir adım vaat etti; fakat aynı zamanda Osmanlı hâkimiyeti ile Doğu Anadolu Müslümanlarının geleceğine karşı da doğrudan bir tehdit oluşturdu. Ağustos'ta savaşın başlaması, Ermenileri ellerindeki seçeneklerden kesin bir şekilde mahrum etti. Anadolu'daki aşiretlerle işbirliği yapan İttihatçılar, Ermeni cemaatini tarihi vatanlarının büyük bir kısmından silerek tam anlamıyla yok ettiler. Doğrudur, sonunda Ermeni dili ile kültürünün devamını garanti altına alan bir Ermeni cumhuriyeti kurulmuştu; ancak bu devlet tarihi Ermenistan'ın ancak bir kalıntısıydı ve Moskova'nın eline düştü.

Kürtler de korkunç zarar gördüler; fakat bunun sonucunda elde edebildiklerinin Ermenilerin kazandıklarından bile az olduğu söylenebilir. 1914'ten önce Osmanlı İmparatorluğu içinde yekpare bir yurtları vardı. Sünni Kürtler tebaa olarak eşit muamele gördüklerini ve Osmanlı halifesiyle bir bağa sahip olduklarını iddia edebi-

lirlerdi. 1922'den sonra kendilerini üç ayrı devletin –Türkiye, Suriye ve Irak– yanı sıra İran ve Sovyetler Birliği içinde de bölünmüş buldular. Bütün bu devletler etnik kimliği bir siyasi kategori olarak benimsiyordu. Bunlardan sadece Türkiye Kürt kimliğini yasaklamışsa da sayılan devletlerden hiçbiri Kürtlüğün ifade edilmesinden memnun değildi: Kürtler yeni milli rejimleri eski imparatorluklara göre daha müdahaleci ve baskıcı buldular.

Güney Kafkasya'nın başka yerlerinde sonuçlar daha sevindiriciydi. Gürcüler genel olarak çok az risk almışlardı ve hâlâ Moskova'nın siyasi ve ekonomik hâkimiyeti altında olsalar da, artık Gürcistan Cumhuriyeti ismini alan topraklarda kültürel önceliğe sahiplerdi. Gürcistan'ın azınlıkları, özellikle de Abhazlar ve Osetler daha az arzuya şayan şartlarda yaşıyorlardı, fakat onlar da millet olarak tanınıyordu ve Moskova Tiflis'i denetim altında tutuyordu. Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ni 1936'da feshеden Moskova Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki en büyük idari birim olan Sovyet Cumhuriyeti vasfını vererek ayrıcalıklı statü tanıdı. Bu kazanım, nispeten zayıf bir milli kimliğe sahip Azeriler için özellikle faydalı oldu.

Kuzey Kafkasya'nın Müslüman dağlıları ise iyimser olmak için daha az sebebe sahiplerdi. Bolşeviklere karşı ümitsiz direnişleri başarısız oldu ve sert bir şekilde bastırıldılar. Kolektifleşme Sovyetler Birliği'nin başka yerlerindeki gibi sefalete yol açtı ve jeopolitik, 1944 sürgünü ile bir kez daha Kuzey Kafkasya'ya yıkım getirdi. 1918'de birleşik bir dağlılar devleti kurmak isteyenlerin çabaları, toprakları Sovyetler tarafından etnik çizgilere göre bölününce –çok ırklı Dağıstan hariç– boşa gitti. Fakat aynı esnada değişik özerk bölgelerin oluşturulması ve çok sayıda etnik kimliğin tanınması, bazı yerel kadrolar ile gruplar için bir nimet oldu.

Avrupa, Avrasya ve Ortadoğu'da imparatorluk düzeninin çöküşünden sonrasını gözlemleyen bir analizcinin dediği gibi:

> Avrupa'nın şu anki siyasi yapısı, karışık toplumlar kuşağını (bir yüzyıl önce tamamen, 1914'e kadar da çoğu yerde) kendi aralarında pay-

laşmış olan büyük millet-üstü imparatorlukların kâğıt üzerinde tek-milletli modern türdeki ulus-devletlere şiddet içinde çözülmesinin neticesidir... İyi muamele görsünler veya görmesinler bastırılmış milletler, hemen hiç istisnası olmaksızın, tam bağımsızlık ülküsünü gerçek ve nihai hedefleri olarak değerlendirdiler... Tebaa milletlerin özgürlük arzuları, bunlarda tiranlığa karşı demokrasi mücadelesi gören Batı Avrupa'nın liberal kamuoyunda önemli derecede sempati uyandırdı.[28]

İmparatorlukların parçalanmasının ulusları hür kılacağı, özgürlük getireceği ve bunlara mensup bireylerin yaşamlarını iyileştireceği ümit edildi. Kısacası iyilik kötülüğü yenecekti. Fakat sonuç en iyimser ifadeyle karışıktı. Aynı analiz şöyle devam ediyor:

Barış anlaşmasının neticesinde, karışık nüfus kuşağındaki her devlet birkaç ayarlamayla... artık kendisini milli bir devlet olarak görüyordu. Fakat gerçek bunun zıddıydı. Bu devletlerin aslında hiçbiri tek-milletli değildi; aynı şekilde diğer taraftan, bir millet mevcut değildir ki bütün mensupları tek bir devlet içinde yaşasın.[29]

Milli ülkü şeklen zafer kazanmıştı, içerikte değil. İmparatorluklar, en azından mağlup olanlar artık yoktu. Ulus-devletler yaratılmıştı fakat yirmi beş veya otuz milyon insan, diğer bir deyişle bu devletlerin nüfuslarının yaklaşık dörtte biri artık resmi olarak azınlıktı.[30] Milletler de, önce savaşan imparatorluklar ve devletler, arkasından ise barış yapıcılar tarafından parçalanmışlardı.

"Karışık milletler kuşağı" Avrupa'dan Avrasya'ya ve Yakındoğu'ya kadar uzanıyordu. Eski kuşak tarihçiler Avrupa içindeki ve çevre kuşağındaki gelişmeleri birbirinden ayrı, bölgesel kültür ve medeniyet unsurlarının şekillendirdiği bağımsız dinamikler vasıtasıyla değerlendirme eğilimindedir. Bütün bu topraklarda 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen büyük altüst oluşlardaki paralellikler ve bağlantılar, günümüzde daha sık teyit edilmektedir. Şark Meselesi'ni "Avrupa'nın bitmeyen belası" diye isimlendiren bir yorum, Avrupa'nın çeperindeki imparatorlukları deviren etnik hırslar ve ihtilafların en nihayet Avrupa'nın merkezine de nüfuz ederek kıta-

yı istikrarsızlaştırdığını iddia etmektedir.[31] Bu çalışma ise söz konusu ihtilafların ürettiği kimlikler ve hırsları değil ama ihtilafları idare eden kurumlar ve aktörleri ele almakta; milliyetçi fikirlere dayalı yeni bir tür küresel düzenin Avrupa'dan ihracının, Avrupa'nın çeperindeki ve ötesindeki ihtilafların etnik milliyetçi mücadelelere neden dönüştüğünü daha iyi açıkladığını iddia etmektedir. Devletlerarası rekabet imparatorlukları aşındırıp yıkarken küresel düzen, etnisiteye dayalı siyasi meşruiyete daha çok değer atfetti. İmparatorluk enkazlarından çıkan hareketler ve aktörler devlet olmak için mücadele ederken milli ülküye önce uyum gösterdiler ve sonra da sahip çıktılar. Bu şekilde ulus-devletin ya da Rus vakasında ulus-devletin Sovyet cumhuriyetleri biçimindeki taklidinin serpilip yayılması garantilenmiş oldu.

Bu çalışma ilk kısımlarında tarihin bazı derslerinin geçerliliğini, özellikle de bir devlet türü olarak milliyetçilik çağında imparatorluk teşkilatının bir anakronizmden ibaret olduğu dersini sorguladı. Fakat Thukydides'in *Peloponessos Savaşı Tarihi* kadar eski bir dersi kabul etmektedir: Mutlak güvenlik arayışı yıkımdan başka bir şey getirmez. Gelecek ne kadar öngörülebilirse güvenlik de o kadar kesindir. Endişe hiç bitmeyecek bir insanlık durumudur. Potansiyel tehdit, tabiatı icabı her yerde mevcuttur ve yok olması mümkün değildir; bunu kovalama çabası tepki doğurarak kontrol edilemez bir olaylar zincirini harekete geçirir. Bu zincirin bazı halkaları kaçınılmaz olarak aksi sonuçlara sebep olacaktır. Bu sonuçların ciddiyeti değişiklik gösterir: Bazıları nispeten az zarara sebep olacaklarsa da diğerleri er ya da geç felaket getirecektir.

Seçilmiş Kaynakça

ARŞİVLER

GENELKURMAY ASKERÎ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Balkan Harbi
Birinci Dünya Harbi
İstiklal Harbi

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (İSTANBUL)
Bâb-ı Âli Evrak Odası
Harbiye Gelen-Giden
Harbiye Takrir
Hariciye Gelen-Giden
Hariciye Müteferrikası
Dahiliye Nezareti
İdarî Kısım (DH.İD)
İdâre-i Umumiye (DH.İUM)
Kalem-i Mahsûs Müdûriyeti (DH.KMS)
Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ)
Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
Siyasî Kısım (DH.SYS)
Hariciye Nezareti
Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İSO)
Meclis-i Vükelâ Mazbataları

TÜRK TARİH KURUMU (ANKARA)
Enver Paşa Arşivi
Kâzım Orbay Arşivi

GOSUDARSTVENNYİ ARHİV ROSSİYSKİY FEDERATSİİ (MOSKOVA)
Ministerstvo iyustitsii (fond 124)
Buro zaveduyuşçego zagraniçnoy agenturoy Departamenta politsii v Konstantinopole (fond 529)

ROSSİYSKİY GOSUDARSTVENNYİ ARHİV VINEŞNEY POLİTİKİ ROSSİYSKOY İMPERİİ (MOSKOVA)
Turetskiy stol (fond 129)
Arhiv "Voyna" (fond 134)
Osobyi politiçeskiy otdel (fond 135)
Sekretnyi arhiv ministra (fond 138)
Persidskiy stol (fond 144)
Politiçeskiy arhiv (fond 151)
Aziyatskiy departament (fond 161/4)
Posolstvo v Konstantinopole (fond 180)
Diplomatiçeskaya kantselariya pri Stavke (fond 323)

ROSSİYSKİY GOSUDARSTVENNYİ VOYENNO-İSTORİÇESKİY ARHİV (MOSKOVA)
Turtsiya (fond 450)
Şıtab Kavkazskoy armii (fond 2168)
Upravleniye inspektora opolçenskih çastey Kavkazskoy armii (fond 2169)
Pervyi Kavkazskiy kavaleriyskiy korpus (fond 2320)
Tretaya Kubanskaya plastunskaya brigada (fond 15243)
Tılovoy sud Kavkazskoy armii (fond 15244)
Dagestanskiy konnyi polk g. Temir-Han-Şura (fond 15568)

POLITISCHES ARCHIV DES AUSWÄRTIGES AMTES (BERLİN)
Rußland

HOUGHTON LIBRARY, HARVARD UNIVERSITY (CAMBRIDGE, MA)
Georgian Archive

RESMİ YAYINLAR VE EVRAK DERLEMELERİ
Adamov, E.A. (ed.), *Konstaninopl i prolivii po sekretnım dokumentam bıvşego ministerstva inostrannıh del*, 2 cilt, Moskova: Litizdat NKID, 1925-26.
——— (ed.), *Razdel Aziyatskoy Turtsii po sekretnım dokumentam bıvşegoMinisterstva inostrannıh del*, Moskova: Litizdat NKID, 1924.
Alikberov, G.A. (ed.), *Borba za ustanovleniye Sovyetskoy vlasti v Dagestane, 1917-1921 gg: sıbornik dokumentov i materiyalov*, Moskova: İzdatelstvo Akademii nauk SSCB, 1958.
Arkomed, S.T. (ed.), *Materiyalii po istoriy otpadeniya Zakavkazkaya ot Rossii*, Tiflis: Gosizdat Gruziy, 1931.
Bardakçı, Murat (ed.), *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
Binark, İsmet (ed.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, 2. baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
Burdett, Anita L.P. (ed.), *Armenia: Political and Ethnic Boundaries*, Slough-UK: Archive Editions, 1998.
Butayev, M.D. (ed.), *Soyuz ob yedinennıh gortsev Severnogo Kavkaza i Dagestana (1917-1918 gg.), Gorskaya Respublika (1918-1920 gg.)*, Makhachkala: Institut istorii, arkheologii i etnografii DNTs RAN, 1994.
Degras, Jane (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, c. I, New York: Oxford University Press, 1951.
Dimanşteyn, S.M. (ed.), *Revolutsiya i natsiyonalnyi vopros: dokumentii i materiyalii po istorii natsiyonalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke*, c. III, Moskova: Kommunistiçeskaya akademiya, 1930.

Dugdale, E.T.S. (ed.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, c. IV, *The Descent to the Abyss, 1911-1914*, New York: Harper and Brothers, 1931.

Galperina, B.D. (ed.), *Sovyet ministrov Rossiyskoy imperii v godii pervoy mirovoy voynii: bumagi A. N. Yahontova*, St. Petersburg: Dımitriy Bulanin, 1999.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 31, 81 (Ekim 1982).

Gürcistan Cumhuriyeti, *Dokumentii i materiyalii po vneşney politike Zakavkazkaya i Gruzii*, Tiflis: Tipografiya pravitelstva Gruzinskoy respubliki, 1919.

Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Middle East: A Documentary Record, 1535-1956*, 2 cilt, tekrar baskı, Gerrards Cross-UK: Archive Editions, 1987.

Institut des langues orientales (Rusya), *Sıbornik diplomatiçeskih dokumentov: reformii v Armenii, 26 noyabriya 1912 goda–10 maya 1914 goda*, Petrograd: Gosudarstvennaya tipografiya, 1915.

Kılıyuçnikov, Yu. V. ve Andrey Sabanin (ed.), *Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni v dogovorah, notah, i deklaratsiyah*, Moskova: Litizdat NKİD, 1925.

Kommissiya po izdaniyu dokumentov epohi imperiyalizma, *Mejdunarodnoye otnoşeniya v epohu imperiyalizma*, Moskova ve Leningrad: Gosudarstvennoye sotsiyalno-ekonomiçeskoye izdatelstvo, 1931-40.

Lenin, V.I., *Leninskiy sıbornik*, c. XXXVI, Moskova: İnstitut Marksizma-Leninizma pri KPSS, 1959.

Minets, İ. ve E. Gorodetskiy (ed.), *Dokumentii po istorii grajdanskoy voynii v SSSR*, c. I, Moskova: Politizdat, 1941.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, ed. Uğurhan Demirbaş, vd., Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001.

Pokrovskiy, M.N., "Stavka i ministerstvo inostrannıh del", *Krasnyi arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 26 (1928), i-50; 27 (1928), 3-57; 28 (1928), 3-58; 29 (1928), 3-54; 30 (1928), 5-45.

Popov, A., "Turetskaya revolutsiya – 1908-1909", *Krasnyi arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 43 (1930), 3-54; 44 (1931), 3-39; 45 (1931), 27-52.

Russiya, Ministerstvo inostrannıh del, *Sıbornik diplomatiçeskih dokumentov kasayuşçihsiya sobıtii v Persii. Vıpusk VII (s 1 iyuliya po 31 dekabriya 1911 g.)*, St. Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1913.

Rustamova-Togidi, Solmaz (ed.), *Mart 1918 g. Bakü: azerbayicanskiye pogromii v dokumentah*, Bakü: yayınevi belli değil, 2009.

Sovyetskiy soyuz na mejdunarodnıh konferentsiyah periyoda Velikoy oteçestvennoy voynii 1941-1945, c. VI, *Berlinskaya (Potsdamskaya) konferentsiya rukovoditeley treh soyuznıh derjav – SSSR, SŞA i Velikobritaniya (17 iyuliya– 2 avgusta 1945 g.)*, ed. A.A. Gromıko, vd., Moskova: İzdatelstvo politiçeskoy literaturii, 1980.

T.C. Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, c. III, Ankara: Directorate of Press and Information, 1986.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara: TBMM Basımevi, 1991.

United States, Department of State, *Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference: The Peace Negotiations Between Russia and the Central Powers*, 21 Kasım 1917-3 Mart 1918, Washington, DC: Government Printing Office, 1918.

SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği), Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, Moskova: Politizdat, 1959.

Jordaniya, Noi, *Za dva goda: dokladii i reçi*, Tiflis: İstoriçeskaya komissiya İspolnitelnogo komiteta sovyeta raboçih deputatov, 1919.

GAZETELER VE SÜRELİ YAYINLAR
İkdam (İstanbul)
İzvestiya (Moskova)
The Orient (İstanbul)
Sabah (İstanbul)
Servet-i Fünun (İstanbul)
Tanin (İstanbul)
Tasvir-i Efkâr (İstanbul)
Vakit (İstanbul)
Voyenniy sbornik (St. Petersburg)

BİRİNCİ ELDEN TANIKLIKLAR VE HATIRATLAR
Avalov, Zurab, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike, 1918–1921 gg.*, New York: Chalidze Publications, [1924] 1982.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha*, çev. ve ed. Peter Balakian ve Aris Sevag, New York: Alfred Knopf, 2009.
Bammate, Haidar, *The Caucasus Problem*, Berne: basım evi belirtilmemiş, 1919.
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, c. I, İstanbul: Baha Matbaası, 1965.
Bedirhan, Abdurrezak, *Otobiyografya (1910-1916)*, çev. Hasan Cunî, Ankara: Perî Yayınları, 2000.
Bekguliyants, R., *Po Turetskoy Armenii*, Rostov na Donu: Tipografiya Ya. M. İskidarova, 1914.
Berkok, İsmail, *Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharabeleri*, Ankara: Askerî Matbaa, 1934.
Beury, Charles E., *Russia After the Revolution*, Philadelphia: George W. Jacobs & Company, 1918.
Butbay, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.
Cemal Paşa, *Hatıralar ve Vesikalar*, c. II, *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İstanbul: Vakit, 1933.
———— *Hatırat*, ed. Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, [1920] 1996.
Czernin, Ottokar, *In the World War*, New York: Harper and Brothers Publishers, 1920.
Edib Adıvar, Halide, *Memoirs of Halide Edib*, Londra: Century Co., 1926.
Eliseyev, F.I., *Kazaki na Kavkazskom fronte*, Moskova: Voyenizdat, 2001.
Emirî, Ali, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, Dar ul-Hilafete al-Aliye: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1334 [1918].
Erdoğan, Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998.
Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, ed. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
Guinness, Walter, "Impressions of Armenia and Kurdistan", *National Review*, 62 (Eylül 1913-Şubat 1914), 789-801.
Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, ed. M. Taylan Sorgun, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972.
Heazell, F.N. ve Mrs. Margoliouth (ed.), *Kurds and Christians*, Londra: Wells Gardner, Darton and Co., 1913.
Hoffmann, Max, *War Diaries and Other Papers*, c. II, çev. Eric Sutton, Londra: Martin Secker Ltd., 1929.
Iakhontov (Yahontov), A.N., *Prologue to Revolution: Notes of A. N. Iakhontov on the Secret Meetings of the Council of Ministers 1915*, ed. Michael Cherniavsky, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1967.

İlden, Köprülü Şerif, *Sarıkamış: Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında Üçüncü Ordu Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, ed. Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

İlter, Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peterice*, Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934.

İzzet, Süleyman, *Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1936.

Kalmykow, Andrew D., *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917*, New Haven: Yale University Press, 1971.

Karabekir, Kâzım, *Doğunun Kurtuluşu: Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu. Sarıkamış, Kars, ve Ötesi*, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990.

Keykurun, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara: İlke Kitabevi, 1998.

Kühlmann, Richard von, *Thoughts on Germany*, çev. Eric Sutton, Londra: Macmillan & Co. Ltd., 1932.

Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat: Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaşı: Hicret Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, ed. Ahmet Karaca. Ankara: Azerbaycan Kültür Merkezi, 1991.

Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Mikoyan, A.İ., *Dorogoy borbii*, Moskova: Politizdat, 1971.

Nogales, Rafael de, *Four Years Beneath the Crescent*, çev. Muna Lee, New York: Charles Scribner's Sons, 1926.

Orconikidze, Sergo, *Stati i reçi*, c. I, Moskova: Gosizdat politiçeskoy literaturii, 1956.

Polivanov, A.A., *Iz dnevnikov i vospominanii po doljnosti voyennogo ministra i ego pomoşçnika 1907-1916 gg.*, ed. A.M. Zayonçkovskiy, Moskova: Vışii Voyenniy redaktsiyonnyi sovyet, 1924.

Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Kemal Turan, 2. baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınları, [1928] 1997.

Price, M. Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia*, Londra: G. Allen and Unwin, 1918.

Refik, Ahmed, *Kafkas Yollarında*, İstanbul: Kütübhane-i Askerî ve İslâm, 1919.

Resulzade, M.E., *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşkili ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul: Evkaf-i İslâmiye Matbaası, 1341 [1925].

Rusya'yı Tanıyan Bir Zat Tarafından Rapor, Dersaadet: Matbaa-ı Askeriye, 1333 [1917].

Rüştü, Emekli Kaymakam, *Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte Bakû Yollarında. 5 Kafkas Piyade Fırkası*, Ankara: Askerî Matbaa, 1934.

Sâbis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, 4 cilt, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Sanders, Liman von ve Karl, Otto Viktor, *Five Years in Turkey*, Berlin: August Scherl, 1920. Tekrar baskı, Annapolis, MD: United States Naval Institute, 1927.

Sazonov, S.D., *Vospominaniya*, Moskova: Mejdunarodnıye otnoşeniya, [1927] 1991.

Şıklovskiy, Viktor, *Sentimentalnoye puteşestviye*, Moskova: Novosti, 1990.

Soane, E.B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Londra: J. Murray, 1912.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, 4 cilt, İstanbul: Şaka Matbaası, 1949-55.

Talât Paşa, *Talât Paşa Anıları*, ed. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye'nin İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Topçibaşiyev, A.A., *Diplomatiçeskiye besedii v Stambule, 1918-1919*, ed. Gasan Gasanov, Bakü: Ergün, 1994.

Trotskiy, Lev, *Moya jizn*, Moskova: Vagriyus, 2001.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.

Ünüvar, Veysel, *Kurtuluş Savaşına Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, İstanbul: Şirketi Mürettebiye Basımevi, 1948.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.

Waugh, Telford, *Turkey: Yesterday, Today, and Tomorrow*, Londra: Chapman and Hall, 1930.

Whitman, Sidney, *Turkish Memories*, New York: Chas. Scribner's Sons, 1914.

Wilson, Arnold T., *Loyalties: Mesopotamia 1914-1917*, Londra: Oxford University Press, 1930.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Afanasyan, Serge, *L'Arménie, l'Azerbaidjan et la Géorgie de l'indépendance à L'instauration du pouvoir soviétique 1917-1923*, Paris: L'Harmattan, 1981.

Ahmad, Feroz, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe–début du XXe siècle)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, 275-84, Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1983.

——— *The Making of Modern Turkey*, Londra ve New York: Routledge, 1993.

——— "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. I, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, 401-34, New York: Holmes and Meier Publishers, 1982.

——— *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: Clarendon Press, 1969.

Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan During the First World War*, çev. Ali Masher Ibrahim, Londra: Saqi Books, 1994.

Akbay, Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1991.

Akçam, Taner, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

——— *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, New York: Zed Books, 2004.

——— *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York: Metropolitan Books, 2006.

Akgül, Suat, "Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995.

——— "Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandani Cemiyetlerinin Rolü", *Prof. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*, ed. Abdurrahman Çaycı, 25-32, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Enstitüsü, 1995.

Aknouni, E., *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus*, New York: basım evi belirtilmemiş, 1911.

Aksakal, Mustafa, "Not 'by those old books of international law, but only by war': Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War", *Diplomacy and Statecraft*, 15, 3 (2004), 507-44.

———— *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, New York: Cambridge University Press, 2008.

Aktar, Ayhan ve Kırmızı, Abdülhamit, "'Bon Pour l'Orient': Fuat Dündar'ın Kitabını Deşifre Ederken ...", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8 (İlkbahar 2009), 157-86.

Albertini, Luigi, *The Origins of the War of 1914*, c. III, New York: Oxford University Press, 1957.

Allen,W.E.D. ve Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası*, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970.

Altstadt, Audrey L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford: Hoover Institution Press, 1992.

Amirhaniyan, M.D. (ed.), *Genotsid Armiyan i russkaya publitsistika*, Erivan: Muzey-Institut genotsida armiyan, 1998.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, 2. baskı, New York: Verso, 1991.

Anderson, M.S., *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, Londra: Macmillan, 1966.

Angell, Norman, *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to Their Economic and Social Advantage*, Londra: G. P. Putnam's Sons, 1911.

Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Safety Harbor-FL: Simon Publications, [1939] 2001.

Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden: E. J. Brill, 1992.

Aron, Raymond, *Peace and War: A Theory of International Relations*, çev. Richard Howard ve Annette Baker Fox, Garden City-NY: Doubleday, 1966.

Arşaruni, A. ve H. Gabidullin, *Oçerki panislamizma i panturkizma v Rossii*, Londra: Society for Central Asian Studies, [1931] 1990.

Arutiyuniyan (Harutunyan), A.O., *Kavkazskiy front, 1914-1917 gg.*, Erivan: Ayastan, 1971.

Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York: Philosophical Library, 1955.

Averyanov, P.İ., *Etnografiçeskiy i voyenno-politiçeskiy obzor aziyatskih vladenii Ottomanskoy imperii*, St. Petersburg: Voyennaya tipografiya, 1912.

———— *Kurdii v voynah Rossii s Persiyey i Turtsiyey v teçeniye XIX stoletiya. Sovremennoye politiçeskoye polojeniye turetskih, persidskih i russkih kurdov. İstoriçeskiy oçerk*, Tiflis: İzdatelstvo otdela Generalnago Şıtaba pri Şıtabe Kavkazskago voyennogo okruga, 1900.

Aydemir, İzzet, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara: basım evi belirtilmemiş, 1991.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya. Enver Paşa*, 3 cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.

Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.

Baberowski, Jörg, *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus*, Münih: Deutsche Verlags Anstalt, 2003.

Bal, Halil, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1914-1918)", *Kafkas Araştırmaları*, 3 (1997), 29-92.

Balayev, Aydın, *Azerbayicanskoye natsiyonalnoye dwijeniye v 1917-1918 gg.*, Bakü: Elm, 1998.

Balcıoğlu, Mustafa, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, 2. baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2004.

Baron, Nick ve Peter Gatrell (ed.), *Homelands: War, Population, and Statehood in Eastern Europe and Russia*, Londra: Anthem Press, 2004.

Baytugan, Barasbi, "Tarihi İnsanlar Yaratır", *Şimalî Kafkasya-Severnyi Kavkaz*, no. 41 (Eylül 1937), 2-5.

Bayur, Yusuf Hikmet, "Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız", *Belleten*, 29, 115 (1965), 499-516.

——— *Türk İnkılâbı Tarihi*, 4 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940.

Bedickian, S.V., *The Red Sultan's Soliloquy*, çev. Alice Stone Blackwell, Boston: Sherman, French, and Co., 1912.

Beissinger, Mark R., "The Persisting Ambiguity of Empire", *Post-Soviet Affairs*, 11, 2 (1995), 149-84.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, c. III-V, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965-67.

Berberian, Houri, *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution*, 1905, 1911, Boulder: Westview, 2001.

Berlin, Isaiah, *Against the Current*, ed. Henry Hardy, Londra: Pimlico, 1997.

——— *The Crooked Timber of Humanity*, ed. Henry Hardy, Princeton: Princeton University Press, 1990.

The Magus of the North: J. G. Hamann and the Rise of Modern Irrationalism, ed. Henry Hardy, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994.

Bestujev, İ.V., *Borba v Rossii po voprosam vneşney politiki, 1906-1910*, Moskova: Akademiya nauk SSCB, 1961.

——— "Russian Foreign Policy, February-June 1914", *Journal of Contemporary History*, 1, 3 (Temmuz 1966), 93-112.

Beylerian, Arthur (ed.), *Les Grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris: Université de Paris I, Panthéon, Sorbonne, 1983.

Bezugolnyi, A. Yu., *Narodii Kavkaza i Krasnaya armiya*, Moskova: Veçe, 2007.

Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, 2 cilt, Viyana: Hermann Böhlaus Nachf, 1975.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terraki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Bloxham, David, "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy", *Past and Present*, 181 (Kasım 2003), 141-92.

——— *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

Bobroff, Ronald, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*, New York: I. B. Tauris, 2006.

Boriyan, B.A., *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR*, 2 cilt, Moskova: Gosizdat, 1928.

Breuilly, John, *Nationalism and the State*, 2. baskı, Chicago: University of Chicago Press, [1982] 1993.

Brower, Daniel ve Lazzerini, Edward J. (ed.), *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington: Indiana University Press, 1997.

Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, New York: Cambridge University Press, 1996.

Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra: Zed Books, 1992.

——— "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt", *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, ed. Richard Tapper, 364-400, New York: St. Martin's Press, 1983.

Budak, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkas Araştırmaları*, 4 (1998), 61-106.

Bull, Hedley, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 3. baskı, New York: Columbia University Press, [1977] 2002.

Bury, G.W., *Pan-Islam*, Londra: Macmillan, 1919.

Buxton, Noel ve Buxton, Harold, *Travels and Politics in Armenia*, New York: Macmillan, 1914.

Cabağı, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Çatışması*, İstanbul: Flaş Ajans, 1967.

——— "Revolution and Civil War in the North Caucasus – End of the 19th-Beginning of the 20th Century", *Central Asian Survey*, 10, 1-2 (1991), 119-32.

Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism, and Nationalism: Who Is a Turk?*, New York: Routledge, 2006.

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasyada ve İranda*, Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936.

Campbell, Elena, "The Muslim Question in Late Imperial Russia", *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, ed. Jane Burbank, Mark von Hagen ve Anatolyi Remner, 320-47, Bloomington: Indiana University Press, 2007.

Carrère d'Encausse, Hélène, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State*, çev. Nancy Festinger, New York: Holmes and Meier, 1992.

Çelebiyan, Antranik [Antranig Chalabian], *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi ve Nairi Arek, İstanbul: Perî Yayınları, 2003.

——— *Revolutionary Figures: Mihran Damadian, Hambardzum Boyadjian, Serob Aghibur, Hrair-Dzhoghk, Gevorg Chavush, Sebastatsi Murad, Nikol Duman*, çev. Arra S. Avakian, USA [sic]: A. Chalabian, 1994.

Cemil, Arif, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997.

Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Dadrian, Vahakn, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, RI: Berghahn Books, 1995.

Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924*, Milan: Oemme edizioni, 1990.

Davison, Roderic, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review*, 53, 3 (Nisan 1948), 481-505.

Dawisha, A.I., *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, Princeton: Princeton University Press, 2003.

Dayı, S. Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.

Deringil, Selim, "'The Armenian Question Is Finally Closed': Mass Conversions of Armenians in Anatolia During the Hamidian Massacres of 1895-1897", *Comparative Studies in Society and History*, 51, 2 (2009), 344-71.

——— *The Ottomans, the Turks, and World Power Politics: Collected Essays*, İstanbul: Isis Press, 2000.

——— *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire*, 1876-1909, Londra: I. B. Tauris, 1998.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

İsmail Bey Gaspıralı, 1851-1914, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Diyakin, V.S., *Natsiyonalnyi vopros vo vnutrenney politike çarizma (XIX–naçalo XX vv.)*, S. Petersburg: LİSS, 1998.

Dickinson, G. Lowes, *The European Anarchy*, Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1916.

——— *The International Anarchy*, 1904-1914, New York: The Century Co., 1926.

Diner, Dan, *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*, çev. William Temple ve Joel Golb, Madison: University of Wisconsin Press, 2008.

Donogo, Haci Murad, "Najmuddin Gotsinskiy", *Voprosii istorii*, 6 (2005), 34-57.

Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (1973), 145-55.

Dunsterville, L.C., *The Adventures of Dunsterforce*, Londra: E. Arnold, 1920.

Duran, Tülay, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest-Litovsk Hazırlıkları", Bölüm 1-3, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, no. 67-68 (Nisan-Mayıs 1973), 43-49; 12, no. 69 (Haziran 1973), 22-26; 12, no. 70 (Temmuz 1973), 31-34.

Dündar, Fuat, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2010.

——— "'Ermeni Meselesi Hallolunmuş' Mudur? Taner Akçamın Son Kitabı Vesilesiyle '% 10 Katliam' Meselesi", *Toplumsal Tarih*, 174 (Haziran 2008), 79-83.

——— *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

——— *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918*. İstanbul: İletişim, 2008.

——— "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' to the Armenian Question", *A Question of Genocide*, ed. Ronald Grigor Suny, Oxford: Oxford University Press, yayın aşamasında.

Calil, Calile, *İz istorii obşçestvenno-politiçeskoy jizni Kurdov v kontse XIX naçale XX vv*, St. Petersburg: Nauka, 1997.

——— "Pervye kurdskiye obşçestvennye politiçeskiye organizatsii", *Turkologiçeskiy sbornik, 1973*, 172-86, Moskova: Nauka, 1975.

Eagleton, William, *The Kurdish Republic of 1946*, Londra: Oxford University Press, 1963.

Eley, Geoff ve Ronald Grigor Suny (ed.), *Becoming National: A Reader*, New York: Oxford University Press, 1996.

Emirî, Ali, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1918.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken, 1992.

Erat, Muhammet, "Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Kafkas Araştırmaları* 4, 39-59, İstanbul: Acar Yayınlar, 1998.

Erickson, Edward J., "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations - 1915", *Journal of Strategic Studies*, 28, 3 (Haziran 2005), 529-48.

——— *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT: Greenwood Press, 2001.

Erşan, Mesut, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devletinin Kuzey Kafkasya Siyaseti", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.

Fawcett, Louise L'Estrange, *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, New York: Cambridge University Press, 1992.

Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra: Jonathan Cape, 1996.

Findley, Carter, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton: Princeton University Press, 1989.

Fink, Carole, *Defending the Rights of Others*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, New York: W. W. Norton and Company, 1967.

Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922*, New York: Henry Holt and Company, 1989.

Fuller, William C., "The Russian Empire", *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*, ed. Ernest R. May, 98-126, Princeton: Princeton University Press, 1984.

——— *Strategy and Power in Russia, 1600-1914*, New York: Free Press, 1992.

Gatrell, Peter, *Government, Industry, and Rearmament in Russia, 1900-1914: The Last Argument of Tsarism*, New York: Cambridge University Press, 1994.

Gaunt, David, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006.

Gellner, Ernest, *Encounters with Nationalism*, Cambridge, MA: Blackwell, 1994.

——— *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983.

Gelvin, James, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, Berkeley: University of California Press, 1998.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, 2 cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Genis, Vladimir, *Vitse-konsul Vvedenskiy: slujba v Persii i Buharskom Hanstve (1906-1920 gg.)*, Moskova: Mısl, 2003.

Georgeon, François, *Abdülhamid II: le sultan calife, 1876-1909*, Paris: Fayard, 2003.

——— *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris: ADPF, 1980.

Geraci, Robert, "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam", *Russia's Orient*, ed. Brower ve Lazzerini, 138-62.

Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia, Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Gilbert, Martin, *The First World War: A Complete History*, New York: Henry Holt and Company, 1994.

Gilensen, V.M., "'Osinye ginezda pod konsulskoy kırışey", *Voyenno-istoriçeskiy jurnal* (Eylül-Ekim 1997), 49-59.

Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, New York: Oxford University Press, 2009.

Ginio, Eyal, "Mobilizing the Ottoman Nation During the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War and History*, 12, 2 (2005), 156-77.

Gökay, Bülent, *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism*, Londra: Tauris Academic Studies, 1997.

Gökdemir, Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Gordlevskiy, V.A., *İzbrannye soçineniya*, 4 cilt, Moskova: İzdatelstvo vostoçnoy literaturii, 1962.

Gorganian, Gabriel, "Armenian Participation in World War I on the Caucasus Front", *Armenian Review*, 20, 3 (Sonbahar 1967), 3-21; 20, 4 (Kış 1967), 66-80; 21, 2 (Yaz 1968), 66-80; 21, 4 (Kış 1968), 69-74; 22, 1 (İlkbahar 1969), 71-77; 22, 4 (Kış 1970), 68-71; 23, 1 (İlkbahar 1970), 72-79; 24, 2 (Yaz 1970), 45-65.

Gül, Mustafa, "Bolşevik İhtilali Sırasında Kırgız-Kazak öğrencilerin Osmanlı Hükümeti'ne Sundukları Bir Beyanname", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11 (Mart 1995), 49-54.

Guse, Felix, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Leipzig: Koehler Amelang, 1940.

Hagopian, J. Michael, "Hyphenated Nationalism: The Spirit of the Revolutionary Movement in Asia Minor and the Caucasus, 1896-1910", Doktora Tezi, Harvard University, 1942.

Hale, Charles D., "The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the Ottoman Empire", Bölüm 1-2, *Middle Eastern Studies*, 30, 1 (Ocak 1994), 1-51; 30, 2 (Nisan 1994), 224-51.

Hall, Richard C., *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra: Routledge, 2000.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyatı, 1981.

———— *A Brief History of the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2008.

———— *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul: Der Yayınları, 1989.

———— *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York: Oxford University Press, 2001.

———— *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995.

Hasanli, Jamil, *At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946*, New York: Rowman and Littlefield, 2006.

Hechter, Michael, *Containing Nationalism*, New York: Oxford University Press, 2000.

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra: Luzac, 1950.

Hirsch, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, and Reality*, New York: Cambridge University Press, 1990.

Hoffman, Tessa ve Koutcharian, Gerayer, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 30, 4 (Kış 1986), 1-44.

Holquist, Peter, "Armenian Occupation", *A Question of Genocide*, ed. Suny, "To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", *A State of Nations*, ed. Suny ve Martin, 111-44.

Hosking, Geoffrey, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2006.

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley: University of California Press, 1967.

———— (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, and Ethics*, Houndmills, UK: Macmillan, 1992.

———— (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York: St. Martin's Press, 1997.

———— "The Armenian Question in the Ottoman Empire", *East European Quarterly*, 6, 1 (Mart 1972), 1-26.

———— (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002.

———— *The Republic of Armenia*, 4 cilt, Berkeley: University of California Press, 1971.

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, Norman: University of Oklahoma Press, 1931.

Howard, Michael, "The First World War Reconsidered", *The Great War and the Twentieth Century*, ed. Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck, 13-29, New Haven: Yale University Press, 2000.

Hurî, Pol, *Türkiye Nasıl Paylaşıldı?*, İstanbul: Kitaphane-yi İslam ve Askerî, 1329 [1913].

İşhanyan, Bakşi, *Narodnosti Kavkaza: sostav naseleniya, professiyonalnaya gruppirovka i obşçestvennoye razsloyeniye Kavkazskih narodnostey*, Petrograd: M. V. Popov, 1916.
Yuzbaşıyan, K.N., *Akademik Yosif Abgaroviç Orbeli (1887-1961)*, Moskova: Nauka, 1986.
Jäschke, Gotthard, "Poraboşçennye Rossiyey narodii na Lozanskom kongresse 1916 goda", *Şimali Kafkasya-Severnyi Kavkaz*, no. 42-43 (Ekim-Kasım 1937).
——— "Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, 23, 1-2 (1941), 1-53.
Jedlicki, Jerzy, *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches toWestern Civilization*, Budapeşte: CEU Press [1988] 1999.
Jelavich, Barbara, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, Philadelphia: Lippincott, 1964.
——— *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Jervis, Robert, "Cooperation Under the Security Dilemma", *World Politics*, 30, 2 (Ocak 1978), 167-214.
——— *System Effects: Complexity in Political and Social Life*, Princeton: Princeton University Press, 1997.
Jones, Stephen F., *Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883-1917*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
Joseph, John, *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archeologists, and Colonial Powers*, Leiden: Brill, 2000.
——— *The Nestorians and Their Muslim Neighbors: A Study of Western Influence on Their Relations*, Princeton: Princeton University Press, 1961.
Jwaideh, Wadie, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, Syracuse: Syracuse University Press, 2006.
Kaflı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul: Vakit Matbaası, 1942.
Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-1914*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2009.
Kappeler, Andreas, *The Russian Empire: A Multiethnic History*, çev. Alfred Clayton, New York: Longman, 2001.
Karpat, Kemal, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 3 (1975), 276-99.
——— *Ottoman Population in Anatolia*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.
——— *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York: Oxford University Press, 2001.
——— *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden: Brill, 2002.
Kavtaradze, A.G., *Voyennye spetsialistii na slujbe Respubliki Sovyetov, 1917-1920 gg.*, Moskova: Nauka, 1988.
Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press, 1997.
Kayaloff, Jacques, *The Battle of Sardarabad*, The Hague: Mouton, 1973.
Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia*, New York: Philosophical Library, 1951.
Kedourie, Elie, *Nationalism*, 4. baskı, Oxford: Blackwell, [1966] 1993.
Kedourie, Sylvia (ed.), *Turkey Before and After Ataturk: Internal and External Affairs*, Londra: Frank Cass, 1999.
Keleşyılmaz, Vahdet, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, 11 (2001), 277-304.

Kenez, Peter, *Civil War in South Russia, 1918*, Berkeley: University of California Press, 1971.

Kent, Marian (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 2. baskı, Londra: Frank Cass, 1996.

Kerner, R.J., "The Mission of Liman von Sanders", *Slavonic Review*, 6, 16 (1927), 12-27; 6, 17 (1927), 344-63; 6, 18 (1928), 543-60; 7, 19 (1928), 90-112.

Khalid, Adeeb, "Pan-Islamism in Practice: The Rhetoric of Muslim Unity and Its Uses", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, 201-24, Londra: Routledge Curzon, 2005.

——— *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998.

Khalidi, Rashid, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon, 50-72, New York: Columbia University Press, 1991.

——— *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press, 1997.

Heyfets, A.N., *Sovyetskaya Rossiya i sopredelnye stranii vostoka v godii grajdanskoy voynii (1918-1920)*, Moskova: Nauka, 1964.

Heyfets, S. Ya, "Zakavkaze v pervuyu polovinu 1918 g. i Zakavkazskii Seym", *Biloye*, no. 21 (1923), 298-310.

Kieser, Hans-Lukas, *Der verpasste Friede: Mission, Etnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1838-1938*, Zürih: Chronos, 2000.

——— *Vorkämpfer der "Neuen Türkei": Revolution'are Bildungseliten am Genfersee (1870-1939)*, Zürih: Chronos, 2005.

Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.

Kinnane, Derk, *The Kurds and Kurdistan*, Londra: Oxford University Press, 1964.

Kırımlı, Hakan, *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars, 1905-1916*, Leiden: E. J. Brill, 1996.

Klein, Janet, "Power in the Periphery", Doktora Tezi, Princeton University, 2003.

Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültür ünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul: Gür Yayınları, 1987.

Korsun, N.G., *Sarıkamışkaya operatsiya*, Moskova: Voyenizdat, 1937.

Krasner, Stephen D., *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton: Princeton University Press, 1999.

Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Ensitüsü, 1966.

——— *Türkiye ve Rusya: XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Ankara University Press, 1970.

Kurtcephe, İsrafil, "Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilâli Sırasında Buhara Hanlığı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 588-95, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996.

Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londra: Cass, 1977.

Kutlay, Naci, *İttihat-Terakki ve Kürtler*, İstanbul: Fırat Yayınları, 1991.

Landau, Jacob M., *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, 2. baskı, Londra: Hurst and Company, 1995.

The Politics of Pan-Islam, 2. baskı, New York: Oxford University Press, 1994.

Lang, David Marshall, *AModern History of Soviet GeorgYa*, Westport, CT: Greenwood Press, 1962.

Larcher, Maurice, *La Guerre Turque dans la Guerre mondiale*, Paris: E. Chiron, 1926.
Lattimore, Owen, *Studies in Frontier History*, NewYork: Oxford University Press, 1962.
Lazarev, M.S., *Kurdskiy vopros (1881-1917)*, Moskova: Nauka, 1972.
Lazzerini, Edward, "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914", Doktora Tezi, University of Washington, 1973.
Levene, Mark, *Genocide in the Age of the Nation-State*, c. II, *The Rise of the West and the Coming of Genocide*, New York: I. B. Tauris, 2005.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, Londra: Oxford University Press, 1968.
Libaridian, Gerard, *Modern Armenia: People, Nation, State*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2004.
——— "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaktsutiun", *Transcaucasia*, ed. Suny, 185-96.
Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, New Haven: Yale University Press, 2000.
——— *Russia and the Origins of the First World War*, New York: St. Martin's Press, 1983.
Liulevicius, Vegas G., *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, New York: Cambridge University Press, 2000.
Llobera, Josep R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*, Providence, RI: Berg Publishers, 1994.
Lohr, Eric, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
Lorey, German, *Operatsii germano-turestskih morskih sil v 1914-1918 gg.*, Moskova: Gosudarstvennoye voyennoye izdatelstvo, 1934.
Macartney, C.A., *National States and National Minorities*, Londra: Oxford University Press, 1934.
Magnes, Judah L., *Russia and Germany at Brest-Litovsk*, New York: Rand School of Social Science, 1919.
Manela, Erez, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, New York: Oxford University Press, 2007.
Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock, NY: Overlook Press, 2001.
Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press, 2005.
Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.
——— "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, 70, 4 (Eylül 1998), 813-61.
Maslovskiy, E.V., *Mirovaya voyna na Kavkazskom fronte, 1914-1917*, Paris: Vozrojdeniye, 1933.
May, Ernest R. (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*, Princeton: Princeton University Press, 1984.
Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, New York: Random House, 2000.
——— *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 2000.
——— *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*, Londra: Harper Collins, 2004.
McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995.

———— *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983.

McCarthy, Justin; Arslan, Esat; Taşkiran, Cemalettin ve Turan, Ömer, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2006.

McCauley, Martin (ed.), *Stalin and Stalinism*, Londra: Longman, 1995.

McDonald, David MacLaren, *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.

McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, 2. baskı, New York: I. B. Tauris, 2000.

McKale, Donald, *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, Kent, OH: Kent State University Press, 1998.

McMeekin, Sean, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.

McNeill, William H., *Polyethnicity and National Unity in World History*, Toronto: University of Toronto Press, 1986.

Mearsheimer, John J., *The Tragedy of Great Power Politics*, New York: Norton, 2001.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Merkezi, 1991.

Meyer, James, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 39 (2007), 15-32.

———— "Turkic Worlds: Community Representation and Collective Identity Formation in the Russian and Ottoman Empires, 1870-1914", Doktora Tezi, Brown University, 2007.

Mikaelyan, Vargdes, *Armiyanskiy vopros i genotsid Armiyan v Turtsii (1913-1919)*, Erivan: Akademiya nauk Armiyanskoy respubliki, 1995.

Miliyukov, Pavel, *Balkanskiy krizis i politika A. P. İzvolskogo*, St. Petersburg: Obşçestvennaya polza, 1909.

Miller, Geoffrey, *Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*, Hull: University of Hull Press, 1997.

Mol, Jons, *Londra Konferansındaki Meselelerden: Türkiye Anadolu'da Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?*, çev. Hâbil Âdem, Dersaadet: 1910.

Muhammetdinov, R.F., *Zarojdeniye i evoliyutsiya Turkizma*, Kazan: Zaman, 1996.

Munro, Henry F., *The Berlin Congress*, Washington, DC: US Government Printing Office, 1918.

Musa, İsmayıl, "Azerbaycan-Osmanlı Siyasi-Askeri İlişkileri (1917-1918)", *Belleten*, 64, 240 (Ağustos 2000), 508-21.

Mütercimler, Erol, *Denizden Gelen Destek: Sovyetler Birliğinden Alınan Yardım ve Kuva-yı Milliye Donanması*, Ankara: Yaprak Yayınları, 1992.

Muthu, Sankar, *Enlightenment Against Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2003.

Naganawa, Norihiro, "Letters from Istanbul: The Ottoman Empire and the First Balkan War Observed by a Tatar Intellectual", American Association for the Advancement of Slavic Studies, 39. Yıllık Konferans'a sunulmuş tebliğ, 15.11.2007.

Naimark, Norman, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

Nairn, Tom, *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, Londra: NLB, 1977.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1963.

Näsibzadä, N.L., *Azärbaycan Demokratik Respublikası: Mägälär vä Sänädlär*, Bakü: Elm, 1990.

Nekrich, A.M., *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, çev. George Saunders, New York: Norton, 1978.

Nikitin, V.P., *Kurdii*, Fransızcadan tercüme, Moskova: Progress, 1964.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî ve Sosyal Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000.

Özoğlu, Hakan, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany: State University of New York Press, 2004.

Palmer, Alan, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, Londra: John Murray, 1992.

Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Londra: Hurst and Company, 2006.

Petrov, M., *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne na more*, Leningrad: Voyenizdat, 1926.

Pinson, Mark, "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", Doktora Tezi, Harvard University, 1970.

Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*, gözden geçirilmiş baskı, Cambridge, MA: Harvard University Press, [1954] 1997.

Posen, Barry, "Nationalism, the Mass Army, and Military Power", *International Security*, 18, 2 (Sonbahar 1993), 80-124.

——— "The Security Dilemma and Ethnic Conflict", *Survival*, 35, 1 (İlkbahar 1993), 27-47.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983.

Reynolds, Michael A., "Native Sons: Post-Imperial Politics, Islam, and Identity in the North Caucasus, 1917-1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 56 (Mart 2008), 232-37.

Rieber, Alfred, "Persistent Factors in Russian Foreign Policy: An Interpretive Essay", *Imperial Russian Foreign Policy*, ed. Hugh Ragsdale, 315-59, New York: Cambridge University Press, 1993.

Roldakarabilis, N., *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkiye Meselesi*, çev. Halil Adım, Dersaadet: Matbaa-ı Şems, 1332 [1914].

Rooney, Chris B., "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, 34 (1998), 1-29.

Rorlich, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford: Hoover Institution Press, 1986.

Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East, 1914-1923*, New York: Routledge, 2001.

Rossos, Andrew, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy*, Toronto: University of Toronto Press, 1981.

Safrastian, Arshak, *Kurds and Kurdistan*, Londra: Harvill Press, 1948.

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

Sait, Baha, *İttihat ve Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması*, ed. Nejat Birdoğan, İstanbul: Berfin Yayınları, 1994.

Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Sanborn, Josh, *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2003.

Sargizov, L.M., *Assiriyitsiy stran Blizhnego i Srednego Vostoka*, Erivan: Ayastan, 1979.

Sarısaman, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7 (1996), 209-14.

——— "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8 (1997), 296-318.

——— *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannemelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1999.

Sarkisyan, E.K., *Ekspansiyonistskaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkaze nakanune i v godii pervoy mirovoy voynii*, Erivan: Akademiya nauk Armiyanskoy respubliki, 1962.

Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul: Med Yayınevi, 1992.

Schmitt, Bernadotte E. ve Vedeler, Harold C., *The World in a Crucible, 1914-1919*, New York: Harper and Row, 1984.

Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

Seton-Watson, Hugh, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder: Westview, 1977.

Şatsillo, K.F., *Russkiy imperiyalizm i razvitiye flota nakanune pervoy mirovoy voynii (1906-1914)*, Moskova: Nauka, 1968.

Shaw, Stanford, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation*, 5 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Shaw, Stanford ve Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, New York: Cambridge University Press, 1977.

Shissler, Holly A., *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, Londra: I. B. Tauris, 2002.

Slezkine, Yuri, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 53, 2 (Yaz 1994), 414-52.

Smal-Stocki, Roman, "Actions of 'Union for the Liberation of Ukraine' During World War I", *Ukrainian Quarterly*, 15, 2 (Haziran1959), 169-74.

Smith, C. Jay, *The Russian Struggle for Power, 1914-1917: A Study of Russian Foreign Policy During the First World War*, New York: Philosophical Library, 1956.

Smith, Michael G., "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party, and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920", *Journal of Contemporary History*, 36, 2 (2001), 211-40.

——— "The Russian Revolution as a National Revolution: Tragic Deaths and Rituals of Remembrance in Muslim Azerbaijan (1907-1920)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49, 3 (2001) 363-88.

Snyder, Jack, *The Ideology of the Offensive: Military Decision Making and the Disasters of 1914*, Ithaca: Cornell University Press, 1984.

Sohrabi, Nader, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *American Journal of Sociology*, 100, 6 (Mayıs 1995), 1383-1447.

Sokolnikov, G. Ya, *Brestskiy mir*, Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo, 1920.

Somakian, Manoug Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, Londra: I. B. Tauris, 1995.

Spector, Ivar, "General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History", *International Journal of Middle East Studies*, 3, 4 (Ekim 1972), 491-93.

Spring, D.W., "Russian Foreign Policy, Economic Interests and the Straits Question, 1905-1914", *New Perspectives in Modern Russian History*, ed. Robert B. McKean, 203-21, New York: St. Martin's Press, 1992.

Stoddard, Philip Hendrick, "The Ottoman Government and the Arabs: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa", Doktora Tezi, Princeton University, 1966.

Stone, Norman, *The Eastern Front, 1914-1917*, Londra: Hodder and Stoughton, 1975.

Strachan, Hew, *The First World War*, c. I, *Call to Arms*, New York: Oxford University Press, 2001.

Süleymanov, Mehman, *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*, Bakü: Härbi Näşriyyat, 1999.

Süleymanov, Mehman ve Rıhtım, Mehmet (ed.), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyeti və Qafqaz İslam Ordusu*, Bakü: Qafkas Üniversiteti, 2008.

Sumner, B.H., *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford: Clarendon Press, 1937.

Suny, Ronald Grigor, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton: Princeton University Press, 1972.

——— "Eastern Armenians Under Tsarist Rule", *Armenian People*, ed. Hovannisian, 109-37.

——— *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

——— *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington: Indiana University Press, 1994.

——— (ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and GeorgYa*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1983.

Suny, Ronald Grigor, Göçek, Fatma Müge ve Naimark, Norman M. (ed.), *A Question of Genocide*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

Suny, Ronald Grigor ve Martin, Terry (ed.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, New York: Oxford University Press, 2001.

Swanson, Glen W., "Enver Pasha: The Formative Years", *Middle Eastern Studies*, 16, 3 (1980), 193-99.

Swietochowski, Tadeusz, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York: Columbia University Press, 1995.

Russian Azerbaijan, 1905-1920, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Sykes, Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38 (Temmuz-Ekim 1908), 451-86.

Ter Minassian, Anahide, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, çev. A.M. Barrett, Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984.

"Van 1915", *Armenian Van/Vaspurakan*, ed. Richard G. Hovannisian, 209-44, Costa Mesa, CA: Mazda, 2000.

Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1992*, Cambridge, MA: Blackwell, 1992.

——— "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, 13-84, Princeton: Princeton University Press, 1975.

——— "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, 169-91, New York: Cambridge University Press, 1985.

Toprak, Zafer, "İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu", *Tarih ve Toplum*, 22 (Haziran 1986), 133-38.

——— *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton: Princeton University Press, 1968.

———— "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", *Journal of Contemporary History*, 1, 4 (Ekim 1966), 179-92.

———— "Suez, Baku, Gallipoli: The Military Dimensions of the German-Ottoman Coalition", *East Central European Society in World War*, ed. Bela Kiraly ve Nandor F. Dreisziger, 381-400, Boulder: Social Science Monographs, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Turan, Ömer, "Bolşevik İhtilalini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohum Müfrezesi Hatıraları", *Askeri Tarih Bülteni*, 21, 40 (Şubat 1996), 136-164.

Turfan, M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military, and Ottoman Collapse*, New York: St. Martin's Press, 2000.

Türkgeldi, Emin Ali, "Brest-Litowsk Konferansı Hatıraları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3, 13 (Mart 1986), 46-53.

Türkmen, Zekeriya, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Türkoğlu, İsmail, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Diyanet Vakfı, 1997.

Üngör, Uğur Ü., "'A Reign of Terror': CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1918", Yüksek Lisans Tezi, University of Amsterdam, 2005.

Validov, Camaliyutdin, *Oçerk istorii obrazovannosti i literaturii Tatar*, Kazan: İman, 1998.

Vanly, Ismet Cheriff, "The Kurds in the Soviet Union", *The Kurds: A Contemporary Overview*, ed. Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl, 193-218, Londra: Routledge, 1992.

Vigasin, A.A.; Hohlov, A.N. ve Şastitko, P.M. (ed.), *Istoriya oteçestvennogo vostokovedeniya s seredinii XIX veka do 1917 goda*, Moskova: Vostoçnaya literatura, 1997.

Von Hagen, Mark, "The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire", *Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*, ed. Jack Snyder ve Barnett Rubin, 34-57, New York: Routledge, 1998.

Walker, Christopher, *Armenia: The Survival of a Nation*, 2. baskı, Londra: Routledge, 1990.

Waltz, Kenneth, *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill, 1979.

Watenpaugh, Keith David, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Ithaca: Cornell University Press, 1970.

Weeks, Theodore, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996.

Weitz, Eric D., "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", *American Historical Review* (Ekim 2008), 1314- 43.

Wendt, Alexander, "Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, 46, 2 (İlkbahar 1992), 391-425.

Wheeler-Bennett, John W., *Brest-Litovsk, the Forgotten Peace, March, 1918*, Londra: Macmillan, 1938.

Wigram, W.A. ve Edgar Wigram, T.A., *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan*, Londra: Adam and Charles Black, 1914.

Wildman, Allan K., *The End of the Russian Imperial Army*, c. I, Princeton: Princeton University Press, 1980.

Williamson, Samuel R. Jr., *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, New York: Macmillan, 1991.

Wohlforth, William C., "The Perception of Power: Russia in the Pre-1914 Balance", *World Politics*, 39, 3 (Nisan 1987), 353-81.

Wolfers, Arnold, *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, [1962] 1991.

Wortman, Richard S. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. Kısaltılmış baskı, Princeton: Princeton University Press, 2006.

Yalman, Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.

Yamauchi, Masayuki, *The Green Crescent Under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures, 1991.

Yasamee, F.A.K., "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft*, 9, 2 (Temmuz 1998), 91-128.

———— "Ottoman Empire", *Decisions for War*, ed. Keith Wilson, 229-68, Londra: UCL Press, 1995.

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

Yıldırım, Onur, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations*, 1922-1934, New York: Routledge, 2006.

Yosmaoğlu, İpek, "Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman MacedonYa", *International Journal of Middle East Studies*, 38, 1 (2006), 55-77.

Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996.

Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Bursa: Motif Matbaası, 1997.

Zayonçkovskiy, A.M., *Podgotovka Rossii k imperiyalistiçeskoy voyne: oçerki voyennoy podgotovki i pervonaçalnıh planov. Po arhivnym dokumentam*, Moskova: Voyennoe izdatelstvo, 1926.

———— *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne v mejdunarodnom otnoşenii*, Leningrad: Voyennaya tipografiya, 1926.

Zaher, Ya, "Konstantinopol i prolivii", *Krasnyi arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 6 (1924), 48-76; 7 (1924), 32-54.

Zaya, Joseph, "General Agha Petros: Biographical Notes", Tr. S. Osipov, Meltha: Proceedings of the Assyrian Public and Political Bulletin of the Assyrian National Club of Intellectuals, Sayı: 1-10 (1994-2000), 89-95.

Zeman, Z.A.B. ve Scharlau, W.B., *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924*, New York: Oxford University Press, 1965.

Zenkovsky, Serge A., *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

Zürcher, Erik Jan, "Ottoman Conscription in Theory and Practice", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, ed. Zürcher, 79-94, Londra: I.B. Tauris, 1999.

———— *Turkey: A Modern History*, New York: I. B. Tauris, 1993.

———— *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden: E. J. Brill, 1984.

———— "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137 (1999), 81-92.

———— "The Young Turks: Children of the Borderlands?", *International Journal of Turkish Studies*, 9, 1-2 (Yaz 2003), 275-85.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-23)

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 3 cilt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971), c. II, s. 17.

2 Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra: Jonathan Cape, 1996), s. 3-6.

3 Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, kısaltılmış baskı (Princeton: Princeton University Press, 2006), s. 383-96.

4 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı (Londra: Oxford University Press, 1968); Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra ve New York: Routledge, 1993); Stanford Shaw, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation*, 5 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000); Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (New York: Cambridge University Press, 1977); Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (New York: Zed Books, 2004); George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Safety Harbor, FL: Simon Publications, [1939] 2001); A.I. Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair* (Princeton: Princeton University Press, 2003); James Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Berkeley: University of California Press, 1998); Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997); Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 4 cilt (Berkeley: University of California Press, 1971); Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006); David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, 2. baskı (New York: I. B. Tauris, 2000).

5 Helene Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State*, çev. Nancy Festinger (New York: Holmes and Meier, 1992); Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars, 1905-1916* (New York: E.J. Brill, 1996); Ronald Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington: Indiana University Press, 1994); Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960).

6 Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*, gözd. geç. baskı (Cambridge, MA: Harvard University Press, [1954] 1997).

7 Örneğin bkz. Andreas Rappeler, *The Russian Empire: A Multiethnic History*, çev. Alfred Clayton (New York: Longman, 2001); Theodore Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996).

8 Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), s. 8.

9 Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca: Cornell University Press, 2001).

10 Örneğin bkz. Martin, *Affirmative Action Empire*, 1; Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism* (Cambridge, MA: Blackwell, 1994), s. 70; Tom Nairn, *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism* (Londra: NLB, 1977), s. 98.

11 Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly (Princeton: Princeton University Press, 1975), s. 3-84 ve Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (New York: Cambridge University Press, 1985), s. 169-91. Yaklaşımlarının daha rafine ve ayrıntılı açıklamaları için bkz. Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1992* (Cambridge, MA: Blackwell, 1992).

12 Robert Jervis, *System Effects: Complexity in Political and Social Life* (Princeton: Princeton University Press, 1997).

13 Bu yaklaşımın daha kısa ve etkili bir ifadesi için bkz. Kenneth Waltz'ın ismi iddialı kitabı *Theory of International Politics* (New York: McGraw-Hill, 1979).

14 Alexander Wendt, "Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, 46, 2 (Bahar 1992), s. 391-425.

15 Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals* (New Haven: Yale University Press, 2000), s. 46.

16 John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York: Norton, 2001). Mearsheimer G. Lowes Dickinson'ın kitaplarının etkisi tasdiklemektedir, *The European Anarchy* (Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1916) ve *The International Anarchy, 1904-1914* (New York: The Century Co., 1926).

17 Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 3. baskı (New York: Columbia University Press, [1977] 2002).

18 Geoff Eley ve Ronald Grigor Suny, "Introduction", *Becoming National: A Reader*, ed. Geoff Eley ve Ronald Grigor Suny (New York: Oxford University Press, 1996), s. 19.

19 William H. McNeill, *Polyethnicity and National Unity in World History* (Toronto: University of Toronto Press, 1986); Elie Kedourie, *Nationalism*, 4. baskı (Oxford: Blackwell, [1966] 1993).

20 Örneğin bkz. Mark R. Beissinger, "The Persisting Ambiguity of Empire", *Post-Soviet Affairs*, 11, 2 (1995), s. 149-84 ve Dominic Lieven, "Empire: A Word and Its Meanings", imparatorlukların karşılaştırmalı incelemesinin ilk bölümü, özellikle *Empire*, s. 3-7.

21 John Breuilly, *Nationalism and the State*, 2. baskı (Chicago: University of Chicago Press, [1982] 1993), c. XII, s. 1.

22 Etnisitenin böylesine büyük bir önem kazanmasının nasıl gerçekleştiğine dair bir genel çerçeve için bkz. Josep R. Llobera, *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe* (Providence, RI: Berg Publishers, 1994), s. 157-76. Ayrıca şu yazarın eserlerine bkz. Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, ed. Henry Hardy (Princeton: Princeton University Press, 1990), s. 49-69, 207-37, 238-62; *Against the Current*, ed. Henry Hardy (Londra: Pimlico, 1997), s. 333-55 ve *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Rise of Modern Irrationalism*, ed. Henry Hardy (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994).

23 Kedourie, *Nationalism*, s. 1.

24 Bkz. Barry Posen, "Nationalism, the Mass Army, and Military Power", *International Security*, 18, 2 (Kış 1993), s. 80-124. Ayrıca bkz. Josh Sanborn, *Drafting the Russian*

Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925 (DeKalb: Northern Illinois Universitv Press, 2003).

25 Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York: Random House, 2000), s. 87-95.

26 Kemal Karpat, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 3 (1975), s. 276-99.

27 Michael Hechter, *Containing Nationalism* (New York: Oxford University Press, 2000), özl. s. 71-78.

28 Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation-State*, c. II, *The Rise of the West and the Coming of Genocide* (New York: I. B. Tauris, 2005), s. 221, 313.

29 Eric D. Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", *American Historical Review* (Ekim 2008), s. 1314-15.

30 Weitz, "Vienna to Paris", s. 1317.

31 Breuilly, *Nationalism and the State*, s. 380-81.

32 M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (Londra: Macmillan, 1966), s. 203-19.

33 Henry F. Munro, *The Berlin Congress* (Washington, DC: Government Printing Office 1918), s. 27-33.

34 B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford: Clarendon Press, 1937), s. 506 n. 1, 541-45.

35 Jerzy Jedlicki, *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization* (Budapest: CEU Press [1988] 1999), s. 260.

36 Nüfus sayımına dair bkz. İpek Yosmaoğlu, "Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia", *International Journal of Middle East Studies*, 38, 1 (2006), s. 55-77.

37 Carole Fink, *Defending the Rights of Others* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 1-38.

38 Fink, *Defending*, 27-30. Fink "insani müdahale kisvesinden geleneksel realpolitik yöntemlerine hızlı bir geçişi" tasvir eder (s. 30). Bu meselenin yanlış bir kavramlaştırmasıdır. Diplomatlar başından beri bu ilkeleri devletlerinin çıkarlarına alet etmişlerdi ve sonrasında aynı ilkeler diplomatik faaliyeti nitelemeye devam etti.

39 Richard Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", *East European Quarterly*, 6, 1 (Mart 1972), s. 9.

40 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton: Darwin Press, 1995), s. 339.

41 Kemal Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History* (Leiden: Brill, 2002), s. 63, 367-72, 469, 547.

42 Karpat, *Studies*, s. 352-84; Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001), s. 183.

43 Bir uluslararası ilişkiler uzmanı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük güç davranışını putlaştırılmış bir "organize ikiyüzlülük" şeklinde tanımlar. Böylesi bir tavrın yaygınlığı onun ikiyüzlü karakterini hafifletmeyeceği gibi hakkaniyete değil kuvvete dayandığını da gizlemez. Bkz. Stephen D. Rrasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy* (Princeton: Princeton University Press, 1999), s. 164, 175, 183.

44 Sankar Muthu, *Enlightenment Against Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2003).

45 Breuilly, *Nationalism and the State*, s. 13.

I ANARŞİ VE REKABETİN YÜKSEK SİYASETİ (Sayfa 25-50)

1 Hüseyin Cahid, "Millet-i Hakime," *Tanin*, 25 Teşrinievvel 1324 [7.11.1908]; M.A., "Osmanlı İttihadı," *Meşveret*, no. 5, c. 108 (1896), s. 1-2.

2 Kimlik ve milli uyanışı jeopolitikten daha önemli gören eski bir bakış açısı için bkz. Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (Boulder: Westview, 1977), s. 110-14. Karş. Mazower, *Balkans*, s. 87-95.

3 Kapitülasyonların toplumsal etkileri için bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983).

4 Kemal Karpat'ın 1859 ve 1914 arası için tahmini toplam 2,5 milyondur. Bu kesinlikle abartılı bir sayıdır. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press), s. 65-69.

5 McCarthy, *Death and Exile*, s. 90-91, 164; Richard C. Hall, *Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2000), s. 135-37.

6 Şevket Sürreya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), s. 9, 18.

7 Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2001), s. 13; Lieven, *Empire*, s. 155, 208, 216.

8 Erik Jan Zürcher, "The Young Turks: Children of the Borderlands?", *International Journal of Turkish Studies*, 9, 1-2 (Yaz 2003), s. 275-85.

9 Kayzer'in uzun soluklu İslam hayranlığı için bkz. Donald McKale, *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I* (Kent, OH: Kent State University Press, 1998), s. 9-10; Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam*, 2. baskı (New York: Oxford University Press, 1994), s. 46-47, 98. Ayrıca bkz. Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010).

10 William C. Wohlforth, "The Perception of Power: Russia in the Pre-1914 Balance", *World Politics*, 39, 3 (Nisan 1987), s. 380.

11 I.V. Bestujev, *Borba v Rossii po voprosam vneşney politiki, 1906-1910* (Moskova: Akademiya nauk SSSR, 1961), s. 150-51; A. A. Polivanov, *İz dnevnikov i vospominanii po doljnosti voyennogo ministra i ego pomoşçnika 1907-1916 gg*, ed. A.M. Zayionçkovskiy (Moskova: Vıyşiy voyenniy redaktsiyonnyi sovyet, 1924), s. 39.

12 Hariciye nazırının tertipledığı özel bir toplantının protokolü, 21.7.1908 [3.8.1908], A. Popov, "Turetskaya revolutsiya - 1908-1909", *Krasniy arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 43 (1930), s. 44-45.

13 David MacLaren McDonald, *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), s. 129, 145-46; Polivanov, *İz dnevnikov*, 39-48.

14 Andrew Rossos, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy* (Toronto: University of Toronto Press, 1981), s. 6. Pavel Miliyukov, İzvolskiy'in büyük hatasını renkli bir şekilde "diplomatik Çuşima" [Çev. Notu: 1905'te Rusların Japonlar karşısında hezimete uğradığı deniz savaşına gönderme yapılıyor] olarak tarif etmektedir: Pavel Miliyukov, *Balkanskiy krizis i politika A. P. İzvolskogo* (St. Petersburg: Obşçestvennaya polza, 1909), s. 133. Kriz üzerine daha çoğu için bkz. M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 279-86; Dominic Lieven, *Russia and the Origins*

of the First World War (New York: St. Martin's Press, 1983), s. 33-37; Samuel R. Williamson, Jr., *Austria-Hungary and the Origins of the First World War* (New York: Macmillan, 1991), s. 69-72.

15 McDonald, *United Government*, s. 146-47.

16 Bestujev, *Borba v Rossii*, s. 340; A.M. Zayionçkovskiy, *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne v mejdunarodnom otnoşenii* (Leningrad: Voyennaya tipografiya, 1926), s. 214; William C. Fuller, "The Russian Empire", *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*, ed. Ernest R. May (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 123.

17 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1970), s. 150, 152, 158.

18 Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 40-46; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 4 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940), c. I, 1. bölüm, s. 295-301; Lewis, *Emergence*, s. 215-18.

19 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 158-59; Bestujev, *Borba v Rossii*, s. 346-48; K.F. Şatsillo, *Russkiy imperiyalizm i razvitiye flota nakanune pervoy mirovoy voyniy (1906-1914)* (Moskova: Nauka, 1968), s. 94.

20 Sofya temsilcisinden Neratov'a, 30.6.1911 [13.7.1911], "Kommissiya po izdaniyu dokumentov epohi imperiyalizma", *Mejdunarodnoye otnoşeniya v epohu imperiyalizma* (bundan sonra *MOvEI*), 2. seri, c. 18, 1. bölüm (Moskova: Gosizdat politiçeskoy literaturii, 1938), s. 211.

21 Şatsillo, *Russkiy imperiyalizm*, s. 130-34; Ronald Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits* (New York: I. B. Tauris, 2006), s. 22-23.

22 M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 288.

23 Bobroff, *Roads*, s. 22.

24 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), s. 168.

25 M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 289, Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 162, 164; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, 1. bölüm, s. 136-43.

26 E.A. Adamov, "Vopros o Prolivah i o Konstantinopole v mejdunarodnoy politike v 1908-1977 g.g.", *Konstantinopol i prolivii po sekretnım dokumentam, bwşego ministerstva inostrannih del*, c. I, ed. E.A. Adamov (Moskova: Litizdat NKİD, 1925), s. 16.

27 D.W. Spring, "Russian Foreign Policy, Economic Interests and the Straits Question, 1905-1914", *New Perspectives in Modern Russian History*, ed. Robert B. McKean (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 212-13; Ya. Zaher, "Konstantinopol i prolivii", *Krasniy arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 6 (1924), s. 49.

28 Alan Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, 2. baskı (Londra: Frank Cass, 1996), s. 79.

29 Rossos, *Russia and the Balkans*, s. 35; M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 291.

30 M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military, and Ottoman Collapse* (New York: St. Martin's Press, 2000), s. 156-58; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 344-66.

31 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, ed. Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996), s. 78; Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 106-12; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 3. baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), s. 60.

32 M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 242-44; Rossos, *Russia and the Balkans*, s. 45-46.

33 Zaher, "Konstantinopol", s. 51-52; Bobroff, *Roads*, s. 52-54.
34 Zaher, "Konstantinopol", s. 59, 72.
35 Zaher, "Konstantinopol", s. 64-66; Şatsillo, *Russkiy imperiyalizm*, s. 102-03, 129; M. Petrov, *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne na more* (Leningrad: Voyenizdat, 1926), s. 158-59; Peter Gatrell, *Government, Industry, and Rearmament in Russia, 1900-1914: The Last Argument of Tsarism* (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 137.
36 Petrov, *Podgotovka*, s. 159-61; Zaher, "Konstantinopol", s. 66.
37 İ.V. Besmıjev, "Russian Foreign Policy, February-June 1914", *Journal of 'Contemporary History,* 1, 3 (Haziran 1966), s. 107.
38 Sazonov'un II. Nikolay'a 23 Kasım 1913 tarihli raporu, bahseden Zayonçkovskiy, *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne*, s. 393; Zaher, "Konstantinopol", s. 70.
39 Zayonçkovskiy, *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne*, s. 394; Zaher, "Konstantinopol", s. 71.
40 Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 114-15; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, 4. bölüm, s. 268-69.
41 Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 116-23; karş. Turfan, *Rise*, s. 204-13.
42 Ertürk, *Perde Arkası*, s. 98; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 55; Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 140.
43 AVPRİ, Türkiye'nin Asya Bölümü ve İncelemesi, 1.5.1913 [14.5.1913], f. 129, o. 592b, d. 7600, l. 1; Feroz Ahmad, *Young Turks*, s. 152-53.
44 Shaw, *From Empire to Republic*, c. I, s. 49-51.
45 AVPRİ, İstanbul sefirinin mesajı, 12.5.1914 [25.5.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, l. 2. Savaşın sosyo-politik etkilerine dair daha genel bir çalışma için bkz. Eyal Ginio, "Mobilizing the Ottoman Nation During the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War and History*, 12, 2 (2005), s. 156-77.
46 M. Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der Yayınları, 1989), s. 240-42.
47 Taner Akçam, *Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006), s. 114-16; Mustafa Aksakal, "Not by those old books of international law, but only by war; Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War", *Diplomacy and Statecraft*, 15, 3 (2004), s. 512.
48 Hall, *Balkan Wars*, s. 138.
49 Rossos, *Russia and the Balkans*, s. 205.
50 İttihatçıların Arap topraklarına karşı tavır ve siyasetleri için bkz. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997).
51 Chris B. Rooney, "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, 34 (1998), s. 1-29.
52 Bobroff, *Roads*, s. 86; M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 303; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923* (Norman: University of Oklahoma Press, 1931), s. 45.
53 Liman von Sanders'in görevi ve sebep olduğu krizin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. R.J. Kerner, "The Mission of Liman von Sanders", *Slavonic Review*, 6, 16 (1927), s. 12-27; 6, 17 (1927), s. 344-63; 6, 18 (1928), s. 543-60; 7, 19 (1928), s. 90-112.
54 Şatsillo, *Russkiy imperiyalizm*, s. 106; Zaher, "Konstantinopol", s. 74.
55 Gattrell, *Government*, s. 92.
56 Geoffrey Miller, *Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign* (Hull: University of Hull Press, 1997), s. 200-201.

57 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 213.
58 AVPRİ, İstanbul imparatorluk sefirinden Neratov'a, 31.10.1913 [13.11.1913], İançevetskiy'in raporu, 28.10.1913 [10.11.1913], f. 151, o. 482, d. 4347, II. 2, 3.
59 Ağaoğlu üzerinde derinleşmek için bkz. Flolly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2002).
60 AVPRİ, İançevetskiy'in raporu, 28.10.1913 [10.11.1913], f. 151, o. 482, d. 4347, II. 4-5.
61 AVPRİ, Türk-Rus Komitesinin Tüzüğü, 1914, f. 151, o. 482, d. 4347, I. 8. Hem Osmanlı hem de Rusların önde gelen üyelerinin bir listesi için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 216.
62 AVPRİ, İstanbul Sefirinden gelen gizli telgraf, 7.7.1914 [20.7.1914], f. 151, o. 482, d. 4347, I. 6; AVPRİ, İstanbul sefirinin mesajı, 7.4.1914 [20.4.1914], f. 151, o. 482, d. 4347, I. 7.
63 Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918* (Ithaca: Cornell University Press, 1970), s. 47.
64 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 217.
65 Hariciye Nazırından Girs'e, 15.4.1914 [28.4.1914], *MOvEİ*, 1. seri, c. 2, s. 404-05.
66 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 218.
67 Weber, *Eagles*, s. 54.
68 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 221 içinde bahsedildiği şekilde.
69 S.D. Sazonov, *Vospominaniya* (Moskova: Mejdunarodnoye otnoşeniya [1927] 1991), s. 160, 164.
70 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 223.
71 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 224.
72 Girs'den Sazonov'a, 5.5.1914 [18.5.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. 1, s. 212.
73 Andrew D. Kalmykow, *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917* (New Haven: Yale University Press, 1971), s. 259.

II ANADOLU'DA SIKINTILAR: İMPARATORLUKLARDAKİ ASAYİŞSİZLİK VE SINIR SİYASETİNİN DÖNÜŞÜMÜ (Sayfa 51-86)

1 İlgili zorlukların bazılarının bir değerlendirmesi için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 85-106; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 34-37; Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire* (New York: New York University Press, 1983).
2 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 35-37.
3 Bakşi İşhanyan, *Narodnosti Kavkaza: Soslav naseleniya, professiyonalnaya gruppirovka i obşehestvennoye razsloeniye Kavkazskih narodnostey* (Petrograd: M. V. Popov, 1916), s. 16; Ronald Suny, "Eastern Armenians Under Tsarist Rule", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 121, 133.
4 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 112-13; karş. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I* (Piscataway, NT: Gorgias Press, 2006), s. 28.

5 P.İ. Averyanov, *Demografiçeskiy i voyenno-politiçeskiy obzor aziyatskih vladenii Ottomanskoy imperii* (St. Peterburg: Voyennaya tipografiya, 1912), s. 12-13.
6 M.S. Lazarev, *Kurdskiy vopros (1891-1917)* (Moskova: Nauka, 1972), s. 26-27.
7 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra: Zed Books, 1992), s. 133-82.
8 François Georgeon, *Abdülhamid II: le sultan calife, 1876-1909* (Paris: Fayard, 2003).
9 Bkz. P.I. Averyanov, *Kurdii v voynah Rossii s Persiyey i Turtsiyey v teçeniye XIX stoletiya. Sovremennoye politiçeskoye polojeniye turetskih, persidskih i russkih kurdov. İstoriçeskiy oçerk* (Tiflis: İzdatelstvo otdela Generalnago şıtaba pri Şıtabe Kavkazskago voennago okmga, 1900).
10 Hamidiye için bkz. Janet Klein, "Power in the Periphery", Doktora Tezi, Princeton University, 2003; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987).
11 Hans-Lukas Kieser, *Vorkämpfer der "Neuen Türkei": revolutionäre Bildungseliten am Gen- fersee (1870-1939)* (Zürih: Chronos, 2005), s. 57.
12 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 40; R. Bekgulyants, *Po Turetskoy Armenii* (Rostov on Don: Tipografiya la. M. Iskidarova, 1914), s. 74-75.
13 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 41-48; Averiyanov, *Etnografiçeskiy*, s. 18-19.
14 Richard G. Hovannisian, "Armenian Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Hovannisian (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002), s. 3.
15 Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Etnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1838-1938* (Zürih: Chronos, 2000), s. 430.
16 AVPRİ, Çirkov'dan Tahran maslahatgüzarına, 14.2.1913 [27.2.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 25.
17 Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan* (Londra: Harvill Press, 1948), s. 72; Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, çev. Ali Masher Ibrahim (Londra: Saqi Books, 1994), s. 60.
18 Celile Celil, *İz istoriiobşçestvenno-politiçeskoy jizni Kurdov v kontse XIX naçale XX vv.* (St. Petersburg: Nauka, 1997), s. 38.
19 V.A. Gordlevskiy, *İzbranniye soçineniya*, 4 cilt (Moskova: İzdatelstvo vostoçnoy literaturii, 1962), c. III, s. 119; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 11, 39.
20 F.N. Heazell ve Mrs. Margoliouth (ed.), *Kurds and Christians* (Londra: Wells Gardner, Darton and Co., 1913), s. 121; Gaunt, *Massacres*, s. 29-30.
21 AVPRİ, Çirkov'dan Tahran İmparatorluk maslahatgüzarına, 14.2.1913 [27.2.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 25.
22 Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries* (Albany: State University of New York Press, 2004), s. 74-77; Kieser, *Der verpasste Friede*, s. 127-32; McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 53-59.
23 Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), s. 66-67.
24 Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, çev. A.M. Barrati (Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984), s. 9-20; Gerard Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2004), s. 73-102; Atamian, *Armenian Community*, s. 97-104.
25 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (Londra: Hurst and Company, 2006), s. 216.
26 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of

California Press, 1963), s. 120-28. Christopher Walker'a göre ölü sayısı 100.000'dir: Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 2. baskı (Londra: Routledge, 1990), s. 165. Altı büyük devletin temsilcilerinin oluşturduğu komisyonun tahmini 25.000 ölü iken Amerikan konsolosunun verdiği sayı 37.085'tir. Bkz. Fuat Dündar, *Crime of Numbers: Statistics and the Armenian Question, 1878-1918* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2010), s. 144-45.

27 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001), s. 314-15.

28 J. Michael Hagopian, "Hyphenated Nationalism: The Spirit of the Revolutionary Movement in Asia Minor and the Caucasus, 1896-1910", Doktora Tezi, Harvard University, 1942, s. 343-55; Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-i Şarkiyesi* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1334 [1918]), s. 28, 87, 90.

29 Selim Deringil, "The Armenian Question Is Finally Closed': Mass Conversions of Armenians in Anatolia During the Hamidian Massacres of 1895-1897", *Comparative Studies in Society and History*, 51, 2 (2009), s. 344-71.

30 Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan*, s. 159.

31 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyatı, 1981), s. 318, 321.

32 Kader Madhar *Ahmad, Kurdistan*, s. 59; van Bruinessen, *Agha*, 187-89; Gordlevskiy, *İzbranniye soçineniya*, c. III, s. 116; Hanioğlu, *Preparation*, s. 106-07; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 37, 115-16, 148-49; E.B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise* (Londra: J. Murray, 1912), s. 43, 66.

33 Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2009), s. 96; Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920* (Londra: I. B. Tauris, 1995), s. 38; Heazell ve Margoliouth (ed.), *Kurds and Christians*, s. 204.

34 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 38.

35 Aver'ianov, *Kurdy*.

36 Rus imparatorluk Kürdolojisinin genel bir değerlendirmesi için bkz. A.A. Vigasin, A.N. Khokhlov ve P.M. Şastitko (ed.), *İstoriya oteçestvennogo vostokovedeniya s seredniy XIX veka do 1917 goda* (Moskova: Vostoçnaya literatura, 1997), s. 215-25.

37 Peter Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, ed. Terry Martin ve Ronald Suny (New York: Oxford University Press, 2001), s. 111-44.

38 Sidney Whitman, *Turkish Memories* (New York: Chas. Scribner's Sons, 1914), s. 121.

39 M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 208; "Armeniya-Voyenno-geografiçeskiy oçerk Gen. Leyt. Hofmeystera, Geidlberg", *Voyenniy sbornik* 11 (Kasım 1914), s. 143-44; Roderic Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review*, 53, 3 (Nisan 1948), s. 487-88.

40 AVPRİ, Asya Türklerine dair rapor ve değerlendirme, 1.5.1913 [14.5.1913], f. 129, o. 502b, d. 7600, I. 1.

41 AVPRİ, Kafkas Askeri Asbölgesinden Genelkurmay Levazım Dairesi Başkanına, 5 Ocak 1910 [18 Ocak 1910], f. 180, o. 517/2, d. 3572, II. 15-17. Ayrıca bkz. Noel Buxton ve Peder Harold Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (New York: Macmil lan, 1914), s. 18. Kürtlerin dönen talihinin Ermeniler tarafından alaya alınmasına dair bkz. S.V. Bedickian, *The Red Sultan's Soliloquy*, çev. Alice Stone Blackwell (Boston: Sherman, French, and Co., 1912), s. 114-18.

42 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 150-53; Gordlevskiy, *İzbrannıye soçineniya*, c. II, s. 128.
43 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 157.
44 Telford Waugh, *Turkey: Yesterday, Today, and Tomorrow* (Londra: Chapman and Hall, 1930), s. 97.
45 Abdurrezak Bedirhan, *Otobiyografya (1910-1916)*, çev. Hasan Cunî (Ankara: Peri Yayınları, 2000), s. 26.
46 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 51.
47 AVPRİ, K.E. Argirapulo'ya mektup, [gün veya ay yok] 1910, Hariciye Nazırının mektubu, 3.3.1911 [16.3.1911], f. 180, o. 517/2, d. 3572, II. 61, 67.
48 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 201-02.
49 Celile Celil, "Pervıye kurdskiye obşçestvenniye politiçeskiye organizatsii", *Turkologiçeskiy sıbornik, 1973* (Moskova: Nauka, 1975), s. 183.
50 Suat Akgül, "Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandani Cemiyetlerinin Rolü", *Prof. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*, ed. Abdurrahman Çaycı (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1995), s. 29.
51 AVPRİ, Hayreddin Berazi'nin kartviziti, Çirkov'dan Girs'e, 16.8.1912 [29.8.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3572, II. 96, 99; AVPRİ, Erzurum'daki başkonsolostan İstanbul'daki sefire, 19.6.1914 [2.7.1914], f. 129, o. 502b, d. 5350, I. 8.
52 AVPRİ, Bağdat'taki başkonsolostan İstanbul'daki sefire, 25.6.1913 [8.7.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 186-87.
53 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 158-59, 163, 170, 223; Bakanlar Kurulu başkanından Dışişleri Bakanına, 18.4.1912 [1.5.1912], *MOvEİ*, 2. seri, c. 19, 2. bölüm, s. 493.
54 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 40-43.
55 Kaligian, *Armenian Organization*, s. 53.
56 AVPRİ, Vorontsov-Daşkov'dan İzvolskiy'e, 9.3.1910 [22.3.1910], f. 180, o. 517/2, d. 3572, I. 12; Erzurum Başkonsolosundan Girs'e, 19.6.1914 [2.7.1914], f. 129, o. 502b, d. 5350, I. 5; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 153, 202.
57 Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1983), s. 276.
58 Van Viskonsülünden Lowther'e, 24.3.1913, Anita L.P. Burdett (ed.), *Armenia: Political and Ethnic Boundaries* içinde (Slough, UK: Archive Editions, 1998), s. 282.
59 Molyneux-Seel'den Lowther'e, 7.9.1910, aktaran Klein, "Power", s. 227-28 n. 102.
60 Keith David Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class* (Princeton: Princeton University Press, 2006), s. 112.
61 GARF, Özel Polis Bölümü şefi Yeremin'e, 23.1.1913 [6.2.1913], f. 529, o. 1, d. 13, I. 4; Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950* (Londra: Harper Collins, 2004), s. 282-85.
62 Aktaran Klein, "Power", s. 322.
63 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 203-04.
64 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 214.
65 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 52; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 223. Miktar o kadar büyüktü ki Rusya Bakanlar Kurulu başkanı dışişleri bakanına bu konuda şikâyette bulunuyordu: Kokovtsov'dan Sazonov'a, 18.4.1912 [1.5.1912], *MOvEİ*, 2. seri, c. 19, 2. bölüm, s. 493.
66 BOA, Sadrazamdan Dahiliye Nazırına, 5 Mayıs 1329 [18.5.1913], DH.MUİ, D. 23, S. 10.

67 BOA, Van Vilayetinden Dahiliye Nazırına, 5 Teşrinievvel 1329 [18.10.1913], DH.SYS, D. 23, S. 16.
68 BOA, Emniyet Amirliğinden Van Vilayetine, 14 Cemaziyelevvel 1332 [10.4.1914], DH.ŞFR, D. 40, S. 174.
69 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 200-01.
70 BOA, Dahiliye Nazırından Hariciye Nazırına, 28 Mart 1329 [10.4.1913], DH. SYS, D. 118, S. 13.
71 BOA, Dahiliye Nazırından Van'a, 23 Nisan 1330 [6.5.1914], DH. ŞFR, D. 40, S. 151; BOA, Erzurum'dan Dahiliye Nazırına, 10 Kanunuevvel 1327 [23.12.1911], DH. SYS, D. 90, S. 1-6 B. 5.
72 AVPRİ, Çirkov'un telgrafı, 30.5.1913 [12.4.1913], f. 180, o. 517/2 d. 3573, l. 158.
73 Celil, *İz istorii*, s. 125.
74 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Telgraf, 7.11.1913 [20.11.1913], Hoy Viskonsülünden Birinci Daireye, Ekim 1913 [gün belirtilmemiş], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 232; AVPRİ, Urmiye Viskonsülünden Tahran'a, 31.5.1913 [13.6.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 160; AVPRİ, Orlov'dan Sazonov'a telgraf, 24.6.1914 [7.7.1914], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 354; Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 40-42.
75 Özoğlu, *Kurdish Notables*, s. 392-93; Derk Kinnane, *The Kurds and Kurdistan* (Londra: Oxford University Press, 1964), s. 25; V. Nikitin, *Kurdii*, Fransızcadan çeviri (Moskova: Progress, 1964), s. 290; Naci Kutlay, *İttihat-Terakki ve Kürtler* (İstanbul: Fırat Yayınları, 1991), s. 34.
76 AVPRİ, İstanbul Sefirinden telgraf, 14.12.1912 [27.12.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3572, I. 115; AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran İmparatorluk maslahatgüzarına, 30.10.1913 [12.11.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 207; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 205.
77 Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası* (İstanbul: Omken Neşriyat, 2005), s. 185-86.
78 AVPRİ, Orlov'dan Sazonov'a, 28.2.1913 [13.3.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 16.
79 AVPRİ, Van'daki dava vekilinin (*court councilor*) raporu, 18.3.1913 [31.3.1913], Van Viskonsülünün raporu, 25.3.1913 [7.4.1913], f. 180, o. 512b, d. 3573, II. 60-61, 79; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 158.
80 BOA, Dahiliye Nazırlığı Muhaberat-ı Umumiye Dairesinden Van Vilayetine, 25 Kanunuevvel 1326 [7.1.1911], Vali Muavininden Dahiliye Nezaretine, 21 Nisan 1327 [4.5.1911], DH.SYS, D. 8-1, S. 1-7.
81 Erzurum'daki İngiliz konsolosundan maslahatgüzara, 9.06.1913, aktaran Burdett, *Armenia*, s. 269.
82 Kırmançi üç büyük Kürt lehçesinden biridir.
83 AVPRİ, Olferyev'in raporu, 18.3.1913 [31.3.1913], Olferyev'in raporu, 25.3.1913 [7.4.1913] f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 51, 79; Van'daki İngiliz Viskonsülünden Lowther'e, 24.03.1914, Burdett, *Armenia*, s. 285.
84 Aydoğan, *Doğu Politikası*, s. 177.
85 Averiyanov, *Etnografiçeskiy*, s. 15.
86 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 275-76.
87 AVPRİ, Çirkov'dan Tahran maslahatgüzarına, 14.2.1913 [27.2.1913], f. 180, 0. 517/2, d. 3573, I. 23.
88 AVPRİ, Birinci Daireye gizli rapor, 1913 [ay ve gün belirtilmemiş], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 233; Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 37.
89 AVPRİ, Çirkov'dan Tahran maslahatgüzarına, 14.2.1913 [27.2.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 23-25; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 225; K.N. Yüzbaşıyan, *Akademik Yosif Abgaroviç Orbeli (1887-1961)* (Moskova: Nauka, 1986), s. 34-36.

90 Klemın'den Kafkaslar Viskonsülü ofisine, 26.3.1914 [8.4.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. 2, s. 249.
91 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran maslahatgüzarına, 30.10.1913 [12.11.1913], f. 180, 0. 517/2, d. 3573, I. 204.
92 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 276.
93 AVPRİ, Hoy'dan Birinci Daireye, 1913, f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 234-35.
94 Martin van Bruinessen, "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt", *The Conflict, of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, ed. Richard Tapper (New York: St. Martin's Press, 1983), s. 380.
95 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 277-78.
96 ATASE, Hariciye Nezaretinden Genelkurmaya, 4 Şubat 1328 [17.2.1913], BHK, K. 175, D. 72, F. 1-21.
97 AVPRİ, Olferyev'in Van'dan raporu, 18.3.1913 [31.3.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 64. Bir memur Simko'nun Türklere karşı nefretini İstanbul'da yaşayan ve Abdürrezzak'ı tanıyan babasının bir Osmanlı hapishanesinde ölmüş olmasına bağlamaktadır: AVPRİ, Kohanovskiy'in telgrafı, Tiflis, 15.5.1911 [28.5.1911], f. 180, o. 517/2, d. 3572, I. 71.
98 Celil, *İz istorii*, s. 113.
99 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran maslahatgüzarına, 30.10.1913 [12.11.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 206-07.
100 Yüzbaşıyan, *Orbeli*, s. 34-35.
101 AVPRİ, Çirkov'dan Tahran maslahatgüzarına, 14.2.1913 [27.2.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 25.
102 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran maslahatgüzarına, 30.10.1913 [12.11.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 204-09; Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 225-26.
103 Suny, "Eastern Armenians", s. 118-19.
104 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 18-19; Panossian, *The Armenians*, s. 220; Suny, "Eastern Armenians", s. 134.
105 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, 3. bölüm, s. 21.
106 Ter Minassian, *Nationalism*, s. 52.
107 Ter Minassian, *Nationalism*, s. 53; Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Fédération Dashnaktsutiun 1890/1924* (Milan: Oemme edizioni, 1990), s. 93-95.
108 E. Aknouni, *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus* (New York: yayınevi belli değil, 1911).
109 Örneğin 1911 ve 1914 arasında İstanbul'da görevli emniyet mensuplarının dosyaları, bkz. GARF, Buro zaveduyuşçego zagraniçnoy agenturoy Departamenta politsiy v Konstantinopole, f. 529, o. 1.
110 AVPRİ, Erzurum Başkonsolosundan Girs'e, 10.5.1912 [23.5.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3708, I. 150; İsimsiz bir Genelkurmay Albayı raporu, 7.1.1913 [20.1.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 7; Ter Minassian, *Nationalism*, s. 52-53.
111 Sazonov, *Vospominaniya*, s. 168-69.
112 AVPRİ, Sazonov'dan Girs'e; Van, Urmiye, Bayazıt ve Savuçbulak konsoloslukları için çoğaltıldı, 15.11.1912 [28.11.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3572, I. 109.
113 AVPRİ, "Türkiye'nin Asya Bölümü ve İncelemesi", f. 129, o. 502/b, d. 7600, II. 2, 4-5.
114 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 224.
115 Davison, "Armenian Crisis", s. 489-90; Hovannisian, "Armenian Question", s. 22.

116 GARF, Türkiye'deki baş casusa gizli rapor, 23.1.1913 [5.2.1913], Özel Polis Bölümü şefi Yeremin'e, 1.3.1913 [14.3.1913], Özel Polis Bölümü şefi Broyetskiy'e, Eylül 1913, f. 529, o. 1, d. 11, II. 7, 11, 39.

117 GARF, Özel Polis Bölümü şefi Yeremin'e, 7.1.1913 [20.1.1913], f. 529, o. 1, d. 11, I. 3; Özel Polis Bölümü şefi Yeremin'e, 22.3.1913 [4.4.1913], f. 529, o. 1, d. 12, I. 14; Kaligian, *Armenian Organization*, s. 181.

118 GARF, Özel Polis Bölümü şefi Broyetskiy'e, 27.11.1913 [9.12.1913], f. 529, o. 1, d. 11, I. 69; Özel Polis Bölümü şefi Broyetskiy'e, Eylül 1913, f. 529, o. l, d.11, I. 39.

119 Hovannisian, "Armenian Question", s. 23-24.

120 Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), s. 33, 35; Cemal Paşa, *Hatıralar ve Vesikalar*, c. II, *Harp Kabinelerinin İsticvabı* (İstanbul: Vakit, 1933), s. 292.

121 Davison, "Armenian Crisis", s. 493-95.

122 Sıverbeyov'dan Sazonov'a, 29.05.1913 [11.06.1913], Institut des langues orientales (Russia), *Sbornik diplomatiçeskih dokumentov: reformii v Armenii 26 noyabriya 1912 goda - 10 maya 1914 goda* içinde (Petrograd: Gosudarstvennaya tipografiya, 1915), s. 45; B.A. Boriyan, *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatika i SSSR*, 2 cilt (Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1928), c. I, 281-82.

123 Türkmen, *Vilayât-i Şarkiye*, s. 39-41.

124 Walter Guinness, "Impressions of Armenia and Kurdistan", *National Review* (Eylül 1913-Şubat 1914), c. 62, s. 800; W.A. Wigram ve Edgar T.A. Wigram, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (Londra: Adam and Charles Black, 1914), s. 36-37; Buxton and Buxton, *Travels*, s. 153.

125 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 59; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, s. 114, 117; Davison, "Armenian Crisis", s. 491.

126 Wangenheim'dan Bethman-Hollweg'e, 24.2.1913, E.T.S. Dugdale (ed.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, c. IV, *The Descent to the Abyss, 1911-1914* (New York: Harper and Brothers, 1931), s. 198.

127 Dugdale, *Descent*, s. 196-98; Davison, "Armenian Crisis", s. 492; Somakian, *Empires in Conflict*, s. 60.

128 BOA, St. Petersburg sefiri Turhan Paşaya, 2 Kanunusani 1329 [15.1.1914], DPI. SYS, D. 23, S. 2; Somakian, *Empires in Conflict*, s. 50-51.

129 A.M. Zayionçkovskiy, *Podgotovka Rossii k imperiyalistiçeskoy voyne: oçerki voyennoy podgotovki i pervonaçalnıh planov. Po arhivnım dokumentam* (Leningrad: Voyennaya tipografiya, 1926), s. 324; Davison, "Armenian Crisis", s. 502.

130 Girs'den Sazonov'a, 26.11.1912 [9.12.1912], Institut des langues orientales, *Reformii v Armenii*, s. 3; Kalmykov, *Memoirs*, s. 250; Davison, "Armenian Crisis", s. 490-91.

131 Gulkeviç'den Sazonov'a, 27.1.1914 [9.2.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. I, s. 259.

132 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 50.

133 Klemın'den Kafkasya Genel Valilik Ofisine, 26.3.1914 [8.4.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. 2, s. 249-50.

134 Böyle bir işbirliğinin mümkün olduna dair iki izah çabası için bkz. Tessa Hoffman ve Gerayer Koutcharian, "The History of Armenian-Kurdish Rela tions in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 30, 4 (Kış 1986), s. 1-44 ve Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri* (İstanbul: Med Yayınevi, 1992).

135 Bkz. "Manifesto of Abdürrezzak", Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van* içinde tekrar basıldı (Salt Lake City: University of Utah Press, 2006), s. 282-85.

136 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 245; AVPRİ, f. 180, d. 3573, II. 231-32.
137 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 243.
138 BOA, Van Valisi Tahsin'den şifre, 5 Mart 1330 [18.3.1914], DH. KMS, D. 16, 30, S.B. 4.
139 AVPRİ, Çirkov'dan Gulkeviç'e, 12.2.1914 [25.2.1914], S. Tuholkiy'in mesajı, 20.3.1914 [2.4.1914], f. 180, o. 517/2, d. 3573, II. 241, 291.
140 BOA, Van'dan şifre, 6 Mart 1330 [19.3.1914], DH. KMS, D. 16, S. 30, B. 3.
141 Ermeni gazetesi *Panper*'in ifadesi, İstanbul'da yayımlanan İngilizce gazeteden iktibas, *The Orient*, 5, 14 (8 Nisan 1914).
142 AVPRİ, İstanbul'daki sefirden telgraf, 22.3.1914 [4.4.1914], f. 151, 0.482, d. 3312, I. 17.
143 BOA, Talat'tan Bitlis'e, 3 Nisan 1330 [3.4.1914], DH. ŞFR, D. 40, S. 24.
144 BOA, Bitlis'e şifre, 3 Nisan 1330 [3.4.1914], DH. ŞFR D. 40, S.18.
145 AVPRİ, Girs'in telgrafı, 24.3.1914 [6.4.1914], f. 151, o. 482, d. 3312, I. 19.
146 Bitlis Konolosluğundan Girs'e 12.5.1914 [25.5.1914], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 327.
147 BOA, Medine Kumandanına şifre, 9 Haziran 1330 [22.6.1914], DH. ŞFR, D. 42, S. 102.
148 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 216.
149 İsyan patlak verdiğinde Abdürrezzak St. Petersburg'da idi: AVPRİ, Sazonov'dan Girs'e, 4.3.1914 [17.3.1914], f. 151, o. 462, d. 3312, I. 8; Suat Akgül, "Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995, 106.
150 Rossiyskiy gosudarstvennyi voyenno-istoriçeskiy arhiv (RGVİA), Knyaz Şahovskoy'un raporu, 31.1.1917 [13.2.1917], f. 2168, o. 1, d. 264, I. 4.
151 AVPRİ, İstanbul sefirinin mesajı, 31.3.1914 [13.4.1914], İstanbul sefirinin zeyli, 31.3.1914 [13.4.1914], f. Politarhiv, o. 482, d. 3312, II. 25, 26.
152 AVPRİ, İstanbul sefirinin mesajı, 12.4.1914 [25.4.1914], f. Politarhiv, o. 482, d. 3312, I. 31.
153 AVPRİ, Girs'e mesaj, 29.3.1913 [11.4.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 86.
154 ATASE, Erzincan'daki Üçüncü Ordu Müfettişinden telgraf, 14 Kanunusani 1328 [27.1.1913], BHK, K. 131, D. 41, F. 4-1.

III ZAFİYETİN TASAVVURU: MÜSLÜMANLARIN, DEVRİMCİLERİN VE MÜLTECİLERİN YÖNETİMİ (Sayfa 87-110)

1 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I. B. Tauris, 1998), s. 46-50; Georgeon, *Abdülhamid II*, s. 192-214.
2 Hanioğlu, *Preparation*, s. 161; S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma* (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997), s. 15.
3 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, 4. bölüm, s. 100.
4 Dayı, *Elviye-i Selâse'de*, s. 15
5 Hanioğlu, *Preparation*, s. 116-17; Ertürk, *Perde Arkası*, s. 62-63.
6 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî ve Sosyal Değişim* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2000), s. 399-418.

7 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973), s. 394.
8 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998), s. 25-26, 30-32; Dayı, *Elviye-i Selâse'de*, s. 14-16, 19-20.
9 Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 42-45; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule* (Stanford: Hoover Institution Press, 1992), s. 67; Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)* (Ankara: İlke Kitabevi, 1998), s. 29-45.
10 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, 4. bölüm, s. 84-87. Ermeni ihtilalciler en büyük suçlamayı Rus hükümetine yaptılar: Houri Berberian, *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911* (Boulder: Westview, 2001), s. 82-84.
11 1910'da Osmanlılar Odessa, Moskova ve Tiflis'te başkonsolosluklar; Batum, Kars, Novorossiysk, Rostov-na-Donu, Taganrog, Sivastopol, St. Petersburg ve Varşova'da konsolosluklar yanında Nikolayev, Herson, Kerç, Feodosya ve Vladivostok'da viskonsüllükler açtı. Bkz. AVPRİ, Circonscriptions Consulaires des Consulats Impériaux Ottomans en Russie, 1910 [ay belirtilmemiş], f. 129, o. 502b, d. 550, I. 2.
12 AVPRİ, Kafkasya Genel Valisinden Hariciye Nezareti Birinci Dairesine, 28.12.1908 [9.1.909], f. 151, o. 482, d. 3061, I. 2.
13 AVPRİ, Kafkasya Genel Valisinden Hariciye Nezareti Birinci Dairesine, 17.2.1909 [2.3.1909], f. 151, o. 482, d. 3061, I. 4.
14 AVPRİ, Çarıkov'dan Sazonov'a, 29.3.1910 [11.4.1910], f. 151, o. 482, d. 3061, I. 7.
15 V.M. Gilensen, "'Osinye gnezda' pod konsulskoy kırişey", *Voyenno-istoriçeskiy jurnal* (Eylül-Ekim 1997), s. 49-59.
16 Müftünün Cafer'in talebini reddetmesi üzerine Cafer bir daha onun camisine gitmeyeceğini ilan etti: AVPRİ, Kokanovskiy'in telgrafı, 15.12.1910 [28.12.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 118.
17 AVPRİ, Vorontsov-Daşkov'un telgrafı, 15.12.1910 [28.12.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 119; AVPRİ, Vorontsov-Daşkov'un gizli telgrafı, 15.12.1910 [28.12.1910], f. 180, o. 517/2, d. 4223, I. 1.
18 AVPRİ, Sazonov'un telgrafı, 18.12.1910 [31.12.1910], f. 180, o. 517/2, d. 4223, I. 2.
19 AVPRİ, Sveçin'in telgrafı, 19.12.1910 [1.1.1911], f. 180, o. 517/2, d. 4223, I. 4.
20 AVPRİ, *La Turquie* kupürü, 21.2.1911 [6.3.1911], f. 180, o. 517/2, d. 4223, I. 4.
21 Dayı, *Elviye-i Selâse'de*, s. 20-21.
22 E.K. Sarkisyan, *Ekspansiyonistskaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkaze nakanune i v godii pervoy mirovoy voyniy* (Yerevan: Akademiya nauk Armiyanskoy respubliki, 1962), s. 108-09.
23 AVPRİ, Kafkasya Genel Valisi ofisinden Hariciye Nezareti Birinci Dairesine, 9.11.1913 [22.11.1913], f. 129, o. 502b, d. 3575, I. 5.
24 AVPRİ, Vorontsov-Daşkov'dan Sazonov'a, 13.11.1912 [26.11.1912], f. 129, o. 502b, d. 5345, I. 1.
25 AVPRİ, İstanbul maslahatgüzarından Türkistan Genel Valisine, 29.9.1910 [12.10.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, II. 107-08.
26 Sarkisyan, *Ekspansiyonistskaya politika*, s. 113.
27 BOA, Erzurum valisinin ilettiği Bayazıt'tan telgraf, 3 Mayıs 1329 [16.5.1913], DH.SYS, D. 64, S. 22, F. 5.
28 AVPRİ, İstanbul maslahatgüzarından Türkistan Genel Valisine, 29.9.1910 [12.10.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, II. 107-09.
29 Gürcistan Milli Tarihi Arşivi, Dilekçe tercümesi, f. Kantseliyariya namestnika na Kavkaze, op. 27s, d. 3265, II. 90-91. Peter Holquist'e bu alıntı için teşekkür ederim.

30 Adeeb Khalid, "Pan-Islamism in Practice: The Rhetoric of Muslim Unity and Its Uses", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga (Londra: Rout-LedgeCurzon, 2005), s. 201.

31 AVPRİ, Müslümanlara dair rapor [yazar ve tarih bilinmiyor], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 132. Bu ve benzeri politikaların teklifi Rusların Müslüman gazetelerini okumak için kimleri görevlendirebildiği sorusunu gündeme getirmektedir. Müslümanların gazetelerini okuyabilecek Hıristiyan Rus vatandaşlarının sayısı aşırı derecede sınırlıydı ve devlet bu konuda sadece yerli Müslümanlara başvurmak zorundaydı.

32 AVPRİ, İstanbul maslahatgüzarından Türkistan Genel Valisine, 29.9.1910 [12.10.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 109

33 Cemalettin Validov, *Oçerk istorii obrazovannosti i literaturii Tatar* (Kazan: Iman, 1998), s. 64.

34 Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s. 35-54; İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim* (Ankara: Diyanet Vakfı, 1997), s. 20-53

35 AVPRİ, Türkiye'den askeri ajan raporu, 23.9.1910 [6.10.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 105.

36 Örneğin bkz. "Türkiye'den askeri ajan raporu."

37 AVPRİ, İstanbul maslahatgüzarından Türkistan Genel Valisine, 29.9.1910 [12.10.1910], Sazonov'a mesaj, 19.12.1910 [1.1.1911], f. 151, o. 482, d. 3068, II. 109-11, 116.

38 GARF, Özel Polis Bölümü şefi Yeremin'e, 7.1.1913 [20.1.1913], f. 529, o. 1, d. 13, I. 1.

39 Norihiro Naganawa, "Letters from Istanbul: The Ottoman Empire and the First Balkan War Observed by a Tatar Intellectual", American Association for the Advancement of Slavic Studies, 39 Yıllık Konferans'a sunulmuş tebliğ, 15.11.2007.

40 AVPRİ, Hariciye Nazırından V.N. Lamzdorf'a, 31.12.1900 [13.1.1901], f. 151, o. 482, d. 3068, II. 2-3.

41 AVPRİ, Zinevyev'den Hariciye Nazırına, 9.3.1901 [22.3.1901], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 5. Daha büyük bir ironi Gaspıralı'nın Rus Müslümanların ayrılmasını değil Rus imparatorluk toplumuyla bütünleşmesini savunmasıydı. Gaspıralı'ya dair daha fazlası için bkz. Edward Lazzerini, "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914", Doktora Tezi, University of Washington, 1973; Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı, 1851-1914* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988).

42 AVPRİ, Çarıkov'dan mektup, 29.4.1910 [11.5.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 98.

43 James Meyer, "Turkic Worlds: Community Representation and Collective Identity For mation in the Russian and Ottoman Empires, 1870-1914", Doktora Tezi, Brown University, 2007, 246, 250; James Meyer, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 39 (2007), 32 n. 77.

44 Sarkisyan, *Ekspansiyonistskaya politika*, s. 110-11, 116-17.

45 Meyer, "Immigration."

46 Robert Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia* (Ithaca: Cornell University Press, 2001), s. 277; Elena Campbell, "The Muslim Question in Late Imperial Russia", *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, ed. Jane Burbank, Mark von Fiagen ve Anatolyi Remnev (Bloomington: Indiana University Press, 2007), s. 334-35.

47 Robert Geraci, "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1910-1917*, ed. Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini (Bloomington: Indiana University Press, 1997), s. 142-43, 151.

48 AVPRİ, İstanbul maslahatgüzarından Türkistan Genel Valisine, 29.9.1910 [12.10.1910], f. 151, o. 482, d. 3068, I. 107.
49 BOA, Hariciye Nazırı Mehmet Rıfat Paşadan Dahiliye Nazırına, 16 Mart 1327 [29.3.1911], DH.SYS, D. 64, S. 28.
50 Meyer, "Turkic Worlds", s. 250-51.
51 BOA, İstanbul Emniyet Amirinden Dahiliye Nezaretine, 11 Teşrinisani 1329 [24.11.1913], DH.KMS, D. 6, S. 2.
52 BOA, Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine, 13 Teşrinisani 1329 [26.11.1913], DH.KMS, D. 6, S. 2.
53 BOA, Hariciye Nazırından Dahiliye Nezaretine, 10 Şubat 1326 [23.2.1911], DFI. SYS, D. 56, S. 10.
54 BOA, Hariciye Nazırından Mehmed Şah Ağa Tahtinski hakkında, 21 Kanunusani 1327 [3.2.1912], DH.SYS, D. 56, S. 10.
55 BOA, İstanbul Emniyet-i Umumiye Müdüründen mektup, 15 Şubat 1328 [28.2.1913], DH.SYS, D. 55 1, S. 96.
56 BOA, İstanbul Emniyet-i Umumiye Müdüründen mektup, 5 Mart 1328 [18.3.1912], DH.SYS, D. 55 1, S. 96.
57 BOA, Interior Ministry to the General Directorate of the Istanbul Police, 6 Şubat 1327 [19.2.1912], DH.SYS, D. 57-1, S. 53.
58 Bkz. Selim Deringil, "The Ottoman Empire and Russian Muslims: Brothers or Rivals?", *The Ottomans, the Turks, and World Power Politics: Collected Essays* (İstanbul: Isis Press, 2000), s. 73-82.
59 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, s. 3, 59, 107; Ertürk, *Perde Arkası*, s. 101.
60 GARF, Polis özel dairesi şefi Broyetskiy'e, 16.11.1913 [29.11.1913], f. 529, o. 1, d. 13, I. 34; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 200; Ertürk, *Perde Arkası*, s. 103-04.
61 Ertürk, *Perde Arkası*, s. 105.
62 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 200.
63 GARF, Odessa Zavarzin Jandarma Amirine, 28.11.1913 [10.12.1913], f. 529, o. 1, d. 13, I. 43.
64 AVPRİ, İstanbul Sefirinin mesajı, 31.3.1914 [13.4.1914], f. 151, o. 482, d. 3312, I. 25.
65 Sazonov'dan Vorontsov-Daşkov'a, 3.1.1914 [21.12.1913], *MOvEİ*, 3. seri, c. 1, s. 80.
66 BOA, Jandarma Yüzbaşı Nâzım Nazmi Efendi'nin Kafkaslara dair raporu, 14 Ağustos 1327 [27.8.1911], DH.SYS, D. 3, S. 7, F. 2-3.
67 AVPRİ, İstanbul Sefareti Tercüme Odasının Raporu, 22.3.1911 [4.4.1911], f. 180, o. 517/2, d. 3708, I. 108.
68 GARF, Odesa Jandarma İdaresi Şefi Kreçunesko'ya, 26.6.1913 [9.7.1913], f. 529, o. 1, d. 11, I. 35.
69 AVPRİ, Hariciye Nazırından Çarykov'a, 10.3.1910 [23.3.1910], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 68.
70 Miller'ın telgrafı (26.08.1911) [8.09.1911], Miller'ın tebliği (31.08.1911) [13.09.1911], Russia, Ministerstvo inostrannıh del, *Sıbornik diplomatiçeskih dokumentov kasayuşçihsya sobıtii v Perşiy Vıpusk VU (s 1 iyuliya po 31 dekabriya 1911 g.)* (St. Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1913), s. 121, 126. Taşnakların ve diğer Ermenilerin rolleri hakkında daha fazlası için bkz. Berberian, *Armenians*.
71 AVPRİ, Sazonov'dan Girs'e, 8.3.1912 [21.3.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 23.
72 AVPRİ, Vorontsov-Daşkov'dan gizli telgraf, 13.3.1912 [26.3.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 27.
73 AVPRİ, Sazonov'dan mesaj, 9.2.1912 [22.2.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 8.

74 AVPRİ, Çirkov'dan telgraf, 20.3.1912 [2.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 34.
75 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran'daki imparatorluk temsilcisine, 23.3.1912 [5.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, II. 72-75.
76 BOA, Hariciye Nezaretinin Konsolosluk Kısmından Dahiliye Nezaretine, 26 Teşrinisani 1328 [9.2.1912], Hoy Konsolosu Sedat Beyden telgraf, 10 Mart 1328 [23.3.1912], DH.SYS, D. 13, S. 5, F. 2, 22.
77 AVPRİ, Tebriz'deki Preobrajenskiy'den telgraf, 30.3.1912 [12.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I.45.
78 AVPRİ, Sazonov'dan İstanbul Sefirine, 17.4.1912 [30.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 47.
79 AVPRİ, Tahran'daki Poklevskiy'den telgraf, 3.3.1912 [16.3.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 17.
80 AVPRİ, Sazonov'dan Tahran'daki temsilciye, 19.3.1912 [2.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 33.
81 AVPRİ, Hoy Viskonsülünden Tahran'daki imparatorluk temsilcisine, 23.3.1912 [5.4.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, II. 75-76.
82 AVPRİ, Hariciye Nezaretinden İstanbul'daki sefire ve Tahran'daki temsilciye, 19.7.1912 [2.8.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 140.
83 AVPRİ, Van Viskonsülü Olferyev'in raporu, 25.3.1913 [7.4.1913], f. 180, o. 517/2, d. 3573, I. 83.
84 BOA, Tacir Kervanlarının Emniyeti Hakkında Kabine Kararı, 15 Kanunusani 1327 [28.1.1912], MV, D. 161, S. 15.
85 İfade Rogers Brubaker'a aittir. Bkz. onun *Nationalism. Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (New York: Cambridge University Press, 1996).
86 Bkz. Meyer, "Immigration." Rusya'ya dönme yollarını arayan Kuzey Kafkasyalılara dair daha çok örnek için bkz. AVPRİ, Hariciye Nezareti Dahili Muhaberat Birinci Dairesine mesaj, 17.3.1910 [30.3.1910], f. 151, o. 502b, d. 2451, I. 1. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kazak göçmen toplulukları için bkz. "A Russian Colony in Asia Minor", *The Orient*, s. 5 31 (5 Agustos 1914), s. 307 ve Osmanlı Bakanlar Kurulunun 19 Nisan 1327 [2.5.1911] ve 8 Mayıs 1327 [21.5.1911] tarihli toplantılarının notları, BOAMV 152, F.10/1, 52.
87 Erik Jan Zürcher, "Ottoman Conscription in Theory and Practice", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, ed. Zürcher (Londra: I. B. Tauris, 1999), s. 89-90.
88 BOA, Beyoğlu Mutasarrıfının raporu, 30 Kanunusani 1328 [12.2.1913], DH.İD, D. 158, S. 9, E 8.
89 AVPRİ, Sablin'den telgraf, 23.8.1912 [5.9.1912], f. 180, o. 517/2, d. 3562, I. 128; BOA, İstanbul Emniyet Amirinden Dahiliye Nezaretine, 30 Kanunusani 1328 [12.2.1913], DH.İD, D. 158, S. 9, F. 5.
90 ATASE, Emin Paşanın telgrafı, 23 Teşrinisani 1328 [6.12.1912], Balkan Harbi Koleksiyonu, D. 72, K. 175, F. 1-3.
91 BOA, Sadrazamdan Dahiliye Nezaretine, 8 Ağustos 1911 [21.8.1911], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 6.
92 BOA, İstanbul Emniyet Amirinden Dahiliye Nezaretine, 24 Kanunuevvel 1327 [6.1.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 107.
93 BOA, Trabzon Valisinin Mesajı, 8 Temmuz 1328 [21.7.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 141; BOA, Adliye Nezaretinden Hariciye Nezareti ve Emniyete, 22 Kanunuevvel 1326 [4.1.1911], DH.İ.UM, D. 19-15, S. 1-12, F. 3.

94 BOA, Vali Mehmed Emin'den Erzurum'a telgraf, 1 Kanunusani 1327 [14.1.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 114.

95 BOA, Harbiye Nezareti Müsteşar Muavinliğiden Dahiliye Nezaretine, 5 Eylül 1327 [18.9.1911], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 30; BOA, Maliye Nezareti Müsteşar Muavinliğinin Raporu, 29 Kanunusani 1327 [11.2.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 126.

96 İstanbul'da iltica arayışındaki bir Rus askeri ve bir Avusturyalı Müslüman oldu ve İstanbul'da okumak istediklerini söylediler. Ancak tahkikat sonucunda bu ikisinin eşkıya oldukları ortaya çıktı. Osmanlılar kendilerini sınır dışı etmeye karar verdi: BOA, İstanbul Emniyet Amirinden Dahiliye Nezaretine, 16 Teşrinisani 1327 [29.11.1911], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 95.

97 BOA, Üç Rus askerinin ilticasına dair rapor, 12 Kanunusani 1327 [25.1.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 123.

98 BOA, Jandarma Yüzbaşı Nâzım Nazmi Efendinin raporu, 14 Ağustos 1327 [27.8.1911], DH.SYS, D. 3, S. 7.

99 BOA, Erzurum'dan Dahiliye nezaretine Rapor, 28 Teşrinievvel 1328 [10.11.1912], DH.SYS, D. 112-7A, S. 7-49, F. 2.

100 AVPRİ, Erzurum Konsolosu Shritter'den İstanbul Sefirine, 25.10.1910 [7.11.1910], f. 129,0. 502b, d. 4431, I. 7.

101 BOA, Harbiye Nezareti Müsteşar Muavininden mesaj, 15 Eylül 1327 [28.9.1911], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 22; BOA, Dahiliye Nazırından mesaj, 15 Kanunusani 1327 [28.1.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 125.

102 Sabıka sorgulamasının bir parçası olarak Osmanlılar zaman zaman Rus sefaretinden mülteciler hakkında bilgi talep ediyordu. Örneğin Giresun'a gelen ve Müslüman olup Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyen biri, Rus bahriye subayı olduğunu iddia ediyordu. Şüphelenen Osmanlılar Rus sefaretine başvurdular ve tetkik neticesinde sözde subayın bir askeri hastane hademesi olduğu anlaşıldı: BOA, Hariciye Nezareti Müsteşar Muavininden Dahiliye Nezaretine, 29 Ağustos 1328 [11.9.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 191.

103 BOA, Sadrazamdan Dahiliye Nezaretine, 21 Ağustos 1328 [3.9.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 189.

104 BOA, Van Valisi Mehmed Emin'den Dahiliye Nezaretine, 1 Kanunusani 1327 [14.1.1912], DH.SYS, D. 4, S. 5, F. 114.

IV YAĞMURDAN KAÇARKEN DOLUYA TUTULMAK: İMPARATORLUKLAR SAVAŞA GİRİYOR (Sayfa 111-144)

1 "Üçüncü Balkan Savaşı" tabiri Michael Howard'a aittir, "The First World War Reconsidered", *The Great War and the Twentieth Century*, ed. Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck (New Haven: Yale University Press, 2000), s. 19.

2 Girs'den Sazonov'a, 10.3.1914 [23.3.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. 2, s. 80.

3 Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", *Great Powers*, ed. Kent, s. 18.

4 Askeri doktrin hakkında bkz. Jack Snyder, *The Ideology of the Offensive: Military Decision Making and the Disasters of 1914* (Ithaca: Cornell University Press, 1984). İktisat hakkında bkz. Norman Angell'in çok satan kitabı *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to Their Economic and Social Advantage* (Londra: G. P. Putnam's Sons, 1911).

5 F.A.K. Yasamee, "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft*, 9, 2 (Temmuz 1998), s. 91-128.
6 "Ardıncılık" hakkında bkz. Arnold Wolfers, "The Balance of Power in Theory and Practice", *Wolfers, Discord and Collaboration: Essays on International Politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, [1962] 1991), s. 124.
7 Cemal Paşa, *Hatırat*, ed. Metin Martı (İstanbul: Arma Yayınları, [1920] 1996), s. 105-16; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 228.
8 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 511; F.A.K. Yasamee, "Ottoman Empire", *Decisions for War*, ed. Keith Wilson (Londra: UCL Press, 1995), s. 233-34; M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 311.
9 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968), s. 18-20.
10 McKale, *Revolution*, s. 47; Luigi Albertini, *The Origins of the War of 1914*, c. III (New York: Oxford University Press, 1957), s. 613; Fritz Fischer, *Germany's War Aims in the First World War* (New York: W. W. Norton and Company, 1967), s. 121.
11 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (New York: Cambridge University Press, 2008), s. 103-04.
12 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 114.
13 Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 152, 193; Albertini, *Origins*, s. 615; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II, 4. bölüm, s. 642-43.
14 AVPRİ, Girs'in telgrafı, 23.7.1914 [5.8.1914], 27.7.1914 [9.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, II. 10, 28; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 230-35.
15 Albertini, *Origins*, s. 619; AVPRİ, Girs'in telgrafı, 23.7.1914 [5.8.1914], Girs'in telgrafı, 24.7.1914 [6.8.1914], Sazonov'dan Girs'e, 27.7.1914 [9.8.1914], Başkumandanlık kurmay başkanından Sazonov'a, 27.7.1914 [9.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, II. 14, 17, 25, 29.
16 Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 114-15; Gotthard Jäschke, "Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, 23, 1-2 (1941), s. 10-11.
17 B.D. Galperina (ed.), *Sovyet ministrov Rossiyskoy imperii v godii pervoy mirovoy voynu: bumagi A. N. Yahontova* (St. Petersburg: Dmitriy Bulanın, 1999), s. 43.
18 Bobroff, *Roads*, 98-101; AVPRİ, Sazonov'dan Girs'e, 30.7.1914 [12.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, I. 38.
19 AVPRİ, Sazonov'dan Londra Sefirine, 3.8.1914 [16.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, I. 58.
20 Yasamee, "Ottoman Empire", s. 247.
21 AVPRİ, Sofya Temsilcisinden telgraf, 29.9.1914 [12.10.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, I. 226.
22 AVPRİ, Girs'den Trubetskoy'a, 28.9.1914 [11.10.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, II. 222-24.
23 German Lorey, *Operatsii germano-turestskih morskih sil v 1914-1918 gg.* (Moskova: Gosudarstvennoye voyennoye izdatelstvo, 1934), s. 62; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 1. bölüm, s. 203; AVPRİ, Girs'den mesaj, 30.9.1914 [13.10.194], f. 151, o. 482, d. 4068, I. 227.
24 AVPRİ, Sazonov'dan Sivastopol'daki Deniz Kuvvetleri Komutanına, 7.10.1914 [20.10.1914], f. 151, o. 482, d. 4068, I. 234.
25 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 243; Trumpener, *Germany*, s. 48-51.
26 Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, 2. baskı (Ankara: Asil Yayın Dağıtım 2004), s. 51.

27 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 245.
28 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 1. bölüm, s. 248-49, 252.
29 Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 193.
30 A.O. Harutunyan, *Kavkazskiy front, 1914-1917 gg.* (Yerevan: Ayastan, 1971), s. 52.
31 Harutunyan, *Kavkazskiy front*, s. 53; AVPRİ, Van konsolosundan telgraf, 24.7.1914 [6.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4104, I. 59.
32 ATASE, Dokuzuncu Ordudan Mesaj, 3 Ağustos 1330 [16.8.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2.
33 ATASE, Van Valisi Tahsin Beyden telgraf, 12 Ağustos 1330 [25.8.1914], 33. Tümen Komutanından telgraf, 12 Ağustos 1330 [25.8.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2-2, 2-3.
34 ATASE, Üçüncü Ordu Komutanlığına rapor, 7/8 Ağustos 1330 [20/21.8.1914], BDH, K. 2818, D. 59, E 2-4.
35 ATASE, Üçüncü Ordu Komutanlığına rapor, 12 Ağustos 1330 [25.8.1914], BDH, K 2818, D. 59, F. 2-4.
36 ATASE, Üçüncü Ordu Komutanlığına rapor, 17/18 Ağustos 1330 [30/31.8.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2-5.
37 ATASE, Enver Paşadan Üçüncü Ordu Komutanlığına, 12/13 Eylül 1330 [25/26.9.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2-19.
38 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 41-42; Somakian, *Empires in Conflict*, s. 72-73.
39 Bobroff, *Roads*, s. 111. Firuz Kazemzade Rusların Taşnağa 200.000 ruble sağladığını yazmaktadır: Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York: Philosophical Library, 1951), s. 26. Bazı kabine mensupları Taşnağın silahlandırılmasına bunların Rusya karşıtı "suçlular" oldukları düşüncesiyle sert tepki gösterdiler: Galperina (ed.), *Sovyet ministrov*, s. 74.
40 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 44; Somakian, *Empires in Conflict*, s. 74-75.
41 ATASE, Rumiyye ve Selmas civarındaki gelişmelere dair rapor, 1 Teşrinievvel 1330 [14.10.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2-36.
42 AVPRİ, Girs'in telgrafı 4.8.1914 [17.8.19141, f. 151,0.482, d. 4104, I. 115.
43 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 75-76.
44 L.M. Sargizov, *Assiriytsii stran Bılijnego i Srednego Vostoka* (Yerevan: Hayastan, 1979), s. 25; Gaunt, *Massacres*, s. 96.
45 AVPRİ, İstanbul'daki Sefirden Mesaj, 10.10.1914 [23.10.1914], f. 151, 0.482, d. 4068, I. 240.
46 Sargizov, *Assiriytsii*, s. 24; Harutunyan, *Kavkazskiy front*, s. 66.
47 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 1. bölüm, s. 223-26.
48 Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vıvedenskiy: slujba v Perşiy i Buharskom hanstve (1906- 1920 gg.)* (Moskova: Mısl, 2003), s. 31.
49 Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, 11 (2001), s. 283; ATASE, Hariciye Nazırından Harbiye Nazırına rapor, 16 Eylül 1330 [1.10.1914], K. 241, D. 2-1001, F. 54.
50 AVPRİ, Kutaisi Jandarma Komutan Muavini, 31.7.1914 [13.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4104, I. 173.
51 Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyarı Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8 (1997), s. 305.
52 AVPRİ, Erzurum Konsolosu, 7.8.1914 [20.8.1914], f. 151, o. 482, d. 4104, I. 130; M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: G Allen and Unwin, 1918), s. 227.

53 Hew Strachan, *The First World War*, c. I, *Call to Anns* (New York: Oxford University Press, 2001), s. 695-96; Fischer, *Germany's Aims*, s. 122, 126.

54 Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1991), s. 279-81. Ayrıca bkz. Ulrich Trumpener, "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", *Journal of Contemporary History*, 1, 4 (Ekim 1966), s. 182.

55 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 45.

56 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, 2 cilt (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1993), c. I, s. 69-71.

57 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Kemal Turan, 2. baskı (İstanbul: Kayıhan Yayınları, [1928] 1997), s. 74-75; Strachan, *Call to Arms*, s. 696-99.

58 Hakan Kırımlı, "The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire During the First World War", *Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs*, ed. Sylvia Kedourie (Londra: Frank Cass, 1999), s. 183.

59 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 2.

60 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 157; Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım*, 4 cilt (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), c. II, s. 168.

61 Keleşyılmaz, "Kafkas", s. 285.

62 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 157-58; *Aydoğan, Doğu Politikası*, s. 86; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 131, 157.

63 AVPRİ, İançevetskiy'in Odesa'dan telgrafı, 4.9.1914 [17.9.1914], f. 151, o. 482, d. 4104, I. 274; AVPPJ, Girs'in telgrafı, 19.8.1914 [1.9.1914], f. Politarkiv, o. 482, d. 4068, f. 135.

64 Kafkasya İhtilal Cemiyetinin müracatı, No. 1/714, Bahaeddin Şakir'in şahsi evrakı. Şükrü Hanioğlu'na bu belge için teşekkür ederim.

65 Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7 (1996), s. 209-14.

66 Almanların hariçteki ihtilal beklentileri Müslümanlarla sınırlı değildi ve ayrıca, ihtilal fikrinin kendisi Almanlar üzerinde güçlü bir etkiye sahipti: Strachan, *Call to Arms*, s. 696.

67 Örneğin bkz. Sâbis, *Harp Hatıralarım*, c. II, 115-17. Landau'ya göre cihat çağrısının başarısızlığı dini coşkunun yokluğundan ziyade cihada katılma fırsatının bulunmayışı ile açıklanabilir, *Politics of Pan-Islam*, s. 99-103. İddia tenkide muhtaçtır.

68 McKale, *Revolution*, s. 62-63.

69 McKale, *Revolution*, s. 107.

70 McKale, *Revolution*, s. 82, 108, 134-35; AVPRİ, Bern temsilcisinin telgrafı, 12.12.1916 [25.12.1916], f. 151, o. 482, d. 4383, I. 3.

71 ATASE, Harbiye Nezaretine Rusya'daki vaziyete dair rapor, 16 Eylül 1330 [29.9.1914], K. 241, D. 2-1001, F. 54.

72 ATASE, Enver'den Üçüncü Ordu Komutanına, 12/13Eylül 1330 [25/26.9.1914], BDH, K. 2818, D. 59, F. 2-19.

73 Sâbis, *Hatıralarım*, c. II, s. 197; Dayı, *Elviye-i Selâse'de*, s. 27; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda* (Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936), s. 40-42.

74 W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Borders, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press,

1953), s. 245-48; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. I, s. 347. Anlaşmazlığa dair, Ayrıca bkz. Köprülü Şerif İlden, *Sarıkamış: Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında Üçüncü Ordu Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, ed. Sami Önal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998), s. 159; Sâbis, *Hatıralarım*, c. II, s. 175, 197 ve Aziz Samih İlter, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peterice* (Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934), s. 28-29, 59.

75 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 1. bölüm, s. 356-57.

76 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. I, s. 349-50.

77 Erickson, *Ordered*, s. 59-60; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. I, s. 535- 36.

78 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. I, s. 535. Türklerin toplam Rus kaybına dair 30.000'lik tahmini diğer tahminlerle uyuşmaktadır: Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 284.

79 Strachan, *Call to Arms*, s. 717-19.

80 Harutunyan, *Kavkazskiy front*, s. 141; N.G. Korsun, *Sarıkamışkaya operatsiya* (Moskova: Voyenizdat, 1937), s. 9; Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 250; Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1940), s. 34-35. Ayrıca bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 68-269; General Otto Viktor Karl Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Berlin: August Scherl, 1920; yeniden basım, Annapolis, MD: United States Naval Institute, 1927), s. 38-40.

81 Erickson, *Ordered*, s. 53.

82 Liman von Sanders, *Five Years*, s. 39.

83 Erickson, *Ordered*, s. 60-61.

84 E.V. Maslovskiy, *Mirovaya voyna na Kavkazskom fronte, 1914-1917* (Paris: Vozrojdeniye, 1933), s. 153; Gaunt, *Massacres*, s. 102-05; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. I, s. 570-73; Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 295-301.

85 Trumpener, *Germany*, s. 36-37.

86 Fischer, *Germany's Aims*, s. 166; McKale, *Revolution*, s. 100.

87 Maurice Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre mondiale* (Paris: E. Chiron, 1926), s. 251.

88 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 1. bölüm, s. 419; Erickson, *Ordered*, s. 70-71; Strachan, *Call to Arms*, s. 737-41.

89 McKale, *Revolution*, s. 101.

90 Bkz. Sansaman, "Bahtiyari Politikası"; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 3. bölüm, s. 123-59; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, c. III, *1916 Yılı Hareketleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965), s. 163-200.

91 McKale, *Revolution*, s. 88-89.

92 ATASE, Dahiliye Nezaretine Deklerasyon, 6 Mayıs 1332 [19 May 1916], K. 1836, D. 70-38, F. 1.

93 G. Yeşke, "Poraboşçenniye Rossiyey narodii na Lozanskom kongresse 1916 goda", *Şimalî Kafkasya-Severnyi Kavkaz*, no. 42-43 (Ekim-Kasım 1937), s. 18.

94 ATASE, Akçura'dan Ali Baş Hamba, 6 Haziran 1332 [19.6.1916], K. 1836, D. 70-38, F. 7.

95 Yeşke, "Poraboşçenniye", s. 21.

96 François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)* (Paris: ADPF, 1980).

97 Yeşke, "Poraboşçenniye", s. 21-22.

98 Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *American Journal of Sociology*, 100, 6 (Mayıs 1995), s. 1383-1447.

99 Topluluk Rus idaresini endişelendirecek kadar büyük ve faaldi: AVPRİ, B. Serafimov'dan Hariciye Nezareti İkinci Siyasi Şubeye, 4.1.1915 [17.1.1915], f. 135, o. 474, d. 18, I. 6

100 Parvus'a dair, bkz. Z.A.B. Zeman ve W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: Tile Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924* (New York: Oxford University Press, 1965).

101 Georgeon, *Akçura*, s. 45; Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s. 170-71, 390-92, 410-11.

102 ATASE, Başkeşiş Nikola'nın Harbiye Nezaretine Teklifi, 21 Mayıs 1331 [3.6.1915], ATASE, BDH, K. 1838, D. 45-68, F. 1-1.

103 ATASE, Başkeşiş Nikola'nın Teklifi, 4 Mart 1331 [17.3.1915], BDH, K. 1838, D. 45-68, F. 1-52; Başkeşiş Nikola'nın Teklifi, 21 Mayıs 1331 [3.6.1915], BDH, K. 1838, D. 45/68, F 1-2; AVPRİ, İstanbul'a gönderilen ele geçmiş Alman mesaj, 1.11.1914 [14.11.1914], f. 151, o. 482, f. 4324, 1. 3. Ayrıca bkz. Strachan, *Call to Arms*, s. 718; Weber, *Eagles*, s. 72.

104 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, 2 cilt (Viyana: Hermann Böhlaus Nachf, 1975), c. I, s. 81-82; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), s. 154.

105 Çolak, *Kafkasya Politikası*, s. 149-50, 157-58; İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 63-66.

106 ATASE, Üçüncü Ordu Kumandanına şifre, 3 Teşrinisani 1331 [16.11.1915], K. 2940, D. 594, F. 9-17.

107 Cemil Arif, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), s. 42.

108 ATASE, Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyden şifre, 29 Teşrinievvel 1331 [11.11.1915], K. 2940, D. 594, F. 9-8.

109 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 160; Çolak, *Kafkasya Politikası*, s. 160-61.

110 ATASE, Enver Paşadan Komutan Başyaverine, 2 Teşrinisani 1331 [15.11.1915], K. 2940, D. 594, F. 9-11.

111 RGVİA, Kutaisi Jandarma Komutanı Albay Treskin'in raporu, 9.12.1916 [22.12.1916], f. 2168, o. 1, d. 553, II. 249-50; David Marshall Lang, *A Modem History of Soviet Georgia* (Westport, CT: Greenwood Press, 1962), s. 183.

112 Roman Smal-Stocki, "Actions of 'Union for the Liberation of Ukraine' During World War I", *Ukrainian Quarterly*, 15, no. 2 (Haziran 1959), s. 170-71.

113 AVPRİ, Serafimov'dan Hariciye Nezareti İkinci Siyasi Şubeye, 4.1.1915 [17.1.1915], f. 135, o. 474, d. 18, I. 6.

114 Kırımlı, "Union", s. 183.

115 Kırımlı, "Union", s. 184-92.

116 AVPRİ, Serafimov'un raporu, 14.12.1914 [27.12.1914], f. 135, o. 474, d. 18, I. 4.

117 Smal-Stocki, "Actions", s. 171.

118 Erickson, *Ordered*, s. 106.

119 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 287.

120 Bobroff, *Roads*, s. 118-24, 131-38; M.S. Anderson, *Eastern Question*, s. 324-25.

121 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 289.

122 Erickson, *Ordered*, s. 75.

123 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 291.

124 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 299; Maslovskiy, *Mirovaya voyna*, s. 159, 164-65.

125 Erickson, *Ordered*, s. 135.

126 Kundaşev'den Sazonov'a, 8.10.1915 [21.10.1915], M.N. Pokrovskiy, "Stavka i Ministerstvo inostrannih del", *Krasniy arhiv: istoriçeskiy jurnal*, 28 (1928), s. 10.

127 Kundaşev'den Sazonov'a, 5.2.1916 [18.2.1916], Pokrovskiy, "Stavka", s. 30.
128 Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Paris ve Londra sefirlerine, 7.1.1915 [20.1.1915], *Konstantinopol i prolivii*, ed. Adamov, s. 237-38.
129 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 3. bölüm, s. 224-35.
130 Bernadotte E. Schmitt ve Harold C. Vedeler, *The World in a Crucible, 1914-1919* (New York: Harper and Row, 1984), s. 466-67.
131 Enver bu kuvveti Talat'tan bile gizledi, buna karşın o da Enver'in ne yaptığını öğrenince kendi şahsi silahlı muhafızlarını oluşturmaya karar verdi: Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 158-63.

V ANADOLU'NUN, MİLLETLERİN VE İMPARATORLUKLARIN PARÇALANMASI (Sayfa 145-172)

1 Sefir Paléologue'dan Briand'a, 11.3.1916, Arthur Beylerian (ed.), *Les Grandes puissances, l'empire ottoman et les Arméniens dans les arçives françaises (1914-1918)* (Paris: Université de Paris I, Panthéon, Sorbonne, 1983), s. 177.
2 A.N. Iakhontov, *Prologue to Revolution: Notes of A. N. Iakhontov on the Secret Meetings of the Council of Ministers 1915*, ed. Michael Cherniavsky (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1967), s. 36-37.
3 Sazonov'un Memorandumu, 29.2.1916 [13.3.1916], *Razdel Aziyatskoy Turtsii po sekretnım dokumentam bwşego Ministerstva inostrannıh del*, ed. E.A. Adamove (Moskova: Litizdat NKİD, 1924), s. 160-61.
4 C. Jay Smith, *The Russian Struggle for Power, 1914-1917: A Study of Russian Foreign Policy During the First World War* (New York: Philosophical Library, 1956), s. 368-82. İtilaf Devletleri'nin 1917'de St. Jean de Maurienne Antlaşması'nda İtalya'nın İzmir ve Konya üzerindeki iddialarını tanımaları Anadolu'nun paylaşılması planını son haline sokmuş olsa da Rusya ihtilalden dolayı bu anlaşmayı hiçbir zaman imzalayamadı.
5 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 45.
6 Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye*, s. 83.
7 Price, *War*, s. 224; Maslovskiy, *Mirovaya voyna*, s. 150.
8 İsmet Binark (ed.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, 2. baskı (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994), s. 20-22.
9 Lang, *Soviet Georgia*, s. 185.
10 Lohr, *Nationalizing*, s. 151-52.
11 McCarthy ve diğerleri, *Rebellion*, s. 185.
12 Erickson, *Ordered*, s. 98-99; Edward Erickson, "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations - 1915", *Journal of Strategic Studies*, 28, 3 (Haziran 2005), s. 533-34.
13 Nâzım Beyden 3. Ordu Kumandanına [29.11.1914], Döküman no. 1812, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* 31, 81 (1982), s. 50.
14 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, çev. Muna Lee (New York: Charles Scribner's Sons, 1926), s. 57-100; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 94-95. Ayrıca bkz. "Oborona Vana", ed. M.D. Emirhanyan, *Genotsid Armiyan i russkaya pub-*

litsistika (Erivan: Muzey-İnstitut genotsida armiyan, 1998), s. 143-89; Anahide Ter Minassian, "Van 1915", *Armenian VanlVaspurakan*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, CA: Mazda, 2000), s. 209-44 ve McCarthy ve diğerleri, *Rebellion*.

15 Erickson, *Ordered*, 105; Maslovskiy, *Mirovaya voyna*, s. 161; Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 299-301. İlerleyişte karşılaşılan güçlükler için bkz. Harutunyan, *Kavkazskiy front*, s. 176-77.

16 Gaunt, *Massacres*, s. 57.

17 "Güvenlik ikilemi" anarşi ortamında taraflardan birinin kendi güvenliğini sağlamlaştırmak için yaptığı hamlenin diğerleri üzerinde kışkırtıcı etkiye yol açması ve sonunda daha az güvenli ortama sebep olması şeklindeki paradoksal olgudur. Örneğin silahlanma kararı sadece kendini koruma amacı gütse de komşular tarafından gelecekte bir saldırı hazırlığı olarak yorumlanır. Dolayısıyla komşular da silahlanma yoluna gider ve bir kısırdöngü oluşur. Güvenlik ikileminin klasik bir tasviri için bkz. Robert Jervis, "Cooperation Under the Security Dilemma", *World Politics* 30, 2 (Ocak 1978), s. 167-214. Barry R. Posen bu kavramı makalesinde etnik çatışmalara uygulamıştır, "The Security Dilemma and Ethnic Conflict", *Survival*, 35, 1 (İlkbahar 1993), s. 27-47. Posen'in gözlemine göre "bir topluluktaki güvenlik dürtüsü öyle büyüktür ki komşu topluluklara karşı soykırıma yakın bir tutuma yol açabilir" (s. 30).

18 Anahide Ter Minassian korkunun rolüne dair değerlendirmesinde bu devinimi kastedeı: Ter Minassian, "Van 1915", s. 224; ayrıca bkz. "Oborona Vana."

19 Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, s. 280-81.

20 Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, s. 274-86.

21 Peter Holquist, "Armenian Occupation", *A Question of Genocide*, ed. Ronald Grigor Suny (Oxford: Oxford University Press, yayımlanacak).

22 Mark Pinson, "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", Doktora Tezi, Harvard University, 1970.

23 Bkz. Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate."

24 "Temizlik" (*oçişçeniye*) tabiri Girs'indir: Girs'den Sazonov'a, 13.6.1914 [26.06.1914], *MOvEİ*, 3. seri, c. 3, s. 439.

25 Mark Von Hagen, "The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire", *Post-Soviet Political Order: Conflict and Stats Building*, ed. Jack Snyder ve Barnett Rubin (New York: Routledge, 1998), s. 42, 46. Genel bir değerlendirme için bkz. Peter Gatrell, "War, Population Displacement, and State Formation in the Russian Border lands, 1914-1924", *Homelands: War, Population, and Statehood in Eastern Europe and Russia*, ed. Nick Baron ve Gatrell (Londra: Anthem Press, 2004), s. 10-34.

26 Uğur Ü. Üngör, "A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1918", Mastır Tezi, Universitv of Amsterdam, 2005.

27 Bkz. Zürcher, "Young Turks."

28 Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, s. 282.

29 Dündar, *İskân Politikası*, s. 137-55; Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, s. 399-418.

30 BOA, Enver'e talimatlar, 23 Kanunuevvel 1331 [5.1.1916], DH.İ.UM, D. 48, S. 17, F. 18.

31 Zafer Toprak, "İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu", *Tarih ve Toplum*, no. 22 Güne 1986), s. 136.

32 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, ed. Uğurhan Demirbaş ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001), s. 103.

33 Murat Bardakçı (ed.), *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), s. 77.

34 Walker, *Armenia*, s. 228-29.
35 Martin Gilbert'te geçtiği gibi, *The First World War: A Complete History* (New York: Henry Holt and Company, 1994), s. 167.
36 Taner Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur": Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 271-329; Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 248-348. Dündar, Talat'ın hadiseler üzerindeki bilgi ve hâkimiyetini abartmakla itham edilmiştir. Bkz. Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Bon Pour l'Orient': Fuat Dündar'ın Kitabını Deşifre Ederken...", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8 (Bahar 2009), s. 175-79.
37 BOA ŞFR 54.426, aktaran Fuat Dündar, "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' of the Unionists to the Armenian Question," ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman Naimark, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011) s. 284 fn. 40.
38 Halide Edib Adıvar, *Memoirs of Halide Edib* (Londra: Century Co., 1926), s. 387.
39 Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), s. 18; Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 120.
40 Bloxham, *Great Game*, 96; Ayrıca bkz. Donald Bloxham, "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy", *Past and Present*, s. 181 (Kasım 2003), s. 141-92; Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, s. 276-323. Ayrıca bkz. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (New York: Cambridge University Press, 2005), s. 111-79.
41 Hanioğlu, *Preparation*, s. 316-17.
42 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 136.
43 McCarthy, *Death and Exile*, s. 230.
44 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, çev. ve ed. Peter Balakian ve Aris Sevag (New York: Alfred Knopf, 2009), s. 356-57.
45 Fuat Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2010), s. 151.
46 Akçam, *Shameful Act*, s. 183; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. III. cilt, 4. bölüm, s. 787; Bloxham, "Genocide", s. 141. Talat'ın şahsi koleksiyonundaki belgeler sorunlar ihtiva etse de bir milyon civarında bir sayıya işaret etmektedir: Bardakçı (ed.), *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 108-09.
47 Gaunt, *Massacres*, s. 301.
48 AVPRİ, Kafkas Ordusuna Emir No. 106,31.10.1914 [13.11.1914], f. 151, o. 482, d. 3490, I. 48.
49 AVPRİ, "Stolitsa'dan" telgraf, 19.11.1914 [1.12.1914], f. Politarhiv, o. 482, d. 3490, I. 150.
50 AVPRİ, Gulkeviç'den Kafkasya Genel Valiliği Diplomatik Büroya, 21.11.1914 [3.12.1914], f. 151,0. 482, d. 3490, I. 51.
51 Price, *War*, s. 136.
52 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 46.
53 AVPRİ, Prens Kudaşev, Başkomutanlık kurmayı altında diplomatik büro şefi, Haziran 1915; Kuvvetlerin Tertibi ve İkmali Kısım Kurmay Başkanından A.A. Neratov'a, 1.7.1915 [14.7.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, II. 55, 63.
54 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 109; RGVİA, Gadjemukov'dan Yudeniç'e, 14.3.1917 [27.3.1917], f. 2168, o. 1, d. 274, II. 1-3.

55 AVPRİ, Selanik Başkonsolosundan Hariciye Nezareti İkinci Siyasi Şubeye, 11.7.1915 [24.7.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, I. 64.
56 AVPRİ, Genelkurmay Kuvvetlerin Tertibi ve İkmali Kısım Başkanından A.A. Neratov'a, 9.10.1915 [22.10.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, I. 123.
57 V.S. Diyakin, *Natsiyonalnyi vopros vo vnutrenney politike çarizma (XIX-naçalo XX vv.)* (St. Petersburg: LISS, 1998), s. 540.
58 RGVİA, Gadjemukov'dan Yudeniç'e, 14.3.1917 [27.3.1917], f. 2168, o. 1, d. 274, II. 1-2.
59 Kemal Mazhar Ahmet, *Kürdistan*, s. 93-94.
60 RGVİA, Urmiye Birliğinin raporu, 31.12.1916-8.1.1917 [13.1.1917-21.1.1917], f. 2168, o. 1, d. 264, I. 17.
61 Gordlevskiy, *İzbranniye soçineniya*, c. III, s. 456-57.
62 John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archeologists, and Colonial Powers* (Leiden: Brill, 2000), s. 143-44.
63 RGVİA, Generaller Devitt ve Gerasimov'dan Türkiye Ermenistanı Genel Komiserine ve Savaş Hakkıyla ele geçirilen diğer yerlere, 26.8.1917 [8.9.1917], f. 2168, o. 1, d. 277, I. 39.
64 Viktor Şıklovskiy, *Sentimentalnoye puteşestviye* (Moskova: Novosti, 1990), 101.
65 RGVİA, 4. Süryani Keşif Bölüğünün ve Urmiye Viskonsüllüğü Tercümanının Raporu, 16.12.1916 [29.12.1916], f. 2168,0. 1, d. 264, I. 27.
66 Shaw'da geçtiği gibi, *From Empire to Republic*, c. II, s. 922.
67 Arnold T. Wilson, *Loyalties: Mesopotamia 1914-1917* (Londra: Oxford University Press 1930), s. 266.
68 Charles E. Beury, *Russia After the Revolution* (Philadelphia: George W. Jacobs & Company, 1918), s. 36.
69 BOA, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünden Van'a, 25 Eylül 1330 [8 Ekim 19141 DH SK D. 45, B. 215.
70 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 46, 51-52, 59, 64, 66, 68, 71.
71 AVPRİ, Van Valisinden Kafkas Ordusu Kumandanına, 26.6.1915 [9.7.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, II. 49-51.
72 AVPRİ, Tümgeneral Nikolayev'den Van Valisine, 4.7.1915 [17.7.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, I. 52.
73 AVPRİ, İmzasız Telgraf, 26.8.1915 [8.9.1915], f. 151, o. 482, d. 3490, I. 102.
74 Krivoşeyn'den Sazonov'a, 28.2.1915 [13.3.1915], *Razdel Aziyatskoy Turtsii*, ed. Adamov, 360-62.
75 Boriyan, *Armeniya*, c. I, s. 356; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 57-58.
76 Holquist, "Armenian Occupation."
77 RGVİA, Gadjemukov'dan Yudeniç'e, 14.3.1917 [27.3.1917], f. 2168, o. 1, d. 274, II. 1-3.
78 AVPRİ, Şahovskoy'dan Kafkas Ordusu Kurmay Başkanına, 8.10.1916 [21.10.1916], f. 151,o. 482, d. 4120, II. 2-3.
79 RGVİA, Tümgeneral Gerasimov'dan Kafkas Ordusu I. Kolordu Komutanına, 29.4.1917 [11.5.1917], f. 2168, o. 1, d. 533, I. 4.
80 AVPRİ, Petrograd Telegraf Ajansının Bülteni, 4.4.1917 [17.4.1917], f. 151, o. 482, d. 4466, I. 2.
81 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 444-45.
82 AVPRİ, Kafkasya'daki sınır işlerindeki bir sivil hizmetlinin telgrafı, 16.5.1917 [29.5.1917], f. 151, o. 482, d. 4466, 1. 8.

83 RGVİA, Levazım Dairesi Başkanından telgraf, 21.5.1917 [3.6.1917], f. 2168, o. 1, d. 533, l. 15.
84 Lazarev, *Kurdskiy vopros*, s. 345.
85 Somakian, *Empires in Conflict*, s. 111.
86 RGVİA, Beliyankin'den Kafkas Ordusu İstihbarat Bölümü başyaverine, 21.4.1917 [4.5.1917], f. 2168, o. 1, d. 535, l. 43.
87 RGVİA, Kafkas Ordusu Levazım Dairesi Başkanına mesaj, 8.10.1916 [21.10.1916], f. 2168, o. 1, d. 553, ll. 1-2; RGVİA, *Faros-Anatolis* içine konulmuş bir yazının tercümesi, 1.2.1917 [14.2.1917], f. 2168, o. 1, d. 553, l. 55.
88 General Şvarts'ın Eşinin Günlükleri, Aleksandır Vladimiroviç Şvarts evrakları, 1. Kutu, Bahmatov arşivi, Columbia Üniversitesi. Bu alıntı için Halit Akarca'ya teşekkür ederim.
89 RGVİA, Kafkas Ordusu Karşı Casusluk Bölümü Şefinin raporu, 22.3.1917 [4.4.1917], f. 2168, o. 1, d. 553, l. 199.
90 AVPRİ, Trabzon halkının Ruslara karşı tavırları hakkında danışman (Collegiate Councilor) raporu, 1916 [ay belirtilmemiş], f. 151, o. 482, d. 4128, l. 26.
91 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975), s. 202-203.
92 Türk Tarih Kurumu, Vehip'ten Enver'e, 2.7.1333 [15.7.1917], Enver Paşa Arşivi, 1426.
93 Price, *War*, s. 234.

VI BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASI VE KAFKASYA'NIN AÇILMASI (Sayfa 173-198)

1 Şıklovskiy, *Sentimentalnoye*, s. 102; RGVİA, Kamil Beyden Şahovskoy'a, 22.12:1916 [4.1.1917], f. 2168, o. 1, d. 264, l. 14.
2 Erickson, *Ordered*, s. 120-37; Maslovskiy, *Mirovaya voyna*, s. 296-98, 403-11. Karş. Belen, *1916 Yılı Hareketleri*, c. III, s. 3-107.
3 Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* (Londra: Hodder and Stoughton, 1975), s. 282.
4 ATASE, A. 5/5649, K. 3913, D. 55, F. 6-14, Selami Kılıç'da geçiyor, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), s. 25-26.
5 Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, c. I (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 325.
6 Sadık Sansaman, *Birinci Dünya Savaşanda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1999), s. 91.
7 ATASE, A. 1/2, K. 384, D. 1526-359, E 6-14, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 88-89.
8 Nakliyeyi engelleyen etkenlerden biri de İstanbul Haydarpaşa tren istasyonundaki şiddetli bir patlamaydı, öyle ki Boğaz boyunca pencereler kırılmıştı. Yetkililer bazı Rumları sorumlu tutmuş ve bunların çoğunu idam edilmişti: RGVİA, Düşmana dair rapor, Kafkas Cephesi başkomutanı karargâhı, 15-25.10.1917 [28.10-6.11.1917], f. 2320, o. 1, d. 16, l.339.
9 Erickson, *Ordered*, s. 166-71; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 296-97.

10 RGVİA, Düşmana dair rapor, Kafkas Cephesi başkomutanı karargâhı, 5-15.11.1917 [18-28.11.1917], f. 2320, o. 1, d. 16, I. 303.
11 Türk Tarih Kurumu, Enver'e rapor, 6 Mayıs 1333 [19.5.1917], Enver Paşa Arşivi 1419.
12 RGVİA, Kafkas Ordusu karargâhına telgraf, 26.10.1917 [8.11.1917], f. 2168, o. 1, d. 227, I. 211.
13 RGVİA, Süryani Patrikliğinden gelen mektubun tercümesi, 28.10.1917 [10.11.1917], f. 2168, o. 1, d. 258, I. 8.
14 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 311-16.
15 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 328.
16 "Yarınki Rusya", *Vakit*, 27 Kasım 1333 [27.11.1917].
17 Bu kararnamenin İngilizce bir metni için bkz. John Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk, the Forgotten Peace, March, 1918* (Londra: Macmillan, 1938), s. 375-78.
18 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 327-28.
19 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 425.
20 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 104-08.
21 PA-AA, A41666, Bernstorff'dan Hariciyeye, Rußland 11041, 12.12.1917.
22 PA-AA, A5018, Hertling'in notu, Rußland 11041, 14.12.1917.
23 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 108-13; Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 64, 123; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 358-59.
24 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 357-58.
25 ATASE, A. 1/1, K. 151, D. 678-200, E 108-2, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 72.
26 Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 379-84.
27 ATASE, Zeki Paşadan Enver Paşaya, 15 Kanunuevvel 1333 [15.12.1917], K. 530, D. 2070-928, F. 1-36; Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 163; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Milli Mücadele'ye* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979), s. 14; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 364.
28 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 112.
29 Bkz. Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 117-18; United States, Department of State, *Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference: The Peace Negotiations Between Russia and the Central Powers, 21 November 1917-3 March 1918* (Washington, DC: Government Printing Office, 1918), s. 38-39; Judah L. Magnes, *Russia and Germany at Brest-Litovsk* (New York: Rand School of Social Science, 1919), s. 31-32.
30 Magnes, *Brest Litovsk*, s. 32; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 118-19.
31 Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 118-19.
32 Ottokar Czernin, *In the World War* (New York: Harper and Brothers Publishers, 1920), s. 248-49; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 120; Max Hoffmann, *War Diaries and Other Papers*, c. II, çev. Eric Sutton (Londra: Martin Seeker Ltd., 1929), s. 200-01; Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 116.
33 Czernin, *In the World War*, s. 247; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 119-20; Hoffmann, *War Diaries*, s. 201.
34 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 119.
35 Yerasimos, *Türk-Sovyet*, s. 14-15; Tülay Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest-Litovsk Hazırlıkları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, no. 67-68 (Nisan-Mayıs 1973), s. 45.
36 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 120-22.
37 ATASE, A. 1/64, K 1867, D. 167-20, F 2-10, F 2-12, Aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 127-28.

38 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 126.
39 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, 4 cilt (İstanbul: Şaka Matbaası, 1950), c. I, s. 438-39.
40 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 129, 270 n. 239.
41 Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 125.
42 Czernin, *In the World War*, s. 253-54; Max Hoffmann, *War Diaries*, s. 202-03; Wheeler- Bennett, *Forgotten Peace*, s. 125-27.
43 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 173.
44 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 117.
45 Max Hoffmann, *War Diaries*, s. 211-12; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 156-57; Lev Troçki, *Moya jizn* (Moskova: Vagriyus, 2001), s. 355-59, 367-68.
46 Vejas G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (New York: Cambridge University Press, 2000), s. 113-50.
47 Sovyetler'in etnik saplantıları (etnofili) hakkında bkz. Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 53, 2 (Yaz 1994), s. 414-52.
48 Troçki, *Moya jizn*, s. 362.
49 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 366-67.
50 SSSR Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I (Moskova: Politizdat, 1959), s. 74-75; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 100; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 120-21.
51 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 241-42. Osmanlılar, Karadenizli denizciler kimseye itaat etmeyeceğinden ikinci seçeneğin geçersiz olduğunu anladılar: ATASE A. 1/1, K. 153, D. 682-380, E 4-9, 4-10, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 241 n. 146.
52 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 370-71; Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 242-43; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 122-23; Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız", *Belleten*, 29, 115 (1965), s. 510-11.
53 Jacques Kayaloff, *The Battle of Sardarabad* (The Hague: Mouton, 1973), s. 73-74.
54 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 371-72; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, 4. bölüm, s. 122-23.
55 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 304; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 85.
56 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde*, c. I, s. 429.
57 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde*, c. I, s. 442-43.
58 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 374-75.
59 Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 183-93.
60 Max Hoffmann, *War Diaries*, s. 209; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 155; Hakan Kırımlı, "Diplomatic Relations Between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918-1921", *Turkey Before and After Atatürk*, ed. Kedourie, s. 201.
61 Czernin, *In the World War*, s. 258, 262, 267-69, 279.
62 ATASE, Stockholm'den rapor, 12 Temmuz 1333 [12.7.1917], K. 302, D. 937-1231, F. 87.
63 ATASE, Rusya'daki vaziyete dair rapor, 28 Haziran-28 Temmuz 1333 [28.6-28.7.1917], K. 1843, D. 129-67, F. 1-24, 1-37.
64 ATASE, Stockholm ataşesinden Erkân-ı Harbiyeye, 10 Temmuz 1333 [10.7.1917], K. 302, D. 937-1231, F. 85.
65 ATASE, Ukraynalıların Pasaportları ve bir listelerinin kopyası tarih yok K. 332, D. 817-1332, F. 2, 2-8, 3-5; Kırımlı, "Union", s. 195.

66 Czernin, *In the World War,* 274; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 209-10. Karş. Troçki, *Moyajizn'*, s. 369-70.
67 United States, Department of State, *Proceedings*, s. 145; Max Hoffmann, *War Diaries*, s. 216.
68 Talat'tan Enver'e, 1.2.1918, Emin Ali Türkgeldi'de geçtiği şekilde, "Brest-Litowsk [aynen yazıldığı gibi] Konferansı Hatıraları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3, 13 (Mart 1986), s. 48-49.
69 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 290; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 220.
70 Czernin, *In the World War*, s. 278.
71 Pipes, *Formation*, s. 126, 130-31.
72 United States, Department of State, *Proceedings*, s. 169-72.
73 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 313.
74 Kırımlı, "Relations", s. 204.
75 Max Hoffmann, *War Diaries*, s. 220.
76 Ültimatomun metni şurada bulunabilir: Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 255-57 ve United States, Department of State, *Proceedings*, s. 176-77.
77 Bir portre için bkz. Carter Findley, *Ottoman Civil Officialdom* (Princeton: Princeton University Press, 1989), s. 195-209.
78 Hakkı Paşadan Hariciye Nazırına, 2.3.1918, Türkgeldi'de geçtiği gibi, "Brest-Litowsk", s. 52-53.
79 Fischer, *Germany's Aims*, s. 551.
80 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 343-44, 378; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, s. 405-06.
81 Türkgeldi, "Brest-Litowsk", s. 52-53.
82 Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, c. I (New York: Oxford University Press, 1951), s. 48-50; SSSR Ministerstvo inostrannih del, *Dokumentii vneşney politiki*, s. 117-19.
83 Türkgeldi, "Brest-Litowsk", s. 52; United States, Department of State, *Proceedings*, s. 183.
84 "К чему здесь вообще слова о победителях и побежденных? Разве не являемся мы все вместе победителями и разве не побежден нами общий враг наш -- русский царизм?" G. Ya. Sokolnikov, *Brestskiy mir* (Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo, 1920), s. 20-22.
85 Türkgeldi, "Brest-Litowsk", s. 53.
86 Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (bundan sonra *MMZC*) (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), c. III, 2. bölüm, s. 656-57.
87 *MMZC*, II/3, s. 658.
88 *MMZC*, II/3, s. 658.
89 *MMZC*, II/3, s. 658-59.
90 *MMZC*, II/3, s. 709-10.
91 Pipes, *Formation*, s. 108, 158-59; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), s. 132-33; Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s. 170-78.
92 Jäschke, "Der Turanismus", s. 23-24.
93 Kırımlı, "Diplomatic Relations", s. 207, Balcıoğlu, *Teşkilat-i Mahsusa*, s. 146.
94 ATASE, "Rusya'daki Vaziyet Hakkında Malumat", 17.06.1334 [17.06.1918], D. 142-121, F. 1-20.
95 "Tarihde Brest-Litovsk", *Tasvir-i Efkâr*, 3 Mart 1334 [3.3.1918].
96 "Ardahan, Kars ve Batum", *Vakit*, 6 Mart 1334 [6.3.1918].

VII HÜRRİYETE ZORLANMAK: GÜNEY KAFKASYA'DA BAĞIMSIZLIĞIN JEOPOLİTİĞİ
(Sayfa 199-227)

1 Pipes, *Formation*, s. 98.
2 Askeri Heyetin ve Sovyetler Bölge Merkezinin Kararları, 26.10.1917 [8.11.1917], Gürcistan Cumhuriyeti, *Dokumentii i materiyalii po vneşney politike Zakavkaziya i Gruzii* (Tiflis: Tipografiya pravitelstva Gruzinskoy respubliki, 1919), s. 1-2.
3 Örneğin bkz. Kazemzade, *Struggle*, s. 57.
4 Stephen F. Jones, *Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883-1917* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005), s. 259-60, 265-66.
5 I. Minets ve E. Gorodetskiy (ed.), *Dokumentii po istorii grajdanskoy voynii v SSSR*, c. I (Moskova: Politizdat, 1941), s. 18-20.
6 Noi Jordaniya, *Za dva goda: dokladii i reçi* (Tiflis: Istoriçeskaya kommissia Ispolnitelnogo Komiteta Soveta raboçih deputatov, 1919), s. 51-52.
7 Güney Kafkasya Komiserliği'nin ilk deklerasyonu, 18.11.1917 [1,12.1917], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 8-9.
8 ATASE, A. 4/3671, 1 K 2897, D. 310-398, F. 3-61, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 98.
9 ATASE, A. 4/10481, K. 3627, D. 117, E 30-1, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 102.
10 Kazemzade, *Struggle*, s. 81-82; Transkafkasya Komiserliği toplantı tutanağından alıntı, 21.11.1917 [4.12.1917], İngiliz Mezopotamya Ordusu Başkumandanına telgraf, 22.11.1917 [5.12.1917], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 11-12,14.
11 Gabriel Gorganian, "Armenian Participation in World War I on the Caucasian Front", *Armenian Review*, 20, 4 (Kış 1967), s. 78.
12 RGVİA, Erzurum Kurmay Başkanından telgraf, 27.5.1917 [9.6.1917], f. 2168, o. 1, d. 48, I. 33.
13 RGVİA, Yüzbaşı Kablitskiy'den Kafkas Ordusu Komutanına [tarihsiz], f. 2168, o. 1, d. 48, I. 4. Ayrıca bkz. Askerlik çağrısı I. 50.
14 RGVİA, Zilandere halkından Kamil Beye dilekçe, 31.1.1917 [13.2.1917], Kamil Bey'in Şahovskoy'a müracatı, 22.12.1916 [4.1.1917], f. 2168, o. 1, d. 264, II. 10-11, 35; Bayezit Bölgesi Komiserinden gelen telgraf, 21.5.1917 [3.6.1917], f. 2168, o. 1, d. 277, I. 3.
15 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 438, 461.
16 RGVİA, Teğmen Devoyants'dan Kafkas Ordusu Karargah Heyeti Keşif Bölümü Başyaverine, 22.6.1917 [5.7.1917], f. 2168, o. 1, d. 277, II. 16-17; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 263-65; Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu: Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu. Sarıkamış, Kars, ve Ötesi* (Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990), s. 79.
17 Kemal Mazhar Ahmad, *Kürdistan*, s. 124.
18 RGVİA, Mülteciler İskan Konseyi Yürütme Komitesinin mesajı, Haziran 1917, f. 2168, o. 1, d. 288, II. 53-54.
19 Hovanissian, *Republic of Armenia*, c. I. *The First Year 1918-1919*, s. 16.
20 Ocak 1918'de Enver, geri çekilen Rusları takip etmek ve Müslümanları misillemelerden korumak için Kürtlerden gayri nizami birlikler oluşturulmasını tavsiye etti: ATASE, Enver'den Vehip'e, 6 Ocak 1334 [6.1.1918], K. 2928, D. 545, F. 1. Bazı Hıristi-

yan Rusların Osmanlı casuslarına yardım ettiğine dair söylentiler vardı: RGVİA, 14. Piyade Alayı Komutanından 4. Kafkasya Nişancı Tümeni Komutanına, 19.4.1917 [2.5.1917] ve Karşı İstihbarat Bölümü Şefinden Kafkas Ordusu İstihbarat Bölümü Başyaverine, 21.4.1917 [4.5.1917], f. 2168, o. 1, d. 535, 11. 16, 36. Bazı Ermeniler Osmanlı ordusunda hizmet etmeye devam etti. Böyle bir Ermeni zabit gizlice Ruslara bilgi sızdırıyordu: RGVİA, Albay Bataşev, 23.5.1917 [5.6.1917], f. 2168, o. 1, d. 258, I. 1. Ayrıca bkz. Sâbis, *Hatıralarım*, c. IV, s. 168.

21 ATASE, Enver'den Vehip'e, 9 Ocak 1334 [9.1.1918], K. 2921, D. 511, F. 1-24.

22 Vehip Paşanın Mektubu, 1.1.1918 [14.1.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 24-25.

23 Vehip Paşaya Cevap, 15.1.1918 [28.1.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 35-36.

24 Brest-Litovsk Konferansına Davetiye, 1.2.1918 [14.2.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 52.

25 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 120-21.

26 Zurab Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike*, 1918-1921 gg. (New-York: Chalidze Publications, [1924] 1982), s. 31.

27 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 61.

28 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 459.

29 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi ve Nairi Arek (İstanbul: Peri Yayınları, 2003), s. 221-23.

30 Antranig Chalabian, *Revolutionary Figures: Mihran Damadian, Hambardzum Boyadjian, Serob Aghibur, Hrair-Dzhoghk, Gevorg Chavush, Sebastatsi Murad, Nikol Duman*, çev. Arra S. Avakian (USA: A. Chalabian, 1994), s. 298-99.

31 "Ermenilerin müretteb bir plan dahilinde birbirini vely ve takib edib ve edeceğinden de zerrece şübhe olmayan ihrak-ı buyut, katl-i nüfus, nehb-i emval ve hetk-i ırz gibi cinayetlerle Osmanlı ehl-i İslamının mahv ve ifnasını tasmim eyledikleri." ATASE, Kafkasya Orduları Komutanı, General Przhevalskiy [n.d.], K. 2930, D. 5530, F. 8. Bu kısım benzer fakat aynısı olmayan kısaltılmış bir Rusça metinde yer almamaktadır, "Telegramma Vehiba-Paşi o perehode turetskih voysk v nastupleniye", 30.12.1917 [12.1.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 47-49. Osmanlıca versiyonunun aksine Rusça metin Vehip Paşa'nın bir uyarısını içermektedir ki artık "anne-babalarının, eşlerinin ve çocuklarının yok edilmeye mahkûm edildiğini gören kuvvetlerini sessiz bir şahitlik konumunda tutmayacaktır."

32 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 261-62. Karş. Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 123; Sarkisyan, *Ekspansiyonistskaya politika*, s. 336; Trumpener, *Germany*, s. 171.

33 ATASE, Genelkurmaya Telgraf, 28 Kanunuevvel 1333 [28.12.1917], K. 511, D. 27-1995, F. 1-1.

34 ATASE, Zeki Paşadan Enver Paşaya şifre, 15 Kanunuevvel 1333 [15.12.1917], K. 530, D. 2070-928, F. 1-36.

35 ATASE, A. 1/1, K.153, D. 682-380, F.15, Aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 261.

36 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 74, 81.

37 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 452-53.

38 Sulh Meselesi Hakkında Transkafkasya Seymi'nin Önergesi, Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 83-84; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 125-30; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 87-90.

39 Avalov, *Nezavisimost'*, s. 34.

40 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 94-95; ayr. bkz. Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 113-19.

41 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 97-99, 108-109, 124-48.
42 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 134-36; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 86.
43 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 130.
44 PA-AA, A7013, Bernstorff'dan Hariciyeye, Rußland 11042, 15.2.1918.
45 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları* (1917-1918) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), s. 335.
46 Jörg Baberowski, *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus* (Münih: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003), s. 138; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 69-76; Michael G. Smith, "The Russian Revolution as a National Revolution: Tragic Deaths and Rituals of Remembrance in Muslim Azerbaijan (1907-1920)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49, 3 (2001), s. 375-78; Şahin, *Trabzon*, s. 391-95; Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 1972), s. 214-33; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 147-49. Ayrıntılı bir analiz için bkz. Solmaz Rustamova-Togidi (ed.), *Mart 1918 g. Baku: azerbayicanskiye pogromii v dokumentah* (Bakü: yayınevi belli değil, 2009).
47 Kurat, *Rusya ve Türkiye*, s. 471-72.
48 Şahin, *Trabzon*, s. 336-39.
49 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 483; Şahin, *Trabzon*, s. 388.
50 ATASE, K. 1847, D. 61, F. 5-11, aktaran Mesut Erşan, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devletinin Kuzey Kafkasya Siyaseti," Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995, s. 47.
51 ATASE, Üçüncü Ordu Komutanlığına, 14 Nisan 1334 [14.4.1918], K. 526, D. 2054-369, F. 3-2.
52 ATASE, Miralay Tevfik'den Vehip'e, 17-18 Nisan 1334 [17-18.4.1918], K. 2918, D. 496, F. 1-35.
53 ATASE, Enver'den Vehip'e, 9 Ocak 1334 [9.1.1918], K. 2921, D. 511, F. 1-24.
54 Diyakin, *Natsiyonalnyi vopros*, s. 541; Price, *War*, s. 264-65.
55 ATASE, A. 1/2, K. 227, D. 941-574, F. 61, aktaran Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 231.
56 Kılıç, *Türk-Sovyet*, s. 250.
57 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 229.
58 Şahin, *Trabzon*, s. 388, 415-16.
59 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, s. 479.
60 Şahin, *Trabzon*, s. 414, 458.
61 Transkafkasya Heyetinin Toprak Tavizi İçeren Bildirgesi, 23.3.1918 [5.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 152-55.
62 Türk Heyetinin Ultimatomu, 24.3.1918 [6.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 155-56.
63 Görüşmelere Büyük Güçlerin Dahil Edilmesi Şartlarına Dair Osmanlıların Bildirgesi, 31.3.1918 [13.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 162; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 152.
64 Transkafkasya Seymi Başkanlık Divanı, Transkafkasya Hükümeti ve Seym Hizipleri Temsilcilerinin Müşterek Toplantısı Kütüğü, 31.3.1918 [13.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 166-84; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 99-100.
65 Seym'in Transkafkasyanın Bütün Halklarına Çağrısı, 31.3.1914 [13.4.1914], Transkafkasya Sosyal Demokrasisinin Rusya Demokrasisine Çağrısı, 1.4.1918 [14.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 185-87.
66 Avalov, *Nezavisimost'*, s. 28.

67 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 100; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 154. Hovannisian, Rustambekov'un "ırki-dini" bağlara değindiğini yazmaktadır. Bu yanlıştır Rustambekov sadece dini bağlara işaret etmektedir: Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 178.

68 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, 465; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, s. 488-89.

69 Avalov, *Nezavisimost'*, s. 33.

70 Batum Şehir Dumasının Tutanaklarından alıntı, 6.4.1918 [19.4.1918], Gürcistan Arşivi, Houghton Library, Harvard University, kutu 19, bobin 63.

71 Transkafkasyanın Bağımsızlık Bildirgesi ve Türkiye ile Görüşmelerin Yenilenmesi, 9.4.1918 [22.4.1918], Transkafkasya Hükümetinin Talimatları, 10.4.1918 [23.4.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 200-23; Kazamzadeh, *Struggle*, s. 103-05; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 160.

72 Bu faaliyetlere dair Rus belgeleri için örneğin bkz. RGVİA, 5. Kolordu Komutanından Telgraf, 31.12.1917 [13.1.1918], f. 2168, o. 1, d. 506, l. 7; RGVİA, İkinci Türkistan Kolordusu Komutanından Telgraf, 30.1.1918 [12.2.1918], f. 2168, o. 1, d. 506, l. 46; RGVİA, Şahovskoy'dan Kafkas Kurmay Başkanına, 31.1.1917 [13.2.1917], f. 2168, o. 1, d. 264, ll. 1-3; RGVİA, Tümgeneral Vişinskiy'in Mesajı, 13/14.11.1917 [26/27.11.1917], f. 2168, o. 1, d. 493, l. 30.

73 Muhammet Erat, "Kazım Karabekir'in Nalıçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri," *Kafkas Araştırmaları*, c. IV (İstanbul: Acar Yayınları, 1998), s. 52; Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 342-43.

74 ATASE, Karabekir'den 36. Kafkas Tümeni Komutanlığına [tarihsiz], K. 3920, D. 86, F. 2-3a; ATASE, Şehirli ve Köylülere Beyanname [tarihsiz], K. 2908, D. 444, F. 6-4.

75 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 311-22.

76 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 162-69.

77 Avalov, *Nezavisimost'*, s. 41-42; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 109-10; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 173-74; Şahin, *Trabzon*, s. 612; Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 360-61. Osmanlıların Rus kaynaklarından elde ettiği istatistiklere göre Ahılkelek, Gümrü ve Eçmiyazin'in nüfuslarının sırasıyla yüzde 76,6; 88,8 ve 62,4'ünü Ermenilerin oluşturduğu bildiriliyordu. Sadece Ahıska'da çoğunluk Müslümanlardaydı (yüzde 71,9): ATASE, Bakü, Gence, Erivan ve Tiflis Vilayetleri İçin Nüfus İstatistikleri, Kutu 60, Gömlek 59.

78 Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında* (İstanbul: Kütübhane-i Askerî ve İslâm, 1919), s. 76.

79 Ahıska ve Ahılkelek Müslüman Nüfusunun Delegelerinin Kararnamesi, Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, 26.5.1918 [8.6.1918], s. 310-12.

80 ATASE, Kafkaslar Hakkında İstihbarat Özeti, 27 Mayıs 1334 [27.5.1918], K. 526, D. 2059-369, F. 50.

81 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 111; Trumpener, *Germany*, s. 182.

82 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 111.

83 Menteşe, *Anılar*, s. 229-30.

84 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 175.

85 Menteşe, *Anıları*, s. 229-230; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 175; "Nota Ottomanskoy delegatsii o propuske turetskoy armii çerez Zakavkaze," 14.5.1918 [27.5.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 269-70.

86 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 514; Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 472.

87 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 517-18.

88 Lossow'a nota, 19.5.1918, Lossow'un notası, 21.5.1918, Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 290-92, 302-303; Dışişleri Halk Komiseri Geçici Bakan Yardımcısının

notası, 15.5.1918, *Dokumentü vneşney politiki* içinde, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, c. I, s. 302-303; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 475-76; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 171.

89 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 476.

90 Fischer, *Germany's Aims*, s. 555.

91 Lossow'un Katılımı Reddi, 25.5.1918 [7.6.1918], Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 307.

92 Fischer, *Germany's Aims*, s. 555.

93 Fischer, *Germany's Aims*, s. 552-54, 558.

94 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 661-62.

95 ATASE, Enver'den Vehip'e, 27 Mayıs 1334 [27.05.1918], K. 2919, D. 499, F. 3-31.

96 Aktaran Mustafa Çolak, *Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008), s. 148.

97 ATASE, Kafkasya Hakkında İstihbarat Özeti, 28 Mayıs 1334 [28.05.1918], K. 526,D. 2059-369, F. 50. W.E.D. Allen'ın değerlendirmesinde (Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s.476) Ermenilerin savaş meydanında Mayıs sonundaki performansının Osmanlı planları üzerinde Gürcülerin fırsat kollama taktiklerinden daha az etkili olduğu görüşü yanlıştır.

98 Çelebyan, *Antranik*, s. 274-78.

99 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 192-94.

100 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 184-85.

101 Metin için bkz. Gürcistan Bağımsızlık Bildirgesi, 26.5.1918, Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 336-38.

102 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 191; Serge Afanasyan, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie: de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique 1917-1923* (Paris: L'Harmattan, 1981), s. 57-58. Afanasyan ve başkaları Ermeni Ulusal Konseyinin Bağımsızlık Deklarasyonu'nu yanlış bir şekilde 28 Mayıs'la tarihlendirirler. Aslında bağımsızlıkla ilgili nihai karar 29 Mayıs akşamında verildi ve sesi kısılmış bildirge sonraki gün yayımlandı.

103 Ermeniler Yerevan Eyaleti nüfusunun yüzde 53,6'sını oluşturuyordu (*guberniia*): Işkhanian, *Narodnosti Kavkaza*, s. 25.

104 N.L. Näsibzadä, *Azärbaycan Demokratik Respublikası: Mägälär vä Sänädlär* (Bakü: Elm, 1990), s. 45-46.

105 Aydın Balayev, *Azerbayicanskoye natsiyonalnoye dwijeniye v 1917-1918 gg.* (Bakü: Elm, 1998), s. 209.

106 Michael G. Smith, "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party, and Narratives of the Russian Revolution in Bakû, 1917-1920," *Journal of Contemporary History*, 36, 2 (2001), s. 228.

107 Balaev, *Dwijeniye*, s. 204-05.

108 Balaev, *Dwijeniye*, s. 207-08; Tedeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition* (New York: Columbia University Press, 1995), s. 68. Ayr. bkz. A.N. Heyfets, *Sovyetskaya Rossiya i sopredelniye stranii vostoka v godii grajdanskoy voynii (1918-1920)* (Moskova: Nauka, 1964), s. 53.

109 Antlaşmanın Osmanlı Türkçesinden translitere edilen tam metni için Şahin, *Trabzon*, s. 700-50. Osmanlı-Gürcü Antlaşmasının Rusça Versiyonu için Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 343-49.

110 Gürcistan Abastuman ve Askueri'yi elinde tuttu: Şahin, *Trabzon*, s. 616-17; Menteşe, *Anıları*, s. 229-30; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 198.

111 Avalov, *Nezavisimost'*, s. 93.

112 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 195.
113 Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 195.
114 PA-AA, A23776, Reichskanzler'deki Toplantının Notları, Rußland 11047, 3.6.1918.
115 PA-AA, A21723, Wesendonk'un Mektubu, Rußland 11045, 11.5.1918.
116 PA-AA, A14195, Rusya Hakkında Rapor, Rußland 11043, tarih yok.
117 Emekli Kaymakam Rüştü, *Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte Bakû Yollarında. 5 Kafkas Piyade Fırkası* (Ankara: Askerî Matbaa, 1934), s. 4-5; Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996), s. 32.
118 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 477; Fischer, *Germany's Aims*, s. 506.
119 Trumpener, *Germany*, s. 183-84.
120 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 269.
121 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 478; Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 9, 17.
122 Trumpener, *Germany*, s. 184.
123 Süleyman İzzet, *Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1936), s. 9.
124 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, ed. M. Taylan Sorgun (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972), s. 220.

VIII ZAMANA KARŞI YARIŞ
(Sayfa 229-262)

1 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 220.
2 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 41; Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 192.
3 ATASE, Kafkaslardaki Duruma Dair Rapor, 3 Kanunusani 1334 [3.1.1918], K. 366, D. 739-1461, F. 13-3; Dağıstan'daki Duruma Dair Rapor, 23 Teşrinievvel 1333 [23.10.1917], K. 502, D. 2040-502, F. 1, 1-1-1-3; İslam Ordusunun Oluşturulmasına Dair Rapor, K. 1, D. 1, F. 1-21, aktaran Mustafa Budak, "Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu," *Kafkas Araştırmaları*, 4 (1998), s. 68. Karş. Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 42.
4 ATASE, Bakü Mahkûm Cemiyeti Müsliman Komitesinden Mesaj, 31 Kanunuevvel 1333 [31.12.1917], K. 1859, D. 88-142, F. 1-10.
5 Budak, "Nuri Paşa'nın", s. 73-74.
6 Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 196, 210-13.
7 ATASE, Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkiye Müdiriyetine Rapor, 28 Haziran-28 Temmuz 1333 [28.6-28.7.1917], K. 1843, D. 129-67, F. 1-34-1-35.
8 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 21.
9 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 102-03, 105; Sâbis, *Hatırlarım*, c. IV, s. 189.
10 Keykurun, *Hatıralar*, s. 101.
11 Keykurun, *Hatıralar*, s. 101-02.
12 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 272-73, 300.
13 Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 300-302.
14 Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan* (Bakü: Härbi Näşriyyat, 1999), s. 104.
15 Keykurun, *Hatıralar*, s. 103.

16 ATASE, K. 1, D. 1, F. 1-119-1-120, aktaran Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 73-74.
17 ATASE, K. 3818, D. 4, F. 27, aktaran Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 154.
18 İsmail Berkok, *Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı: Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharabeleri* (Ankara: Askeri Matbaa, 1934), s. 49.
19 M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşkili ve Şimdiki Vaziyeti* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1341 [1925]), s. 59-60.
20 Mehman Süleymanov, "Qafqaz İslam Ordusunun Quruluş, Hazırlıq və Säfärbärlik Väziyyäti", *Azärbaycan Xalq Cümhuriyyeti və Qafqaz İslam Ordusu*, ed. Süleymanov ve Mehmet Rıhtım (Bakü: Qafkas Üniversiteti, 2008), s. 228-31.
21 ATASE, K. 1, D. 1, F. 1-116, aktaran Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 85.
22 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 46-50.
23 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 7-8.
24 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 76.
25 Erickson, *Ordered*, s. 187-88; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, kartlar 17-21.
26 ATASE, Nuri Paşa'dan Osmanlı Ordu Yüksek Komutasına, 11 Mayıs 1334 [11 Mayıs 1918], K. 1851, D. 64-111, F. 19.
27 ATASE, Ruşeni'den Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkiye Müdiriyetine, 26 Haziran 1334 [26.6.1918], K. 1859, D. 88-142, F. 1-22.
28 Minets ve Gorodetskiy (ed.), *Dokumentii*, c. I, s. 285-86; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 129-30.
29 A. İu. Bezugolnyi, *Narodii Kavkaza i Krasnaya armiya* (Moskova: Veçe, 2007), s. 93.
30 Suny, *Baku Commune*, s. 269-72.
31 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 130-31.
32 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 558; Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 66.
33 İzzet, *15. Piyade Tümeni*, s. 40.
34 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 489; Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 87.
35 ATASE, Doğu Orduları Grup Komutanından Mesaj, 5 Haziran 1334 [25.6.1918], K. 157, D. 409-695, F. 11-1.
36 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 33, 39, 42, 54, 62; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 222.
37 Trumpener, *Germany*, s. 186-87.
38 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 86.
39 Budak, "Nuri Paşa'nın", s. 76; Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 86.
40 ATASE, Bir Üstteğmenin Harbiye Nezaretine Raporu [Bahar 1918, kesin tarih bilinmiyor], K. 1854, D. 142-121, F. 2-32.
41 ATASE, Üçüncü Orduya Rapor, 22 Temmuz 1334 [22.7.1918], K. 157, D. 409-695, F. 21.
42 Suny, *Baku Commune*, s. 306.
43 Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 489.
44 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 571.
45 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 544-46.
46 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 107, 117; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 222-23; Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 93-96.
47 Bakü'deki Duruma Dair Stalin'den Lenin'e, 21.7.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 401-402; Şaumyan'dan Lenin'e, 27.8.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 411-12; Pipes, *Formation*, s. 160; Suny, *Baku Commune*, s. 306-15.

48 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 130; Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 267; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 575; Suny, *Baku Commune*, s. 315-18.
49 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 102.
50 Kazemzadeh, *Struggle*, s. 138; Suny, *Bakû Commune*, s. 318-21; A.N. Heyfets, *Sovyetskaya Rossiya*, s. 55-56; A.İ. Mikoyan, *Dorogoy borbii* (Moskova: Politizdat, 1971), s. 173, 176-77.
51 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 129; Allen ve Muratoff, *Battlefields*, s. 490.
52 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 103-04.
53 Suny, *Baku Commune*, s. 326-27; Mikoian, *Dorogoi bor'by*, s. 179.
54 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 105-106; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 581.
55 ATASE, Doğu Ordu Grup Komutanlığına Rapor, 22 Ağustos 1334 [22.8.1918], K. 3821, D. 16, F. 1-58.
56 ATASE, Azerbaycan Cumhuriyeti Ordusunun Oluşturulmasına Dair – Nuri Paşa, 13 Ağustos 1334 [13.8.1918], K. 3821, D. 1-30, F. 1-30; Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 130-31.
57 ATASE, Azarbeycan Kolordusunun Yeniden Oluşturulmasına Dair – Nuri Paşa, 6 Ağustos 1334 [6.8.1918], K. 3821, D. 16, F. 1-9.
58 Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 143-44.
59 Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 123-25; Budak, "Nuri Paşa'nın", s. 81-82.
60 ATASE, Şark Ordu Grup Komutanlığına, 22 Ağustos 1334 [22.08.1918], K. 3821, D. 16, F. 1-58.
61 ATASE, Kurmaybaşkanına [tarihsiz], K. 3821, D. 16, F. 1-118.
62 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 581-84.
63 Trumpener, *Germany*, s. 188.
64 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 226.
65 ATASE, Gence'den Ordu Yüksek Komutasına, 13 Ağustos 1334 [13.8.1918], K. 526, D. 2059-369, F. 16.
66 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 224.
67 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), s. 35-41.
68 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 545-48.
69 Rus-Alman İlave Antlaşması, 27.8.1918, *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 443-44; Trumpener, *Germany*, s. 192-93; Bihl, *Die Kaukasus*, c. II, s. 101.
70 Bununla birlikte konunun açığa vurulması Abdülkerim isimli bir Osmanlı "siyasi ve askeri casusunun" Osmanlı Genelkurmayı'na karşı 22 Eylül 1918'de "büyük bir özveriyle" Almanların gizli bir anlaşmayla Bakü'nün Ruslara ait olduğunu onayladıkları bilgisini ele geçirmekle övünmesine engel olmamıştı. Genelkurmay'daki bir okuyucu raporun bir nüshasına, "Gazeteleri okumadığı açıkça belli oluyor," diye yazmıştı: ATASE, Tiflisten Genelkurmaya Mesaj, 22 Eylül 1334 [22.9.1918], K. 526, D. 2055-369, F. 16-1.
71 Aktaran Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 231-32.
72 Trumpener, *Germany*, s. 193.
73 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Ankara: Azerbaycan Kültür Merkezi, 1991), s. 96-98.
74 Trumpener, *Germany*, s. 194-95.
75 L.C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (Londra: E. Arnold, 1920), s. 283-85; 22 Ağustos 1918 tarihli Radyo Bağlantısı, 1-2 Eylül 1918 tarihli Radyo Bağlantısı, Gürcistan, *Dokumentii i materiyalii*, s. 440-41; Suny, *Baku Commune*, s. 334-35.

76 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 211-12; ATASE, K. 1, D. 1, F. 1-108, aktaran Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 122.
77 Rüştü, *Bakû Yollarında*, s. 212-14; Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 590-91.
78 Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 121-122.
79 ATASE, BDH Koll., K. 3820, D. 12, F. 54, aktaran Nasır Yüceer, *Azerbaycan*, s. 124; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 228-30.
80 Nasır Yüceer, "Qafqaz İslam Ordusunun Bakı Şəhərini Azad Etməsi", *Azərbaycan* içinde, ed. Süleymanov ve Rıhtım, s. 351-52.
81 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 539; Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, s. 364-65.
82 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 237-38.
83 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 594-95; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 425-26, n. 1.
84 Michael A. Reynolds, "Native Sons: Post-Imperial Politics, Islam, and Identity in the North Caucasus, 1917-1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 56 (Mart 2008), s. 232-37.
85 Deklarasyon için bkz. ATASE, K. 1857, D. 722, F. 1-27, Erşan'ın aktardığı gibi, "Kuzey Kafkasya Siyaseti", s. 47. Mükemmellikten uzak İngilizce bir tercümesi için Haidar Bammate, *The Caucasus Problem* (Bern: yayınevi belli değil, 1919), s. 30-31.
86 Bununla birlikte sahil şehri Oçamçıra Güney Kafkasyalılara bırakıldı çünkü nüfusu ağırlıklı olarak Gürcülerden oluşuyordu: "Şimali Kafkasya Hükümetinin Teşekkülü", *Tasvir-i Efkâr*, 16.5.1918.
87 ATASE, Dağıstan'daki Vaziyete Dair Rapor, 23 Teşrinievvel 1333 [23.10.1917], K. 502, D. 2040-502, F. 1-2; Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 7.
88 ATASE, Rusya'daki Vaziyete Dair Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkiye Müdiriyetine Rapor, 28 Temmuz 1333 [28.7.1917], K. 1843, D. 129-67, F. 1-35; Zeki Paşadan Enver Paşaya, 22 Kanunusani 1333 [22.12.1917], K. 530, D. 2070-928, F. 1-143.
89 ATASE, Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkiye Müdiriyetine Rapor, 23 Kanunuevvel 1334 [23.1.1918], K. 530, D. 2070-928, F. 1-151. Karş. Barasbi Baytugan, "Tarihi İnsanlar Yaratır", *Şimali Kafkasya-Severnyi Kavkaz*, no. 41 (Eylül 1937), s. 2-3. Bu tekliflerin sebebi dağlıların Bolşevik karşıtı komşularıyla sulh içinde olmalarının kendi çıkarları için daha iyi olacağını düşünmeleriydi: Reynolds, "Native Sons", s. 231.
90 Anlaşmanın metni için bkz. BOA, "Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye ile Kafkasya Cibaliyunu İttihadı Hükümeti Beyninde Munakid Muhadenet Muahedenamesi", HR.HMŞ. İŞO, D. 107, S. 10.
91 ATASE, Askere Alma Şefinden, 30 Mart 1334 [30.3.1918], K. 1851, D. 64-111, F. 9.
92 Bammat'dan Çermoyev'e, 31.7.1918, M.D. Butayev (ed.), *Soyuz obedinennıh gortsev Severnogo Kavkaza i Dagestana (1917-1918 gg.), Gorskaya Respublika (1918-1920 gg.)* (Mahaçkale: İnstitut istorii, arheologii i etnografii DNTs RAN, 1994) (bundan sonra SogSKiD), s. 144; Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 8.
93 Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 20.
94 Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 20-22, 37.
95 Haci Murad Donogo, "Najmuddin Gotsinskiy", *Voprosii istorii*, 6 (2005), s. 35-36.
96 ATASE, Üçüncü Ordu Komutanlığına, 31 Mart 1334 [31.3.1918], K. 2918, D. 496, F. 1-130.
97 Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 31.
98 Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 34, 43.
99 "Siyaset: Türkiye-Ukrayna", *Tanin*, 20.4.1918.
100 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 369.

101 Fischer, Enverin Mart sonunda Kırım'a Osmanlı birlikleri göndermeye söz verdiğini fakat Alman itirazının buna engel olduğunu yazmaktadır. Enver'in kime söz verdiği belirtilmemiş: Fischer, *Germany's Aims*, 546.
102 Kırımlı, "Relations", s. 204.
103 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 128.
104 Kırımlı, "Relations", s. 205-206.
105 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 110.
106 ATASE, "Rus veya Osmanlı Medeniyetlerinden Hangisi Buhara'nın Asrileşmesini Daha İyi Sağlar?", 19 Ağustos 1334 [19.08.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 2-19.
107 İsrafil Kurtcephe, "Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Buhara Hanlığı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996), s. 592-93.
108 ATASE, Türkistanlılara Çağrı, 22 Teşrinievvel 1334 [22.10.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 12-1.
109 Mustafa Gül, "Bolşevik İhtilali Sırasında Kırgız-Kazak Öğrencilerin Osmanlı Hükümetine Sundukları Bir Beyanname", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11 (Mart 1995), s. 50-53.
110 ATASE, "Rusya'nın mağlubiyetiyle elde edilen tarihi fırsatın hatırlatacağı bazı düşüncelere ait acizane layıha", 12 Şubat 1334 [12.2.1918], K. 1857, D. 428-133, F. 1.
111 ATASE, "Rusya'nın mağlubiyetiyle elde edilen tarihi fırsatın hatırlatacağı bazı düşüncelere ait acizane layıha", 12 Şubat 1334 [12.2.1918], K. 1857, D. 428-133, F. 1-2.
112 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 506.
113 ATASE, Kafkas İslam Ordusu Siyasi İlişkiler Şubesine mesaj, 20 Ağustos 1334 [20.8.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 6.
114 ATASE, Türkistan'daki Vaziyeti Umumiyeye Dair Arzuhal, 24 Ağustos 1334 [24.8.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 2-6-2-9.
115 ATASE, Memleketine Batum Üzerinden Gönderilmesi Gereken Müslüman Sefir [Tarihsiz], K. 1854, D. 142-121, F. 1-19.
116 ATASE, Karargâh İkinci İstihbarat Şubesine mesaj, 13 Teşrinievvel 1334 [13.10.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 1-20.
117 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 512-13.
118 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 514-16.
119 ATASE, İslam Ordusu Komutanlığına mesaj, 22 Teşrinievvel 1334 [22.10.1918], K. 1854, D. 142-121, F. 12-12-1.
120 Örneğin Çiçerin 14 Mart 1918'de Sovyetler'in IV. Kongresi'nde dördüncü maddenin Osmanlıların bölgeyi ilhakının onaylandığı anlamına geldiğini itiraf etmiştir: Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 489.
121 BOA, Elviye-i Selâse'nin İlhakı, 29 Temmuz 1334 [29.7.1918], DH.İ.UM, D. 20-19, S. 13-13, F. 2; Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959), s. 86, 90; Dayı, *Elviye-i Selâse'de*, s. 61; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 491.
122 Bazı küçük çelişkilere rağmen Seçimin ayrıntılı bir dökümü için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 491-92.
123 BOA, Elviye-i Selâse'nin İlhakı, 15 Ağustos 1334 [15.8.1918], DH.İ.UM, D. 20-19, S. 13-41, F. 15.
124 BOA, Batum, Kars ve Ardahan'ın birleştirilerek Batum Vilayetinin Oluşturulmasına Dair Kararname, 14 Eylül 1334 [14.9.1918], DH.İ.UM, D. E-40, S. 30, F. 3.
125 BOA, Nüfus Sayımının İdaresi Hususunda Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine, 14 Eylül 1334 [14.9.1918], DH.İ.UM, D. 20-19, S. 13-48, F. 3.

126 BOA, Legal Opinion of the Law Office, 19 Ağustos 1334 [19.8.1918], Batum Rus Ulusal Konseyi Yönetmeliği, 1918, DH.İ.UM, D. 20-19, S. 13-26, F. 5-1, 7.
127 Çiçerin'den Türk Hariciye Nazırlığına, 20.9.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 490-92; A.N. Heyfets, *Sovyetskaya Rossiya*, s. 68; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 228.
128 Çiçerin'den Alman Konsolosuna, 21.9.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 492-93.
129 Viyator, "Turtsiya", *İzvestiya*, 21.09.1918.
130 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 554-55.
131 A.N. Heyfets, *Sovyetskaya Rossiya*, s. 70.
132 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 244-45; Trumpener, *Germany*, s. 196; Bihl, *Die Kaukasus*, c. II, s. 123-24.
133 Almanya'daki RSFSC temsilcisinden Rıfat Paşa'ya, 3.10.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 509-10; A.N. Heyfets, *Sovyetskaya Rossiya*, s. 70.
134 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 242-43. Bayur bu notla ilgili 24 Eylül 1918 tarihini verir.
135 K. Radek, "*Baku*", *İzvestiya*, 9.10.1918.
136 Hariciye komiserliğinden Nesimi Beye, 10.10.1918, SSCB, Ministerstvo inostrannıh del, *Dokumentii vneşney politiki SSSR*, c. I, s. 514-16; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 563; Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 228-29.
137 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 426-28.
138 A.A. Topçibaşev, *Diplomatiçeskie besedy v Stambule*, 1918-1919, ed. Gasan Gasanov (Bakü: Ergün, 1994), s. 9-15.
139 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 255.
140 Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1942), s. 139.
141 İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları* (Ankara: yayınevi belli değil, 1991), s. 101.
142 Çermoyev'in Talimatı, 14.10.1918, SogSKiD, s. 162-63.
143 İzzet, *15. Piyade Tümeni*, s. 147; Berkok, *Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz*, s. 73.
144 Bammat'dan Çermoyev'e, 31.7.1918, SogSKiD, s. 145.
145 Bammat'dan Çermoyev'e, 31.8.1918, SogSKiD, s. 152.
146 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 443.
147 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 440, 445; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 255; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1914-1918)", *Kafkas Araştırmaları*, 3 (1997), s. 87.
148 Genelkurmay Başkanlığı, *Üçüncü Ordu Harekâtı*, c. II, s. 601; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 445; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, s. 4, 258. Enver'in emir verdiği gün için Genelkurmay Başkanlığı, Üçüncü Ordu Harekâtı birinci cildinde 5-6 Ekim tarihleri verilirken, Bayur 15 Ekim tarihini ileri sürmektedir.
149 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1 (İstanbul: Baha Matbaası, 1965), s. 21.
150 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953), s. 42-43. Cebesoy hareketin Bakü merkezli kurulmasını yazmış olsa da Kurat (*Türkiye ve Rusya*, s. 572-73) bunun bir hata olduğunu dile getirmektedir ve Kars'ın merkez yapılmasının daha büyük bir ihtimal olduğunu söyler. Kurat'ın teklifi daha akla uygun görünmektedir.
151 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, s. 440-48.
152 İzzet, *15. Piyade Tümeni*, s. 203-206, 222-23; Genelkurmay Başkanlığı, Üçüncü Ordu Harekâtı, c. II, s. 615.

SON SÖZ
(Sayfa 263-280)

1 Bobroff, *Roads*, s. 150-53.
2 Weitz, "From the Vienna to the Paris System", s. 1314.
3 Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East, 1914-1923* (New York: Routledge, 2001), s. 162, 164; Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (New York: Vintage Books, 2000), s. 42.
4 Erol Mütercimler, *Denizden Gelen Destek: Sovyetler Birliğinden Alınan Yardım ve Kuva-yı Milliye Donanması* (Ankara: Yaprak Yayınları, 1992). Yardımların miktarı ve türüyle ilgili bir liste için Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova ilişkileri* (Bursa: Motif Matbaası, 1997), s. 292-96.
5 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: E. J. Brill, 1984), s. 68-105.
6 Erik Jan Zürcher, "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137 (1999), s. 81-92.
7 Bu bir genellemeden ibarettir, Müslümanların pek çok grubunun kendi gündemi vardı. Örneğin bkz. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (New York: Oxford University Press, 2009).
8 Bülent Gökay, *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism* (Londra: Tauris Academic Studies, 1997), s. 75.
9 Pipes, *Formation*, s. 224.
10 Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşına Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Basımevi, 1948), s. 24.
11 Ivar Spector, "General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History", *International Journal of Middle East Studies*, 3, 4 (Ekim 1972), s. 491-93.
12 Figes, *Peoples' Tragedy*, s. 714-15.
13 Onur Yıldırım, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (New York: Routledge, 2006).
14 Enver'in aksine Suphi Anadolu'ya geçebildi ancak Trabzon açıklarında denizde bilinmeyen bir şekilde öldürüldü. Suphi hakkında bkz. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*.
15 McDowall, *Kurds*, s. 192-207.
16 Lewis, *Emergence*, s. 470-71.
17 Mango, *Atatürk*, s. 438.
18 Figes, *People's Tragedy*, s. 591. Kızıl Ordu'da hizmet eden Çarlık dönemi subayları 75.000 sayısını buluyordu ve kıdemli komutanın dörtte üçünü oluşturuyordu: A.G. Kavtaradze, *Voyenniye spetsiyalistii na slujbe Respubliki Sovyetov, 1917-1920 gg.* (Moskova: Nauka, 1988), s. 221-23.
19 Joseph Stalin, "The Breakneck Speed of Industrialization", *Stalin and Stalinism*, ed. Martin McCauley (Londra: Longman, 1995), s. 92-93.
20 Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism: Who is a Turk?* (New York: Routledge, 2006), s. 11-40.

21 Sovyet uluslar politikasına dair standart eser Martin, *Affirmative Action Empire*. Ayr. bkz. Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca: Cornell University Press, 2005).

22 Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2006), s. 70-89.

23 Terry Martin, "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, 70, 4 (Aralık 1998), s. 858.

24 A.M. Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, çev. George Saunders (New York: Norton, 1978).

25 *Sovyetskiy soyuz na mejdunarodnıh konferentsiyah periyoda Velikoy otyeçestvennoy voynii 1941-1945*, c. VI, *Berlinskaya (Potsdamskaya) konferentsiya rukovoditeley treh soyuznıh derjav - SSSR, SŞA, Velikobritaniya (17 iyuliya-2 avgusta 1945 g.)*, ed. A.A. Gromıko v.d. (Moskova: İzdatelstvo politiçestkoy literaturii, 1980), s. 40-41, 145, 158.

26 Jamil Hasanlı, *At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946* (New York: Rowman and Littlefield, 2006); Louise L'Estrange Fawcett, *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946* (New York: Cambridge University Press, 1992); William Eagleton, *The Kurdish Republic of 1946* (Londra: Oxford University Press, 1963).

27 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası* (İstanbul: İnsel Yayınları, 1970).

28 C.A. Macartney, *National States and National Minorities* (Londra: Oxford University Press, 1934), s. 179.

29 Macartney, *National States*, s. 210.

30 Macartney, *National States*, s. 211.

31 Dan Diner, *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*, tr. William Temple ve Joel Golb (Madison: University of Wisconsin Press, 2008), s. 7-8.



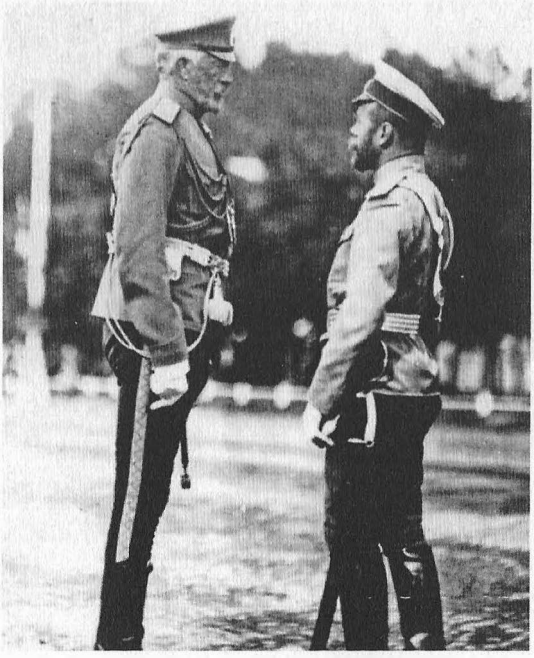
Resim 1 Osmanlı Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa (Haluk Oral, Arıburnu 1915, 2. Basım, s. 6).



Resim 2 Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov (ÇGAKS)



Resim 3 Selanik'ten kaçan Müslüman mülteciler İstanbul yolunda (Hoover Enstitüsü, Emile Holman evrakı)



Resim 4 Grandük Nikolay Nikolayeviç (solda) ve Çar II.



Resim 5 Samsunlu Laz mücahitler (Hoover Enstitüsü, Tarsaidze evrakı)



Resim 6 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını kutlayan Osmanlı halkı (Hoover Enstitüsü)



Resim 7 Kafkas Cephesi'nde Kazaklar (ÇGAKS)



Resim 8 Kafkas Cephesi'nde Rus askerleri (ÇGAKS)



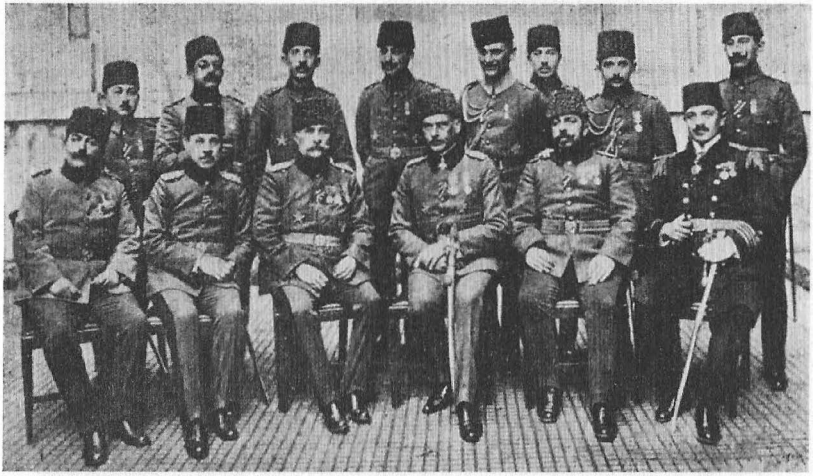
Resim 9 Ganimet bir Rus mitralyözünün başında Osmanlı askerleri (Harb Mecmuası, *Şubat 1915)*



Resim 10 Rus Kafkas Ordusu'nun kurmay başkanı olup bilahare komutanlığına da yükselen General Nikolay Yudeniç (ÇGAKS)



Resim 11 Teşkilat-ı Mahsusa'nın başı olan Binbaşı Süleyman Askeri Bey (Harb Mecmuası, *Mayıs 1916*)



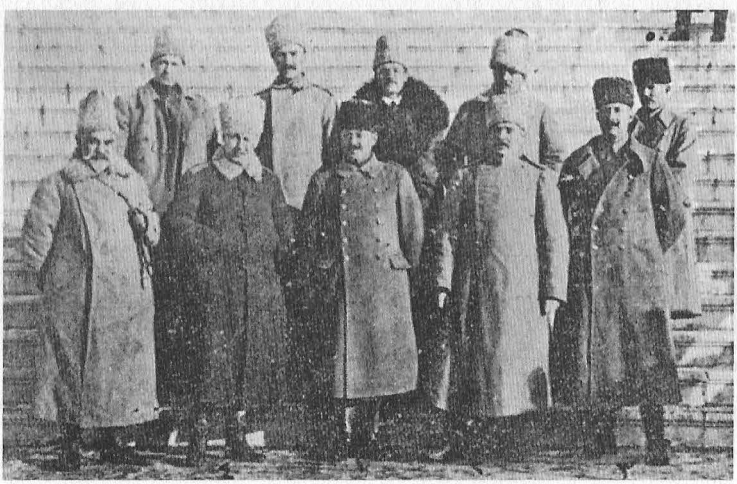
Resim 12 Oturanlar, sağdan itibaren: Rauf Bey, Vehip Paşa, Liman von Sanders (Harb Mecmuası, *Ağustos 1916*)



Resim 13 Sivas'ta tutulan Rus savaş esirleri (Harb Mecmuası, *Şubat 1915*)



Resim 14 Rusların Müslümanlardan kurulu ünlü "Vahşi Tümen"ine mensup subaylar (Hoover Enstitüsü, Tarsaidze evrakı)



Resim 15 Erzincan'da ateşkes görüşen Osmanlı ve Rus temsilcileri, Aralık 1917 (Harb Mecmuası, *Aralık 1917*)



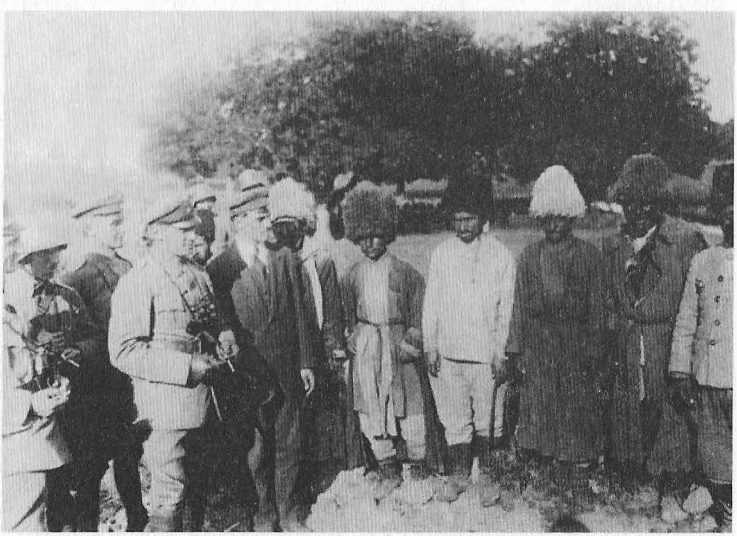
Resim 16 Lev Troçki ile Adolf İoffe'nin Brest-Litovsk'a gelişi, Aralık 1917 (IWM, Q23903)



Resim 17 Alman generali Max Hoffmann, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Ottokar von Czernin, Sadrazam Talat Paşa ve Alman Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann Brest-Litovsk'da (Hoover Enstitüsü, Arthur M. Free fotoğraf koleksiyonu)



Resim 18 Almanlar Gürcistan'da ilerliyorlar (Hoover Enstitüsü, Tarsaidze koleksiyonu)



Resim 19 Alman subayları Gürcistan'da köylülerle sohbet ediyorlar (Hoover Enstitüsü, Tarsaidze koleksiyonu)

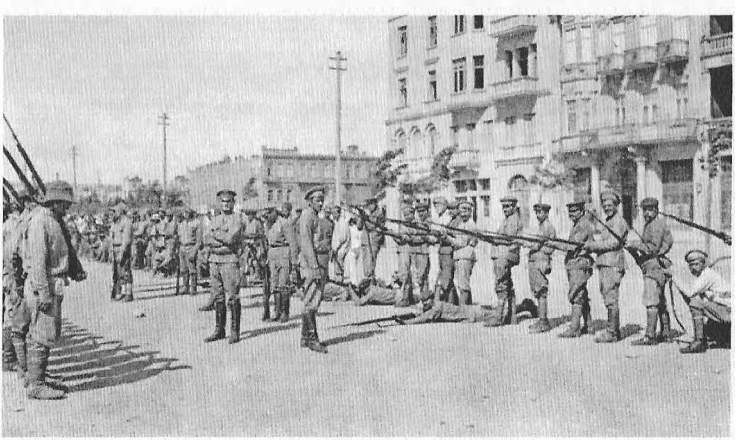


A	4-3671
D	67
F	3-31

Resim 20 Bir Ermeni devletinin yaratacağı tehlikelere dair Enver Paşa'nın Vehip Paşa'ya yazdığı mektup (27 Mayıs 1918) (ATASE)



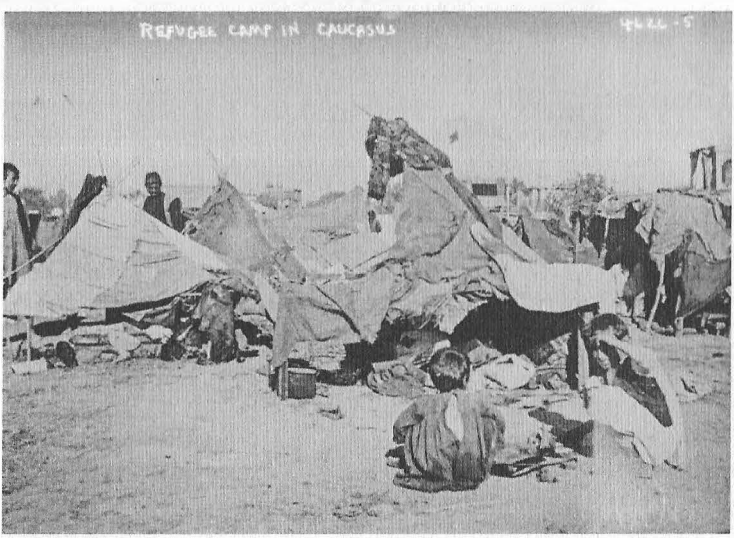
Resim 21 Bir Ermeni asker ile Dunsterville Kuvveti'ne mensup bir İngiliz subayı Bakü savunmasında (IWM, Q24891)



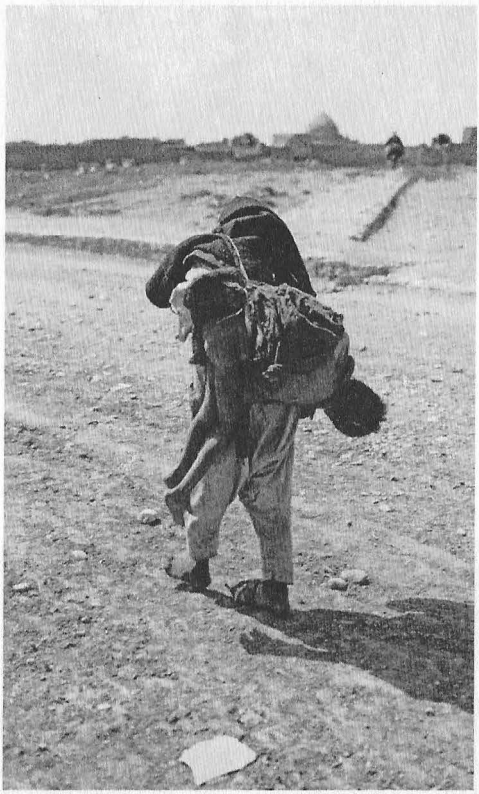
Resim 22 Bakü'de talim eden Ermeni askerler (IWM, Q24926)



Resim 23 Savaşın ardından Trabzon'da ahaliden bir kadın ile çocuk (Hoover Enstitüsü, Roy E. Wayne fotoğrafları)



Resim 24 Büyük ihtimalle Ermeni olan mülteciler, Kafkasya (Kongre Kütüphanesi, Resim ve Fotoğraf bölümü)



Resim 25 Bir Kürt, açlıktan ölmüş bir çocuğun cenazesini defnetmek üzere götürüyor (IWM, Q24728)

DİZİN

1905 Devrimi 3, 32
1917 İhtilali *bkz.* Rus Devrimi
31 Mart Ayaklanması 34
93 Harbi *bkz.* Osmanlı-Rus Savaşı

Abbasi 88
ABD *bkz.* Amerika Birleşik Devletleri
Abdullah Cevdet 61
Abdülaziz 48
Abdülhamit (II.) 25, 31, 34, 55-56, 59-60, 67, 69, 71, 88-89, 92, 95, 101, 156, 249
Abdürrezzak *bkz.* Bedirhan, Abdürrezzak
Abdüsselam *bkz.* Barzani, Abdüsselam
Abhazlar 247, 278
Abhazya 217, 247
Acara 93, 149, 171, 182
Acarlar 94, 128, 139, 144, 149
Acemler 219
Adana 34, 68, 154
Ademi Merkeziyet Birliği 89
Adıvar, Halide Edip 159
Afganistan 93, 130, 144
Afrika 30, 36, 55, 73, 93, 131, 144, 156, 232
  Kuzey Afrika 73, 93, 131, 144, 156, 232
Agamemnon 262
Ağaoğlu, Ahmet (Ağayev) 47-48, 95, 99-100, 194-95
Ağrı Dağı 203
Ahılkelek 215-16, 223
Ahıska 215-16, 223, 274
Ahıska Türkleri 274
Ahmet *bkz.* Ağaoğlu, Ahmet
Ahmet İzzet Paşa 170
Akçam, Taner 160
Akçura, Yusuf 95, 133-35, 188, 196
Akdeniz 36, 63, 114, 123, 128, 146
  Doğu Akdeniz 36, 128, 146
Akhalkalı 215
Aleksandropol 215
Alekseyev, Mihail 141, 144
Aleviler 54, 203
Ali Haydar Efendi 126
Ali Kemal 34
Alman Dışişleri Bakanlığı 244
Almanca 181
Almanlar 5, 17, 19, 23, 26, 30, 44-45, 48-49, 63, 66, 75-76, 80, 102, 112-20, 122-33, 135-38, 140-41, 143-44, 154, 175, 158, 177-79, 181-89, 191-92, 194-96, 198, 200, 216-18, 220, 224-26, 229-31, 235, 237-39, 242-46, 250, 252, 257-59, 274
Almanya 3, 15, 23, 30, 44, 48-50, 66, 75, 79-81, 94, 102, 111-14, 116-19, 124, 126-27, 130, 133, 141, 143-44, 157, 177-81, 184, 187, 190, 196, 217-18, 224-25, 230, 244, 246, 249, 255-58, 260, 266, 274-75
Alsace-Lorraine 177
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 56, 265, 274-75, 219, 260
Amerikalılar 63, 80, 164, 260
Anadolu 2, 15-16, 21, 44, 53, 55, 58-63, 68-69, 77-79, 81, 108, 110, 118, 120, 123, 133, 140, 144-45, 147, 149, 153, 155-56, 158, 160-61, 163, 166, 171, 173, 181, 186, 192, 205, 207, 253, 261, 264, 266-74, 277
  Batı Anadolu 279
  Doğu Anadolu 16, 21, 53, 55, 58, 61-62, 68, 79, 81, 108, 123, 144-45, 158, 186, 192, 207, 261, 264, 277
  Küçük Asya 63, 80, 116
Antep 154
Antranik (Ozanyan) Paşa
Arabistan 127, 176, 247, 264
Aram Paşa *bkz.* Manukyan, Aram

Arap Yarımadası *55*
Arapça 98
Araplar 2, 4, 44, 73, 127, 132, *155*, 247, 264, 266
Ardahan 15, 22-23, *55*, 89, 128, 136, 178, 181-83, 192-93, 197-98, 207-208, 211, 230, 244, *254*, *256*, *258*, 269, *274-75*
Ardahan 240
Argonautis 169
Argyll 17
Arjantin *45*
Arnavutlar 4, *155*, 223
Arnavutluk 30, 38, *156*
Arpaçay Nehri 216
Artvin 128, 139, 149
Asım Bey 37
Asir 263
Astrahan 240
Asya 32, *135*, 146, 187
  Küçük Asya 63, 80, 116
  Orta Asya 93, 98-99, 130, 194, 224, *251*, *253-54*, 264, 273-74
Aşirbekov, İsa 231
Aşkabat *253*
Atina 169, 179
Avank *105*
Avar 249
Averyanov, Pyotr *54*, 71-72
Avrasya 3, 10, 19, 31, 108, *265*, 278-79
Avrupa 1-3, 9, 11-19, 26-29, 36, 41, *45*, 47, *52*, *57*, *59-63*, 68, 73, 76, 78-81, 83, 88, 94, 111-12, 119, 130, 132, *135*, 143, 145-46, *154*, 173, *175*, 178, 182, 184-87, 198, 201, 217, *265-66*, 276, 278-80
  Batı Avrupa 3, 11-13, 184, 201, 279
  Doğu Avrupa 178, 182, 184-*85*, 187, 198, *265*
  Kıta Avrupa 143, 266
Avrupa'nın Hasta Adamı 1
Avusturya 33, 80, 123, *125*, 186, 193, *253*
Avusturyalılar 48, 127, 138, 179, 182, 184, 189, 231
Avusturya-Macaristan 3, 10, *15*, 26, 29-30, 33, *35*, 39, 48, 111, 114, 117, *125-26*, 129-30, 133, 144, *157*, 173, 178-82, 189-91, 193, *255*, *265*
Ayastefanos *15*
Azadistan 271, 274
Azerbaycan 22-23, 32, 47, 88-89, 126, 128, 194, 200, 202, *215*, 221-22, 227, 229-30, 232-*35*, 238, 241-44, 246-47, *254*, *257-61*, 269, *275*, 278
  Batı Azerbaycan 234
  İran Azerbaycanı 202, *275*
  Kafkas Azerbaycanı *258*
  Rus Azerbaycanı 32, 47, 89
Azerbaycan Cumhuriyeti 22, 233, 241, 246, *259*
Azerbaycan Harbiye Nezareti 241
Azerbaycan Komünist Partisi 268
Azerbaycan Türkleri 128
Azeri Ulusal Konseyi 221-22
Azeriler 89, 100, 211, 221-22, 224, 227, 230-33, 237, 241-46, *257-61*, 267-69, *275*, 278
Aziz Efendi 262

Bâb-ı Âli 34, 42, 48, 69, 73, 80-81, 91, 100, 102-103, 106-107, 116, 118, 126, 244, *258*, *265*, *275*
Bağdat 140-41, *153*, *175*, 177, 197, 230
Bahaeddin Şakir 34, 90, 121, 126, 128, 137
Bahriye Nezareti 113, 208
Bakay, İbrahim 106
Bakü 22, 89, 99, 131, 200, 208, 212, *215*, 217, 222, 224, 226-27, 230-31, *235-49*, *253*, *256-60*, *262-63*, 268-71
Bakü Komünü 208, *235-36*, 239
Balakyan, Kirkor 160
Balkan Savaşları 38, 41-44, 46, 69, 77, 96-97, 109, 111, 122, 144, 149, *159*, 218, *275*
  İkinci Balkan Savaşı 42
  Üçüncü Balkan Savaşı 111, 321
Balkanlar 12-*15*, 18, *25-26*, 28-29, 33-34, 37-39, 43-44, *55*, 67, 73, *77-78*, *125*, 130, 133, 144, *155*, *157*, 170, 273
Baltık 141, 270
Baltık Denizi *25*, 41
Bammat, Haydar 209, *214-15*, 260
Baratov, Nikolay 164
Barzani, Abdüsselam *65-66*
Basok-Melenevskiy, Marian 138
Basra 140, 226
Basra Körfezi *ayr. bkz.* İran Körfezi 140
Başkale 70
Batı Cephesi 130, *256*

Batum 15, 22-23, 55, 89-90, 92-93, 103, 116, 124, 127, 136, 150, 169, 178, 181-83, 186, 190, 192-93, 197-98, 207-18, 222, 226, 229-30, 238, 244, 253-54, 256, 258-59, 263, 268-69
Batum Rus Ulusal Konseyi 256
Bayburt 140, 206
Bedirhan 70, 73
Bedirhan Paşazade Yusuf Kamil 85
Bedirhan, Abdürrezzak 63-65, 70, 72-74, 82-85, 151, 165
Berazi, Hayreddin 66, 70
Berlin 15, 18, 30, 44, 127, 131-32, 138, 179, 182-83, 216-17, 225-26, 244, 250, 252, 256-57, 263
Berlin Antlaşması 15-16, 58-60
Berlin Kongresi 14, 16, 18, 62
Bernau, Auguste 158
Bernstorff, Johann Heinrich von 178, 181, 183, 238
Besarabya 15, 270
  Güney Besarabya 15
Beyaz Ruslar 185
Beyrut 85, 103
Biçerakov, Lazar 237, 239-40
Birjevyia Vedomosti 69
Birleşik [Kuzey] Kafkasya Dağlıları Birliği (KDB) 209, 215, 247-48, 260
Bismarck, Otto von 17
Bitlis 46, 53, 61, 65, 69, 83-86, 120-21, 141, 146, 151, 153, 160, 166, 168, 263
Bizans 34
Bloxham, Donald 159
Boğaziçi 39-41
Boğazlar 31, 33, 35-40, 44-45, 48-49, 116-17, 119, 139, 141-42, 144, 175, 264, 274-75
Bolşevik Devrimi *bkz.* Rus Devrimi
Bolşevik Merkez Komitesi 192
Bolşevik Partisi *ayr. bkz.* Komünist Parti 176, 269
Bolşevikler 5, 22, 176-201, 204, 207-12, 217, 222, 224, 226-27, 229-30, 234-48, 252, 254, 256-57, 263, 265-73, 276, 278
  Bakülü Bolşevikler 208, 236
Bolşevizm 269, 272, 276
Bombay 91
Bosna 80, 111
Bosna-Hersek 30, 33
Botan 61, 64
Breslau 114-15
Brest-Litovsk 178, 183-84, 186, 189-90, 192-93, 195-99, 204-208, 212, 225-26, 229, 242, 249-50, 252, 255, 257-58
Brest-Litovsk Antlaşması 22, 173, 195-99, 211, 215, 226, 243, 254, 256-57, 259
Breuilly, John 10, 19
Britanya *ayr. bkz.* İngiltere 15, 23, 29-30, 32, 40, 44-46, 58, 63, 80, 102, 113, 130, 181
Britanya Donanma Bakanlığı 115
Buhara 66, 93, 133, 251, 253
Buhara Maarif-Talim Cemiyeti 93
"Buhara'nın Terakkisine Rus veya Osmanlı Medeniyetinden Hangisi Daha Faydalıdır?" 251
Bukovina 191
Bulgarca 13, 157
Bulgaristan 13-15, 17, 29, 35, 38, 42, 59, 115, 134, 143, 154, 163, 179, 193, 219-20, 255-56, 259
Bulgarlar 16, 39-40, 43, 59, 61, 116, 170, 178-79, 181-82, 218
Büyük Arap Ayaklanması 264
Büyük Kafkasya Savaşı 247
Büyük Millet Meclisi 269

Cabir Paşa 71
Cafer Bey 91
Canbizar 92
Cavit Bey 114, 116-18
Cebesoy, Ali Fuat 269
Celal Bey 63
Cemal Azmi 169
Cemal Bey 102
Cemal Paşa 31, 113-14, 116-18, 131-32, 142, 144, 232, 263
Cevdet Bey 88, 168
Cholm 191
Churchill, Winston 115, 274
Cihandani Cemiyeti 72
Cizre 61
Culfa 215, 226
Czernin, Ottokar von 181, 189-91

Çanakkale 40, 116, 133, 139
Çanakkale Boğazı 41, 263-64

Çarıkov, Nikolay 33-35, 37, 66, 97-98
Çatalca 42
Çeçenler 96, 209, 247, 274
Çek Lejyonu 239
Çelebizade, Mehmet Esat 133
Çerkezler 16-17, 51, 53, 58, 92, 126, 128, 144, 155, 167, 232, 241, 247-48, 260, 268
Rusya Çerkezleri 128
Çermoyev, Abdülmecid (Tapa) 209, 215, 260, 262
Çernoye More 247
Çernozubov, Fyodor 131, 139
Çhenkeli, Akaki 209-14, 226
Çiçerin, Georgiy 217, 243, 256, 258-59
Çin 93
Çirkov 72-73
Çoruh 149-50
Çürüksu 182

Dağıstan 22, 135, 209, 240, 246-49, 260, 262, 268, 278
Dağıstan Cumhuriyeti 230
Dağıstanlılar 135, 210, 247, 260, 268
Dağlık Karabağ 215, 232, 261, 264, 268-69
Dağlılar 209, 211, 247-48
Kuzey Kafkasya Dağlıları 252
Dahiliye Nezareti 47-48, 85, 100, 102, 127, 157, 255, 281
Darü'l-Fünun 47, 252
Denikin, Anton 268
Derbent 260
Dersim 203
Devlet-i Osmaniyye 233
Devoyants 167-68
Devrimci Ermeni Federasyonu 59-60, 67, 89, 104-105
Devrimci Hınçak Partisi 59, 121
Deyrü'l-Zor 154, 158, 161
Dicle 175
Difai Cemiyeti 89, 92
Diyarbakır (Diyarbekir, Diyar-ı Bekir) 46, 53, 56, 61, 65, 69, 122, 146-47, 155, 163
Dobruca 29, 178, 181-82
Doğu Anadolu Vilayetleri 192
Doğu Halkları Kongresi 270
Doğu Prusya 117
Doğubayazıt 45, 69, 81
Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti 93
Duma 32, 35, 96, 100, 150, 200
Dunsterville, Lionel 245
Dündar, Fuat 159
Dünya Savaşı (I.) 10, 21, 31, 46, 54, 57, 108, 120, 134, 145, 154, 160, 171, 180, 251, 267, 275
Dünya Savaşı (II.) 276
Dürziler 132
Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) 11, 14-19, 21, 27-28, 30, 33, 36, 41, 44, 50, 52, 56, 58, 60, 71, 79-80, 85, 97, 112-13, 147, 157, 179, 223, 270, 276
Düyun-ı Umumiye 28, 46, 48

Eçmiyazin 215, 223
Edirne 29, 42, 103, 155, 264
Ege 26, 35-36, 41, 43, 48, 115-16, 154-55, 262, 264
Elviye-i Selâse 178, 182, 192, 194, 198-99, 254-55
Enver Paşa 2, 31, 34-36, 42-43, 88, 112-21, 125-31, 133, 137-38, 141-44, 157, 169, 175-83, 187, 190, 194-97, 202, 204-13, 216, 218-20, 224-26, 230-35, 238-46, 250, 252, 257, 259-61, 263, 267, 271
Enzeli 241
Erivan 53, 65, 219, 221, 223, 268-69
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye 129
Ermeni Cumhuriyeti 76
Ermeni Kilisesi 54, 76
Ermeni Patrikhanesi 53, 60
Ermeni Reform Programı 277
Ermeni Ulusal Konseyi 79, 122, 208, 221, 245
Ermenice 157, 188
Ermeniler 2, 16-17, 21, 34, 51-54, 56-63, 66-68, 70-71, 76-85, 89-91, 93, 96, 103-108, 115, 120-23, 135, 145-71, 186-88, 202-21, 224-25, 236, 238-40, 245-46, 259-60, 263, 269-70, 277
Anadolu Ermenileri 162-63
Doğu Anadolu Ermenileri 16
Kafkasya Ermenileri 103, 162, 221
Kilikya Ermenileri 146
Türkiye Ermenileri 258

Ermenistan 22-23, 53, 60-61, 63, 76, 121, 145-48, 163, 166, 184-88, 198, 200, 209-10, 215, 218-24, 240, 242, 244, 254, 257-59, 264, 268-69, 274, 277-78
Büyük Ermenistan 220, 242, 268
Kafkasya Ermenistanı 218
Küçük Ermenistan 146-47
Rusya Ermenistanı 53, 121
Ermenistan Cumhuriyeti 22, 221, 268
Ermenistan'a Dair Kararname 186-87, 198
Erzincan 86, 140, 167, 173, 177, 202-203, 205-206
Erzincan Ateşkesi 204
Erzurum 15, 46, 53, 55, 63, 66, 69, 73, 81, 88-89, 92-93, 110, 121-22, 125-26, 128-29, 139-41, 146, 153, 160, 166, 168, 173, 205, 207-208, 214, 220, 263
Estonya 194, 270
Ezdihan 107
Eziditer 54, 214

Fahrettin Bey 128
Faros-Anatolis 169
Fars 73
Ferdinand (Bulgar Çarı) 181
Ferdinand, Franz 111
Feth Ali Han 221
Fettah Bey 106
Fırat Nehri 158, 175
Figes, Orlando 272
Filistin 133, 175, 194, 197, 205, 256, 266
Finlandiya 190, 270
Fransa 29, 39-40, 44, 79, 94, 100, 111-13, 117-18, 126, 146-47, 165, 181, 210, 264, 266
Fransız Devrimi 11
Fransızca 181, 188
Fransızlar 10, 14, 19, 30, 40, 63, 94, 113, 130-31, 133, 139-40, 143-44, 146, 153, 157, 213, 219, 265, 270
Froloff, Max 127

Gadjemukov, Vasiliy 163, 167-68
Galiçya 138, 175, 191
Galip Kemali Bey 183, 186, 188, 243, 252-53
Gaspıralı, İsmail 97
Geçici Hükümet (Rusya) 176, 200
Gelibolu 140-41, 153, 173
Gence (Yelizavetpol) 89, 136, 215, 222, 232, 234-35, 238, 241, 252
Genç Buharalılar 251
Gilan Sovyet Cumhuriyeti 271, 274
Giresun 109
Girs, Mihail 39-40, 49-50, 80, 84, 103, 114-18, 122, 154
Goeben 114-15
Gordion 148-49, 156
Gordlevskiy, Vladimir 164
Gotsinskiy, Necmettin 249
Goltz, Colmar Freiherr von der 112
Gökalp, Ziya 56, 156
Gökçay 234, 237
Gravi 70
Grigoroviç, İvan 40
Gunib 248
Güllübulak 216
Gümrü 121, 136, 216, 223, 225
Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti 22, 214, 227
Güney Kafkasya Federasyonu 221, 236
Güney Kafkasya Komiserliği 201, 204, 209, 226
Güney Kafkasya Meclisi 206-207, 211-13, 221
Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti 278
Güneybatı Kafkasya Hükümeti 268
Gürcistan 22-23, 69, 136-37, 144, 149, 200, 204, 210, 218, 220-25, 242, 244, 246, 254, 257, 259-60, 268-69, 274, 278
Gürcistan Bolşevik Partisi 269
Gürcistan Cumhuriyeti 22, 221, 278
Gürcistan Milliyetçi Demokratları 204
Gürcü Lejyonu 136
Gürcü Ulusal Konseyi 218
Gürcüler 21, 102, 125, 128, 135-37, 150, 170, 183, 187-88, 202, 204-206, 208-13, 216-27, 237-38, 242-45, 260, 268-69, 278
Hıristiyan Gürcüler 128, 137, 210, 219

Habsburg 5, 9
Haçlı 43
Hakkari 54
Hakkı Paşa *bkz.* İbrahim Hakkı Paşa
Halaskar Zabitan 38

Halep 68, 85, 154, 158
Halide Edip *bkz.* Adıvar, Halide Edip
Halil Bey *bkz.* Menteşe, Halil
Halil Paşa *bkz.* Kut, Halil
Halim Sabit 252
Halit 99
Halkların Hakları Bildirgesi 201
Hamamlı 216
Harbiye Nezareti 39, 42, 49, 99, 101, 113, 129-30, 176-77, 241, 252-53
Hariciye Nezareti 37, 43, 64, 97, 99-101, 157, 177, 180, 188, 193, 195, 197
Harput 46, 53, 147
Hatisyan, Aleksandr 208, 220, 223-24
Hazar Denizi 150, 240, 242, 246, 254, 260, 262, 271
Hemedan 241
Heyderan 64
Heyet-i Vükela 260
Hınçak *bkz.* Devrimci Hınçak Partisi
Hınıs 202
Hıristiyanlar 3, 14, 16-17, 28-29, 34, 39, 41, 43-44, 54, 56-58, 61, 67-68, 74, 78-79, 81, 83, 85-86, 108-109, 122-23, 128, 135-37, 147, 154, 157-58, 164, 203, 210, 214, 219, 233-34, 236, 262, 270
Balkan Hıristiyanları 14, 43, 58
Hıyabani, Muhammet 271
Hicaz 92, 263
Himmet Partisi 222
Hindenburg, Paul von 225
Hindistan 63, 93, 125, 130-31, 266
Hint 132
Hint-Avrupa 73
Hintze, Paul von 244, 257-58
Hive 66
Hoffmann, Max 181, 183, 190-91
Hokand 195
Hollanda 127
Hopa 109
Hoy 69, 72-75, 104-105
Hrant Bey 188
Hrisantos 169-70
Hunzah 249
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 41, 102-103
Hüseyin Paşa (Kör) 64-65
Hüseyin Cahit Bey 34, 48
Hüseyin Hilmi Paşa 170
Hüseyinzade Ali 133
Irak 102, 175-76, 202, 205, 225, 230, 245, 263, 266, 275, 278
Kuzey Irak 144, 175

İançevetskiy, V. 47
İbrahim Hakkı Paşa 98, 179, 192
İbrahimov, Abdürreşit 95-96, 99
İdil-Ural Askeri Konseyi 252
İkdam 33, 104
İlhakçılar 222
İngilizler 10, 14, 19, 30, 32, 36-37, 40, 63, 68, 79-80, 88, 94, 113, 116, 125, 128, 130-33, 139-41, 143-44, 146, 153, 157, 164, 171, 175-76, 179, 197, 202, 209, 215, 218-19, 224, 226, 229-30, 236, 238-42, 244-45, 253, 258-62, 264-65, 267-78, 270, 274
İngiltere *ayr. bkz.* Britanya 3, 25, 63, 93, 112, 114-15, 118, 125-26, 131, 141, 144, 157, 165, 210, 223, 230, 264, 266, 274
İnguşlar 274
İoffe, Adolf 180, 256-58
İran 15, 32, 37, 53-54, 58, 60, 62-66, 69-71, 73, 75, 77, 85, 88-89, 104-107, 120, 122, 124, 126, 128, 131, 133, 139, 141, 144, 151-52, 164, 179, 202-203, 205, 215, 219, 225-26, 236, 239, 241-42, 245, 257-58, 263, 271, 274-75, 278
Güney İran 32
Kuzey İran 63, 75, 131, 215, 225, 241
İran Körfezi *ayr. bkz.* Basra Körfezi 63, 128
İran Meşrutiyet Devrimi 66, 104
İranlılar 58, 62, 88-89, 94, 105-107, 126, 131, 203, 245-46, 271, 275
İrşad 65-66, 70, 72
İskan-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti 157
İslami(yet) 34, 58, 88
İsmail Hakkı (Berkok) Bey 248-49, 260
İstanbul 2, 15-16, 20, 30, 33-40, 43-49, 52, 54-55, 60-61, 63-71, 77-85, 89, 91-121, 127-28, 132, 135-36, 138-40, 142, 144, 150, 155-56, 165-169, 173, 175, 178, 181-83, 189, 196, 207, 214-15, 218, 222, 224-25, 231-33, 240-41, 243-44, 246-47, 249-53, 255, 257-60, 263-64

İstanbul Boğazı 120, 263-64
İstanbul Patrikliği 78
İstiklal Harbi 268
İsviçre 133, 261, 270
İtalya 30, 36, 38, 65, 80, 150, 157, 264
İtalyanlar 36-37, 125, 133, 142, 270
İTC *bkz.* İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF *bkz.* İttihat ve Terakki Fırkası
İtilaf Devletleri 48, 113, 115-16, 118, 126, 133, 142-43, 151, 154, 177, 181, 193, 257, 261, 263-65, 268, 270
İttifak Devletleri 129, 137-38, 142-43, 178, 180-81, 184, 189-91, 197, 255-56, 275
İttihad-ı Muhammedi 34
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 2, 25, 26, 33-34, 38, 43, 48, 60-61, 67-68, 70, 83, 143, 191, 276
İttihat ve Terakki Fırkası 88, 90, 93, 95, 98-99, 102-103
Erzurum Şubesi 93
İttihatçılar 2-3, 25-31, 33-34, 36, 38-39, 41-44, 47-48, 50, 52, 56, 60-61, 63-64, 67-68, 71, 78-79, 85, 88-90, 93, 96, 98-99, 101-103, 108, 118, 121-22, 129, 131, 134-35, 142-43, 148-49, 153-57, 159-60, 163, 172, 232-33, 243, 260, 263-64, 267, 271-72, 275-77
İvan (Korkunç) 194
İzmir 138, 155, 264
İzvestiya 177, 257
İzvolskiy, Aleksandr 32-33
İzzet Bey 71
İzzet Paşa 49

Jamanak 61
Japonlar 10
Japonya 32-33, 95
Jedlicki, Jerzy 16
Jordaniya, Noi 201, 212, 220
Jön Türk 47
Jön Türk Devrimi 1, 20, 25, 32, 38
Jön Türkler (Genç Türkler) 2, 64, 89, 97, 99, 101, 135

Kaçaznuni, Hovhannes 213
Kafkas Bürosu 268
Kafkas Cephesi 128-29, 144, 173, 176, 202, 205
Kafkas İhtilal Cemiyeti 126
Kafkas Komitesi 182-83, 196, 198
Kafkas Türkleri 51
Kafkasya 1, 15-17, 22-23, 28-31, 35, 37, 45-46, 52, 54, 60, 64-66, 69, 73-75, 78, 88-93, 96, 99-100, 103, 105, 108, 114, 116, 118, 121, 123-26, 130, 144, 149-50, 154, 162, 166, 169, 173, 175, 177-81, 186-87, 192, 194, 196, 198-237, 240, 242-49, 252-64, 267-71, 274-75, 277-78
Güney Kafkasya 63, 88-93, 96, 144, 186, 199-202, 204, 206-10, 212-18, 221, 225-27, 230, 235-37, 247, 258-59, 261, 268, 278
Kuzey Kafkasya 22-23, 28, 92, 96, 108, 126, 209, 215, 222, 227, 229-30, 232, 234, 240, 244, 246-48, 252, 254, 258-61, 268, 278
Rus Kafkasyası 46, 54, 150, 271
Kafkasyalılar 94, 101, 135, 146, 190, 199-204, 207-16, 220, 224, 227, 231-34, 247, 260-62
Güney Kafkasyalılar 199-202, 204, 207-209, 211-13, 215-16, 227, 247
Kuzey Kafkasyalılar 135, 211, 224, 260-62
Kafkasya Oteli 99
Kafkasya Özel Komitesi (Ozakom) 200
Kalmıkov, Andrey 50
Kamenev, Lev 180
Kamil Paşa 42
Kanun-ı Esasi 25, 30, 61, 83, 90, 93, 135, 148
Kanuni Sultan Süleyman 255
Karabaghskiy, İapon 105
Karabağ 15
Karabekir, Kâzım 205-207, 213-14, 216, 232-33
Karabekov 99
Karadağ 15-16, 38
Karadeniz 15, 31, 35, 37, 40-41, 45, 63, 88, 109, 114, 118, 123-25, 130, 138, 140, 144-46, 169, 184, 190, 205, 247, 250, 267
Karahan, Lev 188
Karahisar-ı Sahip 194
Karakilise 216, 220, 225, 238
Karpat, Kemal 53

Kars 15, 22-23, 55, 89-90, 92-93, 136, 150, 178, 181-83, 192-93, 197-98, 202, 207-208, 211, 213-15, 220, 226, 230, 238, 244, 254, 256, 258, 267-69, 274-75
Kars Antlaşması 270
Kars Kalesi 213
Kaşgar 93, 98
Katerina (Büyük) 62, 250
Katolikler 54, 79, 127
Kavaklı Mustafa 102-103
Kazaklar 51, 108-109, 125, 145, 149-50, 152, 164, 166-67, 171, 237-38, 248, 252
Kazan 188, 194-96, 252
Kazan Türkleri 134
KDB *bkz.* Birleşik [Kuzey] Kafkasya Dağlıları Birliği
KDB Dışişleri Bakanlığı 214
Kedourie, Elie 9, 11
Kekeçkori, Yevgeni 210, 216
Kemalist 271
Kerimi, Fatih 97
Kerimov, Hüseyin Kami 100-101
Kevork, Katolikos V. 148
Keykurun, Naki 232-33, 260
Kırgız 252
Kırım 28-29, 48, 85, 93, 108, 194, 196, 225, 250, 252, 257
Kırmançi Beyliği 71
Kızıldeniz 127
Kızıl Ordu 239, 247, 268-69, 271, 275
Kızılay Cemiyeti 188
Kızıllar, Muzaffer 269
Kiev 191
Kilikya 146-47, 263
Killigil, Nuri 133, 232-35, 238, 240-41, 245-46, 249, 252, 257, 259-61
Kiril 73
Kokovtsov, Vladimir 66
Komün *bkz.* Bakü Komünü
Kornüncüler 236-37
Komünist Parti *ayr. bkz.* Bolşevik Partisi 273
Konya 140
Kotur 15, 32, 203
Köprüköy 128
Krivoşeyn, Aleksandr 116, 145, 166-67
Kronştadt Ayaklanması 269
Kuban 138, 247
Kumuklar 209, 274
Kurland 141, 181, 183, 194
Kurucu Meclis *bkz.* Rus Kurucu Meclisi
Kut, Halil 88, 118, 141, 175, 226, 238, 259, 261
Kutü'l-Amare 173
Kuvayı Milliye 267, 269, 275
Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti 247, 260
Kühlmann, Richard von 181-82, 185, 190-92
Kürdemir 237
Kürdistan 60-61, 63-66, 71-72, 86, 146, 183, 264
İran Kürdistanı 275
Kuzey Kürdistan 275
Kürt Birliği 72
Kürt Dili ve Etnografyası 75
Kürtçe 62, 72, 75
Kürtler 2-4, 16-17, 21-22, 32, 38, 51-80, 82-86, 106, 108, 120, 122-24, 126, 131, 139, 144, 146-52, 155-56, 160-68, 171, 187, 190, 202-203, 246, 248, 268, 271, 273, 275, 277-78
Dersim Kürtleri 203
İran Kürtleri 58, 62, 70, 106, 124, 126, 131, 136, 139, 152, 275
Osmanlı Kürtleri 52, 62-64, 70, 75, 82, 165
Sünni Kürtler 277

Lala Şahin Paşa 42
Lang, David 150
Lazarev, Mihail 54
Lazistan 183
Lazlar 15, 80, 123-24, 128, 139, 144, 149
Lehler 16, 90, 185, 266
Lemberg (Lviv) 125, 137
Lenin, Vladimir İ. 176-77, 184, 186, 188-89, 192-93, 195, 198, 201, 217, 239, 266-70
Leontiyev, M.N. 114
Letonlar 185
Letonya 194, 270
Levene, Mark 13
Levitski, Mikola 249
Lieven, Dominic 8
Limni Adası 262

Litvanya 181, 183, 270
Litvanyalılar 16, 185
Livadiya 48-50, 113, 250
Livane 182
Liyahov, Vladimir 149
Lohr, Eric 5
Londra 41, 45, 79-80, 116, 259
Londra Protokolü 14
Lossow, von 181, 218
Lozan 134, 270, 273, 276
Ludendorff, Erich von 192, 225, 242
Lübnan 266

Maarif Nezareti 47, 261
Machtpolitik 183, 185
Mahmut Paşa 137
Mahmut Şevket Paşa 34, 39, 102-103
Makabeli, Giorgi 137, 183
Makedonya 25, 30, 35, 46, 80, 156, 205, 259
Maku 69
Malazgirt 139
Mamahatun 206
Mamuret'ül-Aziz 46, 53, 263
Mandel, Andrey 48, 102
Manukyan, Aram 70, 165, 168
Mar Şimun Bünyamin (XXI.) 176
Marksist 184
Mart Olayları 208, 236, 246
Martin, Terry 5
Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti *bkz.* Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti
McNeill, William H. 9
Mearsheimer, John 8
Meclis-i Mebusan 122, 177, 193
Medine 84, 95, 127
Mehmet Reşat (V.) 34
Mehmet Rıfat Paşa 100
Mehmet Vahdettin (VI.) 255
Mekke 127
Mekteb-i Harbiye 39, 89
Memluklar 88
Menşevikler 174, 200-201, 221, 239-40
Gürcü Menşevikleri 221
Menteşe, Halil 43, 180, 193-95, 197, 214-16, 218, 222-24, 259, 261
Mergever 146
Meşrutiyetçi Demokrasi Partisi 96
Mezopotamya 133, 140
Mığırdıçyan, Rupen 105-107, 122
Mısır 14, 30, 36, 93, 102, 125, 131-32, 144, 156, 261
Millet-i Hakime 26
Milletler Birliği 133
Milletler Cemiyeti 266
Milli İbrahim Paşa 61
Milli Mücadele 275
Milos 179
Minorskiy, Vladimir 73, 78, 120, 164
Mirza Küçük Han 271
Mişlayevskiy, Aleksandr 131
Molla Muhammet Said 98
Molla Resul 84
Molla Selim Efendi 83-85
Molotov, Vıyaçeslav 274
Mondros 262-63
Morel 213-14
Moskova 167, 188, 196, 217, 243-44, 258, 266, 269, 271, 274, 277-78
Muhammet Gazi Yunus Bey 253
Muhammet Hadi 101
Mukimeddin Beycan Bey 133
Murat (I.) 42
Musil, Alois 127
Mustafa Kemal Paşa 36, 140-41, 176, 267-72, 275
Mustafa Suphi 243, 271
Mustafa Vefa Bey 168
Musul 53, 154, 233
Muş 141
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 267
Müdafaa-i Milli Cemiyetleri 89
Mürzsteg Programı 46
Müsavat Partisi 126, 208, 212-13, 222
Müslüman Kongreciler 95
Müslüman Sosyalist Blok 222
Müslümanlar 15-21, 26, 28-30, 34, 42-43, 47-48, 53-61, 66, 68, 71, 75, 84, 86-101, 106, 108-10, 113, 115, 121-36, 144, 146, 149-71, 178, 180-81, 188, 190, 194-98, 202-23, 231-32, 234, 236-37, 239-41, 243, 246, 248, 250-55, 258, 260, 262, 267-70, 273, 277-78
Buhara Müslümanları 196
İran Müslümanları 131, 133
Kafkasya Müslümanları 89-91, 115, 126, 204, 206, 208, 211-12, 218-21, 223, 231-32, 260, 278

Kırım Müslümanları 48
Rusya Müslümanları 21, 90, 93, 95-101, 108, 115, 134, 181, 188, 190, 195-96, 198, 231, 251-52

Nadi, Yunus 196
Nahçıvan 100, 220, 268-69
Napolyon 11
Nargen Adası 150
Nazarbekyan, Tovmas 213, 216
Nazım Bey 261
Nazım Paşa 39, 42
Neratov, Anatoliy 37
Nesimi, Ahmed 177, 180-81, 186-87, 209, 238, 257-59
Nikola (başkeşiş) 136-37
Nikolay (I.) 1
Nikolay (II.) 3, 32-34, 39, 96, 118, 148, 168, 174, 200
Nikolay (II) 34
Nikolayev, Andrey 165
Nikolayevic, Nikolay 169, 200
Noel, E.W.C. 164
Novoçerkassk 104
Novorossiysk 118, 127
Nurettin Bey Hüdayarhan 253
Nuri Paşa *bkz.* Killigil, Nuri

Odessa 85, 95, 102-103, 117-18, 123, 125, 127, 138, 169, 267
Odişelidze, İlya 204, 206
Olferyev, Sergey 65
On Yıllık Savaş 275
Orbay, Rauf 208-12, 262
Orconikidze, Sergo 268
ordu/askeri birlikler
10. Fırka 259
15. Fırka 242, 259-60, 262
5. Kafkas Fırkası 235, 237, 245, 261
38. Alay 245
107. Alay 240, 245
Birinci Ordu 34
İkinci Ordu 137, 179
Üçüncü Ordu 86, 121, 125, 129-30, 137, 140, 144, 151, 170, 177, 179, 205
Dördüncü Ordu 131-32
Altıncı Ordu 175
Dokuzuncu Ordu 241
Azerbaycan Kolordusu 241
Kafkas Ordular Grubu 170
Kafkas Ordusu Komitesi (Rusya) 200
Birinci Kafkas Ordusu 205
Üçüncü Kafkas Ordusu 205
Kafkas İslam Ordusu 230-42, 245, 248, 254, 257
Rus Kafkas Ordusu 45, 103, 109, 128, 131, 139-41, 151, 156, 162, 169, 175, 177, 187, 197, 200-202, 204, 236
Rus Birinci Kafkas Kolordusu 167
Ermeni Ordusu 206
Gönüllü Ordu (Rusya) 268
Hamidiye Alayları 56, 61, 63-64, 67, 152
Hareket Ordusu 34
Hıristiyan İntikam Ordusu (Rusya) 164
Kazak Tugayı (Rusya) 237
Osmanlı Kürt Alayları 248
Rus Baltık Donanması 269
Rus Karadeniz Donanması 117, 138, 187
Şark Ordular Grubu 226, 235
Yıldırım Ordusu 175, 205
Orenburg 97, 194, 196, 253
Orenburg Ruhani Meclisi 95
Orta Hazar Diktatörlüğü 240, 245
Ortadoğu 3-4, 6, 10, 16, 108, 127, 265-66, 273, 278
Ortodokslar 34, 41, 169, 260, 270, 273
Osetler 237, 269, 278
Osetya 217, 269
Güney Osetya 217
Osmanlı Bahriye Cemiyeti 100
Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi/1877-78) 14-15, 18, 29, 55, 128
Ozurgeti 223

Ömer Faruk 232
Ömer Naci Bey 88, 131
Özbekler Tekkesi 253

Palitsin, Fyodor 32
Pallavicini, Johann von 48
Pan-İslamcı(lık) 19, 21, 30, 88-89, 91, 94-99, 101, 124, 126-27, 132-34, 222, 260
Pan-Türkçü(lük) 21, 98, 134, 150, 222, 260
Paris 40, 45, 90, 113, 116
Parumov, Hovannes 105
Parvus (Aleksandr Helpland) 135, 138

Pasinler 92
Pastırmacıyan, Karekin 122
Petro, Deli (Büyük) 194
Petrograd 142, 146, 163, 174, 176-77, 182, 186, 189-92, 200, 203
Petros Ağa 123-24, 164
Petrovsk 262
Pipes, Richard 4-5
The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 5
Pokrovskiy, Mihail 183
Polivanov, Aleksey 66
Polonya 135, 141, 181, 183, 266, 269-70, 274
Polonyalılar *bkz.* Lehler
Pontus 21, 169-70
Pravda 186
Prens Sabahattin 89
Price, M. Philips 171
Protestanlar 54

Rada *bkz.* Ukrayna Merkez Konseyi
Radek, Karl 257-58
Rauf Bey *bkz.* Orbay, Rauf
Resulzade, Mehmet Emin 126, 244
Reval 25
Revandiz 164
Rıfat Paşa 258
Rize 140, 173
Roma 34, 36
Romanov 266, 276
Romanya 14-15, 17, 42, 100, 115, 175, 193, 262
Rosenberg, Friedrich von 192-93
Rumca 157, 169
Rumenler 16, 116
Rumlar 2, 13, 21, 43, 51, 81, 135, 154, 165, 169-70, 273
Rupen *bkz.* Mıgırdıçyan, Rupen
Rus Adalet Bakanlığı 150
Rus Bakanlar Kurulu 45
Rus Devrimi 4, 21, 176, 201, 206, 215, 250
Rus Genelkurmayı 141, 163
Rus Kafkas Askeri Bölgesi 92
Rus Ziraat Bakanlığı 116, 166
Rusça 47, 74, 241
Rus-Japon Savaşı 3
Rustembekov, Şafi Bek 212
Rusya *ayr. bkz.* Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği; Sovyetler Birliği
Birleşik Rusya Cumhuriyeti 190
Bolşevik Rusya 190, 195, 198, 230, 248, 267
Çarlık Rusya 32, 62, 76, 89-90, 95, 99, 104, 106, 141, 146-47, 152, 161-63, 166-67, 171, 200, 208, 229, 234, 249-51, 259, 264-65, 268, 276
Sovyet Rusya 242, 256-57
Rusya Dışişleri Bakanlığı 32, 35, 37, 40, 74-75, 150, 185, 226
Rusya Donanma Bakanlığı 35, 145-46
Rusya Donanma Kurmay Başkanlığı 39-40
Rusya İçişleri Bakanlığı 65
Rusya Kurucu Meclisi 189-90, 200, 204
Rusya Mülteciler Komisyonu 203
Rusya Ticaret Bankası 69
Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti 133
Ruşeni Bey 253-54
Rutenler 191
Rutenya 191

Sabri Efendi 262
Sadullah Bey 105, 107
Safevi 54
Sait Halim Paşa 37, 48, 68, 81, 114-16, 118, 138
Salmas 105
Samsun 170, 267
Sanders, Otto Viktor Karl Liman von 44-45, 49, 81, 130
Saraybosna 111
Sarıkamış 128-31-2, 139, 144
Savaş Bakanlığı 66, 146
Sazonov, Sergey 33, 37, 39-40, 45-46, 48-50, 66, 74, 77-78, 81-82, 85, 91, 113, 115-16, 120, 122, 139, 142, 146, 148, 154, 166
Schellendorf, Bronsart von 125, 129
Seeckt, Hans von 226
Selanik 34, 163
Selim (I.) 54, 88, 255
Selim, Fuad 261
Semerkant 253
Serdarabad 220
Settar 99, 101
Sèvres 264

Sèvres Antlaşması 264, 270, 273
Seym *bkz.* Güney Kafkasya Meclisi
Seyyid Tahir 254
Sırbistan 14-15, 35, 38, 42, 111, 125, 178, 181
Sırp Genelkurmayı 111
Sırplar 16, 111, 170
Sibirya 95, 106, 274
Sibirya Çuvaşları 252
Siirt 65
Simbir 95
Simko İsmail Ağa 65, 70-71, 73-74, 123, 131
Sina Çölü 132
Sinop 84, 146
Sivas 46, 53, 146, 263
Sivastopol 39, 118, 123
Skoropadski, Pavlo 250
Slavlar 63, 154, 167, 256
  Batum Slavları 256
Sofya 44, 134, 182
Soğuk Savaş 275
Sohum 233
Sokolnikov, Grigoriy 192-93
Sosyalist Azerbaycan Ulusal Konseyi 222, 233
Sosyalist Devrimciler 239-40
Sosyalist ve İşçi Partilerinin İkinci Enternasyonali 60
Sovyet Rusya *ayr. bkz.* Rusya 242, 256-57
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği *ayr. bkz.* Rusya 278
Sovyetler Birliği *ayr. bkz.* Rusya 5, 180, 183, 185, 239, 244, 256-58, 269-76, 278, 280
Spilka 138
St. Cyr Askeri Akademisi 39
St. Petersburg 20, 31, 33-36, 40, 45-47, 49, 62-64, 69, 72-73, 76-77, 79, 81-82, 88, 93, 97, 99, 102, 104, 115-16, 119-20, 128, 151
St. Petersburg Telgraf Ajansı 47
St. Petersburg Üniversitesi 48, 75
Stalin, Josef 186, 239, 272, 274-75
Stavropol 247
Stefanyan, Stefan Gevorkoviç 106
Stockholm 190
Stolıpin, Pyotr 33, 35, 76, 98, 104
Sudan 93, 132
Suriye 30, 154, 176, 194, 263, 266, 270, 278
Süleyman Askeri Bey 125, 138
Süleyman İzzet Bey 260, 262
Sünni Türkler 273
Sünniler 54-55, 88, 90, 92, 109, 126, 132, 203, 212
Süryaniler 3, 17, 51, 53-54, 58, 74, 83, 120, 122-24, 131, 147-48, 158-59, 161-62, 164, 172, 176, 270
Süveyş Kanalı 125, 131-33, 144
Sykes, Mark 146
Sykes-Picot planı 146
Sykes-Picot-Sazonov Antlaşması 142

Şahovskoy, Boris 164, 167-68
Şahtahtinski, Ali 97, 100-101
Şakir Niyazi 102-103
Şam 123, 131, 142, 163, 196
Şark Meselesi 14, 36, 40, 111, 142, 279
Şark-ı Rus 100
Şaumyan, Stefan 186, 239-40
Şavşat 182
Şevki 216
Şeyh Abdülkadir 70-71
Şeyh İmam Şamil 135, 247, 249
Şeyh Mahmut Süleyman 70
Şeyh Said 98
Şeyh Seyyid Ali 65
Şeyh Taha 70, 84
Şeyh Ubeydullah 58-59
Şihlinskiy, Ali 231, 234
  Dikaya Diviziya 231
Şii Azeri Türkleri 74, 212
Şiiler 54, 74, 90, 92, 126, 212, 271
Şikakiler 74
Şili 45
Şirkov 86
Şklovskiy, Viktor 164
Şubat Devrimi (Rusya) 21, 170, 174-75, 222
Şuralar Bölge Merkezi 200
Şura-yı Ümmet 33

Taganrog 127
Tahran 106, 259, 271
Tahsin Bey 83
Talat Bey (Paşa) 31, 47-50, 79, 85, 102-103, 113-14, 117-18, 138, 153, 155,

157-59, 175-76, 182-83, 185-86, 188-91, 195-96, 209, 216, 218-20, 224, 232, 238, 244, 250, 257-59, 261, 263
Tamim 33
Tanin 34, 48, 175, 191, 244, 246, 249-50
Tannenberg 129, 144
Tannenberg Muharebesi 117
Tasvir-i Efkâr 175
Taşkent 253
Taşnaklar 59-60, 70-71, 77-79, 104-105, 107, 120-22, 165, 208, 213, 217, 221-22, 236, 239-40, 269
Taşnaksutyun *bkz.* Devrimci Ermeni Federasyonu
Tatar Alayları 231
Tatar Milli İdaresi 250
Tatar Reform Hareketi 97-98
Tatarca 97, 134
Tatarlar 51, 89, 95, 97, 108, 133-34, 196, 220, 250, 269, 274
Kazan Tatarları 134
Kırım Tatarları 97, 108, 133, 196, 250, 274
Rusya Tatarları 134
Tearüf-i Müslimin 96
Tebriz 104, 106, 131, 139, 233-34
Temmuz Krizi 1914
Tercüman-ı Hakikat 47
Terek 247
Teşkilat-ı Mahsusa 124-26, 128, 131, 134, 136, 138
Thukydides 280
Peloponessos Savaşı Tarihi 280
Tiflis 65, 73-74, 85, 90-91, 93, 100, 104, 106, 123, 127-28, 168, 200, 204, 207-209, 211-13, 215-18, 220-21, 226, 238, 245, 247, 263, 269, 278
Tilly, Charles 6
Topçubaşıyev, Ali Merdan 259
Tosun, Hüseyin 89
Trablusgarp (Trablus) 36-38, 64, 98, 133, 232-33
Trablusgarp Savaşı 37
Trabzon 22, 45, 81, 84, 89, 92, 109, 121, 124, 126, 136-37, 140, 145-46, 169-70, 173, 205-11, 213, 226, 264
Trabzon Rum-Ortodoks Kilisesi 169
Trakya 38, 114, 125, 264, 267
Batı Trakya 115-16
Triumvira 232
Troçki, Leon 177, 184-92
Truman, Harry 274
Tukumbet, Osman 252
Tuna 29
Turan(cılık) 130, 253
Turhan Paşa 104
Türk Ocakları 47
Türkçe 13, 48, 93, 100, 137, 241, 243, 249
Türkçülük 26, 47, 56, 159-60, 271, 273
Türkistan 93, 196, 235, 251-54, 257
Doğu Türkistan 93
Türkiye 4, 33, 94, 115, 117, 196, 258-59, 267, 270-71, 273-76, 278
Türkiye Komünist Partisi 243, 271
Türkmenistan 258
Türkmenler 128
Türk-Rus Komitesi 47

Ufa 188, 194-95
UİF *bkz.* Ukrayna İstiklal Fırkası
Ukrayna 37, 137-38, 144, 187, 189-91, 193, 196, 198, 207, 225, 249-50, 160
Ukrayna İstiklal Fırkası (UİF) 137-39
Ukrayna Kurtuluş Birliği 190
Ukrayna Merkez Konseyi 189
Ukraynalılar 16, 21, 125, 135, 137-38, 189-90, 198
Umur-ı Şarkiye Müdürlüğü 196
Urfa 61, 65
Urmiye 71, 104, 120, 123, 131, 203
Urmiye Gölü 53-54, 146
Usul-ü Cedid 251

Üçüncü Milel-i Mazlume Kongresi 133-35
Üsküdar 253

Vaganian, Boğos 104
Vakit 176, 197
Vakt 97
Van 46, 53, 59, 64-65, 67, 69-71, 73-75, 77, 83, 88, 105, 107, 121, 126, 139, 146, 151-53, 155, 160, 163, 165-66, 168, 263-64
Vehip Paşa 137, 170, 177, 201, 204-207, 211-14, 216-17, 219-20, 222-26, 231-32, 235, 237
Vilayet-i Sitte 46, 53, 148, 263
Vişinskiy, Yevgeni 204

Viyana 33, 104, 125, 138, 182, 189
Vladikavkaz 233
Volga 95
Volga-Ural 239
Vorontsov-Daşkov, İllaryon 66, 74, 91, 120-23, 150, 162, 166, 210
Vramyan, Aram 79

Wangenheim, Hans von 80-81, 113-14
Washington 259, 275
Weitz, Eric 13
Wilhelm (II.) 30, 113, 126
Wilson, Woodrow 265

Yahudiler 16-17, 68, 90, 125, 135, 154, 185, 260, 273
  Balkan Yahudileri 68
  Romanya Yahudileri 17
Yakındoğu 19, 29-30, 62, 112, 147, 279
Yalman, Ahmet Emin 197
Yavuz Sultan Selim *bkz.* Selim (I.)
Yemen 263
Yeni Bayezit 223
Yeni Dünya 243
Yerevan 105-106
Yezidiler 168
Yudeniç, Nikolay 131, 151-52, 163, 165-66, 174, 200, 202, 265
Yunanistan 14-15, 38, 40, 42, 48-49, 154, 264, 268, 270
Yunanlar 14-15, 35, 40, 115, 270, 276
  Antik Yunanlar 14
Yusuf İzzet Paşa 248, 260, 262
Yusuf Ziya Bey 253

Zangezur 268
Zeki Paşa 180
Zelimhan 96-97
Zeytun 153

Osmanlı ve Rus imparatorluklarının çöküşü, çağdaş tarihte büyük bir dönüm noktasıdır. Bu imparatorlukların çözülmesi Birinci Dünya Savaşı'nın hem sebebi hem de sonucu olurken, milyonlarca insanın da ölümüne yol açtı. Ortadoğu ile Avrasya'nın çehresini geri dönüşsüz bir şekilde değiştiren bu çöküşün etkileri günümüzde Türkiye, Arap ülkeleri ve Kafkasya'da halen sürmektedir.

Elinizdeki kitap, iki büyük imparatorluğun birbirleriyle rekabet içinde yıkılmasını Osmanlı ve Rus arşivlerinde derinlemesine bir araştırmaya dayanarak anlatıyor. Söz konusu rekabeti karşıt milliyetçiliklerin çatışması olarak tasvir eden geleneksel anlatı bu öncü çalışmada tersyüz ediliyor ve yerine, 20. yüzyılda Osmanlı-Rus sınır bölgelerindeki tarihsel akışın anahtarı olarak jeopolitik rekabet ile yeni bir devletlerarası düzenin küresel çapta ortaya çıkışı konuluyor.

İmparatorlukların Çöküşü, Ortadoğu, Rusya ve Avrasya tarihi, uluslararası ilişkiler, etnik çatışmalar ve Birinci Dünya Savaşı ile ilgilenen herkesin ilgisini çekecek bir başvuru kaynağı.

Michael A. Reynolds , Princeton Üniversitesi Yakındoğu Araştırmaları bölümünde doçent olarak görev yapmaktadır. Özellikle Kafkasya tarihi üzerine uzmanlaşan Reynolds, ilk kitabı olan *İmparatorlukların Çöküşü* yanında Ermenistan, Azerbaycan ve Kürt tarihi üzerine çeşitli makaleler kaleme almıştır. *İmparatorlukların Çöküşü* American Historical Association George Louis Beer uluslararası tarih ödülünü almıştır.



9 786053 328308

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak resmi: Sarıkamış felaketinden sonra Erzurum'a doğru geri çekilenler, *The Great War Magazine*, bölüm 34.